

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ACHTSTE
JAARGANG
1939

BESTUUR: Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN, Voorzitter; Jhr Mr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Dr A. E. VAN GIFFEN;
D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM;
Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

REDACTIE: PROF. DR A. W. BYVANCK, VOORZITTER; DR J. J. DE GELDER, SECRETARIS;
JHR P. BEELAERTS VAN BLOKLAND; DR G. C. LABOUCHÈRE; DR ELISABETH NEURDENBURG;
DR M. D. OZINGA; DR H. SCHNEIDER EN PROF. DR W. VOGELSANG.

INHOUD

Doctor Jan Kalf, door Jhr mr dr E. A. van Beresteijn, met een portret door H. Kamerlingh Onnes.	1
Portretkrabbel, door prof. dr Gerard Brom.	2
Dr Jan Kalf en de moderne bouwkunst, door M. J. Luttmann.	2
Gelukkig de monumenten die „den tijd van Jan Kalf” hebben kunnen „halen”, door prof. Huib Luns	3
Uit de jaren van voorbereiding, door dr H. E. van Gelder.	4
Aanteekeningen uit het Voorspel, door prof. dr W. Vogelsang.	6
Een aanvulling in margine, door dr J. G. van Gelder, met 2 afbeeldingen en 2 tekstfiguren.	9
Dr J. Kalf en de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, door prof. dr J. A. G. van der Steur.	12
Dr Jan Kalf en het Rijksbureau voor de monumentenzorg, door dr Frans Vermeulen, met 12 afbeeldingen	14
Bibliografie der Geschriften van dr Jan Kalf, door mr J. K. van der Haagen, met een portret door Christian de Moor.	21
In memoriam P. Visser, door dr Jan Kalf.	53
Deventer monumenten, door dr E. H. ter Kuile, met 13 afbeeldingen en 2 tekstfiguren.	55
Het gemeenlandshuis van Rijnland te Leiden, door mr J. Slagter, met 2 afbeeldingen.	60
Voorhistorische en Romeinsche Oudheden VI, Opgravingen en onderzoekingen in de jaren 1935 tot 1939, door prof. dr A. W. Byvanck.	81
De bouwgeschiedenis van de Groote Kerk te Rotterdam, door dr E. H. ter Kuile, met 2 afbeeldingen	93
Het grafmonument voor Charles Morgan te Bergen op Zoom, een werk van Fr. Dieussart, door dr Elisabeth Neurdenburg, met 2 afbeeldingen	95
Pieter de Swart, architect der Stadhoudelijke Familie en zijn „School” (Gunckel, Van Westenhout, Druck), door dr M. D. Ozinga, met 23 afbeeldingen waarvan 1 in den tekst.	99
Berichten over Vereenigingen, Commissies en Instellingen voor het geheele land of voor provincies en gewesten	73
Boekbesprekingen	20, 73, 130
Monumenten in Nederland, door dr M. D. Ozinga.	123
Musea, door C. Merens-Engelen	67

[Afbeeldingen I—XXVIII]

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

ACHTSTE JAARGANG
AFLEVERING 1
MEI 1939

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN, Voorzitter; Jhr Mr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris; JACOB MEES, Penningmeester; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Dr A. E. VAN GIFFEN; D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM; Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr Mr D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

REDACTIE:

Prof. Dr A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr J. J. DE GELDER, Secretaris; Mevr. C. MERENS—ENGELEN; Dr G. C. LABOUCHÈRE; Dr ELISABETH NEURDENBURG; Dr M. D. OZINGA; Dr H. SCHNEIDER en Prof. Dr W. VOGELSANG.

Alle stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest.

☞ *De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy* ☞
in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft
☞ *bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden.* ☞

AFLEVERING 2 VAN DE ACHTSTE JAARGANG VERSCHIJNT JUNI 1939.

DR J. KALF
MCMXXXVIII

DR JAN KALF
door H. Kamerlingh Onnes

DOCTOR JAN KALF

Het zal geen onzer leden verwonderen, dat het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond bij het heengaan van Dr Jan Kalf als Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg behoefte gevoelde, bij dit afscheid getuigenis af te leggen van de groote waardeering voor den persoon en den arbeid van dezen scheidenden leider van een Dienst, die de gedachten, die in onzen Bond leven, tot daden omzet.

Aan mij, als Voorzitter van den Bond, valt de eer te beurt om een kort inleidend woord voor dezen bundel te schrijven, waardoor mij in de eerste plaats de gelegenheid wordt geboden de verdiensten van Dr Kalf als lid en Voorzitter van onzen Bond te herdenken.

Vanaf het eerste jaar van het bestaan lid van onzen Bond heeft Kalf een zeer werkzaam aandeel genomen in onzen arbeid, zoowel door het schrijven van talrijke belangwekkende artikelen, als door aan te sturen op besluiten onzer Vereeniging, die ver strekkende gevolgen hebben gehad voor onze Monumenten. Hij, de strijdv aardige penvoerder en spreker, voerde de jongeren aan in den strijd voor betere begrippen op het gebied van restaureeren van oude bouwwerken. Van de „Regelen” die zoo grooten invloed op dit terrein hebben uitgeoefend, is hij de geestelijke vader. Hij kan na een welbesteed leven in dienst onzer Kunst, met voldoening terugzien op het resultaat van zijn actie.

Lang voordat deze Regelen werden vastgesteld, had de Bond zich tot de Regeering gewend om de Inventarisatie onzer monumenten ter hand te nemen. De toen aan het Rijksmuseum werkende assistent van Dr Pit, was naar aller oordeel de aangewezen man om dit werk op te zetten en uit te voeren. Deze arbeid, allereerst van critisch-wetenschappelijken aard, heeft hem met de monumenten zelf in nauwe relatie gebracht en het is begrijpelijk, dat bij Kalf de overtuiging groeide, dat er meer dan tot nu toe moest worden gedaan om de beschreven monumenten ook voor ondergang te behoeden. In de volgende bladzijden wordt aan dezen arbeid aandacht geschonken; te weinig naar mijn zin, want een goed geïllustreerd werk met een beschrijving van de onder Kalf's leiding gerestaureerde monumenten zou zijn verdiensten nog duidelijker maken dan een beknopte beschrijving en eenige — zij het ook zeer belangrijke — drooge cijfers en tegelijk zeer stimulerend werken. Moge het daar nog eens van komen!

De gouden penning van den Bond hem geschonken bij het 35-jarig jubileum was slechts een klein bewijs

van de dankbaarheid voor alles wat door hem was tot stand gebracht.

Deze Directeur zal moeilijk te vervangen zijn. Want hij paarde aan uitgebreide kennis op 't gebied van de bouwkunst, de historie en aanverwante wetenschappen, inzicht in de praktijk der bouwkunde, zoodat het niet te verwonderen was, dat de Architecten hem het Eere-lidmaatschap van de B.N.A. aanboden. Maar daarnaast heeft hij zich doen kennen als een uitnemend ambtenaar, wiens rapporten de beste pleidooien voor onze zaak zijn geweest, op wiens bureau een schat van gegevens verzameld en geordend zijn geworden, en die diplomatieke eigenschappen heeft getoond bij de onderhandelingen met de meest uiteenlopende autoriteiten, besturen en belanghebbenden, die men van den temperamentvollen strijder niet had verwacht. Maar dat hij niet „de lastige man”, „doordrijvend eigen meening” is geweest, zooals men — ik herinner mij dit nog — in de Kamer in 1918 vreesde, is een gevolg van zijn overtuigde liefde voor ons cultuurbezit. Zijn geheele persoon heeft hij in dienst daarvan gesteld en daarbij is het hem nimmer teveel moeite geweest om het geringste voor ondergang te bewaren. Hij heeft zijn medewerkers een prachtig voorbeeld gegeven. Mogen zij in zijn voetstappen treden en zijn werk voorzetten!

Wie evenwel in Kalf enkel ziet den wachter voor onze monumenten, die ziet hem veel te klein. In de verschillende bijdragen wordt hij geschetst als de veelzijdige strijder op heel het gebied onzer cultuur. De uitnemende bibliographie van Mr van der Haagen geeft eenigermate den indruk van zijn optreden als litterator, als journalist, als tooneeldeskundige, als enthousiast leider van de groep jongere R. C. vereenigd in de Violier, aansturende op betere begrippen omtrent het Schoone, en als paedagoog. Wat zou hij een uitstekend figuur gemaakt hebben als Hoogleraar en opvoeder van de jonge kunstgeleerden en architecten.

Wij, de leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, moeten echter dankbaar zijn, dat hij het praktische leven heeft verkozen boven de studeerkamer. Daarvoor breekt nu de tijd aan. Moge het hem gegeven zijn, nog menig pennevrucht het licht te doen zien, waarin de resultaten zullen worden neergelegd van zijn grondige kennis en rijpe ervaring.

E. A. VAN BERESTEYN,
VOORZITTER.

PORTRETKRABEL

DOOR PROF. DR GERARD BROM

Een veertig jaar geleden herinnerde zijn blank gezicht met de blonde baard sommigen aan de dichter Perk. Alleen gaf de koele blik van zijn grote blauwe ogen een meer kritische dan lyrische aard te kennen en liet de stand van zijn dunne lippen een meer dwingend dan dromend karakter verwachten. Hij verbond de harts-tochtelijke schoonheidsliefde van een kunstenaar met het voorzichtig onderscheidingsvermogen van een geleerde, wanneer het prikkelbaar temperament en de veelzijdige belangstelling tenminste niet de geduldige volharding bedreigden. Intussen bleef de durf van de baanbreker hem ruim bedeed, waardoor hij menig veld het eerst veroverde. Achter anderen aan te komen is hem nooit verweten. Zijn kracht bleek vooral te liggen in het ondernemen, dat bij bezadigde Hollanders zo zeldzaam en daarom dubbel kostbaar is. Sleur stond hem geweldig tegen, strijd zat hem in het bloed. Dat hij Weissman's geschiedenis van de vaderlandse bouwkunst onverbiddelijk met de grond gelijk maakte, zonder zelf een standaardwerk te leveren, bewijst wel een scherp analyserende aard. Vroeg op het toneel van het openbaar leven gesprongen, is hij tenslotte achter de schermen van Haagse raadkamers opgetreden; met schrijven

uiterst gauw begonnen, werd hij op den duur geen man van veel boeken; jaren lang een vrijgevochten kampioen, vond hij langzamerhand zijn volle kracht als leider van de gemeenschap en als meester, die school maakte binnen heel de natie. Zo gelukkig mogelijk werd het ambt voor zijn persoon geschapen en aan dit voorrecht dankte hij de kans om zijn macht met levende kracht te bezielen.

De vergelijking met twee landgenoten, die ons volk opnieuw eerbied voor het monument geleerd hebben, dringt zich bij zijn afscheid op. Alberdingk Thijm, op wie Jan Kalf zich in het begin zo graag beriep, kon door allerlei omstandigheden minder verwezenlijken dan de eerste Directeur van Monumentenzorg, terwijl Victor de Stuers, die de romantische liefde voor het verleden eindelijk tot daad mocht maken, bij gebrek aan ernstig tegenwicht op zijn toewijding al te vruchtbaar aan restauratiewerken is geweest. De fijne geestdrift van de eerste, de krasse doortastendheid van de tweede, ze worden tijdig gevolgd door de evenwichtige wetenschap van Jan Kalf, die zich in de geschiedenis van onze beschaving waardig bij dit edel paar voorgangers aansluit en een eigen periode inleidt.

DR JAN KALF EN DE MODERNE BOUWKUNST

DOOR M. J. LUTHMANN ARCHITECT B N A

Van Jan Kalf kan men niet zeggen, dat een leven in dienst van de oude schoonheid zijn belangstelling en zijn ontvankelijkheid voor hedendaagsche uitingen van bouwkunst heeft gedood. Wie hem als voorzitter van de Haagsche Schoonheidscommissie in actie hebben gezien, waardeeren zijn gefundeerd oordeel. Dit oordeel helder te formuleeren is een zaak, die hem speciaal is toevertrouwd.

Ook door het zitting hebben in jury's van bouwkunstprijsvragen had hij meermalen gelegenheid om in contact te blijven met de hedendaagsche bouwkunst en invloed daarop uit te oefenen.

Maar méér als belangstellende, is het nieuwe hem een wezenlijke behoefte. Ik ondervond dit toen ik, nu een achttal jaren geleden, zijn toenmalige woning inwendig

mocht verbouwen en opnieuw inrichten. Welk een ideale opdrachtgever bleek hij toen. Hij begint niet met het spinnen van een stevig web van wenschen en eischen om den ontwerper, doch laat hem in volle vrijheid zijn plan ontwikkelen. Ziet hij, dat aan zijn verwachtingen zal worden beantwoord, dan is zijn vertrouwen, zoo al niet blind, dan toch onbeperkt. Zijn budget is dat helaas niet. Ware hij een Croesus, hij zou de moderne bouw- en interieurkunst ongetwijfeld ruime kansen tot ontplooiing hebben gegeven.

Zijn lot is het evenwel om de kunst op andere, niet minder werkzame wijze te dienen. Moge, niettegenstaande het neerleggen van zijn huidige functie, dit lot hem nog vele jaren beschoren zijn.

GELUKKIG DE MONUMENTEN DIE „DEN TIJD VAN JAN KALF” HEBBEN KUNNEN „HALEN”

DOOR PROF. HUIB LUNS

Discours en trois points

Het revolutionaire instinct, dat monumenten verbrandt en steden verwoest, is juist; want zoolang de steden ongerept blijven en de monumenten in stand worden gehouden, vormt de geest dezer steden en monumenten steeds weer nieuwe generaties in wezen niet ongelijk aan de geslachten, die de steden gebouwd en de monumenten hebben opgericht.

Maar de dwazen die een oud cultuurvolk als het onze zouden willen veranderen en daartoe onze steden zouden hebben verwoest en onze monumenten zouden hebben verbrand, deden slechts half werk, indien zij niet mét onze monumenten en onze steden, onze natuur zouden vernielen, onze rivieren verleggen, onze kusten veranderen, onze polders zouden laten volloopen. Want de natuur van een landstreek is immers mede de vorm, waarin steeds nieuwe generaties gegoten kunnen worden.

Geeft gij ons volk in de europeesche beschaving nog een toekomst, dan hebt gij de opgave die vorm te helpen behouden, om den eigen-aard der vaderen te handhaven en over te dragen.

Zóó gezien is monumentenzorg, zorg voor de volksgezondheid.

* * *

In dit opzicht zijn wij in den loop der tijden vaak hard ziek geweest.

In 1612 koopt Frederik Hendrik een huis en erf te Naaldwijk. In 1620 begint hij het te verbouwen. In 1625 wordt *Honselaersdijk* grooter opgezet. In 1627 gaan de opdrachten voor de wijdsche versiering van het interieur naar de schilders. In 1638 is het grootsche lustverblijf, dat de fransche reiziger De la Serre in verrukking de evenknie prijst der groote fransche kasteelen, voltooid.

Maar reeds brachten Const. Huygens' en Jacob van Campen's enthousiasme in 1630 den stadhouder in een nieuwe onderneming, en rijst een paleis met paviljoens

en 31 ramen in front aan de andere zijde van den Haag, te Rijswijk.

Waar is nu dat paleis *Nieuwburg* dat buitengemeen rijk met schilderkunst was versierd, en dat de herinnering levendig had kunnen houden aan dien vrede van 1697, waarbij de Zonnekoning onzen Willem III erkende als koning van Engeland?

Door, — en onder, algemeene belangstelling werd het ten grave gebracht.

Zoo ging het ook Honselaarsdijk. In 1798 werd het staatsgevangenis, een jaar later was het een militair hospitaal, en, — wonderlijke opeenvolging van bestemmingen, in 1805 is er een militaire school in gevestigd. Bij decreet van den Souvereinen Vorst van 21 Dec. 1814 werd Honselaarsdijk in het openbaar voor afbraak verkocht.....

* * *

Zóó ziek zijn wij niet meer.

Onze eerste docter was „de groote referendaris”.

Meer lof dan vast te stellen dat Jan Kalf zijn mindere niet was, weet ik niet te geven.

Geheel gezond zijn wij nog niet.

In het prinsenhof te Delft zijn wij nog volkomen bedlegerig. Indien wij, een paar jaar terug daar eens waren opgestaan om naar de kerk te gaan, dan hadden wij het als een wonder kunnen prijzen dat wij die kerk weer uitgekomen waren. Dat wonder was nog kort geleden te Alkmaar accuut.

Redenen te over voor onzen tweeden docter om niet geheel gerust de praktijk neer te leggen.

Maar aan hem heeft het niet gelegen als de „dure medicijn” ons al te vaak werd onthouden. Hij heeft ze ons in beroepseerlijkheid voorgeschreven.

Mocht ik den medicus bij zijn afscheid een enveloppe overreiken, ik deed er een briefje in, met het klassieke testimonium: *bene meritis de patria*.

UIT DE JAREN VAN VOORBEREIDING

DOOR DR. H. E. VAN GELDER

Het was in de winterdagen, waarin mij de vraag bereikt had om voor het Kalf-nummer van dit Jaarboek een bijdrage te geven, en de keuze van het thema daarvoor mij bezighield, dat toevallig een auto mij snel langs den Amsterdamschen Overtoom voerde om mij verweg ergens in Amstelveen te bezorgen.

Een blik terzijde langs den weg bracht mij plotseling een reeks van oude Amsterdamsche herinneringen: het water en de lage woninkjes, dan de tuinen en weldra het „Broekerhuis” met zijn doolhof, welke ons zijn raadsels opgaf. En verderop, — toen wij den wijden bouw van het Stadion voorbij waren en aan de grens der hoge woningblokken den Amstelveenschen weg indoken, — zag ik mijzelf weer loopen meer dan 40 jaar geleden, langs den toen vrij eenzamen buitenweg, die zich, schilderachtiger dan nu, tusschen de landerijen afteekende. Nu wist ik, wat ik over Kalf schrijven kon. Want mijn tocht voerde mij dan, eens per week, tot de kleine buurtchap de Buitenveldert, waar, tegenover een bescheiden Roomsche kerkje, het huis stond van den toenmaals zeer bekenden redacteur van het Handelsblad Martin Kalf. De kamer rechts van de voordeur was het studeervertrek van zijn zoon Jan, Neerl. litt. cand., die mij, eerstejaars jurist, inwijdde in de geheimen van het Middelnederlandsch. Het was een ondiepe kamer, maar met haar geschuurde wanden, haar ééne breede venster, de vele boeken, had zij toch een sfeer, waarvan de herinnering mij duidelijk bijgebleven is.

Als ik mij tebinnenbreng, wat ik op of voor die lessen gelezen en geprepareerd heb, dan moet ik wel concluderen, dat leermeester en leerling zich braaf hebben ingespannen. Ook daarom, dat, behalve de verzen van Maerlant, van de Walewein of de Reinaert, ook andere vraagstukken ons wel moeten hebben beziggehouden; immers het was ons beider belangstelling voor de literaire verschijnselen en vraagstukken van den dag, welke ons had samengebracht.

Reeds als Amsterdamsch gymnasiast had Jan Kalf, — trouwe kameraad van André Jolles, — de beweging der Tachtigers leeren kennen en bewonderend gevolgd; een artikel over den Nieuwen Gids in onze Vox Gymnasii, waarmede hij heftige debatten uitlokte, bewijst het. Maar hoezeer hij kenner en bewonderaar der letteren bleef, zijn eigen belangstelling dreef hem daarbij al spoedig naar een ander gebied dan de lyriek der Nieuwe Gidsers. Het was het drama en zijn historie, dat hem

boeide; de verbondenheid ervan met de Middeleeuwsche Kerk en het mysteriespel trokken hem sterk. De opleving der mystiek in de internationale literatuur voerde hem mede; zij bracht hem zelfs terug tot de Kerk, die zijn vader verlaten had. Ik herinner mij, dat ik Rémy de Gourmonts bewonderde boek over Latijnsche kerkpoëzie van hem geleend heb, waaruit wij de welluidende verzen met de middelnederlandsche vergeleken; ik herinner mij zijn bewondering voor de verzen van Hade-wijch; die van Hrosvitha had hij voor den N. Gids vertaald, waarin hij reeds tevoren een vertaling in verzen van een middeleeuwsch spel had geplaatst gekregen. Maar de scheuring in de Nieuwe Gids-redactie had weldra de jongeren van de vroeger zoo bewonderden vervreemd. Onder de operette-achtige banbliksems van Kloos en Tidemans scheld-verzen, meen ik, dat er ook waren, die op Jolles en Kalf waren gericht; de laatste kreeg iets te hooren over zijn „doosvormig snuit”. Het was in de dagen hunner medewerking aan het onderleiding van August Vermeijlen staande tijdschrift der jongere Vlamingen: „Van Nu en Straks”, waaraan ook Verweij verzen afstond en dat, in zijn eersten jaargang (1893) een geheele aflevering gaf met brieven en teekeningen van Vincent van Gogh. Jolles publiceerde er verzen in; Kalf gaf, — onder het pseudoniem J. F. Moraaz, — een bespreking van Van Eedens Johannes Viator, welke een wederwoord van den schrijver uitlokte, die de ernst en de welgefundeerdheid der kritiek waardeerde. In Kalfs stuk vinden wij den naam van Alfons Diepenbrock en diens formuleering van het kunstideaal, dat ook Kalf voor oogen had en dat, als bij de oud-Christelijke kunstenaars, het religieuze als de intiemste eigenschap had, als geboren uit Liefde tot het Schoone in leven en denken.

Met Diepenbrock noem ik een belangrijke figuur, Jan Veth was een andere uit de groep van Amsterdamsche jongeren, welke aanvankelijk met de Groene van De Kooo geliëerd was, maar die in Januari 1895 voor den dag zou komen met een eigen weekblad, De Kroniek, onder de leiding van den voormaligen Nieuwe Gids-redacteur P. L. Tak, die, ofschoon ouder dan de meeste medewerkers, door zijn gaven van hoofd en hart een ongeëvenaard leider bleek te zijn voor jongeren, die wat te zeggen hadden.

Het is mij bij deze herinneringen niet te doen om de

historie van dat merkwaardige weekblad, welks invloed op een deel der jongere generatie van die dagen zoo groot is geweest en welks weerga wij, nadat de uitgave na Taks dood werd gestaakt, niet meer hebben gezien. Maar ik acht het belangrijk voor de waardeering van Jan Kalf en zijn veelzijdige gaven, om hier zijn periode van Kroniekmedewerker te memoreeren, nu zij, die daartoe nader geroepen zouden zijn, zwijgen. Ware Frans Coenen er nog, hij zou van het werk van „Piet den Smeerpoets” en zijn vriend „Wreedden Jan”, ook achter de schermen, verhalen hebben kunnen doen; ik moet mij tot de indrukken van een lid der buitenwacht bepalen: toen ik zelf tot meer geregelde medewerking kwam, was die van Kalf geëindigd; op den weg naar het Socialisme door Tak ingeslagen, kon hij, ijverig leider van de Katholieke Kunstkring De Violier, niet goed mede gaan.

Maar de eerste jaargangen zijn vol van zijn arbeid. Hij „verzorgde” de rubriek van het Tooneel. Al zou de fanfaronneerende „Ingang” in het eerste nummer ons, — en hemzelf!, — nu wel even doen lachen om den wijzen twee-en-twintig-jarige, de scherpe beoordeelingen van het tooneel-gedoe van het toenmalig „Nederlandsch Tooneel” en andere verschijningen op de planken, werkten toch zéér verhelderend, gerugsteund als zij waren door, ook nu nog zeer leesbare, theoretische beschouwingen over het drama, over den tooneelbouw, over spel of dans. Wel moesten wij later, evenals Kalf zelf het deed in het Herdenkingsnummer na Taks dood (1907) — erkennen, dat wij ons het eenheidsstreven en de manifestaties ervan, die wij toen beleefden, in ons optimistisch enthousiasme wel iets te hoog en te verdragend hebben voorgesteld. Het merkwaardige echter in Kalfs beschouwingen, ook toen reeds, is de deugdelijke achtergrond van serieuze studie en een scherpzinnig combinatievermogen. Al spoedig liet hij het trouwens niet bij tooneel, maar leverde hij ook literairhistorische beschouwingen, waarin hij aan menige gevestigde reputatie wel eens harde noten te kraken gaf. Zoo nu en dan overtrof hij zichzelf in een geestige persiflage als „Lid der Mij. van Letterkunde”, of in een polemieek met den dikdoenden papenvreter Willem Zuidema. De povere, die zijn gewichtig geschrijf had gedateerd „op des Zwijgers sterfdag”, kreeg een vernietigende repartie „op mijn broeders verjaardag” toegediend. Gaandeweg breidde Kalfs werkzaamheid zich nog meer uit. Belangrijk was bijvoorbeeld voor ons zijn stem, — in het ook door anderen aangeheven koor — voor de vernieuwing van het handwerk en de veredeling van het ambacht. De groote belangstelling, die zijn

vader reeds voor dit vraagstuk had gehad, moet hem daarbij hebben geleid en zij zal het hem hebben mogelijk gemaakt om aan zijn betoogen een op inzicht in de praktijk steunenden deugdelijken achtergrond te geven. Zijn werkzaamheid aan het Rijksmuseum sinds 1899, onder Pits leiding, bracht hem toen nog nader tot het oude handwerk, waardoor zijn opkomen voor het nieuwe echter geenszins te lijden kreeg. Integendeel! Voor zijn latere ontwikkeling vooral interessant was evenwel zijn belangstelling voor de oude bouwkunst.

In een artikeltje bijvoorbeeld over de Zaanse Bullenkerk vond hij gelegenheid om het dilettantische in Van Arkel en Weissmanns Beschrijving van de Noord-Hollandsche oudheden duidelijk te maken, nog geheel onbewust, dat hij zelf de grondslag leggen zou van een behandeling van het onderwerp op een meer deugdelijke manier. Merkwaardig nog is het verslag van een onderzoek, tezamen met Jolles ingesteld naar een 1895 ontdekte muurschildering in het kerkje van Westergeest.

Vooral het betoog van Kalf over de dateering, waaromtrent hij een andere opvatting had dan de rijksbouwmeester Mulder, die haar had blootgelegd, verdient thans nog te worden nagelezen, omdat hij daarbij een reeks van gegevens te berde bracht, welke men toen in dergelijke gevallen nog niet zóó methodisch placht te bezien. De schildering is thans weer onder de witkalk verdwenen. Hetzelfde lot trof een schildering in de kerk van Westervijlward, waarover Kalf in de Groninger Almanak van 1899 schreef. Het ware voor onzen kijk op de ontwikkeling en voor onze waardeering van den ervaren monumentenkenner interessant, indien deze schilderingen waren behouden; men zou kunnen zien in hoeverre het betoog van den jongen student thans nog door allen aanvaard zou worden. Trouwens Hoogewerff blijkt in zijn „Handboek” Kalf's inzicht en conclusies zonder aarzeling te hebben overgenomen. In dit verband verwijs ik dan ook nog naar eene, eveneens in 1899, in het Tweemaandelijksch Tijdschrift, verschenen uitvoerige studie over de „dertiende-eeuwsche schilderkunst in Nederland, voorzoover wij daaromtrent door mededeelingen van tijdgenooten kunnen worden ingelicht”, dat vol is met interessante opmerkingen; het zal mede om dergelijke van zeer ernstigen studiezijn en vooral van een bijzondere scherpzinnigheid en speciale begaafdheid getuigende studies geweest zijn, dat men in 1903 Kalf verbinden zou aan den arbeid der toen ingestelde Rijksmonumenten-commissie. Hij heeft in die functie een levenswerk gevonden, waarvan de bijzondere beteekenis algemeen wordt erkend.

Als een bescheiden hulde vestig ik hier daarom de

aandacht op deze incunabelen van Kalfs monumentenverdiensten. Ook daarom, dat zij werden geboren, niet als vrucht van specialisten-studie, maar uit een hart en een geest hevig bewogen door het gansche kunst- en kultuurleven van zijn jongen tijd.

De beteekenis daarvan strekt, dunkt mij, nog verder. Immers het is, zie ik het goed, juist dit feit, dat levenslang is *blijven* naverken en dat Kalfs geest levendig en zijn werk frisch heeft gehouden, ook bij het grijzen zijner haren!

AANTEKENINGEN UIT HET „VOORSPEL”

DOOR PROF. DR W. VOGELSANG

Kan men er zeker van zijn, dat de in dit nummer terecht gevierde directeur van het door hem met zooveel beleid en succes geleid Bureau voor Monumentenzorg — zooals het met noodzakelijke afkortingen van den alleszins omslachtigen titel pleegt te heeten — in dit tijdschrift ook iets, ook genoeg, terugvindt van zijn eigen jeugd?

De uitstekende bibliographie, een monument dat voor zich zelf spreekt, zal hem weliswaar velerlei gelegenheid geven om weer eens even te glimlachen over menige vreemde en kenmerkende wending in eigen gesties van vroeger en over lang opgegeven of gedeeltelijk gewijzigde bedoelingen van lang vervlogen dagen. Maar ten slotte wil men soms toch ook nog wel eens hooren hoe een ander ons van verre over deze planeet heeft zien wandelen. Al mag men dan soms denken: „nu ja, maar zóó was het eigenlijk niet!”, zoo leest men er toch niet ongaarne uit, hoe men eigenlijk in de oogen van de buitenwacht stond in dat oude milieu. Zonder dus hier met wetenschappelijken kost te komen aandragen, waar er reeds zooveel is bijeengegaard wat gedegeener, vollediger en voor den jubilaris bevredigender moge zijn om het te lezen en het min of meer als onverwachte vrucht van eigen arbeid en eigen streven te beschouwen, wil ik de mij aangeboden gelegenheid gaarne te baat nemen om heel kort een paar, naar ik hoop, duidelijke indrukken weer te geven.

Welnu, voor enkelen van ons, leerlingen van een Nederlandsch gymnasium in de provincie, die gedurende het laatste decennium der vorige eeuw de verschijnselen der contemporaine literatuur met belangstelling plachten te volgen, voorzoover eigen bevattingsvermogen zulks toeliet, was Jan Kalf in de jaren van omstreeks 1890, een van die schrijvers, die zoowel te bewonderen, als 'n heel klein beetje te benijden vielen. Te bewonderen, want hij kwam ons zoo onmetelijk veel rijper en wijzer, vooral ook zooveel kundiger voor dan wij onszelf gevoelden. Te *benijden*, want ... hij was in de eerste plaats inderdaad iets ouder en wat benijdt

men als schooljongen méér? Maar bovendien leefde en schreef hij niet in Amsterdam? in een centrum, waar zooveel meer belangrijks en schoons geschiedde? Te *benijden*, want al was hij ons dan luttele jaren vooruit, hij behoorde toch nog juist tot onze eigen echte tijdgenooten, en troonde nog niet op den ongenaakbaren Olympus der toen hartstochtelijk vereerde korypheeën onder de „Tachtigers”, wien men, als gymnasiast tusschen 15 en 18 jaar, roem en voorrang gerust en zonder nijd kon laten.

Kalf was voor ons, vooral voor zoover wij niet enkel de belletrie tot ons domein hadden verkozen, de schrijver bij uitstek. Bezadigder en grondiger dan zijn veelal dichterlijk nog verrassender en aantrekkelijker vriend A. Jolles en dan de altijd ietwat meer gemaniëerde, veel oudere Jan Veth, die overigens, al stond hij in een heel anderen kring, eveneens door ons als een navolgenswaardig paedagoog werd beschouwd, wist hij met zijn merkwaardig gespierd en verzorgd proza onzen jeugdigen geest te boeien en te vervullen met brandende begeerte naar hetzelfde voorname doel, waarheen hij streefde. Naar het ons toen toescheen kon men dat doel niet anders formuleeren dan Wetenschap en Kunst in vast verband te houden. Zeker, men mocht niet zonder degelijke kennis — hij wist de zijne altijd zoo voortreffelijk ten toon te spreiden in een paar zinnen — over kunstwerken schrijven als het op oordeelen en niet op lyrische ontboezemingen aankwam, maar vooral mocht men nimmer kunstwerken behandelen als droog philologisch of historisch materiaal. Dat ook dit laatste broodnoodig kan zijn in den voorbereidenden arbeid heeft hij, die als philoloog was begonnen, ons later wel eveneens weer geleerd; maar toen zagen wij dat nog niet. Misschien herinneren zich nog enkelen André Jolles' uitroep, waarmee hij zijn standpunt tegenover de Mannen van den Nieuwe Gids trachtte te bepalen: „ik die van 90 ben!” Welnu Kalf was voor de enkele gymnasiasten, die zich met dergelijke dingen wenschten bezig te houden, de „negentiger” bij uitstek, die hun

de toekomst wees. Want behalve zijn onmiskenbaar talent als schrijver, dat, waar het te pas kwam, in staat was ons zijn eigen liefde voor de hoge Letterkunde, voor Vondel vooral, te openbaren, had Jan Kalf, blijkens al wat hij schreef, nog een tweede orgaan, dat bij literatoren al te zeldzaam is. Hij zag — niet met zijn pen, noch met zijn tong. Hij had werkelijk een open oog, niet alleen voor dramatische handelingen en voor alle beschrijfbaar situaties, maar voor de Monumenten zelf, voor de werken der *beeldende kunst*. Zeker, ook in den ikonographischen, hoogste eruditie vereischenden, maar vooral in den aesthetischen en technischen zin. En zijn voorkeur voor een ruimer opvatting der beeldende kunst dan de in Nederland eenzijdig voor schilderijen heerschende — of moet men zeggen voor de wáarde van schilderijen en de namen van meesters? — teekende zich toen al scherp af. En juist de wijziging in die richting was noodig en was nieuw, al was men er in den kring van architecten als dr. Cuypers, mede door Victor de Stuers' bemoeiingen, eenigszins op voorbereid. Bouwkunst; niet enkel de geschiedenis van stichtingen, van bouwmeesters of bouwheeren of van constructie en materiaal, maar de bouwkunst om haar eigen schoonheid. En niet alleen om de officieele schoonheid der „erkende” kunstwerken in de wereld, maar ook om een „mooi” van den bescheidensten graad, zooals dat mag worden toegekend aan sommige kleine, goed geproportioneerde en met begrip en smaak behandelde oude huizen, die een al te schoolsch gerichte restauratiezucht vaak met slooping bedreigde. En toch verloor Kalf daarbij de grootsche monumenten in binnen- en buitenland nooit uit het oog, noch verwaarloosde hij de historische gegevens, die wij behoefden om ze te verstaan. Beeldhouwkunst, de sierkunsten in vollen omvang, de monumentale schilderkunst en de miniaturen, meer dan de officieele peinture de chevalet, ze hadden zijn volle aandacht en hij wist er altijd weer iets nieuws over te zeggen. Vaak niet in geleerde verhandelingen, al kon hij ook dien toon enkele jaren later — getuige zijn opstellen over de „dertiend'eeuwsche schilderkunst” — uitstekend treffen. Meestal stak hij zijn beste gedachten in die beurtelingsforsch brutale, of spotziek-gekscherende, dan weer herderlijk-stichtelijke polemieken, waarvoor velerlei bladen en tijdschriften hem een plaats open hielden. Was niet onder dien zoo gemoedelijk wegwijzen redacteur, die P. J. Tak geweest is, de kroniek een prachtig podium voor dezen jeugdigen profeet? Voor hem, die, zonder nog iets te kunnen vermoeden van de taak, die hem later zou wachten, b.v. in zijn apodictisch secuur en vloeiend geschreven betoog tegen Professor P.

J. Blok's meeningen over de dateering van onzen Nederlandschen baksteenbouw, zijn eigen toekomst reeds bij voorbaat heeft uitgestippeld?... Maar wij schrijven hier biographie noch kritiek en zijn wel gedwongen het bij enkele voorbeelden te laten. De hoofdzaak is dat Kalf uit dergelijk gehaspel gemeenlijk zegevierend te voorschijn kwam en dat hij zijn overwinningen, na een uitgebreide repliek, dikwijls kostelijk wist te bezegelen met een alle lachers op zijn kant brengenden kwinkslag. Wie herinnert zich niet dat vermakelijkste geval, waar hem een zijner antagonist, die behalve door een zake-lijk geschil ook te onpas verstoord was over Kalf's bekenden overgang tot de Katholieke kerk, dacht te imponeeren door boven zijn onderteekening, als veelzeggenden datum te schrijven: „op des Zwijgers Sterfdag”? Kalf dupliceert, in een kort stuk met enkele degelijke troeven en schrijft er dan, als ironisch schouderophalend onder: „op mijn's broeders verjaardag, Jan Kalf”. Is het wonder dat men hem vreesde als tegenstander, beducht voor die altijd scherpe, des schrijvers doel onvermijdelijk treffende pen? Is het wonder, dat zelfs een zoo strijdv aardig man als Mr. S. Muller, wien Kalf, waar het maar pas gaf, niet verzuimde een welverdiende „pluim op den doctorshoed” te zetten, altijd, ook al apprecieerde hij den tegenstander, huiverig bleef om met hem in debat te treden. Niemand werd er gespaard als het er op aankwam aan te wijzen, dat hij zich bemoeide met dingen, die hij niet precies genoeg wist of niet juist had opgevat. Daar konden de schrijvers van Arkel en Weissman, na het verschijnen hunner Noord-Hollandsche Oudheden voorzeker van getuigen, evengoed als de heeren aan wier adres Kalf's befaamde brochure over „Schutterlijke zeden” was gericht, al ging het hier niet om wetenschappelijke strijdvrage! Maar tenslotte wist Kalf toch steeds te vermijden dat men het „mieux perdre un bon ami qu'un bon mot” op hem had kunnen toepassen. Zelfs als hij in een zijner belangrijke opstellen het boek van Weissman over de Nederlandsche Bouwkunst zóó kritiseert, dat men Kalf's eigen oordeel: „een geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst is dit niet” ten volle moet beamen, ziet men niet alleen dat hij tegelijk met zijn aanmerkingen ook reeds uitvoerig den weg wijst naar een betere oplossing, maar constateert men tevens zijn eerlijk streven niettemin alle verdiensten van dit werk in het licht te stellen, die het aan den anderen kant mocht hebben.

Ook nadat de toenmalige voortreffelijke Directeur van het Nederlandsch Museum Dr A. Pit, die met zijn breede opvatting en zijn helderen blik Kalf's goed geschoold deugdelijk brein, zijn levendigen geest en zijn

uitnemend oog voor kunstwerken altijd heeft weten te waardeeren, hem tot zijn medewerker had gemaakt aan de door hem beheerde verzameling, bleef Kalf steeds dezelfde en hield wat hij beloofde. En zoo is hij gebleven: bewegelijk en ree van geest, tegelijk vervuld van den juisten wetenschappelijken twijfel, hartstochtelijk en daarbij uiterlijk eer den indruk makend van een bezadigd man, scherp op het bijtende af tegen wie hem zelf of de door hem voorgestane zaak te na komt; maar gul, behulpzaam en vriendschappelijk. Ook zijnen humor in de formuleering heeft hij bewaard en dien rijken voorraad van kritischen zin en positieve kennis zoodat hij de enkelen, die het voorrecht hadden hem te leeren kennen, altijd kon bijstaan, zoodra zij zich niet meer lieten afschrikken door dat sceptisch spottend gebaar, waarmee hij pleegt door zijn baard te strijken.

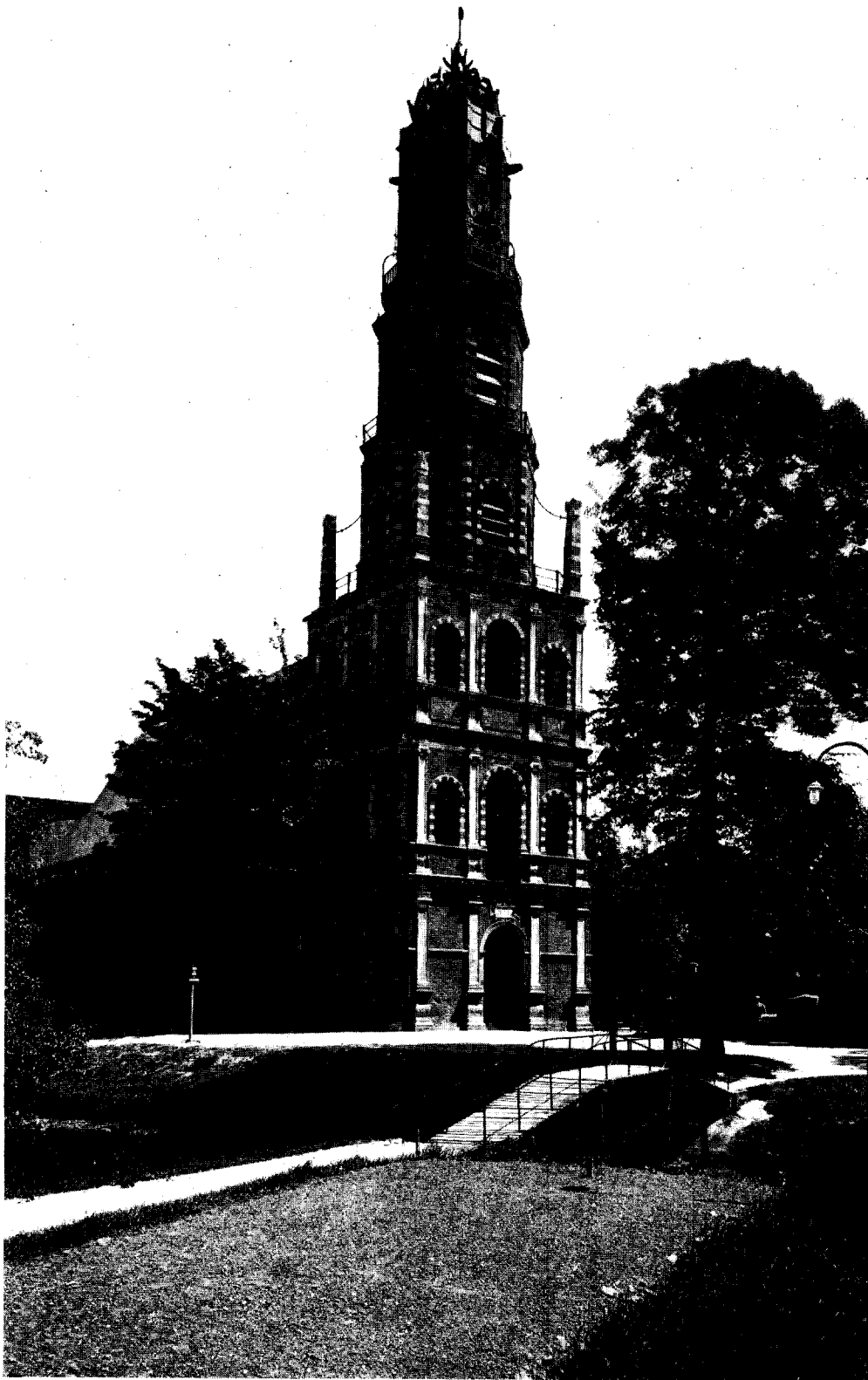
Zijn oude voorliefde voor de „arts somptuaires”, voor de decoratieve kunst van het handwerk, voor de monumentale schilder- en beeldhouwkunst, waar hij vroeger reeds — als een Hollandsche William Morris — over had weten te spreken, kwam nu eerst tot haar recht. Niet alleen in datgene wat onze Musea toen zoo broodnoodig hadden: étalage en schikking (getuige het oude zilverpaviljoen) maar ook in den altijd uitstekend geredigeerden inhoud en den soms zeer fraaien vorm van zijn publicaties.

Maar in de dagen, waar wij boven vooruitlopend van gewaagden, ik meen in den tijd waarin hij over Weissman's boek schreef, was de gewezen ambtenaar aan het Nederlandsch Museum reeds weer in een nieuw stadium. Het „Monumentenbureau” was dan eindelijk tot stand gekomen en hij was op de plaats van zijn bestemming aangekomen en daarmee begint een periode, die de meeste lezers bewust hebben meegemaakt. Kalf's natuur, noch zijn houding waren veranderd, maar de strijdbijl mocht toch vaker dan in den eersten tijd begraven blijven. Het wapen rustte omdat zijn eigenaar een taak had, die hem in dubbelen zin toeliet „opbouwend” te werk te gaan en van nut te zijn. Alleen zulk een man, die voldoende in zijn mars had en die kón vechten als het noodig was, heeft de zorg voor onze Monumenten in die lange jaren kunnen brengen op het peil, dat bij de betrekkelijk bescheiden middelen, die ten dienste stonden, mogelijk was. De omgang met talloze menschen van duizenderlei slag en talent of

met oneindig veel verschillende graden van bekramptheid, slechts een werk van zoo veelzijdigen aard leert den rechten man op de rechte plaats al wat tot volledige ontplooiing van een persoonlijkheid noodig is. Zelfs Kalf, den eeuwig jeugdigen, hartstochtelijk blijvenden, heeft het geleerd spaarzaam om te gaan met krachten, die welbeschouwd in gemeenlijk nuttelooze gevechten worden verspild; spaarzaam ook dan, wanneer het geestelijk vuurwerk, dat bij zulk een verspilling had kunnen schitteren, schijnbaar de moeite zou hebben geloond.

En zoo is deze jubilaris, deze doctor honoris causa en drager van talrijke eeretekenen, voor mij, evenals voor degenen, die hem vroeg hebben gekend, nog uit de dagen van dr Cuypers en later in den kring van den Violier, toch, alle uiterlijke veranderingen ten spijt, rijp maar nimmer oud geworden. Een voorganger, toegerust met alle eigenschappen die noodig zijn om aan den geest zijner opvolgers en medewerkers de noodige richting te geven. Dat wil dus zeggen: het er niet bij te laten, maar zooals hij zelf deed, de dingen aan te passen aan de eischen van den tijd.

Kalf is in mijn oogen voorzeker een nationale figuur, een echte Hollander in snit, gebaar en tenue. Hij voelt voor onze Nederlandsche kunst en leeft er in. Heeft hij niet getoond, hoe men van den nood, dat er juist op zijn terrein betrekkelijk weinig was overgebleven, een deugd kan maken? Hij heeft zich niet behoeven te laten verblinden door een al te groot en conventioneel geworden belang van enkele bouwwerken. Geen nog zoo klein monument mocht hem ontgaan en zoo er iemand daardoor juist in staat is gesteld een algemeene strekking, een volksaard in alle nuances aan te wijzen in de bouwkunst van eigen land, dan is hij het geweest. Hij heeft dat geweldig omvangrijk en zelden onmiddellijk dankbaar werk met liefde kunnen verrichten, waartoe alleen diegene in staat is, die er zijn eigen aard in terugvindt en begrijpt. Maar met die verdiensten voor Nederland is Kalf, door den omvang van zijn ver buiten onze grenzen zich uitstreckende belangstelling, door de vaardigheid van zijn rasch begrip tevens van Europeesche beteekenis geworden in de wereld der kenners en minnaars van de oude kunst. Daarvoor zijn wij dankbaar. Dat mocht hem bij zijn 65en verjaardag, meen ik, wel eens openlijk worden gezegd.

IJsselstein. Toren der Ned. Herv. kerk, na de restauratie van de bekroning in 1924/28

Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg

Fresco in de Groote Kerk te Breda (c. 1540)
Het goede en het slechte gebed

Détail van de bovenstaande muurschildering

EEN AANVULLING IN MARGINE

DOOR DR. J. G. VAN GELDER

Het leven van de oudere en de jongere generatie van de Nederlandsche nog actieve kunsthistorici speelt zich af op een verschillend plan. De generaties zoeken misschien wel onderling naar een uitwisseling van gedachten, maar voor de meesten van ons jongeren zijn toch zelfs onze directe voorgangers legendarische geleerden. Het is een betreurenswaardig feit, dat overigens merkwaardig parallel loopt met onze universitaire gewoonte om het studentenbestaan in horizontale geledingen — in jaarclubs — te scheiden. Alleen Amsterdam immers kent tot op zekere hoogte een meer verticale groepeeringsring. Het is jammer, omdat de jongere onderzoeker buiten den eigen werkkring en de in het algemeen enge gedachtensfeer daarvan, vaak dreigt bedolven te worden onder den ongekenden rijkdom aan gegevens, die de oudere generatie dikwijls met meer geestdrift heeft ontsloten en nagelaten dan waarmee de jongeren wel bekennen willen ze te hebben ontvangen. Er zijn bergen werk verzet, maar men wordt vaak moedeloos hier uit later nog iets te concipieren, omdat men nu eenmaal in een andere verhouding tot de bouwstoffen is komen te staan en zijn liefde niet voelt congrueeren.

Onwillekeurig werden mijn gedachten, bij het neerschrijven van de volgende regels, naar deze richting gedrongen, want tegenover het werk van Kalf voel ik mij — evenals waarschijnlijk vele jongeren — eenerzijds als een buitenstaander, de groote lijst van publicaties heb ik maar voor een zeer klein deel doorgewerkt, voor een ander — weliswaar grooter — deel slechts geraadpleegd; anderzijds is er een zoo sterk persoonlijke en aantrekkelijke kant aan het door hem tot stand gebrachte, dat feitelijk buiten die publicaties ligt, zelfs als ik uiteindelijk resultaten wel eens ging verfoeien, dat ik dit werk beschouw als een bezit dat nog voortdurend mijn geest verrijkt en bezig houdt. Wat mij juist in dat werk treft — het is meer dan louter een gevoelskwestie — is dat liefde en warme aanhankelijkheid voor het kunstwerk onder een vaak nonchalante overwoekering aanwezig blijken. De voorzichtig geworden jongere geleerde van vandaag mist dat bloesemende gevoel van hartstocht wat al te veel. Had het toeval niet mijn weg een enkele maal die van Kalf laten kruisen, met minder nadruk zou ik thans kunnen schrijven dat wij tevens in Kalf een voortreffelijk docent hebben gemist; de jongeren zijn hieraan veel tekort gekomen en vooral de kunsthistorici van onze Neder-

landsche Universiteiten zullen beseffen dat een leerstoel in de bouwkunst, bekleed door iemand als Kalf met zijn praktische ervaringen op de steigers rond succesievelijk zooveel beroemde Nederlandsche monumenten de laatste 25 jaar opgedaan, van onschatbare waarde zou zijn geweest. Wie Kalf heeft leeren kennen weet welk een inspiratieve kracht er bij het debat van hem uitgaat. Het gemis aan uitwisseling van gedachten is voor ons jongeren nog sterker geworden sinds Kalf zich niet meer doet gelden als een strijdvaardig en boeiend schrijver. Sinds lang (te lang al) rust in dien zin zijn pen. Het ambt voerde hem steeds meer naar de steigers en de idealen, die hij daar nastreeft, stelt hij maar zelden te boek of het moest zijn in verslagen en rapporten, waarvan bijna elke bibliophiele geur geweken is.

Als standaardwerk zal zeker zijn boek over de Baronie van Breda blijven gelden. Het typeert den jongere, wien over het algemeen zulke werken niet meer uit de pen vloeien, dat hij, bij voorkeur toch al door een detail, een „close-up”, geboeid, zijn denkleven, uitgaande van dit detail, projecteert op een wereld, waarmee dit detail geestelijk verband houdt, maar niet bij voorkeur, zooals vroeger, op het geheel, waartoe dit detail materieel behoort.

Ik kwam tot deze laatste veralgemeening toen ik nadacht over een aanvulling, die Kalf op een inderdaad zeer ondergeschikt detail van zijn zooeven genoemd werk zou kunnen geven. Mijns inziens ligt de geringe lust, die Kalf deed afzien van een publiceeren van deze aanvulling in die zoo juist genoemde beweegreden. De aanvulling zond Kalf mij toe.

Wat is namelijk het geval? Op een pijler in de Groote Kerk te Breda bevindt zich een schildering, die na een zorgvuldige restauratie een voorstelling bleek te bevatten, welke om verschillende redenen merkwaardig is. Een man en een vrouw liggen geknield onder den gekruisigden Christus. Uit den mond van de vroom biddende vrouw loopen lijnen naar de vijf wonden van Christus; ook de man bidt, maar de vier lijnen uit zijn mond bereiken vier voorstellingen, die op onbeholpen wijze de compositie links flankeren, geschilderd als ze zijn in boven elkaar geplaatste nissen. De spreuk, die de omlijste voorstelling van boven afsluit, wijst reeds in de richting van een verklaring. Zij luidt „Super habundantia caritas est causa mortis cristi”. Grooter moeilijkheden geeft het half uitgewischte, door een cartouche

omgeven onderschrift. De woorden „O bone Jhesu”, als beginwoorden van een regel, wijzen misschien echter op een spreuk, waarover straks meer. De kop van de vrouw is betrekkelijk goed bewaard gebleven en als fragment uit de voorstelling gelicht zou men ertoe gebracht kunnen worden het fresco al gauw $\pm$ 1525 te dateeren, men denkt even aan een late Jacob Cornelisz. wat de teekening, aan een vroeger Scorel wat de modelleering betreft. Ten onrechte echter. Zooals Kalf reeds heeft opgemerkt ¹⁾ moet de schildering gemaakt zijn „vóór 1566, omdat zij toen bij den beeldenstorm is verwoest. En daar zij zich op de buitenzijde van den pijler bevindt, dus gericht naar de zijkapel, kan zij niet ontstaan zijn vóór die kapel gereed was”. Dit nu kan niet het geval zijn vóór 1536, omdat in dat jaar het glas in de vensters van den omgang werd ingezet en vermoedelijk ook niet vóór 1540, toen er nog betalingen geschiedden voor het schoonmaken en witten van de geheele kerk, „met den omgang en het hooge koor”. Omstreeks 1540 dus, misschien zelfs nog iets later kwam de schildering gereed; er is nog steeds geen reden om op eenigen stijlcritischen grond deze dateering te willen wijzigen. Ook de kleuren, de lichtgroene achtergrond met bergen, de lichtblauwe lendendoek van Christus, de gele omlijsting met renaiscancistische motieven en de bruinroode cartouche versterken dit vermoeden.

Merkwaardiger echter is de voorstelling zelf. Reeds in 1932 wees Dr G. J. Hoogewerff er Dr Kalf op dat men hier te doen had met een muurschildering zooals men ze in kerken in Scandinavische landen o.a. te Kjeldby en te Elmenlunde op het eiland Moen aantreft ²⁾. Ook in Zuid Zweden komt ze herhaaldelijk voor, o.a. in een variant van de voorstelling te Härnevi in de provincie Uppland ³⁾. Dr Hoogewerff die ook op de publicaties van deze voorstelling wees, hechtte er terecht belang aan dat de laatste onderzoeker, Otto Sylvian, vele muurschilderingen wist te herleiden van houtsneden, die ook in de Nederlanden een belangrijke rol hebben gespeeld. Voor Zweden waren dit vooral de afbeeldingen in de *Biblia Pauperum*. De voorstelling in Breda treft men echter niet in dit blokboek aan, wel echter op een houtsnede, die omstreeks 1460/65 moet zijn gesneden, thans als unicum in München bewaard. W. L. Schreiber, *Manuel de l' amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle*, beschrijft deze prent in zijn tome I (Berlin 1891) onder nr. 968 en in de tweede druk (Leipzig, Hiersemann, 1926) onder hetzelfde nummer op blz. 89. Het blad stamt uit het klooster Ranshofen en werd door Wilh.

Schmidt het eerst gepubliceerd ⁴⁾. Wat wij hier zien, in waarschijnlijk de vroegst bekende voorstelling, is het tegenover elkaar stellen van den vromen man, die bij het bidden aan Christus denkt en aan de wonden, die Hem zijn geslagen en van den man, die wel bidt met den mond, maar in gedachten bij zijn aardsche goederen en rijkdommen blijft verwijlen, bij zijn vrouw, die zich gaarne tooit, bij zijn tweepersoonsbed, bij zijn dranken en zijn goud, bij zijn voorraden, zijn huis en zijn hof. Deze mensch toch zal niet in staat zijn Christus' wonden te genezen. Tot heden toe hebben de priesters nooit opgehouden te waarschuwen tegen het afdwalen der gedachten bij het gebed, tegen de „evagationes spiritus” ⁵⁾. Het is hoogst verwonderlijk dat „het goede en het slechte gebed” niet vaker in Nederlandsche kerken

Het goede en het slechte gebed, muurschildering in de kerk te Härnevi

zou zijn afgebeeld, terwijl het buiten onze grenzen op nog zooveel plaatsen aan te wijzen bleek. Stellig zal echter de schildering in Breda niet zoo geïsoleerd zijn geweest, als zij nu in de Nederlanden schijnt te staan. Want deze voorstelling immers, die zoo typisch verankerd ligt in het middeleeuwsche religieuze leven, voegt zich iconografisch zeer goed bij de afbeeldingen, die betrekking hebben op de mis voor de zielen der armen. Het zou mij niet verwonderen als in Breda, in de aan deze pijler grenzende kapel, vroeger juist die mis op gezette tijden werd gelezen. Over de cultus zelf met haar vele vertakkingen hebben Ph. M. Halm en J. A. Endres ons de noodige gegevens verstrekt ⁶⁾. Interessant is in dit verband een altaar uit Regensburg van omstreeks 1500. Op een van de vleugels komt dezelfde voorstelling voor, als ons reeds door de houtsnede bekend was, maar hier blijkt zij door de afbeeldingen op de andere velden verbonden met het leerstuk van het vagevuur, met de mis, maar ook met de barmhartigheid, met Caritas. Het verbinden van Caritas met de zeven werken van barmhartigheid, zooals men die in Mat-

theus 25 : 31—46 beschreven vindt, is iets wat ook Pieter Brueghel in een van zijn teekeningen (Verz. F. Koenigs) voor de prentenreeks der Zeven Deugden nog handhaaft. De spreuk boven de voorstelling in Breda past waarschijnlijk in deze gedachtenwereld. Oòk door een Nederlandsch schilderij van omstreeks 1510 (Prado, Madrid, nr. 1918) wordt dit voorval duidelijk geïllustreerd. Op dit paneel vindt men vereenigd den man, wiens gedachten afdwalen, den man, die met aandacht bidt en den priester, die de mis leest en de hostie toont. De scène speelt zich af in het schip van een kerk⁷⁾. Het schilderij wijst er nog eens op hoe alles ten nauwste samenhangt met de vermaningen van de priesters.

In verschillende preeken, die Ph. M. Halm mededeelt,

Het goede en het slechte gebed, houtsnede te München
(Prentenkabinet)

kan men zulke vermaningen aantreffen, die men in tegengestelden zin — typologisch — ook weer kan samenstellen met wat de *Ars Moriendi* leert. Dit is daarom weer interessant, omdat op de houtsnede „Avaritia” van de *Ars Moriendi*, zooals Kalf vond, het paard en de schatkamer, waaraan de stervende denkt en waardoor de duivel vat op zijn ziel krijgt (een onheil, dat de stervende zou kunnen afwenden door aan zijn vrienden en verwanten te denken), overeenkomen met de

1) J. Kalf, *Baronie van Breda* (1912), blz. 59 v. en 92 v.

2) Vergel. Fr. Beckett, *Danmarks Kunst II*, København, 1926, blz. 32.

3) Otto Sylvan, *Kyrkomalningar i Uppland fran medeltidens slut*. *Antiquarisk Tidskrift för Sverige*, XIV (1899) blz. 114.

4) Wilh. Schmidt, *Die frühesten und seltensten Denkmäler des Holz- und Metallschnittes in München, Nürnberg* [1883]. No. 107.

5) Zie hierover en over een voorstelling als in Breda maar dan een 100 jaar vroeger ontstaan te Esztergom A. Pigler, *Evagationes Spiritus*, *Archeologiai Ertesitö*, 1922/23 blz. 121; vgl. Charl. de Tolnay, H. Bosch, *Basel*, 1937 noot 86, (blz. 66).

6) Ph. M. Halm, *Altbayerische Totendarstellungen*, Münchener

onderste van de kleine voorstellingen links op het Breda'sche fresco.

Hiermee is de verklaring, die bij deze schildering behoort, vrijwel ten einde, vrijwel, want duister blijven nog de moeilijk leesbare regels van het onderschrift. In de passie-preek van Jacobus de Voragine (*Legenda Aurea*, ed. Graesse, blz. 224) vond Kalf echter na lang speuren tenslotte den tweeden regel terug, welke aan Bernardus is ontleend en die de woorden „dura verba, duriora verbera, durissima vulnera” bevat. Mogelijk staat er in den eersten regel „O bone Jhesu qu... bi... passus est...”, wat misschien een verkorting zou kunnen zijn van den aanhef van het citaat van Bernardus, waarvan de slotwoorden juist vermeld werden⁸⁾. Het kan dan geluid hebben „O bone (?) Jhesu qu[i pro no]bis (?) passus est / D[ura] verba, duriora verbera durissima vulnera”.

De schildering in Breda, compositioneel zoo rampzalig, heeft alleen didactische waarde. Ware zij schooner en beter behouden gebleven, zij had ons waarschijnlijk niet zoo goed in het laat middeleeuwsche volksleven, met zijn angsten en zijn armen ingevoerd, als zij dat nu vermag te doen. Daar zij echter tevens zinspeelt op den duivel en het vagevuur, is het ook duidelijk dat juist de hervorming de cultusverschijnselen, die hiermede nauw samenhangen, radicaal heeft willen opruimen.

De gegevens die Kalf hier bijeenbracht leken mij te waardevol om niet gepubliceerd te worden. Ook al gold zijn zorg in de eerste plaats het behoud van dit zoo geschonden monument, de cultuurhistorische waarde ervan ontging hem geen oogenblik. Dat dit alles niet door hemzelf in een sierlijker vorm werd te boek gesteld moeten wij betreuren. Maar tenslotte blijft het een detailkwestie. En toch, slechts wie als Kalf deze zoover tot in de finesses nagaat en weet te beheerschen zal in staat zijn ware monumentenzorg te plegen. Hoe zelden treedt deze speurzinn, die buiten de vraagstukken van het directe behoud valt en getuigt van wetenschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel, aan het licht. Moge deze korte aanvulling dit nog eens verduidelijkt hebben.

Jahrbuch IV (1909) blz. 143; J. A. Endres, *Zwei Armenseelendarstellungen*, *Zf. f. Christl. K.* 1914, blz. 3; Ph. M. Halm, *Ikongraphische Studien zum Armen-Seelen-Kultus*, *Münchener Jahrb. XII* (1921—'22), blz. 1, met uitvoerige opgave van literatuur; Otto Schmitt, *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, blz. 1084 vgl.

7) Guy de Tervarent, *En marge du catalogue du Prado*, *Gazette des Beaux Arts*, 1936, II, blz. 59, met afb.

8) Het citaat van Bernardus in zijn geheel luidt als volgt: „O bone Jesu quam dulciter cum hominibus conversatus es, quam magna et abundantissima largitus iis es, quam dura et aspera pro iis passus es, dura verba, duriora verbera, durissima vulnera”. Voor het ontcijferen van de opschriften nog mijn dank aan Dr D. Th. Enklaar.

DR J. KALF EN DE RIJKSCOMMISSIE VOOR DE MONUMENTENZORG

DOOR PROF. IR J. A. G. VAN DER STEUR

Het was in 1918, enkele weken voor de instelling der tegenwoordige Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, dat ik Dr Kalf voor het eerst ontmoette. De vraag die mij was gedaan of ik bereid zoude zijn, naast het lidmaatschap van de nieuw op te richten commissie ook de functie van Algemeen Secretaris dier Commissie en tevens die van Secretaris van haar meest belangrijke afdeling, namelijk die voor de instandhouding en de herstelling der monumenten op mij te nemen, was aanleiding dat ik mij tot hem wendde om te vernemen welke werkzaamheden aan deze functies zouden zijn verbonden. Kalf toch, tot dien tijd Secretaris der in Juli 1903 tot stand gekomen Rijkscommissie tot het opmaken van een inventaris en een beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, kon geacht worden het meest inzicht te hebben in de bemoeiingen die van de nieuwe Commissie en van haar leden werden verwacht, omdat hij vele jaren een zoo belangrijk aandeel had gehad in de werkzaamheden der vroegere commissie waarvan de nieuwe commissie tot zekere hoogte eene voortzetting zoude zijn voor zoover het de beschrijving der monumenten aangaat, en bovendien, wat de herstelling dier monumenten betreft, in veel meer omvattenden zin.

Kalf was in de oude commissie de stuwende kracht geweest en stond bovendien in de voorste rijen van hen die met de toenmalige wijze van restaureeren allerminst waren ingenomen, hij had een belangrijk aandeel gehad in de besprekingen die over dit onderwerp in den Oudheidkundigen Bond waren gevoerd en in de rapporten die daarover waren uitgebracht, en het was zeker voor een groot deel aan zijn invloed te danken dat de oude commissie door eene nieuwe stond vervangen te worden.

Ik kan niet ontkennen dat ik in die dagen eenigszins aarzelend stond tegenover de aanvaarding van de aangeboden functies. Kalf stond toch niet alleen bekend als iemand van zeer uitgesproken meening, als een zeer scherpzinnig man en als een kunsthistoricus van groote kennis, vooral op het gebied der Nederlandsche bouwkunst, maar ook bij velen als iemand die niet gemakkelijk was in den omgang, zoodat de mogelijkheid niet scheen buitengesloten dat de nauwe samenwerking die tot stand moest komen tusschen den te benoemen Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg waartoe Kalf was aangewezen en den Algemeenen Secretaris der com-

missie, tevens secretaris van afdeling B, aanleiding zou kunnen geven tot wrijvingen of misschien zelfs tot botsingen van meer of minder ernstigen aard.

Bovendien was de voorgenomen samenstelling der commissie zoodanig dat daarin allerlei personen zouden worden samengebracht van wie men kon aannemen dat zij verschillende richtingen ten aanzien van de wijze van restaureeren vertegenwoordigden, waardoor ook uit dien hoofde wrijving kon worden verwacht.

Toen op 10 Mei 1918 de tegenwoordige commissie was ingesteld, waarbij ik de mij aangeboden functies had aanvaard, zijn in de eerste vergaderingen der commissie die wrijvingen ook niet uitgebleven. Het kan niet in de bedoeling liggen hier breedvoerig op de geuite meeningsverschillen in te gaan en ik kan volstaan met de mededeeling dat in die eerste vergaderingen principieele inzichten die vooral gegrond waren op de bekende „Regelen” van den Oudheidkundigen Bond, in 1915 vastgesteld, op vaak heftige wijze werden verdedigd en bestreden.

Deze besprekingen gaven aanleiding aan den voorzitter, Dr P. J. H. Cuypers, die sterk aan de oude methode van restaureeren vasthield en van geen enkele compromis wilde weten, om zijn ontslag te nemen en het is merkwaardig dit te constateeren, zonder dat hij eenigen noemenswaardigen steun in den boezem der commissie had gehad. Veel verschil van opvatting bleek ten slotte onder de leden der commissie niet te bestaan en dit resultaat is vooral verkregen door de veelvuldige besprekingen, op den sterken aandrang van Dr Kalf, ter plaatse, staande tegenover het monument zelve, gevoerd. Duidelijk kwam daarbij telkens uit dat de „Regelen” van den Oudheidkundigen Bond, hoe belangrijk ook en hoe juist in vele opzichten, te theoretisch waren opgezet en bijna nooit een bevredigend antwoord konden geven, wanneer men voor een concreet geval stond. Zoekende en tastende werd een algemeen aanvaardbare oplossing verkregen, weliswaar gegrondvest op de „Regelen” maar hetzij door technische, hetzij door historische, aesthetische, oudheidkundige of oeconomische eischen toch vaak voor ieder monument verschillend.

Dat deze resultaten na betrekkelijk korten tijd zijn bereikt, dat de commissie vrijwel eenstemmig dacht over de verschillende problemen die een te restaureeren monument stelde, was voor een groot deel te danken aan

Delft Nieuwe kerk naar het Oosten gezien na de restauratie in 1958

Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg

Grote Ned. Herv. Groot- of Maria-Migdalenkerk, naar het Noordwesten, na de restauratie in 1920

Toespraakbureau voor de Monumentenzorg

het werk van Dr Kalf die als Directeur van het Rijksbureau voor monumentenzorg de verschillende zaken die door de commissie moeten worden behandeld, had voor te bereiden en in de uitgebreide rapporten, die hetzij schriftelijk, hetzij mondeling werden uitgebracht, nooit heeft nagelaten de zaken van verschillende kanten te belichten, nooit een eenzijdig standpunt heeft ingenomen en altijd zich onvoorwaardelijk bij een besluit der commissie heeft neergelegd en dat naar zijn beste weten ook altijd heeft uitgevoerd.

Het is in de bijna twintig jaren dat de commissie heeft gewerkt, wel gebleken dat Kalf steeds vatbaar is voor de overweging van denkbeelden door anderen geuit en niet vasthoudt aan een vooropgezette meening wanneer zulk een denkbeeld tot een beter resultaat kan leiden.

Deze zoo te waardeeren eigenschap van den Directeur van het Rijksbureau heeft ertoe geleid dat in de vergaderingen der commissie en in hare subcommissies steeds een zeer aangename toon heerscht en dat er goed en nuttig werk kan worden gedaan in betrekkelijk korten tijd.

Al deze voorbereidingen voor het werk der commissie eischen van den Directeur van het Rijksbureau een respectabele hoeveelheid arbeid, maar het vormt toch slechts een deel van de taak die op zijn schouders rust en men denke over dat werk niet gering. Behalve de hierboven gememoreerde voorbereiding voor het werk der commissie eischt de leiding van het bureau veel zorg, veel tijd en veel tact. Dit bureau toch bestaat uit allerlei personen van geheel verschillende aard en werkkring. Naast kunsthistorici vindt men er architecten, praktisch opgeleide bouwkundigen, administratief personeel, verschillende andere hulpkrachten en een fotograaf, waarvan het werk in elkander moet passen. De voorbereiding van een aan te vangen restauratie, besprekingen met belanghebbenden, met architecten en aannemers en het regelmatige toezicht op de uitvoering van een restauratie eischen veel tijd, en ook vaak veel geduld en overleg. Niet minder is dat het geval met de financiële controle der loopende restauraties, die eveneens een belangrijk onderdeel vormt van het werk van het bureau. Voegt men daarbij de zorg voor het zeer belangrijke archief van platen, teekeningen en foto's en voor de uitgave van de geïllustreerde beschrijvingen der Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst benevens de vele reizen die aan het werk van den Directeur zijn verbonden, dan is het duidelijk dat van dezen functionaris meer werk moet worden vereischt dan in een normalen ambtelijken arbeidsdag kan worden verricht. Het is dan ook begrijpelijk dat de commissie met groote waarde-

ring kan spreken over de werkzaamheden die door Kalf op zoo uitstekende wijze zijn verricht.

Uit het bovenstaande zal ook wel gebleken zijn, dat de vrees, die bij mij in den aanvang bestond, dat de verhouding tusschen den Directeur van het Rijksbureau en den Secretaris der commissie aanleiding zou kunnen geven tot wrijvingen, niet gerechtigd was. Het bezoek dat ik hem in 1918 bracht heeft dadelijk verhelderend gewerkt en heeft van het eerste oogenblik af den indruk achtergelaten dat, wat men ook van Kalf mocht hebben gezegd, het zijn ernstig voornemen was om te komen tot een goede en aangename samenwerking waardoor een zekere stroefheid, die zoo vaak het kenmerk is van ambtelijke verhoudingen, zou kunnen worden vermeden. Aan dit voornemen heeft Kalf met groote nauwgezetheid gevolg gegeven, zoodat van eenige wrijving niet alleen nooit sprake is geweest, maar dat de verhouding, van een aanvankelijk ambtelijke, is gegroeid tot een zeer vriendschappelijke. Ik heb dan ook van ganser harte kunnen medewerken tot een latere reorganisatie der commissie, waardoor het mogelijk werd dat de Directeur van het Rijksbureau tevens werd Secretaris der commissie. De administratieve bemoeiingen werden daardoor zeer vereenvoudigd, het afzonderlijke bureau van den secretaris kon met dat van den Directeur van het Rijksbureau worden vereenigd, maar ook de positie van den Directeur van het Rijksbureau ten opzichte van de commissie werd daardoor geheel gewijzigd. Dat dit mogelijk werd lag geheel aan Kalf zelve. Zijn groote kennis van onze Nederlandsche bouwkunst, zijn diepgaande studie op kunsthistorisch gebied, zijn gevoel voor en zijn aangeboren inzicht in bouwkundige constructies, zijn vaak zoo boeiend gestelde en toch zoo zakelijke en heldere rapporten en bovendien zijn kijk op financieele mogelijkheden maakten hem daarvoor wel is waar de aangewezen persoon, maar dit zou niet mogelijk zijn geweest wanneer daaraan niet gepaard was gegaan een aangename omgang met de leden der commissie, een welwillende houding tegenover de velen die hem op allerlei gebied kwamen raadplegen en het handhaven van een prettigen toon tegenover het personeel van het bureau, die echter een zakelijke behandeling en de handhaving van tucht en orde allerminst uitsluit.

Deze eigenschappen bezit Kalf in hooge mate en ik heb, nadat ik het voorrecht had als voorzitter der commissie op te treden na haar reorganisatie, en daardoor nog meer dan daarvoor aan verschillende besprekingen moest en kon deelnemen, Kalf steeds meer leeren waardeeren om zijn juist en helder inzicht, om de aangename en bondige wijze waarop hij zijn meening kon kenbaar

maken, maar ook om de vasthoudendheid waarmee hij zijn standpunt, dat hij na ernstig overwegen, als het juiste beschouwde, kon verdedigen, zonder daarom dat standpunt als onaantastbaar te beschouwen. Want een star standpunt neemt Kalf niet in. Hij is toegankelijk voor elke meening van andersdenkenden en neemt die meening gaarne over, wanneer hij de overtuiging heeft dat een ander door grootere kennis en ervaring in een bepaald geval een dieper inzicht heeft dan hijzelf.

Al deze uitmuntende eigenschappen als ambtenaar en als mensch hebben Kalf niet alleen de waardeering bezorgd van de leden der commissie en in het bijzonder van hen die regelmatig de vele zaken van vaak ingrijpenden aard met hem moesten behandelen, maar ook van de velen die met hem ambtelijk in aanraking kwamen, zoodat men kan zeggen dat Kalf de spil is waarom de monumentenbescherming in ons land in de laatste jaren heeft gewenteld. Dat de Monumentenzorg in ons land tot een belangrijken tak van dienst uit-

gegroeid en in systematische banen is geleid is voor het grootste deel aan den arbeid van Kalf te danken.

Kalf heeft de Monumentenzorg in ons land opgebouwd, en het is zeker niet aan hem te wijten dat de Rijkszorg voor onze monumenten in den loop der jaren niet een veel grooteren omvang heeft kunnen aannemen.

Nu wij voor het feit staan dat Kalf den leeftijd heeft bereikt waarop hij genoodzaakt wordt zijn ambtelijken loopbaan vaarwel te zeggen, is het mij niet alleen een behoefte, maar het is ook voor mij een groote vreugde te dezer plaatse uiting te kunnen geven aan mijn groote waardeering voor Kalf's werk en voor zijn persoon, waaraan onze Monumentenzorg zooveel heeft te danken, een waardeering die door alle leden der commissie zonder onderscheid wordt gedeeld.

Men zegt wel dat niemand onmisbaar is, maar dit staat zeker vast dat Kalf's opvolger voor een zwaren taak zal worden geplaatst.

DR JAN KALF EN HET RIJKSBUROU VOOR DE MONUMENTENZORG

DOOR DR FRANS VERMEULEN

Indien ik hier, in stede van een bescheiden biographische bijdrage tot dezen eere-bundel, den roman ging schrijven, dien elke belangrijke periode in het leven van een mensch inhoudt, dan zou ik mijn verhaal, naar ouden stijl, den neventitel kunnen geven: „van Dichter tot modern Bedrijfsleider”.

De zeventienjarige gymnasiast, die zijn eerste elucubrations geplaatst zag in de „Vox Gymnasii” van 1890/91, droomde stellig niet, dat hij eenmaal zijn loopbaan zou eindigen temidden van begrotingen en bestekken, deftige officieele brieven en zakelijke conferenties met burgemeesters, kerkvoogden, architecten en aannemers.

Nog minder kan zoo eene ambtelijke carrière — hoezeer dan ook maatschappelijk geslaagd, gelijk dit heet — als levensillusie worden gedacht van den jongen man, die zoo onstuimig het publicistisch strijdperk inreed ter verdediging der kleuren van Vrouwe Schoonheid.

Maar toch vinden we, naar ik meen, reeds in Kalf's eerste litteraire probeersels onmiskenbaar de richting aangewezen, waarin zijn aanleg hem zou voeren. Want het is toch wel opmerkelijk, vast te stellen dat zijne, als ik het wel heb, eerste bijdrage in de genoemde Vox Gymnasii, een opstel was naar aanleiding van de toen, in het najaar van 1889, juist verschenen werken „Ge-

schichte der holländischen Baukunst und Bildnerei im Zeitalter der Renaissance, der nationalen Blüte und des Classicismus”, van G. Galland, en de Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde van G. Kalf. En hoezeer de student Kalf zich in deze richting verder had ontwikkeld bleek, toen hij in Tak's „Kroniek” van 1896 een kritiek schreef op het derde deel van Blok's Geschiedenis van het Nederlandsche Volk, om daarin, ter nadere onderrichting van den Leidschen hoogleraar, een overzicht te geven van de bouwwerken, in Noord-Nederland ontstaan tusschen 1560 en 1590, waaruit een voor dien tijd zeker niet gewone belangstelling voor en kennis van onze vaderlandsche bouwkunst blijken.

Zoo was de jonge auteur te midden van de geestelijke tournooien dier dagen gesprongen en hij werde er zich met als pijlenbundels van artikelen en kritieken, die zich, behalve door den fel agressieven toon, die bijna telkens leidde tot heftige polemieken, tegelijk onderscheidden door een zoo fijne als omvangrijke eruditie¹). Behalve van een onmiskenbaar recht tot spreken, getuigden al deze uit- en aanvallen, ondanks dikwijls overmatige scherpte, immer en bovenal van een diepe liefde voor de schoonheid en niet minder voor de eigen vaderlandsche kunst en cultuur. Streed hij ook al op alle

fronten, zoowel van nieuwe als van oude kunst, in een oogenblik van zelfbespiegeling verklaarde hij toch van zichzelf, dat hij zich veeleer „tot eerbied voor het oude, dan tot geestdrift voor het nieuwe geneigd voelde” 2). Deze retrospectieve gezindheid, die, naast een sterk visueele begaafdheid, uit al zijn geschriften naar voren komt, moest hem uiteraard ook in nauwe aanraking brengen met die groepen van oudheidkundigen en liefhebbers onzer oude vaderlandsche kunst, die in het laatste decennium der 19de eeuw zich gingen vereenigen met het doel van den gehavenden schat onzer voortbrengselen van kunst en cultuur te redden wat nog te redden viel. Wanneer dan in Januari 1899 uit deze nieuwe sfeer van belangstelling de Nederlandsche Oudheidkundige Bond ontstaat, spreekt het bijna vanzelf, dat we Jan Kalf — die inmiddels wetenschappelijk assistent bij het Nederlandsch museum van Geschiedenis en Kunst te Amsterdam was geworden — aantreffen onder de oprichters.

Het behoort tot anderer taak in dezen bundel te schetsen, wat het werk van Kalf is geweest in de jeugdijaren dier phalanx van kunstgeleerden, kunstenaars en kunstvrienden, waarin mannen als Jhr B. W. F. van Riemsdijk, Mr J. C. Overvoorde, F. A. Hoefer, Jhr Mr F. J. J. M. van Rijckevorsel, Mr S. Muller Fzn., E. W. Moes, Dr A. Pit, Dr W. Vogelsang, in de voorste gelederen stonden. Laat het genoeg zijn er hier aan te herinneren hoe als resultaat van hunne bemoeiingen bij Koninklijk Besluit van 7 Juli 1903, no. 44, gecontra-signeerd door Minister Dr Abr. Kuiper, werd ingesteld „Eene Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een Inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst”, en benoemd, met ingang van 1 Augustus 1903, „tot lid en voorzitter dier Commissie: Dr P. J. H. Cuypers, Architect der Rijks Museumgebouwen te Amsterdam; tot leden de heeren Jos. Th. Cuypers, civiel en bouwkundig ingenieur te Amsterdam; H. Evers, hoogleeraar aan de Polytechnische School te Delft; J. A. Frederiks, architect te Middelburg; L. C. Hezenmans, architect te 's-Hertogenbosch; F. A. Hoefer, gemeente-archivaris te Hattem; Mr S. Muller Fzn., Rijksarchivaris te Utrecht; Mr J. C. Overvoorde, gemeente-archivaris te Leiden; C. H. Peters, Rijksbouwmeester te 's-Gravenhage en Jhr Mr V. E. L. de Stuers, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal te 's-Gravenhage; tot Secretaris: de heer J. Kalf, assistent bij het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, onder gelijk-tijdige toekenning van eervol ontslag uit deze betrekking”.

Zóó eenvoudig en rustig als het er aan den deftigen gevel van dit ambtelijk document uitziet, was het echter daarachter, bij de nieuwe Commissie in huis, allerminst. De annalen van haar eerste levensjaren zijn vol van den strijd over de bij restauraties toe te passen beginselen, het vraagstuk, dat ook bij de wording van den Oudheidkundigen Bond zich sterk had doen gelden. Men behoeft er de eerste jaargangen van het Bulletin en ook de latere van het Oudheidkundig Jaarboek — 1924 en 1934 bij voorbeeld! — maar op na te slaan, om overal de getuigenissen van dien strijd te vinden.

En de eerste Secretaris der Commissie zou niet Jan Kalf geweest zijn, sinds 1899 de geroepen leider der Katholieke jongeren, in hun strijd om vernieuwing van de kerkelijke kunst en cultuur 3), indien hij zich ook hier niet, met al de felheid van zijn strijdlustig temperament in de worsteling der ideeën had geworpen. Ik behoef er den lezers dezer bijdragen niet meer aan te herinneren, dat het kort en goed ging om „restaureeren in ouden of in modernen stijl”. Het was dezelfde strijd, dien hij, met den door hem en zijn geestverwanten opgerichtten katholieken kunstkring „De Violier”, en tezelfdertijd, had te voeren tegen de pseudo-gothiek, dien „dwazen waan” eener valsche romantiek, tegen de eeuwige schablonen van een versuikerde middeleeuwsche architectuur, waar de geheele kerkelijke kunst van die dagen in dreigde onder te gaan. Het was, kortom, de strijd tegen de „Utrechtsche school” van het Bernulphusgilde, van Mgr. van Heukelum en Mgr Graaf, zoo goed als tegen die van Cuypers en De Stuers.

En hier zat nu diezelfde voorvechter der Violiers als geheimschrijver bij eene Commissie, waarin Victor de Stuers, de grimmige, en Dr Cuypers, de gecanoniseerde kunstpaus, de domineerende figuren waren. Dat het niet best boterde spreekt vanzelf. Vooral bij de Stuers was Kalf niet persona grata. In de Kroniek van 1895 had hij bij voorbeeld den kunstreferendaris niet al te bedeesd de waarheid gezegd naar aanleiding van een metterdaad hoogst dilettantische behandeling van een romaansche muurschildering, ontdekt in het kerkje van Westergeest in Friesland 4). Toen dan de vrijpostige criticus kort daarop bij De Stuers kwam solliciteeren naar de betrekking van onderdirecteur bij het Nederlandsch museum van Geschiedenis en Kunst, had deze het bewuste nummer van De Kroniek vóór zich liggen en opende het gesprek met de nog al op den man af gerichtte vraag: „Ben jij die aap, die dit geschreven heeft?” Dit slechts ter vermakelijke illustratie van mijn relaas der stemmingen.

Intusschen behoefde van deze oneenigheden der koks

in de keuken den gasten daarbuiten niet veel te blijken, daar immers de taak der Commissie was de inventarisatie en beschrijving, niet de restauratie der monumenten, een werk, dat voorloopig in handen bleef van een onder leiding van den rijksarchitect Adolf Mulder staand Bureau voor het onderhoud en de herstelling. Kalf kon zich aldus, in de eerste tien jaren, geheel geven aan den zuiver wetenschappelijken arbeid der monumentenbeschrijving. Als resultaat verscheen in 1912 zijn „Geïllustreerde Beschrijving der voormalige Baronie van Breda”, een „coup d'essay”, die nog altijd als een „coup de maître” wordt gewaardeerd en die den auteur het doctoraat honoris causa zou verschaffen.

De strijd over de beginselen der restauratie werd inmiddels in den Oudheidkundigen Bond gevoerd. In 1910 werd door dit lichaam eene commissie ingesteld, waarin zoowel de aanhangers van de oude restauratietheorie van Violet-le-Duc, met name de oude Dr Cuypers en Victor de Stuers, zitting hadden, als de mannen der moderne opvatting. Het zou echter nog tot 1915 duren voordat men het eens was over de formuleering der stellingen, dien ten slotte in 1916, in de Jaarvergadering van den Bond te Hoorn werden bekrachtigd en als „Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken”, met een aanbevelend adres toegezonden aan den Minister van Binnenlandsche Zaken. Het jaar daarop kwamen deze „Grondbeginselen” gedrukt in den handel met een inleiding van Kalf, die sluit met de volgende woorden: „Het is mogelijk, dat een volgend geslacht op zijne beurt erin zal willen verbeteren, maar — tenzij het heel de monumentenzorg zelve verkeerd zou mogen achten — zal het niet anders dan dankbaar kunnen zijn voor de grondgedachte van ons stelsel: „*behouden gaat vóór vernieuwen*” ”.

Ik haal hier dezen slotzin aan, niet enkel en ook niet zoozeer om het recursieve maxime, als wel om dat zoo terloops ingelachte zinnetje, dat zoo opmerkelijk den eigenlijken geeststaat van den schrijver typeert: „tenzij het (volgend geslacht) de monumentenzorg-zelve verkeerd zou mogen achten”.

Dit is toch, zou ik meenen, wel iets anders, dan de vurige overtuigdheid van het alleen-zaligmakende beginsel. Hier komt de eeuwige twijfel van den modernen intellectueel om den hoek, de Erasmusgeest, die den koudwaterstraal van zijn bedenkingen evenzeer richt op eigen als op anderer overtuiging. Het is van belang hierop te wijzen, omdat Kalf juist in dien tijd op het punt heeft gestaan den dienst der monumenten vaarwel te zeggen. In 1915 werd hij namelijk benoemd tot

Directeur der Amsterdamsche Tooneelschool, voor welk ambt hij zich beschikbaar had gesteld, en in verband daarmee vroeg hij den Minister een jaar verlof, ten einde de school te kunnen reorganiseeren, om daarna te beslissen of hij blijvend het Directeurschap zou kunnen aanvaarden.

Men mag het een geluk noemen, zoowel voor de Tooneelschool als voor de Monumenten, dat op dit verzoek afwijzend is beschikt. Want het moet de vraag blijven of de man van het koude, alles ontledende critisch vernuft per slot toch wel de aangewezen leider ware geweest voor een bent jonge artiesten. Gerard Brom weet te vertellen, dat Eduard Verkade als aankomend tooneelspeler bekende, onmogelijk te kunnen voordragen onder den koelen blik van Jan Kalf. Daarentegen zou het verdere verloop der geschiedenis bewijzen, dat hij bij Monumentenzorg de rechte man op de rechte plaats was.

Kalf heeft ons zelf dit verdere verloop verteld in het Oudheidkundig Jaarboek 1924. Het zij mij vergund zijn uiteenzettingen samenvattend weer te geven, onder verwijzing naar het bedoelde opstel⁵⁾.

Art. XXIX van de in 1916 vastgestelde „Grondbeginselen” luidt:

„Voor de beoordeeling der plannen uit oudheidkundig oogpunt en het toezicht op de uitvoering bediene de Regeering zich van opzettelijk daarvoor geschoolde ambtenaren, werkende onder leiding van een commissie.

Deze commissie besta uit enkele bouwmeesters en kunsthistorici, een beeldhouwer en een schilder, onder voorzitterschap van een onpartijdig belangstellende, die geen deskundige behoeft te zijn.

Zij vorme een afdeling van eene „Rijkscommissie voor de Monumentenzorg”, waarvan de tegenwoordige commissie voor de monumentenbeschrijving de andere afdeling worde, om de onmisbare samenwerking van deze twee instellingen te verzekeren.”

Minister Cort van der Linden werd bereid gevonden bij de Staatsbegroting voor 1918 de gelden aan te vragen voor de instelling van eene Rijkscommissie als in het aangehaalde artikel bedoeld, met een onder hare leiding werkend Rijksbureau van wetenschappelijke en technische ambtenaren. Er bleek in de Tweede Kamer tegen dit voorstel eene oppositie te bestaan, waarvan Dr Th. de Visser en Jhr Ruys de Beerenbrouck de woordvoerders waren, die vreesde, dat Kalf, „dien men voor een fanatiek modernist hield” — aldus zegt hij zelf ter aangehaalde plaatse — al te veel invloed op den gang van zaken zou verkrijgen, daar het in de bedoeling lag hem zoowel tot secretaris der commissie als tot

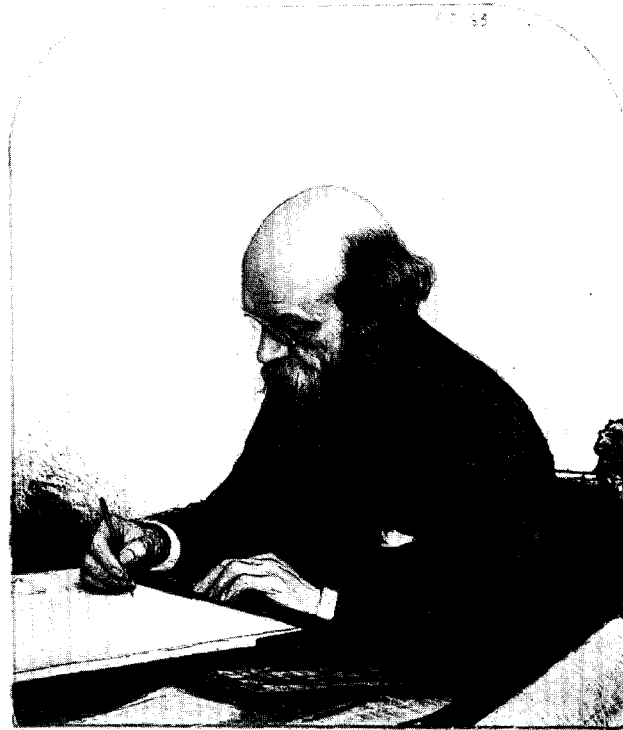

T.H. MOLKENBOER. MEI 1900

Jhr Mr Victor de Stuers, de schepper der Nederlandsche Monumentenzorg

Naar een teekening door Theo Molkenboer

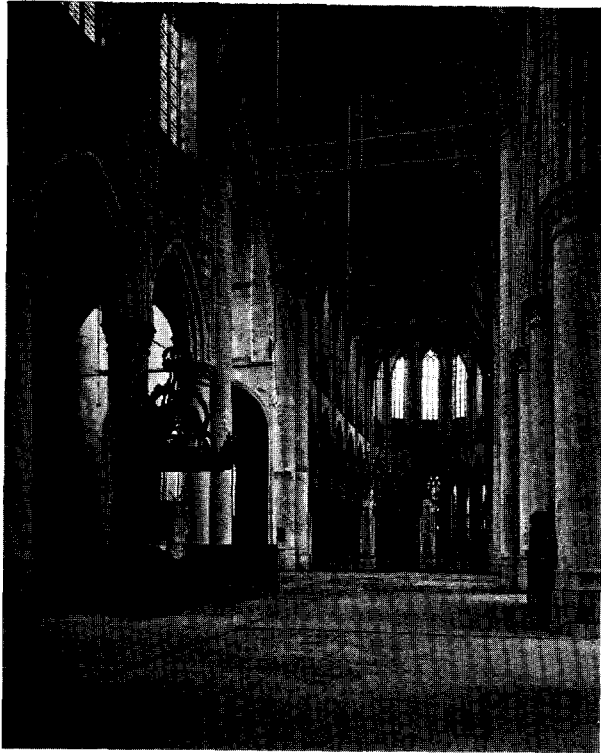
Dr P. J. H. Cuypers, de eerste voorzitter der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg

Naar een litho door Jan Veth

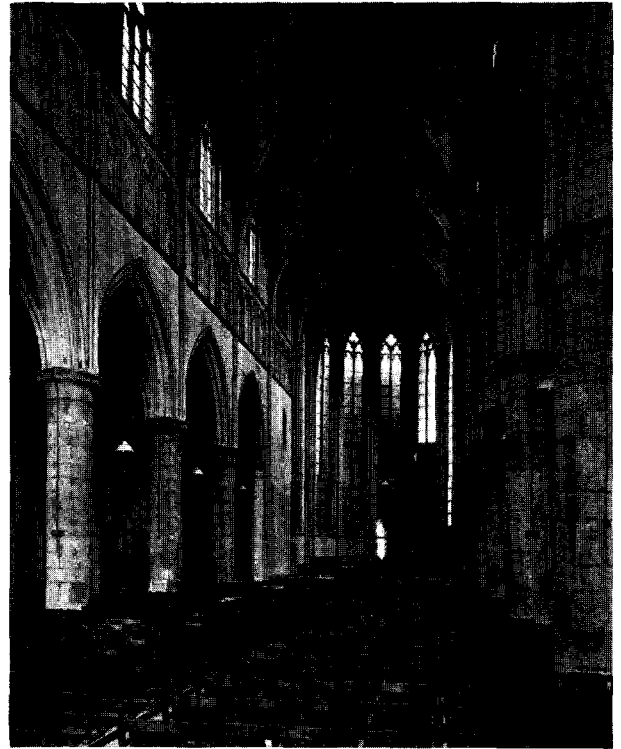

Dr Jan Kalf temidden van zijn staf in het Rijksbureau voor de Monumentenzorg

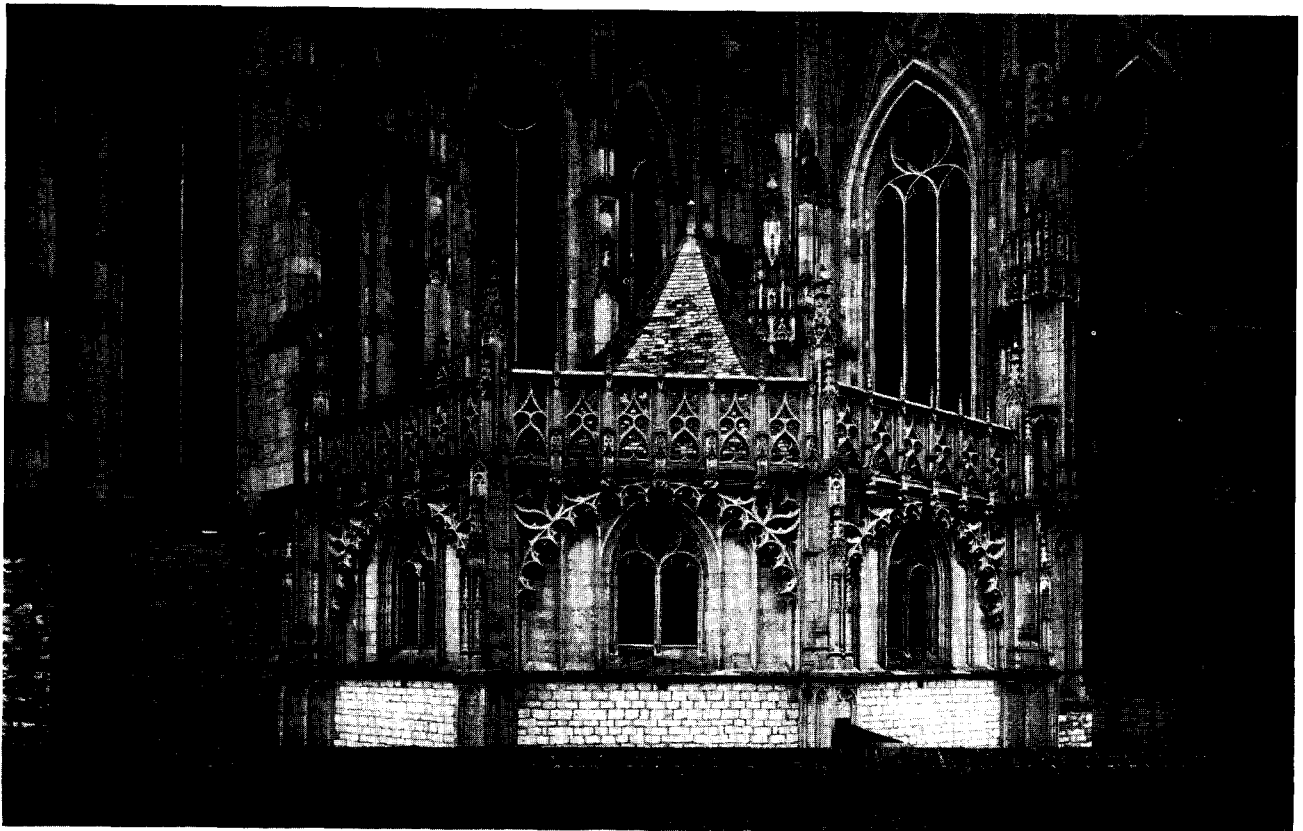
Van links naar rechts, zittend: mej. M. Kossmann, de heeren H. Onnes, Jhr Dr E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, Dr Jan Kalf, Dr Frans Vermeulen, A. L. Oger, mej. E. Termin, mevr. M. Mendel; staande: de heeren D. Chaudron, Dr M. D. Ozinga, D. Verheus, J. Gondrexon, E. A. Canneman, J. P. A. Antonietti, H. van der Wal, Dr E. H. ter Kuile, P. Snoep, N. van der Schaft

Dordrecht. Grote of O. L. Vrouwenkerk naar het O.,
na de restauratie in 1920-1938

Maastricht. Dominicanenkerk naar het Oosten,
na de restauratie in 1934

's-Hertogenbosch. Gerfkamer van de St Janskerk, na de restauratie in 1938

Fotos Rijksbureau voor de Monumentenzorg

directeur van haar bureau te benoemen. Maar toen van deze combinatie werd afgezien, werd bij Koninklijk Besluit van 10 Mei 1918, No. 66, de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst opgeheven en tegelijk ingesteld eene Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Deze nieuwe commissie bestond uit twee afdelingen: Afdeling A, voor de inventarisatie en de beschrijving, en Afdeling B voor het onderhoud en de restauratie. Algemeen Voorzitter, tevens Voorzitter der Afdeling B, werd aanvankelijk Dr P. J. H. Cuypers, de hoogbejaarde, die juist ook hierdoor, onverzettelijker in zijn opvattingen, al spoedig in een conflict kwam, dat hem noopte tot heengaan. Zijn opvolger werd, thans strikt overeenkomstig den wensch, neergelegd in het hierboven aangehaalde art. XXIX, een „onpartijdig belangstellende”, en wel het lid, later vice-president van den Hoogen Raad, Mr Seerp Gratama, onder wiens objectieve, vaste leiding de strijd der meeningen afebde tot zakelijke bespreking en vooral tot toetsing aan de praktijk. Algemeen secretaris, tevens secretaris der Afdeling B werd de Delftsche hoogleeraar, prof. J. A. G. van der Steur. Aldus werd, wat vroeger volkomen gescheiden was, inventarisatie en onderhoud der monumenten, tot één organisatie en onder één leiding gebracht, waarbij de taak van de opgeheven Rijkscommissie, inventarisatie en beschrijving, overging op Afdeling A van de nieuwe, onder voorzitterschap van Overvoorde.

Zoo was deze Rijkscommissie dan in 1918 eindelijk toe aan de praktijk der na twintig jaren van strijd zegevierende nieuwe restauratiebegrippen. En voor deze praktijk kreeg zij de beschikking over het tezelfdertijd opgerichte *Rijksbureau voor de Monumentenzorg*, dat, evenals de commissie, twee afdelingen kreeg: eene wetenschappelijke (inventarisatie en beschrijving) en eene technische (onderhoud en restauratie), het geheel onder leiding van Dr Jan Kalf als directeur.

Dit beteekende, goed bezien, dat Kalf, de dichtelijke kampioen der kunstvernieuwing „fin de siècle”, de vechtlustige nieuwlichter van „De Violier”, paladijn der „eigentijdsche kunst”, thans practisch de zorg voor onze monumenten van Geschiedenis en Kunst volkomen in handen kreeg.

Kalf zelf heeft, in het reeds meer genoemde Oudheidkundig Jaarboek 1924, verteld, hoe het hierbij toeging en nog toegaat. Ik kan, dunkt mij, niet beter doen, dan hier zijn relaas nog eens te laten afdrukken.

„De commissie moest den Minister adviseeren, maar

de Minister vroeg haar niet: „wat denkt gij over de toepassing van moderne vormen aan oude gebouwen?”. — prachtig thema voor eindeloos gekrakeel — hij zond haar iets zoo stelligs als het uitgewerkte herstellingsplan voor een bepaald gebouw en vroeg nu „kan dat zoo worden uitgevoerd?”

Op zulke onbescheiden vragen op-den-man-af moest de commissie antwoord geven, liefst binnen niet al te langen tijd, en zij begon dus al gauw haar werkwijze daarop in te richten.

Zij splitste zich in subcommissies van slechts enkele leden en belastte deze met de voorbereiding van alle zaken, nadat in eerste instantie de directeur van haar bureau deze had onderzocht.

Dat geschiedde en geschiedt nu zóó, dat ik aan het gebouw en in mijn bureau, met de vele hulpmiddelen, die mij daar ten dienste staan, de historie van het betrokken monument tracht uit te pluizen en mij over de voorgestelde herstellingen een voorloopig oordeel vorm. Met de subcommissie bezoek ik dan het monument. Wij bespreken met den architect, ter plaatse, wat hij wil en wat noodig is. Wij redetwisten vóór het monument. En dan twisten wij niet, maar redeneeren, vlot en vriendelijk, omdat het monument-zelf meestal duidelijk vertelt wat er gebeuren, en het ons allen toch niet om onze theorieën, maar om het monument te doen is.

Dan geven wij aan de Afdeling schriftelijk verslag van onze bevindingen, in belangrijke en moeilijke gevallen gaat de Afdeling ook in haar geheel ter plaatse zien, en in de vergadering geeft dan ieder zich gewonnen aan de evidentie van het „feit”.

Tot zoover dan Kalf's uiteenzetting.

„Met de vele hulpmiddelen, die mij daar ten dienste staan.”

Het zijn woorden zwaar van inhoud voor wie weet, wat zij alzoo omvatten. Kasten en kisten vol opmetingen, teekeningen, restauratieplannen, foto's en administratieve bescheiden, afkomstig van het oude „Bureau-Mulder” en uit de nalatenschap van Victor de Stuers aan Binnenlandsche Zaken, waren in 1918, meest in chaotischen staat, bij het nieuwe Rijksbureau bezorgd. Deze rijstebrijberg van meerendeels zeer belangrijk materiaal diende allereerst geordend en op kaartstelsel gebracht. Aldus ontstond eene nog steeds aangroeiende verzameling, een uitgebreid monumenten-archief, waarin zoowel de aantekeningen van de leden der Rijkscommissie en van de wetenschappelijke ambtenaren, als de opmetingen en teekeningen van de technische ambtenaren en van de met restauratiewerken belaste architecten worden bijeengebracht. Voeg daarbij eene collectie

van tegen de 30.000 photo's (meerendeels met de bijbehorende negatieven), benevens eene vrijwel volledige topographische bibliotheek van Nederland en een algemeene kunstwetenschappelijke bibliotheek, en ge hebt bij benadering een denkbeeld van het arsenaal onzer Monumentenzorg.

Geheel dit wetenschappelijk en technisch apparaat staat ten dienste van den Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Dit houdt uiteraard in, dat zijn zeggenschap zich tevens uitstreckte over de ambtenaren en het werk van de Afdeeling voor de inventarisatie en de beschrijving.

Maar dit houdt ook in, dat aldus op den duur wrijving moest ontstaan, gegeven nu eenmaal de persoonlijkheid van Kalf en de niet minder op hun stuk staande persoonlijkheden van sommige leden der Afdeeling voor de beschrijving.

Nu hij eenmaal de hand op de roerpen had gelegd, was Kalf niet van zins, zijn stuurmanschap op het schip der Nederlandsche monumentenzorg met wien ook te deelen. Dat hij naijverig was op zijn gezag als directeur, behoorde tot dat, wat een R. K. priester hem eens onverbloemd had voorgehouden als „gebreken eener krachtige persoonlijkheid met onevenredige zelfbeheersching”⁶⁾.

Gebreken? Goed, maar dan toch van „een krachtige persoonlijkheid”. En die hadden we, toen als nu, hard noodig om het schip in den juisten koers te houden.

„Met dankbaarheid” — aldus had dezelfde strafprediker er aan toegevoegd — „willen wij luisteren naat den heer Kalf, wanneer hij onze aandacht vestigt op misstanden en verkeerde dingen, met nog grooter dankbaarheid zullen wij hem zelf aan 't werk zien tot herstel en verbetering. Doch wij zijn niet van plan hem ongestraft neef Nurks te laten spelen, en hem datgene te laten hekelen, waarvan hij den ernst niet begrijpt... Voor een dictator is geen plaats in ons landje, in onzen tijd.”⁷⁾

Het dictatoriaal optreden, dat hem hier verweten wordt leidde er intusschen dan toch maar toe, dat men Kalf nu metterdaad aan het werk kon zien „tot herstel en verbetering”. Altijd wanneer en overal waar groot werk te doen valt, is het noodig, dat de beslissing uiteindelijk in handen is van één man, en van een *man*, die in zich de kracht weet en de bekwaamheid om de verantwoordelijkheid te dragen. En ongetwijfeld was Kalf zulk een man. Langzaam, maar „met de zekerheid van een strateeg” — zooals Gerard Brom het zeer juist typeerde⁸⁾ — had hij zich een vrijwel onneembare positie geschapen, te sterker, omdat ze steunde op een

wetenschappelijke deskundigheid, waarin geen van zijn tijdgenooten hem evenaarde en die hem het recht gaf zich zelf de uiteindelijke beslissing in zaken van monumentenzorg te verzekeren.

Een volgende versterking van deze positie bracht het Kon. Besluit van 2 Juni 1924, no. 29, waarbij Prof. Ir J. A. G. van der Steur werd benoemd tot Voorzitter en Dr J. Kalf tot Secretaris van de Afdeeling voor het behoud en de herstellingen.

Wat in 1918 wenschelijk, maar in de Tweede Kamer onaanvaardbaar was geacht, de samenkoppeling der functies van Secretaris der Afdeeling B en Directeur van het Rijksbureau, was dus hiermede toch tot stand gekomen. Terwijl op deze wijze ontegenzeggelijk een groote vereenvoudiging van het werk werd bereikt, doordat de directeur van het Rijksbureau thans in vele zaken onmiddellijk kon handelen, zonder vertragend overleg met den Secretaris der Afdeeling, versterkte het uiteraard meteen ook noodzakelijk den invloed van den Directeur, die aldus bij alle restauraties ook rechtstreeks namens de Commissie kon optreden.

Bij heel deze ontwikkeling der gebeurtenissen treft ons het opmerkelijk verschijnsel, dat Kalf langzamerhand van wetenschappelijk beschrijver der monumenten steeds meer tot leider der technische afdeeling is geworden. Van man der beschouwende wetenschap werd hij man der handelende praktijk, staande midden in het openbare leven.

Nu weten we wel, uit al wat vooraf ging, dat deze meester op de welversneden pen, meester tevens in „the gentle art of making enemies”, de openbaarheid nimmer heeft geschuwd en zich blijkbaar volmaakt wel gevoelde in alle roezigheid van den publieken weg. Maar het getuigde toch wel van een hoogst merkwaardig assimilatie-vermogen, dat hij, die tot voor weinige jaren al zijn tijd en aandacht zoo volkomen had geschonken aan de beschouwing en de toegewijde studie van velerlei kunsten en aan de overweging van wetenschappelijke problemen, thans, en met evenveel aandacht, zich wendde tot het zakelijke, tot zoo nuchtere realiteiten als begrotingen, bouwrekeningen, materiaalprijzen en wat dan zoo al meer behoort tot de praktijk der restauratie, om nog niet te spreken van de bergen correspondentie en van de administratieve besognes, die met dit alles samenhangen.

Bij al het oogenschijnlijk gemak, waarmede Kalf, dank zij een ongemeene lenigheid van geest, deze zwenking volbracht, meen ik toch, dat er ergens, in het diepst van zijn ziel, altijd wel iets als heimwee bleef schuilen, dat trok naar het „paradise lost”, de vroegere heerlijk-

heid van kunstbeschuwing en kunstwetenschappelijke studie. Ik herinner mij uitlatingen, die doen bevroeden, dat Kalf, hoezeer ook onvermoeid zwemmend in den inkt der officieele bescheiden, der kantbeschikkingen en missives, toch wel eens terugverlangde naar het droge „hoekje met een boekje” en naar andere litterarische genietingen dan die van den gesteven en gestreken kanselarijstijl. Al bleef dan ook, door het voortdurend levend contact met de kunstwerken, met de „monumenten”, de belangstelling voor de kunsthistorische wetenschap uiteraard immer wakker, en al draagt ook elk van zijn ambtelijke geschriften steeds het merkteken, in taal en stijl, van den klassiek geschoolden, litterair begaafden steller, die nu eenmaal niet kòn ten onder gaan in de wezenlooze banaliteit der „ik-heb-deer” 's en „naar-aanleiding-van” 's.

Ik wil alleen maar zeggen, dat het den Directeur Kalf per slot niet onwelkom geweest zal zijn, dat de nood der welbekende „tijdsomstandigheden” drong tot ingrijpende vereenvoudiging ook van den dienst der Monumentenzorg, ten gevolge waarvan een reorganisatie werd ontworpen, die zoowel het werk der inventarisatie en beschrijving als dat van het onderhoud en de herstelling onzer monumenten onder één hoofd bracht.

Bij Koninklijk besluit van 26 April 1933, no. 13 werden, met ingang van 1 Mei, de afdelingen A en B van de in 1918 ingestelde Rijkscommissie die voor de Monumentenzorg opgeheven met bepaling, „dat de taak en bevoegdheden dezer afdelingen voortaan zullen komen te rusten op de geheele Rijkscommissie voornoemd, met dien verstande dat deze de bevoegdheid heeft voor onderdeelen van haar taak uit haar midden permanente subcommissies in te stellen”.

Aldus werden de heeren Van der Steur en Kalf respectievelijk Voorzitter en Secretaris van de, overigens ook sterk ingekrompen, Rijkscommissie, terwijl Kalf, als directeur van het gelijkerwijs gereorganiseerde Rijksbureau voor de Monumentenzorg, ook het toezicht en de dagelijksche leiding der beschrijving in handen kreeg.

Wat in den loop der jaren aldus, onder het directoraat van Kalf, tot stand is gekomen, heeft collega Ter Kuile in het Oudheidkundig Jaarboek van 1934 (blz. 58—64) op zoo overzichtelijke en volledige wijze uiteen gezet, dat ik hier mag en moet volstaan met een verwijzing naar het daar gebodene.

Maar ik mag toch niet nalaten hier, in enkele ronde getallen, samenvattend voor oogen te stellen, wat in de twintig jaren, die zijn verlopen sinds Kalf directeur werd, onder de auspiciën van het Rijksbureau aan

restauratiewerken is ondernomen. We komen dan tot een totaal van rond 350 *voltooide* restauraties, waarbij een aantal kleinere werken buiten rekening zijn gelaten, maar waaronder we zoo belangrijke aantreffen als den O. L. Vrouwetoren te Amersfoort, den ook om de consequente toepassing der nieuwe beginselen vermaarden toren te IJselstein (pl. II), den Wynhuistoren te Zutphen, de Eusebiuskerk te Arnhem, de Groote kerk in Den Briel, de Oude en de Nieuwe kerk (pl. IV) te Delft, de St. Lebuinuskerk te Deventer (uitwendig), de Groote kerk te Dordrecht (pl. VII), de Dominikanenkerk te Maastricht (pl. VII), de Magdalenakerk te Goes, (pl. V), de Rosaliakerk te Rotterdam, de Groote kerk te Schoonhoven, het kostelijke en welbekende kerkje te Asselt (pl. VIII), de raadhuisen van Middelburg, Veere (pl. IX), Venloo, Schoonhoven, Kuilenburg, en zoovele andere oude bouwwerken, zoowel burgerlijke als kerkelijke, die overal in den lande van den ondergang gered en weer voor lange jaren in goeden staat gebracht werden. Behalve deze voltooide werken tellen we dan nog 76 loopende restauratiewerken van betekenis, waaronder van zeer omvangrijken aard, als de Dom te Utrecht (pl. VIII), de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch (pl. VII), de Groote of O. L. Vrouwenkerk te Breda, de St. Maarten te Zaltbommel, het raadhuis te Bergen op Zoom, terwijl rond 200 aanvragen om Rijkssubsidie nog hangende zijn.

Tot slot een overzicht van de bedragen der subsidies voor de restauraties, die via het Rijksbureau zijn geschied en die het duidelijkst beeld geven van hetgeen er in de jaren van Kalf's bestuur is omgegaan:

1918	f 153.070
1924	387.490
1931	700.000
1934	500.000
1938	480.000

Totaal 1918—1938 f 10.426.394.

En zoo eindig ik dan symbolisch in cijfers, zooals de kunsthistoricus en aestheticus Kalf zijn ambtelijke loopbaan besluit.

Er ligt voor mij in dezen levensgang eene tragiek. Het is de tragiek van de keuze, die deze moderne veelzijdige persoonlijkheid zich genoodzaakt zag te doen, van het offer, dat daaruit onvermijdelijk moest volgen.

Kalf heeft het offer gebracht van dat, wat toch naar ik sterk vermoed wel zijn wezenlijkste liefde heeft gehad, de kunstwetenschappelijke studie, aan dat wat naar

zijn oordeel zwaarder moest wegen, de bescherming en instandhouding van de werken onzer vaderlandsche architectuur. Als elk offer heeft ook dit zijn belooning in zichzelf; de vruchten van zijn arbeid als directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg sieren te allen kant het land, waarin wij leven.

1) Men zal er een blijk van vinden in de voor dezen bundel met zoo noeste vlijt door Mr J. K. van der Haagen samengestelde Bibliographie.

2) „Een pleidooi”, lezing van 1901, opgenomen in zijn bundel Van oude en nieuwe kunst. Bussum 1908, blz. 23.

3) Zie hierover: Gerard Brom, Herleving van de kerkelijke kunst in Katholiek Nederland. Leiden, 1933, blz. 315 vv.

4) Dat deze kritiek op de monumentenzorg van De Stuers dan toch intusschen ook haar eigen kunstwetenschappelijke waarde had,

Het zal hem niet te zwaar vallen zich thans, na twintig jaren ingespannen navigatie, terug te trekken van het stuur.

Moge het den scheidenden directeur gegeven zijn in rustiger sfeer te beleven en te toonen, dat de oude liefde niet roestte.

kan blijken uit de aanhaling bij G. J. Hoogewerff, De Noord-Nederlandsche Schilderkunst, 's-Gravenhage, 1936, dl. I, blz. 51.

5) „Wat de Oudheidkundige Bond deed en de Monumentencommissie doet voor het restaureeren van oude gebouwen”. Oudh. Jaarb., t.a.p., blz. 88 vv.

6) A. Gielen in het tijdschrift Studiën, 1908, blz. 57.

7) Studiën, t.a.p., blz. 71.

8) Herleving v. d. Kerkelijke Kunst, blz. 316.

BOEKBESPREKING

Bescherming van kunstwerken tegen oorlogsgevaar. 's-Gravenhage 1938 (31,5 × 22,5 cm); niet in den handel.

Dit rapport, door Kalf in zijn functie van secretaris der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg uitgebracht en door deze aan den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aangeboden, is een van zijn belangrijkste werken. Zonder de dreiging van toenemend oorlogsgevaar zou het wel nooit zijn verschenen; in zoover mogen wij er dankbaar voor zijn dat Kalf nog met de samenstelling ervan belast kon worden. Tien jaren geleden ging een ministerieel schrijven aan de Monumentencommissie uit, met de vraag om voorstellen voor een regeling van de bescherming der monumenten tegen oorlogsgevaar te doen.

Juli '38 kwam het werk gereed, een meesterstuk van doordachtheid en helder betoog, hartstochtelijk nu en dan, bij afwisseling fel of ijsselijk nuchter, maar steeds aansporend met klem van uitgezochte redenen om niet te dralen met het uitgestippelde werk te beginnen, en dat wel terstond! Van de twee hoofdstukken, waarin het is ingedeeld, behandelt het eerste de in verschillende oorlogvoerende landen gedurende 1914/18 opgedane ervaringen (Duitschland, Oostenrijk, Italie, Frankrijk en Belgie) en die van Spanje gedurende 1936/38; een kritisch overzicht, waarin een uitgebreide litteratuur is verwerkt, geïllustreerd met toepassingen van beschutting en berging voor projectielen. Hieraan vooraf gaat een bespreking van de met weinig succes ondernomen pogingen om de bescherming bij verdrag te regelen (1907 Haagsche vredesconferentie, 1918 initiatief van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond met daar op volgende enquête, 1922 conferentie van Washington en 1931 van Athene). Tenslotte werd een commissie ermede belast het onderwerp opnieuw in studie te nemen. Deze kwam Mei '38 met een voorloopig ontwerp gereed, waaruit Kalf de voornaamste bepalingen mededeelt. Na de bescherming tegen projectielen behandeld te hebben, heeft de auteur aan het eind van dit hoofdstuk welsprekende ge-

tuigenissen bijeengebracht van de vernieling door de menschen bij bezetting en inkwartiering.

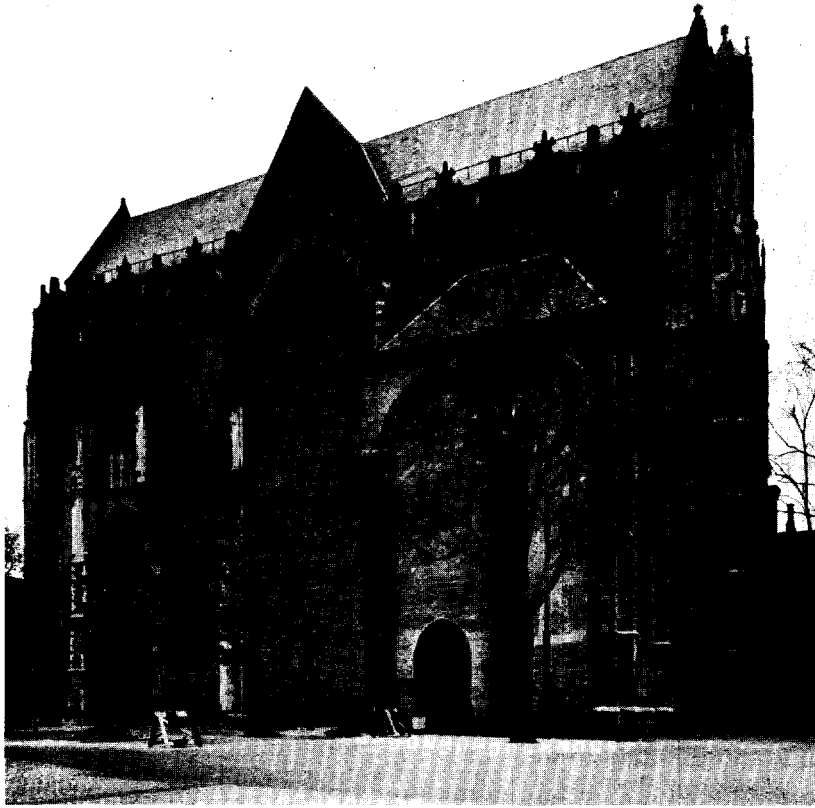
Het eerste hoofdstuk maakt den lezer vertrouwd met de machten, die op het verderf der kunstwerken uit zijn, waarbij de uitwerking der vernielingsmiddelen wordt nagegaan.

In het tweede hoofdstuk ontvangt de minister de voorstellen, waarom gevraagd is, in sommige onderdeelen reeds ver uitgewerkt. Een bespreking van administratieve en diplomatieke voorzorgen vormt de inleiding op een uitvoerige verhandeling over de preventieve technische maatregelen en de organisatie die voor Nederland doelmatig zouden zijn.

Reeds in het Bulletin van den N. O. B. wordt in 1919 (blz. 10) een voorbereiding in vredetijd bepleit „met het oog op het bliksemsnelle begin” van een modernen oorlog. Is het te verwonderen dat het Rapport van '38 alle nadruk legt op de urgentie van deze voorbereiding, en de oprichting bepleit van een tijdelijk „Kunstbeschermingsbureau” en voorts de vorming van een „Kunstabaljon”?

Daarna legt Kalf een programma van uitvoering voor en eindigt met eenige slotbeschouwingen, die nog een laatste pleidooi vormen voor de kansen van verweer tegen de vernieling door den oorlog en voor het nemen van maatregelen nu — in vredetijd.

Het omslag van het rapport draagt het kenteeken van bij verdrag te beschermen monumenten. „Onze Regeering” meent Kalf (blz 38), „zou zonder twijfel aan de heele wereld een weldaad bewijzen, wanneer zij ... het initiatief zou nemen tot een verdrag ter bescherming van de monumenten in oorlogstijd, niet op de uit militair oogpunt onaanvaardbaar gebleken basis van verbod van destructieve handelingen, maar op den grondslag van eerbiediging der wederzijdsche pogingen, om door bewaking en technische beveiligingsmaatregelen monumenten zooveel mogelijk te behoeden tegen de gevolgen van bij voorbaat als onvermijdelijk erkende daden van geweld”.
DE GELDER

Utrecht. De Dom uit het Z.W. gezien,
na de restauratie van het uitwendige in 1938/'39

Asselt. St Dionysiuskerkje uit het Z.O. gezien,
na de restauratie in 1919/'35

Fotos Rijksbureau voor de Monumentenzorg

Veere, Stadhuis, gerestaureerd in 1931/35

Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg

BIBLIOGRAFIE DER GESCHRIFTEN VAN DR JAN KALF

DOOR MR J. K. VAN DER HAAGEN

Behalve zijn gedrukte geschriften zijn de door Kalf gehouden voordrachten vermeld, voor zoover daarvan een behoorlijk verslag kon worden achterhaald. Van twee voordrachten voor de afdeling Letterkunde der Koninklijke Akademie van Wetenschappen (nrs. 145 en 183), die niet in druk zijn uitgegeven, werden de door den schrijver zelf voor de pers opgestelde résumés in extenso afgedrukt. Verder werden uitsluitend korte samenvattingen opgenomen, waarin zooveel mogelijk de eigen woorden van den schrijver zijn gebruikt.

Tenzij anders vermeld is, zijn de geschriften onder- teekend met den naam van den schrijver — door hem tot ongeveer 1898 *Kalff* *) geschreven — of met de initialen J. K. Als pseudoniemen komen voor:

Belga; Dr....., Lid v. d. Maatsch. der Ned. Lett.; J; Jan Kavel; Jan Oud; J. F. M.; J. F. Moraaz; Kleon Moschos; Willem Penninc; W. P.; X.

Algeheele volledigheid bleek onmogelijk te bereiken; zoo kon een aantal artikelen en ingezonden stukken in dag- en weekbladen niet worden teruggevonden. De zeer talrijke rapporten in de Vertrouwelijke Mededeelingen van de Monumentencommissie zijn uiteraard niet vermeld.

De bibliografie is ingedeeld in rubrieken zooals het onderstaande overzicht aangeeft.

Uiteraard viel bij een dergelijke indeeling een zekere willekeur niet steeds te vermijden. Indien geschriften onderwerpen behandelen, die tot verschillende groepen behooren, zijn verwijzingen aangebracht. Zouden deze slechts een ander onderdeel van eenzelfde groep moe-

ten betreffen, dan zijn zij meestal als overbodig weggelaten. Binnen een groep werd in den regel een chronologische rangschikking gevolgd, zonder dat door een star vasthouden aan dit systeem gescheiden werd, wat bepaaldelijk bij elkaar behoort.

Terwijl in den regel elk geschrift onder een eigen nummer vermeld is, zijn een aantal tijdschriftartikelen onder eenzelfde nummer samengebracht met als titel de naam van de rubriek; in dit geval zijn geen résumés opgenomen.

Achter deze systematisch ingedeelde bibliografie volgt een lijst in chronologische rangschikking. Een * in margine bepaalt de plaats van nagekomen geschriften, wier beschrijving volgt na het chronologisch overzicht.

Ter oriëntering laten wij nog eenige gegevens over Kalf's loopbaan volgen:

Geboren 10 Mei 1873. Gymnasium en Universiteit Amsterdam; 1898—1903 Volontair, weldra Assistent, Ned. Museum van Geschiedenis en Kunst; 1903—1918 Secretaris Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een Inventaris en eene Beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst; 1912 Doctor Honoris Causa Rijksuniversiteit Utrecht; Correspondierend lid Académie Royale belge d'archéologie; 1918—1939 Directeur Rijksbureau voor de Monumentenzorg; 1927 Lid Koninklijke Akademie van Wetenschappen; 1928 Correspondierend Lid Société française d'archéologie.

OVERZICHT DER BIBLIOGRAFIE

I	BELLETRIE:	VIII	BEELDHOUKUNST	(nrs 190—196).	
	A Oorspronkelijk werk		IX	SCHILDERKUNST:	
	B Bewerkingen			A In het algemeen	
II	TAAL- EN LETTERKUNDE			B Werken (alphabetisch naar	
III	TOONEEL			plaatsen)	
IV	KUNST IN HET ALGEMEEN (nrs 47—69).		X	NIJVERHEIDSKUNST:	
V	HET KATHOLICISME EN DE			A In het algemeen	
	KUNST			B Ambachtskunst	
VI	MONUMENTENZORG:			C Boekkunst	
	A In het algemeen			D Meubelen	
	B Overheidsmaatregelen			E Aardewerk	
	C Grondbeginselen bij herstel-			F Metaalwerk	
	lingen			G Textiele kunst	
VII	BOUWKUNST:		XI	CHRISTELIJKE IKONO-	
	A In het algemeen			GRAFIE	
	B Werken (alphabetisch naar			XII	VERSCHILLENDE ONDER-
	plaatsen)				WERPEN . . . . .
	C Kunstenaars (alphabetisch)				AANVULLING

*) In dat jaar, na het overlijden van zijn vader, die zijn naam met ff placht te schrijven, was hem gebleken dat in de geboorteakte slechts één f was opgenomen.

I BELLETRIE

(zie ook nr 71)

A Oorspronkelijk werk

Ludovica — In: Vox Gymnasii, II, 1890/1, nr. 12, 13.
Novellistische schets. [1]

Sonnet — In: Nederland, 1892 III, blz 336 (ondertekend:
Jan Karels; gedateerd: Dec. '91). [2]

Doodendans — In: Album Fancy-Fair Arnhem 18—24
Juni 1900, blz 23.

Twee sonnetten, gedateerd 17 Sept. 1894, met als motto
Thomas a Kempis' Quiesce a nimio sciendi desiderio.
[3]

De Droom van den Dichter — Zinnespel in twee tafereelen.
Vertooning ter Bruiloft van den Heer Eduard Brom en
Mejuffrouw Louise Hamer, 15 Mei 1900 (ondertekend:
Kleon Moschos).

Rolverdeeling, Choor van vrouwestemmen en Slotchoor.
[4]

De Prix-de-Rome in 1950 — Droefeindend blijspel met
zang en dans in vijf bedrijven, ter gelegenheid van het
negende lustrum van het Genootschap Architectura et
Amicitia te Amsterdam [1901], door de leden vertoond.
(Zonder namen. Eerste en vierde bedrijf van Kalf, tweede
en vijfde van H. P. Berlage.) 8°, 67 blz. [5]

Forensen — In: Van Onzen Tijd, VIII, 1907/8, blz 218—
257.

Novelle. [6]

Toekomstig Amsterdam — In: Van Onzen Tijd, IX, 1908/9,
blz 318—319.

Twee sonnetten, bij gelegenheid van de geboorte van
Giacomo Constantin Stuyt (14-3-1909) en Ida Juliana
Maria Johanna Sterck (17-5-1909). [7]

De Duivel in Delft — Wrange grap in drie bedrijven. Dra-
matisch Bijvoegsel van Groot-Nederland, Febr. 1918, 8°,
34 blz.

Opgevoerd door het Hofstad Tooneel Jan. 1918. Ge-
schreven in 1914. [8]

B. Bewerkingen

Van den XV Teyckenen des Ordeels. Fragmenten naar het
oud-Fransch — In: De Nieuwe Gids, Nieuwe Reeks I,
1895, blz 591—594.

Metrische, rijmende bewerking, gevolgd naar den oor-
spronkelijken tekst in Dr Karl Grass, Das Adamsspiel,
Anglonormannisches Gedicht des XII Jahrhunderts, mit
einem Anhang, Die fünfzehn Zeichen des jüngsten Ge-
richts, Halle 1891. [9]

Dulcitius van Hrotsvitha — In: De Nieuwe Gids, Nieuwe
Reeks I, 1895, blz 705—721.

Rhythmische, ten deele rijmende vertaling van dit werk
der 10de-eeuwsche Nedersaksische dichteres. [10]

Blanche, Claere ende Candida — (ondertekend: *Willem
Penninc*). In: De Kroniek I, 1895, blz 279, 287.

Legende, in het Middelnederlandsch bewerkt naar het
Fransch van Charles de Coster. [11]

*Een ghenuechlick tafel-speelken van een droncken Man ende
syn Wijf en Moorkens-vel; Van de Quade Wijven* — Afge-
drukt op het omslag van De Kroniek (I, 1895?) (niet
ondertekend).

Afdruk naar den tekst van deze kluchten in „Veelder-
hande Geneuchlicke Dichten” (Antwerpen, 1600), met
annotaties. [12]

II TAAL- EN LETTERKUNDE

(zie ook nrs 70, 73, 74, 77, 79, 80, 83, 84, 86, 87, 128)

De Nieuwe Gids — In: Vox Gymnasii, II, 1890/1, nr 16,
17.

Een vurig pleidooi voor de Beweging van '80. Polemiëk:
nrs 17—22. [13]

Boekbesprekingen — (niet ondertekend). In: Alg. Hbl.
omtrent 1892—1897. [14]

Boekbeoordeelingen — In: De Portefeuille, XIV, 1892/3
(ondertekend J. K.).

blz 468: Twee Moeders, roman door H. Th. Chap-
puis.

„ 468—469 Studiën: Mirabeau, Willem de Clercq, door
J. F. A. Huese.

„ 469 Nederlandsche Dichters behalve Vondel
(Hooft). Met proza van Albert Verwey.

„ 490 Jan Frans Willems: Levensschets door Max
Rooses, Voordracht door J. Vuylsteke, Her-
inneringen door G. Bergmann.

„ 480 Een Hellevaart door Vincent Loosjes.

„ 490—491 Pelléas en Mélisande van M. Maeterlinck,
vertaald door Ninette de Vries. Zie ook
nr 36. [15]

Over Johannes Viator — In: Van Nu en Straks, afl. II,
[1893], blz 24—32 (ondertekend: J. F. Moraaz).

Symptomen van een neiging naar de kunst van straks, de
philosophische, zijn in het werk van enkelen der literatoren
van nu zeer duidelijk waarneembaar. Het essentieele in het
laatste werk van den wijsgeerigen kunstenaar Van Eeden
wordt geschetst. De filosofie, welke hem brengt tot het
culminatiepunt, dat het ware wezen van de paring het offer
is, waardoor zij de hoogste menschelijke daad wordt, staat
met die essentie niet in noodzakelijk causaal verband. Zij
is inferieur aan Zola's filosofie, die haar ziet als het
symbool van de scheppende kracht in God. De religieu-
siteit van Van Eeden heeft iets orthodox dogmatisch.

(In afl. IV blz. 23—28, antwoordt Van Eeden op deze
„eerste waardige en respectabele uiting der antipathie, die
zijn werk, vooral onder de jongeren, schijnt teweeggebracht
te hebben”.) [16]

De Klassieken in het Hollandsch vertaald — Aan Dr H. C.
Muller. In: Vox Gymnasii, V, 1893/4, nr 1.

Deze nieuwe vertaling, waarvan door Dr H. C. Muller
en Dr Ch. M. van Deventer bewerkte afleveringen versche-
nen zijn, is voor gymnasiasten van belang. Doch verder? „Is
dit inderdaad wat het oudere geslacht tegen de jonge kunst
wil stellen, die het niet meer ontkennen kan? Pover bewijs
van zelfverachting en merkwaardig besef van eigen zwak-

heid?" Men denke aan de wijze openbaring der gedachten van wie nog denken in dit eind eener eeuw: „Seule, que l'on soit croyant ou non, seule la littérature mystique convient à notre immense fatigue". [17]

„Van Nu en Straks" — In: De Portefeuille, XV, 1893/4, blz 16—17 (ondertee-kend J.).

De Vlaamsche letterkunde, eens *de* Nederlandsche, is na Anna Byns en Marnix bijna plotseling verdwenen om plaats te maken voor de litteratuur van Holland. In het tijdvak 1830—'80 zien wij Vlamingen en Hollanders samen strijden voor hun gemeenschappelijke taal, doch, op een enkele uitzondering na, is hun werk aan kunst vreemd. Thans verschijnt een Vlaamsch tijdschrift, dat de kunst zal geven „van Nu en Straks". Moge men in Holland begrijpen, deze poging te moeten steunen. [18]

Hemelsche Poësie — In: De Portefeuille, XV, 1893/4, blz 120—121 (ondertee-kend J.).

Een nieuw bewijs van den treurigen toestand van de moderne litteratuur in Duitschland vormt het in 1891 verschenen boekje „40 Lieder von einem Deutschen", welks inhoud naar vorm en idee zeer alledaagsch is, evenals de „Moderner Musenalmanach auf das Jahr 1893". [19]

Boekbeoordeelingen — In: De Portefeuille, XV, 1893/4, blz 133 Nederlandsche dichters (Bredero) met proza van Albert Verwey (ondertee-kend J.).

„ 144; 313—314; 407. Van Nu en Straks (ondertee-kend J.).

„ 284 Bottende Blären. Poëzie van Frans Dumoleyn (ondertee-kend J.). [20]

Recensie — *Van Sente Brandane* — Geannoteerde tekst-uitgave door Dr E. Bonebakker. In: Alg. Hbl., 1894 (*niet* ondertee-kend).

In tegenstelling tot eenige andere middeleeuwsche dichtwerken, is Van Sente Brandane slechts dorre rijmelarij, hoewel de stof boeiend genoeg is. Het verhaal van de omzwervingen van den twijfelenden Ierschen abt wordt kort geresumeerd. Den beoefenaren van het middelnederlandsch wordt door deze uitgave een groote dienst bewezen. [21]

Litteratuur — In: De Kroniek, I, 1895.

blz 283—284 Jonker Jan van der Noot.

„ 293 Een rare Bijbel (*niet* ondertee-kend). Polemie-k blz 310.

„ 308—309 Geschiedenis [naar aanleiding van Dr J. Schwering, Zur Geschichte des niederländischen und spanischen Dramas in Deutschland].

„ 348 Dr H. E. Moltzer.

„ 413—414 Philologie. [22]

Professor H. E. Moltzer — In: De Kroniek, I, 1895, blz 361—362.

Schets van de beteekenis van den overleden Utrechtschen hoogleeraar, die zijn filoloog-zijn met eerbiedige gevoeligheid voor het schoone wist te vereenigen en die, bij klaarheid van geest, nauwkeurigheid van uitdrukking bezat. [23]

Litteratuur — In: De Kroniek, II, 1896.

blz 141 De Taalwetenschap verdedigd (ondertee-kend

Dr ..... , *Lid v. d. Maatsch. der Ned. Lett.*.)

blz 165 Historische Literatuurstudie (ondertee-kend *a.v.*).

„ 208 Recensie: Nieuws over Ruusbroec.

„ 256—257 Een brief van Sar Peladan (*niet* ondertee-kend).

„ 273 Philologen aan het werk.

„ 281—282 Het [taalkundig] Congres te Antwerpen.

„ 289 Het dialect van Oud-Beierland (ondertee-kend *W. Penninc*).

„ 312 Huygens-Aflevering van Oud-Holland. Polemie-k blz 347. Zie ook nr 25.

„ 336—337 De Catalogus der Huygens-tentoonstelling; zie ook blz 346.

„ 409 Professor Acquoy. [24]

Een cassatie verworpen — In: N. Rott. Ct., 9 Oct. 1896.

Kalf's vernietigend vonnis betreffende Huygens' denkbeelden over kunst (zie nr 24) gaven Dr C. Hofstede de Groot aanleiding tot een verzoek om cassatie (6 Oct.), daar de criticus alleen maar citeert wat in zijn kraam te pas komt en omdat meer dan één plaats juist het tegendeel bewijst van wat hij meent er uit te mogen halen. Kalf verdedigt zich, wat een repliek van den aanvaller uitlokt (10 Oct.). [25]

Litteratuur — In: De Kroniek, III, 1897.

blz 13 De Etymologie in gevaar (ondertee-kend *Dr*..... enz.).

„ 310 Rariteiten.

„ 349 Beschamend! (ondertee-kend *Dr*..... enz.).

„ 404 Het Amsterdamsch Jaarboekje. [26]

Léon Gautier — In: De Tijd, 20 Dec. 1897.

Feuilleton over de beteekenis van den, in dit jaar overleden, geleerden docent aan de Ecole des Chartes, die een deel van zijn arbeid wijdde aan de verdediging van de kerk, een ander aan de bestrijding der filologie, die ons de schoonheid zou doen begrijpen doch geworden is tot de vernielster der schoonste levensharmonie, tot een der plagen van dezen tijd. [27]

Litteratuur — In: De Kroniek, IV, 1898.

blz 11—12 Eerste Ned. Philologen-Congres te Amsterdam (ondertee-kend *Dr*..... enz.).

„ 29 Noch van Sinte Christoffel.

„ 409 Berichten [Naar aanleiding van „De Oranje-Nassau-Boekerij en de Oranje-Nassau-penningen in de Kon. Bibliotheek en in het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage", van een reclameboekje en van een boekcatalogus]. [28]

Litteratuur — In: De Kroniek, V, 1899.

blz 100—101 Een klokkenboek [Klokken in Kampen door F. A. Hoefer].

„ 124—125 Een „duistere plaats" bij Vondel.

„ 236—237; 245—246 Een Nieuwe Hooft [door Dr F. A. Stoett]. [29]

Een Katholieke Dichteres — In: Centrum, 20 Juni 1904.

Naar aanleiding van „Verzen" en „Uit het Biënboec" door Albertine Smulders. [30]

Een document voor de geschiedenis van „De Nieuwe Gids” — In: Van Onzen Tijd, XI, 1910/11, blz 14.

Schrijver beeldt een document af, blijkens hetwelk de door W. Kloos in het Gedenkboek van den Nieuwen Gids gegeven voorstelling van de wijze, waarop een deel van de middelen om het nieuwe tijdschrift te beginnen werd verkregen, niet juist is. [31]

Rede, gehouden na zijn eere-promotie in de Nederlandsche Letteren — Verslag in: N. Rott. Ct., 26 Maart 1912.

Kalf wil hier niet het voor hem persoonlijk aangename van deze onderscheiding releveeren, doch de meer algemeene beteekenis ervan doen uitkomen. Hij ziet daarin een verblijvend bewijs, dat de universiteit, sinds hij uit verzet tegen het exclusief philologisch karakter van de studie in de letteren van een doctoraat daarin afstand deed, haar opvatting van deze studie belangrijk heeft verruimd. [32]

III TOONEEL

(zie ook nr 261)

Krelis Louwen — In: Alg. Hbl., 6 Febr. 1892 (*niet onder-teekend*).

Uitvoerige bespreking van de klucht van Pieter Langendijk, die door leerlingen van het Amsterdamsch gymnasium zal worden opgevoerd. [33]

Het Théâtre Libre — Mademoiselle Julie van Strindberg. In: De Portefeuille, XIV, 1892/93, blz 501—502 (*onder-teekend J. K.*). [34]

De Wiskunstenars — In: Alg. Hbl., 15 Jan. 1893 (*niet onder-teekend*).

Uitvoerige bespreking van het stuk van Pieter Langendijk, dat door leerlingen van het Amsterdamsch gymnasium zal worden opgevoerd. [35]

Maeterlinck vertaald — In: De Amsterdammer, 26 Maart 1893, nr 822, blz 4.

De vertaling van Pelléas en Mélisande door Mej. N. de Vries voldoet aan geen der eischen, die Kalf moet stellen. Bovendien: waartoe dient zij? Maeterlinck schreef niet „voor den kruier op den hoek”. En voor een opvoering is zij volstrekt onbruikbaar. Voorts over de onbevoegdheid van eenige tooneelrecensenten. Antwoord van H. Heijermans Jr. in nr 823, blz 5. Zie ook nr 15 blz 490—491. [36]

De opvoering van Plautus' Captivi — In: Vox Gymnasii, V, 1893/4, nr 12.

Naar aanleiding van een gymnasiastenopvoering. Zie ook Vox nr 13. [37]

Ingang — In: De Kroniek, I, 1895, blz 4—5.

Het drama is de synthese der kunsten in beelding van het Leven. Toen de Dans wàs, de Muziek geboren, uit haar het Lied; toen het licht de Schilderkunst had gebaard, de stofvorm de Sculptuur en de noodwendigheid de Bouwkunst, omsnoerde de Wil de gewordenen tot eenheid: het Drama. Men schrijft in dezen tijd geen drama's meer, doch „tooneelstukken”, waarin het bijzondere boven het algemeene wordt verheven. Deze verandering van aard doet ook andere eischen stellen aan tooneelspelers en tooneelinrichting.

Tegen de razernij van Le Naturalisme au Théâtre is een reactie groeiend. [38]

Gijsbrecht van Aemstel — In: De Kroniek, I, 1895, blz 20—21; 28.

Uiteenzetting van de wijze, waarop een vertooning en verbeelding van deze Vondelsche tragedie naar den eisch der dramatische kunst ten tooneele gebracht zou moeten worden. In het tweede artikel: wat de Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Tooneel er van terecht bracht.

Polemiek blz 38, 47, 52—53, 61. [39]

Over Zeventiend'eeuwsche Vertooning — In: De Kroniek, I, 1895, blz 203—205.

Ten onrechte heeft Dr G. Kalf in zijn Bijdrage tot de geschiedenis van Amsterdams Tooneel in Oud-Holland uit plaatsen uit tragedies van dien tijd bepaalde conclusies getrokken over inrichting van tooneel, den tooneeltoestel, de wijze van opvoering, enz. [40]

Tooneel en Gemeenschap — In: De Kroniek, I, 1895: I blz 236; II blz 332—333 (naschrift blz 340—341); III blz 372.

Beschouwingen over eenige actueele gebeurtenissen op tooneelgebied, met als uitgangspunt: Zoolang niet een volk haar als noodzakelijk gevoelt, kan geen tooneelkunst ontstaan. Thans bezit een drama uit het verleden alleen nog voor érudits dramatische kracht. [41]

Tooneel — In: De Kroniek, I, 1895.

blz 28—29 Madame Segond-Weber [als Andromaque].
 „ 60 Gismonda.
 „ 60—61 In kleinen kring.
 „ 61 Philanthropie.
 „ 76—77 Kean.
 „ 83—84 La Locandiera van Goldoni.
 „ 92 Eleonora Duse.
 „ 108 Driekoningen-avond van Shakespeare.
 „ 109 Le Chariot de Terre cuite.
 „ 116 Overzicht.
 „ 157—158 Voorstelling in de Stadsschouwburg door de Amst. Stud. Tooneel-Vereeniging.
 „ 158—159 Een nieuwe vertaling van Shakespeare [door Dr Edward B. Koster]. „Beter dan die van Burgersdijk en toch niet goed”.
 „ 181—182 De Broeders.
 „ 212 Jan Klaasz van Thomas Asselijn vertoond in Oud-Holland.
 „ 251—267 Oude Kluchten.
 „ 324 Théâtre de l'Oeuvre.
 „ 340 Ned. Tooneelvereeniging [Kerstavond van Carl Maria, Met vuur spelen van Strindberg].
 „ 347 Granida.
 „ 363—364 „Om de Kroon” van François Coppée.
 „ 364 Mad. Segond-Weber in Le Cid.
 „ 372—373 Eerste Abonnementsvoorstelling door „le Théâtre de l'Oeuvre”. [Le Mariage forcé en Le Barbier de Séville].
 „ 388 Een tevreden Directeur.
 „ 412 La Vie Muette de Maurice Beaubourg.
 „ 420 Hooft's Granida opgevoerd. Polemieck II, blz 3, 12. [42]

- Tooneel* — In: De Kroniek, II, 1896.
 blz 44—45 Possart in Freund Fritz.
 „ 60—61 Richard III.
 „ 85 Le Pardon — Brocéliande.
 „ 116 De Koopman van Venetië.
 „ 155—156 Théâtre de l'Oeuvre, Dernière Représen-
 tation de la Saison [Terugblik].
 „ 375, 385 Oedipus Koning. [43]
- Tooneel* — In: De Kroniek, III, 1897.
 blz 11 Gijsbrecht van Aemstel.
 „ 36—37, 44—45 Recensie: Le Théâtre au Moyen-
 Age par Léon Clédat.
 „ 52 John Gabriel Borkman.
 „ 139—140 Le Colonel Roquebrune. [44]
- Het Mysteriespel* (ondertekend W. P.) — In: De Kro-
 niek, IV, 1898, blz 125—126.
 Naar aanleiding van R. Heinzl, Beschreibung des geist-
 lichen Schauspiels im Deutschen Mittelalter. [45]
- „*Vrijheid*” verboden — In: N. Rott. Ct., 12 Dec. 1921,
 Av. B.
 Het verbod van den burgemeester van 's-Gravenhage om
 dit tooneelstuk verder op te voeren wekte Kalf's stomme
 verbazing. Het verkondigt geen andere revolutie dan een
 omwenteling van de ziel, het predikt de „vrij”-heid, die
 martelaren den dood verkiezen en verdragen doet. Moeten
 wij nu kalm toelaten, dat deze uitvoering, die een eerbied-
 wekkend werk en een schoone daad is, door misverstand
 wordt onderdrukt?
 [Het verbod is opgeheven]. [46]

IV KUNST IN HET ALGEMEEN

(zie ook nr 146)

- Het leelijke in de kunst* — In: De Portefeuille, XV, 1893/4,
 blz. 38, 39 (ondertekend J.).
 Beschouwingen over mooi en leelijk, voor den beoefe-
 naar der aethetica geenszins vage begrippen, naar aan-
 leiding van J. Six' „De Beteekenis van het Leelijke in de
 Grieksche Kunst”. [47]
- Kunstgeschiedenis* — In: De Kroniek, II, 1896, blz 246—
 247.
 Bestrijding van Prof. P. J. Blok's stelling, dat tengevolge
 van den oorlog de Nederlandsche schilder- en bouwkunst
 in het tijdvak 1560—'90 is achteruitgegaan. Polemieek blz
 264—265, 272—273. [48]
- [*Beknopte Gids voor het Kasteel Heeswijk*] — In: N.
 Rott. Ct., 19 Aug. 1896.
 Waarschuwing, dat dit werkje niets is dan een nadruk
 van wat vroeger op allerlei plaatsen reeds is gepubliceerd
 en ten deele geheel verouderd is. De afbeeldingen zijn prul-
 werk. [49]
- Het Kasteel te Heeswijk* — In: De Kroniek, IV, 1898, blz
 26—27.
 Over de uitspraak van het Hof te 's-Hertogenbosch in-
 zake de vordering van de erfgenamen van den laatsten eige-
 naar om den verkoop der collectie te gelasten. Is het niet
 's Rijks zaak de geheele verzameling met het gebouw te

huren, opdat deze in Nederland eenige collectie van alge-
 meen nut wordt gemaakt? [50]

Italiaansche Renaissance — In: Het Centrum, 18 Sept.
 1899.

Naar aanleiding van eenige juist verschenen boeken.
 [51]

Sint Bernulphus aan het Rijksmuseum — In: De Amster-
 dammer, 29 Oct. 1899, nr 1166, blz 7.

Terecht werd diens beeltenis aan den gevel van het mu-
 seum aangebracht. Bestrijding van Dr W. Zuidema, die wil
 doen gelooven, dat wij over dezen heilige geen gegevens
 bezitten (nr 1164); zijn beteekenis voor onze kunsthistorie
 is wel degelijk te beoordeelen. Antwoord in nr 1167.

[52]
Oudheidkundige Bond — In: De Kroniek, V, 1899, blz
 210—211.

Over de bedoelingen van den kort geleden opgerichten
 Bond en zijn Bulletin. [53]

Kunstgeschiedenis aan de Universiteit — In: Het Centrum,
 29 Nov. 1900.

Nu Dr W. Vogelsang te Amsterdam zijn openbare les
 als privaat-docent heeft gehouden, wordt eindelijk en voor
 het eerst aan een Nederlandsche Universiteit kunstgeschie-
 denis gedoceerd. Voor Neêrlands Katholieken is het niet
 zonder beteekenis, dat deze pionier alle geschiktheid schijnt
 te bezitten om over de onvergankelijke kunst hunner voor-
 ouders uit de Middeleeuwen met waarlijk goed inzicht voor
 te lichten. [54]

Recensie — G. van Arkel en A. W. Weissman, *Noord-
 Hollandsche Oudheden*, 4de stuk; 5de stuk. In: Bulletin
 N.O.B., II, 1900/1, blz 76—89; IV, 1902/3, blz 66—69.

Bij het ontbreken van een inventarisatie der thans nog in
 Nederland aanwezige oude kunstvoorwerpen, dient een
 onderneming als dit boek met eerbiedige toejuiching te
 worden ontvangen en is men geneigd den belangeloozen
 samenstellers veel te vergeven. Doch daar een uitgave als
 deze een blijvend karakter draagt en beschouwd moet wor-
 den als een begin van de inventarisatie, dient men het met
 geen andere overwegingen te beoordeelen dan die van de
 eischen van het onderwerp. Men moet dan vaststellen, dat
 de gevolgde beginselen — het opzettelijk verwaarloozen
 van alle gedrukte bronnen, het aannemen van het jaar 1700
 als grens behoudens enkele uitzonderingen en het weg-
 laten van alle roerende zaken, die niet in eenig verband
 tot een gebouw staan — onjuist zijn. Dit daarlatend moet
 geconstateerd worden, dat tekst zoowel als afbeeldingen
 onvolledig, slordig en fantastisch zijn, zooals aan de hand
 van vele voorbeelden wordt aangetoond. Het werk verheft
 zich niet boven het peil van dilettantisme.

In het vijfde stuk toont de illustratie een belangrijken
 vooruitgang, de tekst blijft vele onvolledigheden en onjuist-
 heden bevatten. De belangelooze ijver van de samenstellers
 verdient lof. [55]

Recensie — J. J. Graaf, *Gids in het Bisschoppelijk Museum
 voor Kerkelijke Oudheden, Kunst en Geschiedenis te Haar-
 lem*. — In: Bulletin N. O. B., II 1900/1, blz 92.

„Een zeer volledige en inlichtende beschrijving”.
 [56]

Een vruchtbaar motief — In: Het Huis Oud en Nieuw, III, 1905, blz 72—80.

Eenzelfde versieringsthema — i.c. twee tegenover elkaar gestelde vogels — vindt men herhaaldelijk met geringe variaties in allerlei tijden en technieken terug. Soms kan men onderlinge onafhankelijkheid als vaststaand aannemen, in andere gevallen valt onderling verband aan te wijzen, doch ook dan wordt het gegeven motief veelal niet zonder eigen bezieling aanvaard. Voor de beschouwing van moderne kunst moge dit ons bewegen alleen dan den maker van onoorspronkelijkheid een verwijt te maken, indien hij onmachtig bleef zijn persoonlijke ontroering te doen spreken bij het weêrgeven van wat een ander hem leerde. [57]

Recensie — W. R. Lethaby, *Mediaeval Art (312—1350)*. In: Het Huis Oud en Nieuw, III, 1905, blz 94—96.

Eindelijk een boek over dit onderwerp, dat zich met vreugde laat lezen. In de taal van een enthousiast verhaalt het een schat van cruditie. [58]

Aanteekeningen over den Violier-tocht naar Utrecht en Jutfaas op 16 Juni 1907, 8°, 16 blz (niet onderteekend).

Beschrijving van Aartsbisschoppelijk Museum en Dom te Utrecht en St. Nicolaaskerk te Jutfaas. [59]

Inventaris van de monumenten van geschiedenis en kunst in Utrecht behalve de gemeente Utrecht en de plaatsen ten zuiden van de spoorlijn Woerden—Utrecht—Ede. — In: Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten enz. I, De Provincie Utrecht, 1908.

Zie ook nr 111. [60]

De Kunst en de Vrouw — In: Van Onzen Tijd, XI, 1910/11, blz 73—74.

Naar aanleiding van een te Weenen gehouden tentoonstelling van door vrouwen vervaardigde kunstwerken. [61]

Een Haagsche Museumkwestie — In: Bulletin N. O. B., 2e serie IV, 1911, blz 250—252, 260—261.

In het overzicht betreffende de kwestie, ontstaan door het ontslag van J. A. Frederiks als directeur van het Museum van Kunstnijverheid, door Dr H. E. van Gelder (blz 218—220, 247—262; zie ook V, blz 109—116) zijn ingezonden stukken opgenomen van Kalf, die zich aan de zijde van den ex-directeur tegen de Museum-Commissie schaarde. [62]

De Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving. I. De voormalige Baronie van Breda. Utrecht, A. Oosthoek, 1912. 4°, 399 blz.

Het eerst-verschenen deel van deze monumentale uitgave. Zie ook nrs 111 en 201. [63]

Catalogus der Nationale Tentoonstelling van oude Kerkelijke Kunst te 's-Hertogenbosch, Juni—Sept. 1913, met medewerking van J. A. Frederiks, I. C. E. Peelen e.a. 8°, 232 blz.

In het voorbericht wordt er op gewezen, dat de mislukking van het oorspronkelijke plan om een internationale tentoonstelling van hedendaagsche en oude kerkelijke kunst te organiseeren tot gelukkig gevolg heeft gehad, dat nu voor het eerst tot een expositie is bijeengebracht vrijwel al wat in Nederlandsche kerken aan oude kunst nog bewaard is gebleven, waaronder vele voorwerpen, die vóór dezen

niet of slechts aan enkelen bekend waren. Aangezien de hier vereenigde kunstwerken wel niet binnen afzienbaren tijd voor een tweede maal zullen bijeenkomen, is de catalogus uitvoeriger bewerkt dan gewoonlijk voor dergelijke tijdelijke collecties geschiedt. [64]

Voorwoord (tezamen met J. A. Frederiks) en *De Katholieke Eeredienst en de voorwerpen daarbij in gebruik* — In: J. A. Frederiks e.a., *De oude kerkelijke kunst in Nederland, Gedenkboek van de Nationale Tentoonstelling te 's-Hertogenbosch* in 1913. C. N. Teulings, 's-Hertogenbosch, 1914, blz 7—8 en 17—26.

[Te zelfder tijd verscheen bij denzelfden uitgever een Fransche vertaling onder den titel „L'Art religieux ancien aux Pays-Bas“.]

De overtuiging, dat van de tentoonstelling een levenwekkende kracht kan uitgaan, leidde tot de uitgave van dit Gedenkboek, waarin afbeeldingen der belangrijkste kunstwerken door bevoegde schrijvers worden toegelicht.

Hoofdmoment in de liturgie van de Katholieke Kerk is de drama-vorm van het Offermaal. De belangrijkste liturgische voorwerpen dragen dan ook het karakter van voor spijzen bestemd vaatwerk. Achtereenvolgens worden besproken de beteekenis van kelk, patena, ciborie, hostiedoos, communiebeker, monstrans, vaten voor de handwassing en ampullen, benevens de ontwikkeling van hun vorm en versiering in den loop der tijden. [65]

Inventaris van de monumenten van geschiedenis en kunst in 's-Gravenhage. — In: Voorloopige Lijst der Ned. monumenten enz., III, De Provincie Zuidholland, 1915.

Zie ook nr 110. [66]

Victor de Stuers in aftocht. — In: Alg. Hbl. 19 Oct. 1915, Av.

Aanval op De Stuers naar aanleiding van diens brochure „Professor Vogelsang“. De critiek van dezen hoogleeraar op de Rijksgipsverzameling en den catalogus daarvan is geheel zakelijk en volkomen gegrond. Indien de heer De Stuers wezenlijk mocht gelooven in staat te zijn deze te weerleggen, zou hij daardoor alleen blijf geven van een zeer volledige onkunde en van een verregaande smakeloosheid. [67]

Rede van den voorzitter van den Nederlandschen Oudbeidkundigen Bond — In: Bulletin N. O. B., 3e serie, II, 1922, blz 215—217; 3e serie, III, 1923, blz 209—211.

Overzicht van de belangrijkste feiten op het gebied der oude kunst in Nederland in 1921/2 en 1922/3. [68]

Wilhelm von Bode — In: De Gids, 1929, II, blz 273/7.

Rede, op 15 April 1929 gehouden in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, ter herdenking van den juist overleden directeur-generaal der Pruisische musea. [69]

V HET KATHOLICISME EN DE KUNST

(zie ook nrs 64, 65, 95, 113, 115, 131, 132, 146, 187, 188, 199)

Het katholicisme en de kunst. Lezing gehouden voor „Albertus Magnus“ te Groningen en voor „Geloof en Wetenschap“ te Arnhem. — Verslag in: Het Centrum, 16 Maart 1899.

Van Roomschen kant wordt wel eens aanleiding gegeven

tot het bij andersdenkenden heerschend wanbegrip, dat de kerkelijke kunst zich streng moet houden aan de overgeleverde modellen en dus tot den staat van vegeeteeren is gekomen. Kalf gaat na, wat de Katholieke beschaving met zijn middeleeuwsch synthetisch verlangen op elk gebied — in de kathedraal het volledigst belichaamd — is geweest, en of zij wezenlijk zoo star en onveranderlijk moet worden geacht, als ook geloofsgenooten nu en dan schijnen toe te geven.

Daar een door allen gedeelde levensbeschouwing ontbreekt, kent onze tijd geen ware cultuur, die zich immers dient uit te strekken over elke sfeer van menschelijk vermogen. De middeleeuwsche beschaving was een bloesem eener levensleer, die nog onveranderd voortbestaat. Toch dwalen zij, die in de navolging daarvan het eenig heil voor de toekomst zien; immers elke kunst leeft van een veranderlijk element, de reflectie van den kunstenaar.

Aan de herleving van de kunst, welke sedert het midden van de vorige eeuw valt waar te nemen, blijft de invloed van het Christendom vreemd en wat ten behoeve van het Katholicisme wordt gemaakt bezit geenszins een oorspronkelijk karakter. Alleen een verdieping en verbreding van het geloofsleven zal ook de Christelijke kunst weer doen ontluiken. Er bestaan enkele aanwijzingen, dat men wellicht thans reeds kan gaan spreken van het begin eener renaissance der Christelijke kunst.

De lezing, die hier is geresumeerd naar den vorm, waarin zij als *Een Pleidooi* is afgedrukt (in ons nr 90), was aanvankelijk veel polemischer tegen de achterlijkheid, onverschilligheid, vijandigheid van de Katholieken ten aanzien van hedendaagsche bouw-, gebruiks-, schilder- en beeldhouwkunst en literatuur. Kalf geeft een rectificatie van een verslag van zijn voordracht in *De Post*, Nieuwsblad voor Gelderland, van 25 Maart 1899.

Nadat M. A. P. C. Poelhekke in „Herleving” (*De Tijd*, 17 Maart) Kalf was bijgevalen (zie ook *Het Centrum*, 18 en 20 Maart), opende *De Maasbode* een aanval onder den titel „Herleving noodig?”, wat een uitvoerig *Tegenwoord* van Kalf uitlokte (2 April). Ook in andere couranten lokte de lezing polemiek uit. De satire *De pseudo-kardinalen* (nr 71) was er een gevolg van.

In *Eene vergissing* (*De Maasbode*, 12 November 1899) valt Kalf de redactie aan, die kort tevoren het artikel „Oude kunst en grootkapitaal” van Deken Graaf in *De Katholiek* had aangehaald als een bevestiging van het door haar in dezen ingenomen standpunt: *Maasbode* en Kalf hadden immers in hun polemiek de hedendaagsche kunst op het oog gehad, terwijl Graaf over de belangstelling voor oude kunst spreekt.

De kwestie druppelde door in artikelen „Gemis aan waardeering?” in *De Tijd* (13, 14, 17 Jan. 1900), waarop Schaeapman in *Het Centrum* (23—27 Jan.) onder den titel „Over Polemieken en „Vrije Quaesties”” stelling nam.

[70]

De pseudo-Kardinalen — Vrij naar het Grieksch van *Kleon Moschos*. — In: *Het Centrum*, 10 April 1899.

Fingeerend een vertaling te leveren van een onder invloed van Poe geschreven nieuw-Grieksche novelle, hekelt Kalf het optreden van de R.K. kritiek (zie nr 70) onder praesidium van Axias (kapelaan Van der Waarden), met

Doruphoros (J. R. van der Lans) als magister sacri palatii en Ambleos (rector P. M. Bots) als scriba, die eerst Sekos Telmatos (M. A. P. C. Poelhekke) deed folteren en vervolgens den schrijver op haar valschen index plaatste, daar hij in zijn lofzang op de kunsten van Abdera (nr 70) Poimen (Mgr. Schaeapman) den schoonsten zanger van den Helikon had genoemd en Miktonoros (Mengelberg) een groot beeldhouwer. Een man in helwit priesterkleed (A. M. J. I. Binnewiertz of Pater Rijken O.P.?) verdrijft de schimmen.

[71]

Kentering — In: *Het Centrum*, 29 en 30 Mei 1899.

Er is een tijd geweest, dat wie tot herleving der kerkelijke kunst wenschte mede te werken als grondslag kon aannemen, dat men zich de kunst der middeleeuwen tot voorbeeld had te nemen. Léon Gautier was een der eersten, die op de onjuistheid hiervan wees. In een recent artikel bespreekt Luthmer de thans op te merken vernieuwing der kunst en maakt daarbij tal van opmerkingen, die aan het Katholieke Nederland niet genoeg ter overweging kunnen worden aanbevolen. — Beschouwingen over het begrip „stijl”.

Herdruckt in nr 90.

[72]

Brieven over de kunst in Nederland I—V. Aan een Italiaanschen vriend. — In: *Het Centrum*, 11, 23 Juni 1900, 24 Sept. 1900, 6 Febr. 1901, 25 Maart 1901 (onderteeekend: *Belga*).

I. Over den zoo juist tot kanunnik benoemden Mgr Van Heukelum, die daardoor het aartsbisschoppelijk zegel gehecht zag aan zijn rusteloos streven ten bate der Christelijke kunst en aan het door hem gestichte Bernulphusgilde.

II. Over de te Arnhem gehouden tentoonstelling van oude en nieuwe kunst en den vooruitgang van de kunstnijverheid onder de Katholieken.

Belga noemt hierin als een „der inrichters van de expositie „Kalf, een jong archeoloog uit Amsterdam, die niets zóó zeer verstaat als „the gentle art of making enemies””.

III. Naar aanleiding van de *Bosboom*-tentoonstelling. Bij de bekwame meesters, die in onze eeuw den Nederlandschen kerkbouw tot nieuwen roem hebben gebracht — Cuypers, Tepe — spreekt het nationale te weinig.

Fossaflorem valt *Belga* aan over zijn opmerking, dat het juist opgerichte tijdschrift *Van Onzen Tijd* onder redactie van een dame staat, waarop Kalf antwoordt (1 Oct.).

IV. Naar aanleiding van een wandschildering van Derkinderen beschouwingen over kunst en samenleving, school van Beuron, e.d.

V. Aan Schaeapman, die in zijn *Chronica Belga* onder handen nam. Zie ook nr 74.

[73]

Belgica. Brieven over de kunst in Nederland aan een Italiaanschen vriend. Nieuwe reeks, nr 1, 25 Juni 1901. Arnhem, A. L. van der Meer. 8°, 15 blz. Niet in den handel (onderteeekend *Belga*).

Mede omdat zijn aethetica zich verzet tegen het ietwat groezelig uiterlijk der bladen, die tot de altijd-en-onverbreekelijk-eensgezinde partij behooren*), doet *Belga* zijn brieven (zie r. 73) thans onder eigen redactie verschijnen. De

eerste [en laatste] van deze nieuwe reeks bevat badineerende beschouwingen over het lage peil der kerkelijke decoratieve- en schilderkunst, over „gothische” kunst als wat zuiver gedacht en kundig volbracht is, over literatuur.

*) In waarheid, omdat de Aartsbisschop de redactie van Het Centrum verzocht had verdere polemiek tegen Schaepman achterwege te laten.

[74]

Een Protest — In: Het Centrum, 25 Aug. 1900.

De bedoeling van Theo Molkenboer om de Katholieke beginselen door prenten te propageeren is prachtig, doch de door hem geleverde proeve is wat strekking en uitvoering betreft een „failure.” Niet in overmatig vertrouwen op talent doch in liefdevolle toewijding ligt de kracht van den Christen-kunstenaar.

[75]

Festina Lente — In: Het Centrum, 4 Nov. 1901.

Wordt een nieuwe kerk gebouwd, dan ontstaat aanstonds een edele wedstrijd tusschen de welgezinde parochianen, die, elk met zijn zelfgekozen geschenk, er weldra in slagen der kerk het aspect van goedkoope rijkversierdheid te geven. Indien men den stroom van goedgeefsheid in de bedding van overleg hadde weten te leiden, wat had er beters tot stand kunnen komen! Tot leering haalt Kalf een aantal middeleeuwsche voorbeelden aan.

Aanleiding tot dit artikel vormt de Kruisweg van Jan Dunselman in de Amsterdamsche St Nicolaaskerk, eerst tien jaar nadat de eerste statie werd aangebracht gewijd, doch die dan ook een belangrijk kunstwerk is geworden.

Herdrukt in nr 90.

[76]

Uit Noord-Nederland — In: Dietsche Warande en Belfort, III, 1901, blz 174—186; III, 1901, blz 381—388.

I. Beschouwingen over moderne en katholieke kunst naar aanleiding van den eersten jaargang van Van Onzen Tijd, speciaal van de artikelen van De Klerk, Molkenboer en Maria Viola. Klaar inzicht van eigen principieën schijnt voorhands te ontbreken. Kalf wanhoopt aan een nabije ontluiking eener katholieke letterkunde, omdat onze jammerlijk ontwrichte samenleving sociale kunst onmogelijk maakt. Eenige andere belangrijke feiten op kunstgebied worden besproken.

II. Ergerlijk is de beschrijving van de Nederlandsche kapel te Rome, bedoeld als acte van „vertrouwen in de toekomst, gewettigd door den heerlijken wederopbloei van het katholieke leven hier”, door een academisch Italiaansch schilder: pompeus, fantastisch, operette-achtig. Ware hier een opdracht gegeven aan Derkinderen of zelfs aan een Dunselman, dan zou het werk waarlijk hebben getuigd van de herleving van het Nederlandsch katholicisme. — Anton van Wely's pseudo-spiritualisme is slechts oppervlakkig modieus gedoe.

Contrabeschouwingen van Bernard J. M. de Bont in Het Centrum, 21 Nov. 1901; repliek 25 Nov.

[77]

Jaarverslag van den katholieken kunstkring [De Violier] (Kalf secretaris): I, 1901/2, met „In memoriam pastoor F. J. Poelhekke”; II, 1902/3; III, 1903/4; IV, 1904/5, in: Van Onzen Tijd, VII (1905/6), blz 130—137. Jaarverslag van de afdeling 's-Gravenhage (Kalf voorzitter): 1906/7, in: Van Onzen Tijd VIII (1907/8), blz 13—16; 1907/8, in: Van Onzen Tijd IX (1908/9), blz 95—96; 1908/9, in: Van Onzen Tijd XI, (1909/10), blz 108—110.

De Violier, welker naam herinnert aan Alberdingk Thym's „Vioolstruik” en aan Vondel's geboortehuis, werd opgericht als R.K. kunstenaarsorganisatie met, volgens het eerste jaarverslag, „als vader het Utrechtsch Sint-Bernulphus-gilde en als moeder de Amsterdamsche R.K. Gildenbond”.

In feite was, blijkens het Gedenboek 1901—1911 en G. Brom's Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland [1933], Kalf de stichter van den Kring. In 1905 werd een band gelegd met het gelijkgezinde tijdschrift Van Onzen Tijd, in welker redactie Kalf, tot en met den 10den jaargang, als door De Violier aangewezen lid zitting had. Over Kalf's leidende rol onder de „R.K. jongeren” zie Gerard Brom, a.w., blz 315—334.

[78]

Over Letteren en Kunst in 1901 — In: Het Jaarboekje van Jos. Alb. Alberdingk Thym, 51e jaar, 1902, blz 99—112.

In de laatste jaren viel een levendiger belangstelling voor kunst in katholieke kringen op te merken. Opgericht werd het tijdschrift Van Onzen Tijd, door eenige van de jongsten onder de schrijvende tijdgenooten bestuurd, dat in den eersten jaargang echter slechts weinig van werkelijke waarde bracht en waarin een vaste lijn nog ontbreekt. Poelhekke publiceerde Het Land der Zon, „een wegwijzer voor onze toekomst”. — De Haarlemsche kathedraalbouw zal een belangrijke datum blijven. Tepe en Stuyt bouwden opmerkelijke dorpskerken en scholen. — De overige beeldende kunsten brachten, behalve Dunselman's staties, weinig opmerkelijks.

[79]

Over Kunst en Letteren in 1902 — In: Het Jaarboekje van Jos. Alb. Alberdingk Thym, 52e jaar, 1903, blz 288—299.

Belangrijke feiten op het gebied der R.K. letteren en kunst zijn niet te noteeren, „zoodat meer de ijver van den annalist dan de ontroering van den „aesthetischen toeschouwer” noopt tot schrijven”. De oprichting van den katholieken kunstkring De Violier wordt met instemming begroet. Schrijver bepleit het denkbeeld van een tentoonstelling van wat in Nederland nog aan oude kerkelijke kunst wordt bewaard. „Zoolang de moderne kunst nog zoo uiterst weinig voortbrengt, dat wezenlijk groot en blijvend is, moeten wij dankbaar zijn voor elke gelegenheid ons te sterken aan de machtige kunst van het verleden”.

[80]

Mgr Dr Schaepman en de kunst — Rede, uitgesproken in de rouwvergadering van den Katholieken Kunstkring „De Violier” op 13 Februari 1903. In: Mgr Dr H. J. A. M. Schaepman herdacht in de Hoofdstad door Mgr M. J. A. Lans e.a., blz 29—40.

De overledene was een robuste geest, die teere ontroering kende, een man van groote schoonheidsliefde, al schijnt ons zijn appreciatie niet altijd zoo diep en zoo raak als de zin zijner theorie. Met zijn in-dringend woord gewaagde hij telkens weer van de kunst. Dwars-in tegen de in zijn bloei-periode overheerschende meeningen was hij van de stellige overtuiging, dat iedere groote kunst sociaal moet zijn. Vandaar ook zijn bewondering voor de „kleine kunst”.

[81]

Een Misstand — In: Het Centrum, 4, 5 en 6 Nov. 1903.

De architect is de kunstenaar, die den vorm schept voor het bouwverlangen van zijn bouwheer en zorg draagt, dat de uitvoering zoo goed mogelijk en getrouw overeenkomstig

Dr Jan Kalf door Christian de Moor

het ontwerp zij; de aannemer is de uitvoerder. Er loopen vele „architecten” rond, wien de noodige bekwaamheid geheel ontbreekt, en aannemers die meenen wel naar hun eigen ontwerp te kunnen werken. Ons land wordt hierdoor meer en meer bedorven. Ook vele kerken worden door onbevoegden gebouwd. Kalf gaat de oorzaken hiervan na. Verbetering zou kunnen worden aangebracht, indien het Episcopaat bepaalde, door welke bouwmeesters in dienst van de Kerk mag worden gearbeid.

Herdruckt in nr 90.

[82]

De verdwijnende soort. Noodzakelijke beschouwingen over de kunstcritiek der Katholieke dagbladen. Twee voordrachten (waarvan één door Jos. Cuypers), gehouden in den Katholieken Kunstkring „De Violier” op Dinsdag 2 Februari 1904. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 4°, 32 blz (waarvan 10 door Jos. Cuypers).

De onmiddellijke aanleiding tot de voordrachten vormden stukken in R.K. dagbladen naar aanleiding van een Elsevierartikel van Maria Viola over Theo Molkenboer als portretschilder.

De hier bestreden kritiek op literair gebied — vooral ten aanzien van jongere R.K. schrijvers — is veelal inquisitorisch en incompetent; zij prijst of veroordeelt op overwegingen, die niets met kunst hebben uit te staan.

Kritiek op voortbrengselen der beeldende kunsten leveren deze bladen vrijwel niet. Men volstaat met lyrisch opvijzelen van rijp en groen, vooral wanneer het schenkingen aan een kerk betreft, zoodat wezenlijke kunstenaars hun werk op één lijn gesteld zien met prullen van beeldjesfabrikanten en bij het groote publiek alle gevoel voor schoonheid wordt uitgedoofd.

Het zou reeds een belangrijke verbetering zijn, indien stukken van anonieme inzenders geweigerd werden.

Verslag van de vergadering in De Tijd, 3 Febr. 1904, met een kort stukje van Kalf, 7 Febr. Over een detailpunt: Kalf in De Maasbode 28 Febr. 1904, *Hooft of Vondel?* Zie verder Dr Gisbert Brom in Het Centrum, 1 Maart 1904, met antwoord van Kalf 14 Maart 1904 *Over kritiek en polemiek.* Een samenvatting van den gang van zaken, gezien door Kalf's tegenpartij: F. J. A. M. Wierdels, „Een „opkomende zon”, noodzakelijk verweer tegen grieven en pleitrede voor de katholieke pers, 1904”, en „De kritiek der kath. kunstenaars, antwoord op aanvallen...”, met een paar mededeelingen over Jan Kalf.” 1904. [83]

Over Letteren en Kunst in 1903 — In: Het Jaarboekje van Jos. Alb. Alberdingk Thym, 53e jaar, 1904, blz 321—338.

Na een herdenking van Mgr Schaepman worden o.m. met instemming besproken een pleidooi van Rector Van Cooth voor het goed recht der jongere schrijvers en Het Hofke van Marie Koenen. Kalf bepleit de stichting van een tijdschrift der Katholieke cultuur. [84]

Het Schaepman-monument te Rome — In: Het Centrum, 1 Febr. 1904.

Nadat gewezen is op een aantal onjuistheden in een artikel van Dr Orbaan over katholieke kunst, wordt zijn oordeel over de smakeloosheid van het Schaepman-monument onderstreept. [85]

Over Letteren en Kunst in 1904 — In: Het Jaarboekje van Jos. Alb. Alberdingk Thym, 54e jaar, 1905, blz 305—336.

Besproken worden de bundel opstellen Jonge Letteren van H. Linnebank O.S.C., twee verzenbundels van Albertine Smulders, Christus Mysticus van Huybers en Verloren Paradijs van A. Tepe. Ondanks de snorkende opkammerij van couranten blijken de nieuwe kerken te Ulvenhout en Gouda, zooals in een uitvoerige analyse wordt aangetoond, bouwsels zonder innerlijke waarde. Volgen, mede naar aanleiding van een reeks artikelen van Theo Molkenboer, eenige beschouwingen over de Gothiek als stijl voor hedendaagschen kerkbouw. Deze dient niet a priori te worden verworpen; niet als vormenschat doch als stelsel verstaan, draagt zij de gegevens voor een nieuwe kunstontwikkeling in zich, getuige b.v. de Utrechtsche St Antoniuskerk.

[86]

In memoriam Pastoor Kaag, I — In: Van Onzen Tijd, VII, 1905/6, blz 241—243.

Een man, die liever bescheiden was onder zijn meerderen dan de held in een kring van lagerstaanden. In zijn blijmoedigheid vond hij de kracht het leed van velerlei miskenning te dragen. Over kunst bezat hij een eigen en bij den Hollandschen clergé nog zeldzaam oordeel. Op litterair gebied behoorde hij van nature tot de „jongeren”. [87]

Recensie — J. W. H. Berden, *Christelijke Kunst; Geloof en Wetenschap*, Studiën voor onzen Tijd, Serie IV, nr 1. In: Van Onzen Tijd, VIII, 1906/07, blz 1—15; VIII, 1907/08, blz 226—236; VIII 1907/08, blz 90—92.

Om twee redenen meende schrijver een uitvoerige wetenschappelijke kritiek op dit boekje te moeten leveren. Een werk, dat blijkens zijn zéér lagen prijs als een volksboekje over christelijke kunst is bedoeld, heeft tot zekere hoogte een zendelingentaak te vervullen. Nu de auteur van vrijwel alle inzicht en kennis op zijn terrein verstoken blijkt te zijn, dient dit deugdelijk te worden aangetoond. Bovendien is het verschenen in een reeks onder den zwaarwichtigen titel Geloof en Wetenschap; door onder den schijn van ernstige voorlichting en onder de auspiciën van twee priesters van goede reputatie bakerpraatjes te laten voordragen, bedreigt men de levenskracht van een beweging, welker voortreffelijke apologetische bedoelingen door haar naam Geloof en Wetenschap worden misduid.

In het laatste artikel, *Tot Slot*, reageert Kalf op een contrakritiek van den auteur (VIII, blz 82—87). „Het zou onbillijk zijn een blijkbaar zóó misdeelden geest over dergelijk bedrijf hard te vallen”. Anders staat het met de beide priesters, die een naschrift erbij stelden (VIII, blz 87—89). Hoewel zij vóór het verschijnen van het boekje van zeer-bevoegde zijde gewaarschuwd waren dat het een prul was, achtten zij het oorbaar, nadat de onwaarde door een man van wetenschap met ernst en klem was aangetoond, een insinuatie van ketterij jegens dezen te onderschrijven. Geloof noch wetenschap kan daardoor worden gediend.

[88]

Korte Notities. Kerkelijke Kunstzorg — In: Van Onzen Tijd, VIII 1907/8, blz 60—62.

Dankbare aandacht verdient het rondschriven van Paus Pius X aan het Italiaansch Episcopaat om de geestelijken tot welingelichte bewaarders van de aan hen toevertrouwde kunstschaten te maken. Een dergelijke regeling zou ook in Nederland niet overbodig zijn. En wanneer men weet, dat nog onlangs een Amsterdamsch kerkbestuur zichzelf com-

petent achtte om als jury te fungeeren bij den bouw van een nieuwe kerk, zouden ook ten aanzien van nieuw te stichten kerkelijke kunstwerken diocesane kunstcommissies moeilijk anders dan verbetering kunnen brengen. [89]

Van Oude en Nieuwe Kunst. Een bundel vertoogen. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1908. 8°, 195 blz.

Ten deele uitgebreide en gemitigeerde herdruk van nrs 70, 72, 76, 82, 131, 199, 247 met een inleiding, waarin de band tusschen de verschillende artikelen wordt onderstrept.

Een polemische bespreking in *De Tijd* (26 Jan. 1909) gaf aanleiding tot een uitvoerige repliek *Jan Kalf en zijn boek* (6 Febr.), het redactioneel onderschrift daarbij tot een dupliek *Een kleine tekstverklaring* (13 Febr.), waarbij de redactie nieuwe kritiek plaatste. [90]

Hedendaagsche kerkelijke kunst — Voordracht voor verschillende afdelingen van De Violier. Verslag in: N. Rott. Ct. 30 December 1908, Av. B., en Van Onzen Tijd, XI, 1909/10, blz 99—101.

Na bespreking van een opstel van Mgr Graaf in *De Katholiek* wijst Kalf op het merkwaardige feit, dat de kerkelijke kunst van onze dagen van zoo geheel ander karakter is dan de profane, terwijl zij vroeger éénzelfde vormentaal hadden. Bevreemdend is het, dat van katholieke zijde alleen tegen de kunst van onzen tijd bezwaar wordt gemaakt. Naast ideëele zijn er ook praktische redenen, om thans een eigen kerkbouw voor te staan: de kerk stelt thans op allerlei punten geheel andere eischen dan vroeger.

Uitvoerige contra-beschouwingen in *De Maasbode* 31 December 1908, 3 Jan. 1909. Nadat deze lezing ook voor het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant was gehouden, ontspan zich in *De Noordbrabantse* een uitgebreide polemiek (artikelen van Kalf 20 en 28 December 1909, 22 Jan. 1910). [91]

De Tentoonstelling voor Christelijke Kunst te Düsseldorf. — In: *Het Centrum*, 7, 8 en 12 Juli 1909.

Het meest typeerend is het vrijwel ontbreken van neogothiek bij de kunstnijverheid: strak-, eenvoudig-romaansche voorwerpen en die in geheel modernen geest overheerschen. Het kunstgenot, dat de talrijke schilderijen schenken, is weinig evenredig aan de noeste vlijt, waarmede zij werden tot stand gebracht. Over den stand der hedendaagsche kerkelijke bouwkunst valt moeilijk een duidelijk overzicht te winnen. De Beuroners komen niet voldoende tot hun recht — *Kritische bespreking van de belangrijkste inzendingen.* [92]

Het nut en de mogelijkheid van cursussen voor geestelijken over kerkelijke kunst. Voordracht voor het St Bernulphusgilde. — In: *Jaarverslag 1912*, blz 31—33.

De geestelijken staan de kerkelijke kunst het naaste. Bij aanschaffing, afdanking of herstelling zijn zij de eersten, die gehoord worden. Heeft een georiënteerd zijn op dit gebied dus alleen reeds uit materieel oogpunt betekenis, veel hooger is het ideëele belang. Herhaaldelijk drong de kerkelijke overheid op zorgvuldig beheer van kerkgebouw en -geraat aan.

Doch waar kan die zorg bestaan, als men geen liefde en

duis kennis bezit? In de seminaries wijde men aandacht aan kunst en haar geschiedenis, gelijk dit in het buitenland reeds vaak geschiedt. [93]

VI. MONUMENTENZORG

(zie ook nrs 55, 60, 63, 66, 89, 93, VII, IX B.)

A. In het algemeen

Onze Monumenten — In: *De Kroniek*, V, 1899, blz 99 (ondertekend X).

Er waait een kwade wind, die de betrekkelijk weinige belangrijke monumenten onzer oude architectuur dreigt te raseeren. De Nieuwe Zijds Kapel is geofferd aan den Mammon, gevallen is de kerk van Overschie, het raadhuis te Jisp dreigt te worden afgebroken of op onoordeelkundige wijze te worden gerestaureerd. Ook de monumenten zijn een leerschool, waaraan onze hedendaagsche kunst en nijverheid de gelukkigste bezieling kunnen ontleenen. [94]

Een groot belang — In: *De Tijd*, 13 Aug. 1899.

In deze courant werd — naar aanleiding van een beschouwing in *De Oud-Katholiek* over den chef-reliquaire van St Fredericus (zie nr 233) — aan de oud-Roomsche gemeenten de raad gegeven om, als zij weer eens iets wenschen te verkoopen, zich eerst tot de katholieken te wenden. Dit verwijt acht Kalf misplaatst. Een deel van de koopsom moest door particulieren worden bijeengebracht, doch zijn geloofsgenooten droegen zoo weinig bij, dat hij dit maar niet zal preciseeren. Ook bij Katholieke kerkbesturen is het gevaar van verkoopen van kunstschaten grooter dan men meent.

Er kome — naar analogie van „Rembrandt” — een vereeniging tot het behouden van oude kunstschaten in de kerken, die deze van noodlijdende gemeenten kan overnemen en ze dan in bruikleen geeft.

Victor de Stuers bestrijdt dit denkbeeld (23 Aug.): het beginsel, dat kerkbestuurders alleen maar *bebeerders* van de hun toevertrouwde schatten zijn, moet hooggehouden worden. [95]

„*Monumenten*” — In: *Het Huis Oud en Nieuw*, IV, 1906, blz 9—15.

Een monument is al wat aan iets vermaant, aan iets herinnert, een monument van geschiedenis en kunst wordt dus terecht genoemd elk gebouw en voorwerp, dat het artistiek en historisch verleden heeft nagelaten, ook een simpel gevel-tje of knus binnenplaatsje. Van dergelijke uiterst eenvoudige monumenten wordt een reeksje afgebeeld en besproken. [96]

De negende „Denkmalpflegetag” te Lübeck — In *Bulletin N.O.B.*, 2e serie I, 1908, blz 207—212.

Eenige indrukken van dit congres voor monumentenzorg, waar o.m. het vraagstuk van het vrijleggen van monumentale gebouwen besproken werd. [97]

De „Denkmalpflegetag” te Trier — In *Bulletin N.O.B.*, 2e serie II, 1909, blz 159—170.

Verslag van het congres, waar o.m. besproken werd de nieuwe Saksische wet „gegen Verunstaltung von Stadt und Land” en vooral gedebatteerd werd over de vraag, of uitbreidingen van gebouwen van monumentale waarde zich

bij den stijl van het oude werk moeten aansluiten. Naar aanleiding van den wederopbouw van de Groote Kerk te Hamburg in den ouden trant worden beschouwingen gehouden over soortgelijke gevallen in ons land. [98]

De elfde „Denkmalpfelegetag” — In Bulletin N.O.B., 2e serie III, 1910, blz 178—185.

Overzicht van de belangrijkste referaten van het te Danzig gehouden congres. [99]

De twaalfde „Denkmalpfelegetag” te Halberstadt — In: Bulletin N.O.B. 2e serie V, 1912, blz 150—162.

Gehandeld werd o.m. over de wettelijke bescherming van monumenten in kerkelijk bezit, technische herstellingskwesities en bouwkunde-onderwijs in verband met monumentenzorg. [100]

Romantische kunstmin of het Haarlemsche Raadhuis — In: Het Huis Oud en Nieuw, IX, 1911, blz 109—116.

Men kan om zeer verschillende redenen monumentenzorg voorstaan, maar in elk speciaal geval dient men zich bewust te zijn, dat eenig belang door onze zorg voor een bepaald monument gediend moet worden. Het onlangs geopperde denkbeeld om twee der hoektorens van Haarlem's raadhuis, die reeds vóór 1800 verdwenen zijn, weer te gaan opbouwen, mag in geen geval voor een blijk van gezonde monumentenzorg worden aangezien. Wenscht men een uiting van trotschen burgerzin, dan ontwerpe men bij de sinds lang noodzakelijk geoordeelde uitbreiding van het stadhuis een toren in hedendaagsche vormen. [101]

Wat er met onze „monumenten” gebeurt! — In: De Bouwwereld, XI, 1912, blz 227—232.

Een aantal krasse ervaringen opgedaan op een tocht naar het noorden des lands (Raadhuis te Balk, Gothische gevel te Groningen, monumenten te Zwolle), geven aanleiding tot de opmerking, dat sedert het eerste optreden van Victor de Stuers eigenlijk nog maar weinig verbeterd is. Wel zijn op de belangrijkste gebouwen langzamerhand vele wakende oogen gericht, maar die kleinere bouwwerken, wier waarde daarvoor dikwijls niet onderdoet, zijn nog volkomen overgeleverd aan allerlei aanslagen. [102]

Leuven verwoest! — In: De Amsterdammer, 6 Sept. 1914, nr 1941, blz 3—4.

Deze verwoesting schendt het gemeenschappelijk en onvervreemdbaar goed van heel de wereld; de schoonheid en de beschaving zelve. *Alles valt*, nu de Duitsche beschaving, waarvan wij in alle oprechtheid zoo hooge verwachtingen in ons droegen, blijkt niét te leven in het Duitsche volk. [103]

Een gevaar voor de Limburgsche dorpskerken — In: Bulletin N.O.B., 2e serie, XIII, 1920, blz 148.

Verslag van een rede, op 9 Juli 1920 ter algemeene vergadering gehouden, waarbij de snel toenemende economische bloei van Limburg als een ernstig gevaar voor de oude dorpskerken wordt gesignaleerd. [104]

Nota betreffende de mogelijkheden, die de werkverschaffing kan bieden, en ook reeds geboden heeft met betrekking tot de restauratie van bouwwerken en hun omgeving, het oudheidkundig bodemonderzoek, enz. — In: Verslag van de algemeene vergadering van de Contact-Commissie inzake

Natuurbescherming van 21 April 1937 over het vraagstuk „Werkverschaffing en Natuurschoon”.

Aan de hand van een aantal voorbeelden wordt aangetoond, dat de werkverschaffing, die aanvankelijk een gevaarlijke vijand voor monumentenzorg was geweest, ten slotte bleek ook een bondgenoot te kunnen zijn. [105]

B Overheidsmaatregelen

Jaarverslag van de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een Inventaris en eene Beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, I (1 Aug. — 31 Dec. 1903; Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant van 1 Juni 1904, nr 126); II (1904), enz. tot en met XV (1 Jan. 1917—15 Mei 1918), elk afzonderlijk verschenen. (Kalf secretaris). [106]

Jaarverslag van de Afdeling B der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg (Kalf secretaris). In dat der Rijkscommissie 1924, blz 13—22; 1925 en 1926, blz 15—24, 35—42; 1927, blz 17—22; 1928, blz 13—17. [107]

Jaarverslag der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg (Kalf secretaris), 1933, 1934. [108]

Jaarverslag van den Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg — In dat van de Rijkscommissie als voren 1918—1919, blz 79—188. [109]

Verslag van de Provinciale Zuidhollandsche Archeologische Commissie, 1906 t/m 1916 (Kalf secretaris), 1935, 1936 (Kalf waarnemend voorzitter). [110]

Voorwoord (Kalf secretaris van de Rijkscommissie) — In: Voorloopige Lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, I, Utrecht, 1908; II, Drente, 1909; III, Zuidholland, 1915; IV, Gelderland 1917; XI, Groningen, 1933; De monumenten van geschiedenis en kunst in de voormalige Baronie van Breda, 1912; in Twente, 1934; in Noord-Limburg, 1937. (Zie ook nrs 60, 63, 201). [111]

De nieuwe Pruisische wet — In Bulletin N.O.B., VIII, 1907, blz 212—214.

Afdruk van de wet van 15 Juli 1907 (nr 10843) „gegen die Verunstaltung von Ortschaften und landschaftlich hervorragenden Gegenden”. [112]

Tegen de kooplui! — In: Van Onzen Tijd, IXII, 1908/9, blz 557—565.

Een niet op zichzelf staand geval van verkwanseling van aan een kerk toebehoorende kunstwerken (den beroemden ivoorschat van Cranenburg, door Bode in een alarmeerend artikel gesignaleerd) geeft Kalf aanleiding aan de hand van eenige recente voorbeelden te waarschuwen, dat ook in ons land het gevaar daarvoor niet denkbeeldig is, en in dezen door de kerkelijke overheid uitgevaardigde voorschriften in herinnering te brengen. Zie ook nr 115. [113]

Verslag der Commissie ter voorbereiding van wettelijke monumentenbescherming (Kalf secretaris) — In: Bulletin N.O.B., 2e serie III, 1910, blz 8—18.

Juist de reeds bestaande Staatsbemoeiing met onze monumenten moest leiden tot het inzicht, dat het als algemeen belang erkend behoud daarvan niet behoorlijk verzekerd is, zoolang de Staat niet de macht heeft dwingend op te treden, waar overreding blijkt tekort te schieten. Voor de wij-

ze, waarop dit denkbeeld verwezenlijkt kan worden, kan het buitenland veelszins tot leering strekken, tot bloote navolging leent het zich niet. In haar formulering heeft de commissie zich beperkt, tot wat op het oogenblik bereikbaar scheen. Zie ook nr 115. [114]

Rede ter aanbeveling eener Monumentenwet — In: Wettelijke Monumentenbescherming, Adviezen en voorstellen aan en van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1910, blz 34—45.

Bundel redevoeringen, op 22 April 1910 uitgesproken voor vertegenwoordigers van een groot aantal organisaties op kunstgebied op een buitengewone vergadering in Pulchri Studio, welke naar aanleiding van het onder nr 114 vermeld verslag werd gehouden. Kalf bespreekt voornamelijk de noodzaak van het behouden der monumenten als bronnen voor kennis en wezenlijk begrip van de geschiedenis en als daad van piëteit jegens voor- en nageslacht.

Deze rede is onder den titel „*Oude Kunst en Geschiedenis*”; tevens antwoord aan Mgr J. J. Graaf” (op diens artikel „Oude Kunst en Grootkapitaal” in Van Onzen Tijd, XI, 1909/10, blz 265—278, geschreven naar aanleiding van ons nr 113) afgedrukt in dat tijdschrift XII, blz 340—353. [115]

De Haagsche Monumentenverordening — Voordracht gehouden op 13 December 1923. Verslag in: Jaarboek Die Haghe, 1923, blz 180.

Reeds vroeger werd gewaakt tegen ontsiering van de schoonheid van het stadsbeeld. Tegenwoordig zijn andere landen ons in dezen verre vooruit. Uiteengezet wordt, hoe de verordening werkt en op welke wijze de monumentenlijst is opgemaakt. [116]

Verkeerde zuinigheid — In: Alg. Hbl., 2 November 1924, Ocht.

Te weinig wordt hier te lande beseft, dat in het belang van een goede monumentenzorg ook propaganda voor onze monumenten moet worden gemaakt. Dit nu geschiedde op uitnemende wijze door Unger's boek „Oude gebouwen in Middelburg”, welks uitgave het Rijk door een subsidie van f 500.— mogelijk maakte. De Ω -correspondent noemt dit overdaad, doch wanneer het Rijk niet f 500.—, doch f 5000.— per jaar aan dit soort propaganda besteedde, zou het op den duur groote bedragen kunnen bezuinigen. [117]

De nood onzer monumenten — In: Verslag van den eersten Monumentendag, gehouden te Amsterdam, op Zaterdag 18 Febr. 1928, blz 7—10.

Men vergist zich, zoo men meent, dat in onzen tijd geen monumenten meer verdwijnen. Zeker twee oude geveltjes per week worden afgebroken of verminkt. In Limburg zijn in de laatste zes jaar ten minste 30 dorpskerkjes vernield. Zelfs monumenten in overheidsbezit zijn nog lang niet veilig. Werden vroeger vandalismen begaan door gebrek aan inzicht, waartegen te kampen viel, thans wordt gesloopt onder den drang der omstandigheden, die gevaarlijk veel op noodzakelijkheden lijken. Ware er een Monumentenwet, dan konden, geval voor geval, het belang van de gemeenschap bij het behoud en dat van den eigenaar van Staatswege tegen elkaar worden afgewogen. Maar toegegeven moet worden, dat een dergelijke wet niet makkelijk te maken is. Thans kan de overheid, voor zoover er geen gemeen-

telijke monumentenverordeningen zijn, slechts door overreding en subsidies iets bereiken. Bij dit laatste schiet zij jammerlijk te kort. Men verhoogde den begrootingspost. Monumentenzorg is de intelligentste vorm van werkverschaffing en de nood der monumenten is hoog gestegen! [118]

Bescherming van kunstwerken in oorlogstijd — Voordracht voor „Oefening kweekt kennis” te 's-Gravenhage. Verslag in: Het Vaderland, 21 Febr. 1933, Ocht. B.

Overzicht van hetgeen men, vóór en na den Wereldoorlog, op dit terrein door internationaal overleg tot stand heeft gebracht of heeft trachten te brengen, in het bijzonder van de recente bemoeiingen van Prof Nic. Roerich. Bespreking van tijdens den oorlog getroffen maatregelen. [119]

De Practijk der Monumentenbescherming — Rede gehouden voor Oud-Utrecht. Verslag in: Het Centrum, 3 Maart 1936.

Uitvoerige beschouwingen over de noodzaak van monumentenbescherming en over hetgeen thans op dit gebied geschiedt en achterwege blijft. [120]

Friesche monumenten — In: Verslag van den Elfden Monumentendag, gehouden op 12 Juni 1936 te Leeuwarden, blz 3—9.

Overzicht van de ontwikkeling der bouwkunst in Friesland sedert de elfde eeuw aan de hand van de vele nog bewaard gebleven monumenten. Aansporing om een einde te maken aan den jammerlijken toestand, dat door de Provincie gemiddeld slechts f 360.— per jaar besteed wordt voor restauratie-subsidies tegen ruim f 10.000.— door elk der overige Provinciën. [121]*

C Grondbeginselen bij herstellingen

Het restaureeren van monumenten, naar aanleiding der herstelling van het kasteel Doorwerth — Rede op 13 Juni 1911 gehouden voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Verslag: in N. Rott. Ct. 14 Juni 1911, Ocht. en Av. B.

Dank zij vooral De Stuers is door Nederland de idee der „monumentenzorg” in vollen omvang aanvaard. Elke herstelling is het stelselmatig vervalschen van een historisch document, wat slechts voor een deel onvermijdelijk is. Overzicht van de geschiedenis van het restaureeren. Eerst in 1910 is het restauratievraagstuk hier wetenschappelijk aan de orde gekomen (zie nr 124). Bij de Doorwerth-restauratie (zie nrs 157 en 158) werd opeens het theoretisch verscheiden inzicht tot een practisch verschil. [122]

Gevaarlijke kunstbeschermers — Voordracht gehouden op het Algemeen Kunstcongres te Amsterdam. Verslag in: N. Rott. Ct. 21 Dec. 1915, Ocht. B.

Tot deze categorie moeten gerekend worden personen, die zich op het zoogenaamde restaureeren hebben toegelegd. De schoonheid van elk gebouw wordt gekarakteriseerd door zijn vorm en zijn constructie. Zonder deze laatste aan te tasten, kan men aan elk gebouw zijn vorm ontnemen. Het is onmogelijk oude vormen geheel na te maken. Restauratie van een gebouw schendt zijn „huid”. Aanbouwen in den stijl van vroeger tijd is uit den boeze. [123]

Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken met inleiding door Dr J. Kalf, 1917, 8°, 31 blz.

Een in 1910 door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond ingestelde commissie bood „Grondbeginselen” aan, waarin twee tegenovergestelde meeningen naast elkander waren neergelegd. Ter algemeene vergadering was alleen de „moderne” richting vertegenwoordigd, waarvoor Kalf het woord voerde. (Verslag in Bulletin N.O.B., 2e serie VIII, 1915, blz 139—148). Deze behaalde de meerderheid. Nadat volgens de uitspraak der vergadering eenige verschikkingen en redactiewijzigingen hadden plaats gevonden en architecten- en kunstenaarsorganisaties adhaesie hadden betuigd, werden de „Grondbeginselen” het volgend jaar vastgesteld (Bulletin N.O.B., 2e serie IX, 1916, blz 197—199).

De inleiding geeft een kort historisch overzicht van de wijze van handelen bij het herstellen, veranderen of vergrooten van oude gebouwen. Aanvankelijk geschiedde dit steeds in den stijl van den eigen tijd. Eerst in het begin der 19de eeuw, onder den invloed van de Romantiek en uit een gevoel van eigen onmacht, ging men trachten dit in den oorspronkelijken stijl van het monument te doen, met als consequentie: het verwijderen van latere toevoegsels. Reeds Ruskin, weldra door Morris bijgevalen, protesteerde tegen deze „vernieling” en „vervalsching”. Ook in Frankrijk (1886) en Duitschland (20ste eeuw) begonnen nieuwe denkbeelden baan te breken; in Nederland bleef, vooral door het gezag en de begaafdheid van De Stuers en Cuypers, de romantische wijze in zwang. Thans zijn de overeenstemmende wenschen van kunstenaars en geleerden in deze „Grondbeginselen” gecodificeerd, met als grondgedachte: behouden gaat vóór vernieuwen. [124]

Restauratiën in historischen en in zoogenaamden nieuwen stijl. Gevraagd antwoord. — In: Bulletin N. O. B., 2e serie X, 1917, blz 15—23.

Antwoord op een artikel van Adolph Mulder (blz 9—15), waarin deze uiteenzet, dat zijns inziens door restaureren een bouwwerk voor verder verval moet worden behoed en zooveel mogelijk den oorspronkelijken toestand moet gaan nabijkomen en dat het voorproefje van de — onder Duitschen invloed — door den Bond aangenomen stellingen (zie nr 124), die willen beletten in den stijl van een gebouw te herstellen, geleverd bij de restauratie van de Grootte Kerk te Gouda, tot een mislukking is geworden.

Kalf betreurt het, dat deze veteraan der oude garde, naar wien men gaarne zou hebben geluisterd, bij de voorbereiding en behandeling van de stellingen op geene wijze in het openbaar van belangstelling heeft doen blijken, en ook nu met geen woord op de principieele vraagstukken ingaat. Hij verdedigt de te Gouda gevolgde methode. Met allerlei voorbeelden toont hij aan, dat de „oude” werkwijze vaak van lichtvaardige en onwetenschappelijke opvattingen blijk gaf, veelal zorgeloos was in de keuze van het materiaal, monumenten soms zoo goed als onherkenbaar maakte en ze als historische getuigen vervalschte. Het verzet daartegen is zoo oud als het College van Rijksadviseurs, zelf ageerde hij reeds vóór 1900 in deze richting (zie nr 208). Slechts de redding van bedreigde schoonheid en de ongeschonden overlevering aan het nageslacht van de gedenkteekenen van

Oudheidkundig Jaarboek, Serie IV, Deel

het verleden wettigen de instandhouding van oude gebouwen in die mate, dat zelfs de Staat er voor te waken heeft. Repliek van Mulder blz 112—116. [125]

Wat de Oudheidkundige Bond deed en de Monumentencommissie doet voor het restaureeren van oude gebouwen — In: Bulletin N. O. B., 3e serie IV, 1924, blz 88—113.

Nadat in den langdurigen strijd tusschen de verschillende inzichten over de wijze van restaureeren de moderne opvattingen bij de vaststelling van de „Grondbeginselen” (zie nr 124) de overwinning hadden behaald, werd volgens de daarin gegeven suggestie een Rijkscommissie voor de Monumentenzorg ingesteld, welker leden met zoo groote onpartijdigheid werden aangewezen, dat niemand tevoren kon voorspellen, in welke richting haar beslissingen zouden uitvallen. Weldra bleek een harmonisch samengaan mogelijk. Men had telkens over feitelijke punten te beslissen en voor principieele uiteenzettingen was nauwelijks plaats. Spoedig bemerkte men, dat de „vorm” vrijwel geen vraagstuk vormde: in den regel vertelden de monumenten zelf wel, wat er moest gebeuren. Hoofdzaak bleek de behandeling van de „huid”, die men, zoo mogelijk, door „plombeeren” tracht te behouden. Uitvoerig wordt ingegaan op de problemen welke zich voordoen bij de keuze van materialen en hun bewerking (geleidelijk door speciaal geschoolde arbeiders), de behandeling der daken, de „Raumgestaltung” van het interieur, het conserveren van muurschilderingen, de vulling der vensters.

In hoofdzaken gelijk aan de rede, op 1 Februari 1924 voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden gehouden (Handelingen 1924, blz 51). Het angekondigde vervolg is nimmer verschenen. [126]

Die Aussenverkleidung des Mainzer Domes — Verslag in: Tag für Denkmalpflege und Heimatschutz, Mainz 1927, Tagungsbericht, blz 80—82.

Uiteenzetting van de beslissende betekenis voor het aanzien van een gebouw van een goede behandeling van de „huid”, waarin een architectonische schepping haar volledigste uitdrukking vindt. Niet de patina der eeuwen maar de oorspronkelijke behandeling van de oppervlakte geeft den doorslag. [127]

VII. BOUWKUNST

(zie ook nrs 48, 73, 79, 82, 86, 89, 91, 92.)

A. In het algemeen

Een roemrijke bladzijde uit Nêerlands Kunstgeschiedenis — In: Vox Gymnasii, II, 1890/1, nr 1.

Naar aanleiding van het verschijnen van Dr G. Galland's *Gesichte der Holländischen Baukunst* en Dr G. Kalf's *Geschiedenis van de Nederlandsche Letterkunde*. [128]

De versiering van Amsterdam bij de Kroningsfeesten — In: De Kroniek, III, 1897, blz 371.

Naar aanleiding van een lezing van den architect Kromhout over zijn plannen. (Zie ook blz 396—397). [129]

Recensie. Een boek van Viollet-le-Duc — In: De Kroniek, III, 1897, blz 380.

Opmerkingen en bedenkingen naar aanleiding van het verschijnen in Nederlandsche vertaling van *De Geschiedenis van een Stadhuis en een Kathedraal*. [130]

Over Bouwkunst — In: De Katholiek, CXX, 1901, blz 174—185, 256—266.

Het wezenlijke van een gebouw is de innerlijke ruimte. De wanden hebben geen andere bestemming dan deze mogelijk te maken en hun alleen logische verschijning is voorgeschreven door de functie, die zij in een bepaald geval verrichten. Hiermede is de huichelachtige gevelarchitectuur van veel namiddeleeuwsche gebouwen veroordeeld. Cuypers herstelde in ons land het beginsel, dat ook de bouwkunst aan de wetten der logica is gebonden. Als noodzakelijk gevolg daarvan, niet als revolutionnaire daad, is thans een nieuwe bouwkunst in wording, welke kenmerken zijn soberheid en gebondenheid. De in aanbouw zijnde Beurs geeft een goed beeld van wat zij wil. Hiernaast staat, als fataal voortbrengsel van het eclecticisme, de Van-de-Velde-School met haar meest volledige ontkenning der eischen van materiaalbehandeling. In de kerkelijke bouwkunst is van een vernieuwing helaas weinig te bespeuren.

Herdrukt in nr 90. [131]

De verhouding van den architect tot de decoratieve kunstenaars bij den kerkbouw — Inleiding voor De Violier, 6 Nov. 1903. Verslag in: 3e jaarverslag, 1903/4, blz 9—10.

In onze dagen leidt gewoonlijk de architect ook de versiering oppermachtig, zóó dat de decoratieve kunstenaar zijn onafhankelijkheid maar al te dikwijls geheel inboet. Het is onbetwistbaar, dat de eischen der architectuur ook het werk van den sierkunstenaar moeten beheerschen, maar dit behoeft toch niet in te sluiten de suprematie van den architect. Wenscht deze dit toch, dan zien wij hem zijn toevlucht nemen tot inferieure krachten. [132]

De buitendeur — In: Het Huis Oud en Nieuw, III, 1905, blz 201—210, 257—263.

Er was een tijd, dat de voorkeur, gedurende een groot deel van het jaar, dezelfde functie vervulde als 's winters de haard: het centrum van gezelligheid te zijn. De historische ontwikkeling van haar constructie en versiering sedert de middeleeuwen wordt kort geschetst. Uitvoeriger wordt haar karakter besproken in de 18de eeuw, toen zij een hoofdmoment in den gevel-opbouw was gaan vormen. [133]

Dorpskerken — In: Van Onzen Tijd, VIII, 1906/07, blz 224—228.

De kerkelijke bouwkunst staat bij vroeger tijdperken althans ten achter in het vermogen kerken te stichten, die bij de dorpsomgeving behoorlijk aansluiten.

Volgt een vertaling van een artikel in Hochland, waarin dit verschijnsel wordt besproken en als middel om tot verbetering te komen wordt aangegeven het publiceeren van populair geschreven boekjes met afbeeldingen van goede oude dorpskerken en landelijke kerkelijke kunst.

In aansluiting daarbij vraagt schrijver toezending van foto's van aantrekkelijke gevallen. [134]

Het gothische woonhuis in Nederland — Voordracht o.m. gehouden voor De Violier. Verslag in: Alg. Hbl. 18 Nov. 1911, Ocht. 1.

Vrijwel alleen in kleinere plaatsen zijn huizen in gothischen stijl bewaard gebleven, doch deze geven wat het uiterlijk betreft nog een goed beeld van de architectuur van dien tijd. Kalf gaf een uitvoerig overzicht van het Nederlandsche huis en zijn details sedert de vroegste tijden. [135]

De ontwikkeling van den woonhuisgevel sinds de renaissance — Voordracht o.m. gehouden voor de Academie te Rotterdam. Verslag in: N. Rott. Ct., 17 Februari 1914.

De drie elementen, die de ontwikkeling van het steedsche woonhuis voornamelijk beheerschen, deur, venster en dak, worden achtereenvolgens behandeld, evenals het materiaal, waarna de ontwikkelingsgang van den gevel in bijzonderheden wordt nagegaan. [136]

Oude Nederlandsche Raadhuisen — Voordracht voor den Kunstkring te Rotterdam — Verslag in: N. Rott. Ct., 13 April 1912, Ocht. A.

Na het verkrijgen van stadsrechten behelpt men zich aanvankelijk voor de uitoefening van stadsbestuur en rechtspraak met bestaande gebouwen. Later gaat men daarvoor eigen bouwwerken stichten, welke veelal tevens ten deele als koophal werden ingericht en die verder voor allerlei andere doeleinden geschikt moesten zijn. Het gevolg is, dat de geschiedenis van het Nederlandsche raadhuis uit architectonisch oogpunt zoo weinig aaneengesloten is, dat van een eigenlijke ontwikkelingsgeschiedenis niet kan worden gesproken. [137]

De schoonheid van den ouden stedenbouw — Causerie voor De Violier. Verslag in: 12e Jaarverslag, 1913—1914, blz 16.

Het is verwonderlijk, dat in ons land der schilders schoonheidsbelangen op den achtergrond staan bij het telkens weer laten verdwijnen van oude stadsgedeelten. Eenige elementen, die de schoonheid van het goed gelukte stadsbeeld bepalen, worden besproken. [138]

Een Cultuurbelang — In: De Amsterdammer, 19 April 1914, nr 1921, blz 1.

Als antwoord op een vraag van de redactie, of het Rijk zich voor zijn groote representatieve bouwwerken de hulp van anderen dan de Rijksarchitecten kan verzekeren, wijst Kalf er op, dat de Regeering bij den kazernebouw te Nijmegen deze vraag reeds zelf bevestigend heeft beantwoord. Een opdracht worde toevertrouwd aan hem, die tot het volbrengen ervan de meeste bekwaamheid bezit. Niemand kan op grond van een ambtelijke positie er toe worden geroepen wezenlijke kunstwerken te scheppen. [139]

Een geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst — In: De Gids, 78I, 1914, blz 318—354.

Volksaard en bodemgesteldheid stonden het ontstaan eener grootsche architectuur in den weg. Toch was haar program waarlijk niet zonder belang. Derhalve stemt het verschijnen van A. W. Weissman's boek over de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst tot verheugenis.

Helaas biedt het werk niet, wat de titel belooft. In plaats van den onverbreekelijken samenhang der gebeurtenissen duidelijk te maken, doet het, door een streng chronologische behandelingswijze, elke gedachte aan ontwikkeling zoo goed als geheel verloren gaan.

Kalf schetst vervolgens uitvoerig de ontwikkeling van de bouwkunst in de middeleeuwen in ons land, welke monumenten hij in eenige zeer karakteristieke groepen samenvat. Hij wijst er op, dat bij de intrede der renaissance-architectuur de persoonlijke invloed van enkele opdracht-

gevers, naar Italiaansch voorbeeld, een rol van overwegende beteekenis speelt.

Zonder voorbehoud te prijzen in Weissman's boek is de behandeling van latere tijden, vooral van de tweede helft der 17de eeuw. De verspreide opmerkingen over de algemeene geschiedenis der bouwkunst zijn zeer verouderd en vormen het zwakste deel van geheel het werk. Over het geestelijk wezen van de verschillende stijlen vindt men er niets vermeld. Voorts wordt een aantal feitelijke onjuistheden gesignaleerd.

Als beschrijving van de voornaamste oude gebouwen in chronologische volgorde mag het boek toch een nuttig werk heeten. [140]

Het landseigene in de Belgische Bouwkunst — In: Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, XXV, deel 49, 1915, blz 1—20, 121—132.

Een analyse van de belangrijkste monumenten der Belgische architectuur bevestigt de opmerking van Pirenne, dat België sinds de vroegste tijden sterk den invloed heeft ondergaan van Romaansche en Germaansche cultuur, uit welker samensmelting een wel niet geheel oorspronkelijke maar toch stellig landseigene Belgische beschaving ontstond, doch doet tevens uitkomen, dat tenslotte aan Franschen geest de bouwkunst van het land het meest heeft te danken. In het bijzonder wordt gewezen op den grooten invloed van de beeldhouwkunst en op een sterke neiging naar het decoratieve.

Omwerking van een voordracht „De oude bouwkunst in België”, o.m. op 19 Oct. 1914 in het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap gehouden. (Verslag in: Bouwwereld, XIII, 28 Oct. 1914, blz 351—352.) [141]

Belgische invloeden op de Nederlandsche Bouwkunst — Voordracht voor Oefening Kweekt Kennis te 's-Gravenhage. Verslag in: N. Rott. Ct., 30 Nov. 1915, Av. B.

Aan de hand van vele voorbeelden wordt aangetoond, dat deze sedert de 13e eeuw zeer groot zijn geweest. Dit blijkt zoowel uit stylistische beschouwingen als uit archivalia. Een factor van beteekenis vormt het hier te lande ontbreken van natuursteen; vaak deden de leveranciers daarvan zich kennen als goede architecten en beeldhouwers en werden zij als zoodanig bij den bouw betrokken. Eerst in het baroktijdperk wordt de Belgische invloed minder en als laatste voorbeeld kan de Mozes-en-Aäronkerk te Amsterdam (1830) genoemd worden. [142]

Het eigene in de Hollandsche architectuur — Voordracht voor Architectura et Amicitia. Verslag in: De Bouwwereld, XVI, 1917, blz 80.

Uitvoerig wordt Galland's stelling bestreden, dat het ietwat boersche en rustieke, dat in onze bouwkunst in het begin der 17de eeuw te vinden is, als het typisch Hollandsche beschouwd moet worden. De echt Hollandsche kleur is niet de ietwat rammelende der gevels uit dien tijd, doch de meer ingetogene der paarse geoliede bakstenen, waartusschen de dofgroene deur een goed accent legt. Gewezen wordt op de typische torenbekroningen, het synthetisch karakter van wanden en interieur onzer kerken, de voorkeur voor horizontalisme. Door vergelijking met oude gebouwen blijkt, dat moderne kunstenaars nieuwe en levende

schoonheid geven, waarin echt-Hollandsche eigenschappen op den voorgrond treden. [143]

L'Architecture religieuse en Hollande — In: Bulletin Monumental, LXXXII, 1923, blz 230—232.

Verslag van een op 27 Febr. in de Sorbonne gehouden lezing, waarin Kalf o.m. Bourgondischen invloed constateert op de bouwwijze van de kerk te Rolduc en op het Limburgsch beeldhouwwerk van de 12de eeuw. (Zie ook nr 145.) Over ditzelfde onderwerp sprak Kalf reeds op 5 Nov. 1917 voor het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

[144]
De Herkomst van den Romaanschen gewelfbouw in Limburg. Voordracht, gehouden voor de Afdeling Letterkunde der Kon. Akademie van Wetenschappen — Verslag in: N. Rott. Ct., 12 November 1929, Ocht. B.

De door Kalf opgestelde samenvatting luidt als volgt:

De Romaansche bouwkunst in Nederland kenmerkt zich door vrees voor het gewelf en een groote soberheid, die beeldhouwwerk nagenoeg geheel vermijdt. Als iets ongewoons treft daarom een groep van Romaansche bouwwerken, die van een volkomen meesterschap in de gewelftechniek getuigen, terwijl de meeste ook rijk met beeldhouwwerk zijn versierd.

Het probleem, waarmee de Romaansche bouwmeesters voortdurend hebben geworsteld en waarvoor eerst de gothiek de definitieve oplossing bracht, is de steenen overkruising van een basilicale kerk, op zoodanige wijze, dat het middenschip door hooge vensters eigen licht kan ontvangen, zonder dat het gevaar heeft te duchten van zijn gewelven. De bedoelde groep toont voor dit vraagstuk een geniale oplossing, die hierin bestaat, dat de zijbeuktraveeën afwisselend laag en hoog worden opgetrokken, zoodat de middenschipmuren ter plaatse van de lage zijbeuktraveeën vensters kunnen hebben, terwijl zij door de dwarsmuren der hooger opgehaalde gedeelten van de zijbeuken voldoende worden geschoord tegen den zijwaartschen druk der gewelven. Men vindt dit aan de O.L. Vrouwenkerk te Maastricht, de voormalige St. Mariakerk te Utrecht en de Abdijkerk van Rolduc. Voor het onderzoek naar de herkomst van dit systeem is het van belang, de chronologie van deze kerken vast te stellen en met het oog hierop ging spreker haar bouwgeschiedenis na.

Van de Maastrichtsche kerk is bekend, dat er in 1018 een crypt instortte. Men heeft dit bericht steeds in verband gebracht met de oostelijke crypt, maar deze is uit den tijd van het koor erboven en dit vertoont vormen, die ten minste een eeuw jonger zijn. Er is echter ook een crypt onder het westkoor en deze kan uit het begin van de elfde eeuw zijn. De tegenwoordige kerk is dan later gebouwd en spr. toonde aan, dat men daarbij halverwege een ouder plan met doorgaande lage zijbeuken heeft verlaten voor het systeem met afwisselende hoogte. Deze plotselinge verandering doet denken aan het volgen van een voorbeeld en dit is blijkbaar de St. Mariakerk te Utrecht geweest, die in haar middenbeuk dezelfde kruisgewelven op primitieve ribben en dezelfde pijlers bevat als de kerk te Maastricht.

De St. Mariakerk zou volgens de overlevering zijn gebouwd met steun van keizer Hendrik IV, uit berouw, dat hij te Milaan een aan de H. Maagd gewijde kerk had verwoest, en gewijd zijn in 1099. Het hier aangegeven verband met

Milaan is van gewicht, omdat het de herkomst van de primitieve kruisribgewelven en andere Lombardische details van de kerk verklaart. Maar Hendrik IV heeft nooit een kerk te Milaan verwoest en de ribgewelven zijn in Lombardije niet ouder dan het begin van de twaalfde eeuw. Leest men echter voor Hendrik IV: Frederik I Barbarossa, dan is de overlevering volkomen met de feiten in overeenstemming, want deze heeft in 1162 St Maria Maggiore, de kathedraal van Milaan, laten verwoesten en hij was bevriend met den toenmaligen bisschop van Utrecht, Godfried van Renen, van wien bekend is, dat hij in 1158 in N. Italië was om den Rijksdag op de Roncalische vlakke bij te wonen. Hij kan dus zeer goed de man zijn geweest, door wiens invloed de St Mariakerk in Lombardischen stijl werd gebouwd. Hij is gestorven in 1178, zoodat de bouw der kerk tusschen 1162—1178 zou vallen. De wijding van 1099 heeft dan betrekking op een oudere kerk, waarvan wij kunnen aannemen, dat zij reeds zoo kort na hare wijding verbouwd moest worden, omdat wij weten, dat zij in 1131 door brand is geteisterd en in 1133 door de benden van Floris den Zwarte tot vesting versterkt werd en misbruikt als paardenstal en bordeel. Op deze wijze zijn de Lombardische gewelven te Maastricht en Utrecht verklaard — waarbij Utrecht dan het voorbeeld gaf, zoodat Maastricht om deze redenen moet worden gesteld ten minste na 1162 — maar de afwisselende hoogte der zijbeuken vindt men in Italië nergens.

Deze gedachte moet zijn overgenomen van de abdijkerk te Rolduc, welker bouwgeschiedenis tamelijk uitvoerig is verhaald in de Annales Rodenses, waaruit kan worden opgemaakt, dat het schip met de zijbeuken is gebouwd tusschen 1143 en 1153, dus vóór den tijd, die voor de St Maria te Utrecht werd aangenomen.

Ook te Rolduc kan men aan enkele bijzonderheden thans nog zien, dat de afwisselende hoogte der zijbeuken oorspronkelijk niet was bedoeld. Voor het antwoord op de vraag, hoe men dan tot deze gedachte kwam, is een aanwijzing te vinden in het feit, dat in de drie besproken kerken zoowel de hooge zijbeuktraveeën als de transepten zijn overdekt met ton-gewelven. Dit wijst naar Bourgondië en eenmaal op dit spoor, meent spr. het prototype van Rolduc te hebben gevonden in het in 1095 voltooid koor der abdijkerk van Cluny, dat wordt doorsneden door twee transepten, waarvan men de constructieve beteekenis tot heden niet heeft ingezien.

Aan Bourgondischen invloed moet ook worden gedacht bij de zoo meesterlijk gecombineerde en gevarieerde overwelling van het westkoor der St Servaaskerk te Maastricht, bepaaldelijk van de zoogenaamde Keizerzaal, waar men een koepel vindt, niet op pendentifs, maar op de trompetgewelven, die zoo kenmerkend zijn voor Bourgondië en Auvergne.

Zoowel in deze zaal als in het koor der O.L. Vrouwekerk vindt men nog een tweede bijzonderheid, die vooral in dezelfde streken inheemsch is: de toepassing van steensoorten van verschillende kleur in afwisselende lagen, ter verkrijging van een decoratief effect. Ook de plattegrond van het koor van O.L. Vrouw, die den zeer zeldzamen aanleg vertoont van een omgang zonder straalkapellen, wijst naar Bourgondië. Gall dacht aan invloed van Normandië, maar een overeenkomstige aanleg is daar niet te vinden, terwijl

die wel valt aan te wijzen te Saint Saturnin, Langres en Bois-Sainte-Marie, in welke laatste plaats zelfs, evenals te Maastricht, gecombineerde zuilen, in plaats van enkele pijlers of kolommen, als dragers optreden. De veronderstelling van Bourgondische herkomst van den Limburgschen gewelvbouw wordt nog bevestigd door de menigvuldigheid en het karakter van het beeldhouwwerk, dat men in genoemde kerken vindt. Ligtenberg hield de sculptuur der kapiteelen voor autochtoon, en die van de tympanen en verdere reliefs, op het voetspoor van Pit, voor Duitsch.

Maar hij dateert deze werken zeker dertig jaar te laat. Het beeldhouwwerk der kapiteelen is zuiver Bourgondisch; men kan de ontwikkeling van deze levendige, populair vertellende kunst volgen van Dijon, Anzy-le-Duc en Charlieu over Vézelay naar Saulieu en Autun en vindt dan vooral in deze laatste plaatsen de voorbeelden, waarop de Maastrichtsche werkplaats zich heeft geïnspireerd. In de reliefs zijn twee groepen te onderscheiden, waarvan de eene bestaat uit twee stukken, die niet alleen Bourgondischen maar ook West-Franschen invloed hebben ondergaan, zelfs van Chartres, terwijl de andere zuiver Bourgondisch zijn geïnspireerd en den stijl vertoonen van werken als het tympan van Bénigne in het museum te Dijon en het portaal van Semur-en-Brionnais.

Van Maastricht uit heeft de Bourgondische stijl zich verbreid naar het Oosten en het Westen. Onmiskenbare, schoon vergroefde, navolgingen der Maastrichtsche kapiteelen herkende Kästner in het Münster te Essen en van hieruit vond deze kunst haar weg naar Eisenach, Brauweiler en Schwarz-Rheindorf. Op de verwantschap van kapiteelen uit de St. Baafsabdij te Gent met de Maastrichtsche heeft Goldschmidt reeds gewezen. Maastrichtsche reliefs wees Ligtenberg aan te Odiliënberg en Utrecht.

Zoo blijkt Maastricht in de twaalfde eeuw een waar brandpunt te zijn geweest van Bourgondischen invloed en reeds de geografische ligging van de stad maakt dat aannemelijk, doordat groote rivieren in de middeleeuwen bij uitstek de wegen zijn geweest, waarlangs de kunstvormen zich verspreidden en de Maas ontspringt aan de grenzen van Bourgondië, slechts enkele uren ten Noorden van Langres. Maar de stad was ook weer een internationaal centrum voor de bedevaartgangers, die zij aantrok van heinde en ver. Uit Duitschland onderweg naar het Noorden van Bourgondië, naar Clairvaux, vertoefde de H. Bernardus in 1147 een nacht en een dag te Maastricht. Omgekeerd trokken uit Maastricht tal van pelgrims naar het Zuiden — ook onvrijwillig, krachtens een vonnis — naar het H. Land, Cyprus en Santiago de Compostella, en de weg ging dan over Dijon. Ook een onmiddellijke artistieke betrekking tusschen Limburg en Bourgondië kunnen wij nog achterhalen, want een der bouwmeesters der kerk Cluny was de Luiksche kanunnik Heselo, gestorven na 1109.

Spr. meent zelfs den man te kunnen aanwijzen, aan wien het te danken is, dat het systeem van Cluny te Rolduc werd overgenomen, want in 1137 stierf daar een abt, van wien de Annales Rodenses tot tweemaal toe vertellen, dat hij uit Bourgondië kwam en in 1138 werd, na twintigjarige stilstand, de bouw van de kerk hervat in een geheel nieuwen, in Bourgondischen trant.

B Bouwwerken

De Katholieke kerken in Nederland, dat is de tegenwoordige staat dier kerken met hunne meubeling en versiering beschreven en afgebeeld. Uitgegeven onder leiding van Dr P. J. H. Cuypers *). Tekst van Jan Kalf. Amsterdam, 1906 [— 1914], f^o, 590 blz.

Bij de uitvoerige beschrijvingen — gerangschikt volgens de kerkelijke indeeling van ons land — wordt op menige plaats een beoordeeling van de aesthetische waarde van kerk en aankleding gegeven. Aan de behandeling van het Aartsbisdom Utrecht gaat vooraf een overzicht van den grooten invloed op de ontwikkeling van de kerkelijke kunst, dien Mgr G. W. van Heukelum en het door hem gestichte St Bernulphusgilde hier gehad hebben, oorzaak van het zoo opmerkelijke feit, dat tal van werken den stempel vertoonen van een gemeenschappelijke, schoolsche kunstopvatting en dat een Duitsche geest een onmiskenbaar element vormt.

*) Cuypers' aandeel beperkte zich tot het schrijven van een kort voorwoord. Zie Gerard Brom, Herleving van de kerkelijke kunst in Katholiek Nederland, blz 6. [146]

Amersfoort. De Sacristie der Sint Joriskerk — In Bulletin N.O.B., VI, 1905, blz 174—176.

De slooping van dit gebouw kan, zoowel uit historisch als uit artistiek oogpunt, niet anders dan een schromelijk vandalisme worden genoemd. Door de offervaardigheid van eenige personen is het mogelijk gebleken in de plaats van de daar ontworpen nieuwe kosterswoning er een te bouwen, die meer met de kerk harmonieert. [147]

Amsterdam. Zie ook nr 129.

— . *De ontmanteling der Nieuwe Kerk* — In: De Kroniek, III, 1897, blz 227—229.

Wanneer het plan hiertoe, als nationaal kroningsgeschenk, voortgang vindt, kan bij de restauratie van het oostelijk deel een schilderij uit de 16de eeuw in het bezit van het kerkbestuur goede diensten bewijzen. Het is echter de vraag, of de toestand van het gebouw het werk toelaat; de kosten zullen zéér hoog zijn.

In dit artikel gemaakte opmerkingen betreffende recente herstellingswerken gaven De Opmerker aanleiding tot kritiek (blz 235—236), waartegen Kalf zich verweerde (blz 247, 344—345). [148]

— . *Notre Dame d'Amsterdam* — *De Nieuwe Kerk*. In Alg. Hbl., Fransche uitgave, 5 Sept. 1898.

Iets over de geschiedenis van dit monument, waar de Koningin zal worden ingehuldigd. [149]

— . *De Nieuwe-Zijds Kapel* — In: Eigen Haard, 1898, blz 485—489, 504—509 (*niet ondertekend*).

Een der belangrijkste monumenten van Amsterdams roemrijk verleden, de Heilige Stede, loopt groot gevaar gesloopt te worden. Gebouwd ter plaatse, waar het hostiewonder plaats vond, waarschijnlijk reeds kort na dien (1345), en na den brand van 1452 opnieuw opgetrokken, was de kapel langen tijd door voorrechten van geestelijke en wereldlijke overheid begunstigd, een vermaarde bedevaartsplaats, die door veler dotaties telkens verfraaid werd. Na 1578 diende zij verschillenden onwaardigen bestemmingen en reeds wenschte men haar te sloopen, toen zij, vrij zeker als gevolg van een woord van Willem van Oranje be-

waard gebleven, tot hervormde kerk werd ingericht. Na een overzicht van de bouwgeschiedenis en een beschrijving van den huidige toestand van de kapel, die ook nu nog groote bekoring heeft, wordt de verwachting uitgesproken, dat een lichaam, hetwelk zich toch geestelijken zorgen op d'eerste plaats gewijd moet achten, voor het spreken dezer steenen niet doof zal blijken, hoe kostbaar de grond hier ook zijn moge. [150]

— . *De Nieuwe-Zijds Kapel in gevaar* (ondertekend W. Penninc) — In: De Kroniek, IV, 1898, blz 272—273.

Uit andere overwegingen dan van veiligheid verhindert het kerkbestuur iederen belangstellende het gebouw, „gesloten wegens herstelling”, binnen te treden. [151]

— . *De Nieuwe-Zijds Kapel* — In: De Kroniek, 1899, blz 299—300.

Over den afbraak. Zie ook nr 94. [152]

— . *Het Houten Huis aan den Zeedijk* — In: Gedenkboek van de Vereeniging Hendrick de Keyser, 1918—1928, blz 53—58.

De verwerving van dit huis, dat — afgezien van enkele achttiende-eeuwsche gevels in de Haarlemmer Houttuinen — met een pand op het Begijnhof te Amsterdam alleen nog zijn houten gevel bewaard heeft, geeft aanleiding tot eenige algemeene opmerkingen over het systeem van den houtbouw. [153]

— . *De Paleis-Raadhuis kwestie* — In: N. Rott. Ct., 20 Mei 1931, Ocht. B.

Brief aan den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van voorzitter en secretaris (Kalf) van afdeling B der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, die met de grootste verbazing hebben kennis genomen van het voorstel, dat de Regeering aan het gemeentebestuur van Amsterdam gedaan heeft over de definitieve regeling van de kwestie van eigendom en bestemming van dit gebouw. Iedere poging om dit meest grootsche monument van de Nederlandsche bouwkunst voor goed tot paleis te bestemmen zou een duurzame schennis daarvan beteekenen, hetwelk de Regeering niet mag gedoogen. [154]

Balk, zie nr 102.

Breda, zie nr 248.

Breda (Baronie van), zie nr 63.

Den Briel. Poortje van het voormalig St Catharinaklooster — In: Bulletin N.O.B., 2e serie I, 1908, blz 227—228. Het is mogelijk gebleken dit bouwfragment te consolideeren. [155]

Doornenburg. Die Doornenburg bei Nimwegen — In: Der Burgwart, X, 1909, blz 90—93.

Beschrijving van dit zeer vervallen schoolvoorbeeld van een volledigen burcht uit de late middeleeuwen. [156]

Doorwerth. De — en Binnenlandsche Zaken — In: Nieuwe Rott. Ct., 24 Maart 1911 Av. A.

Schrijver zet een onjuiste voorstelling, in een ingezonden stuk van C.....z gegeven, recht. De Minister was, conform zijn meening en geheel in overeenstemming met het advies van Dr Cuypers en Victor de Stuers, van oordeel, dat de aanbouwen op de binnenplaats niet een 17de-eeuwsch maskerdepakje mogen krijgen. Inmiddels is een nieuwe

kwestie gerezen. Aangezien de beslissing daarover verre van eenvoudig scheen, is op schrijvers voorstel het oordeel van een commissie van deskundigen gevraagd (zie nr 158). Het schijnt hem voorbarig thans reeds een der strijdende partijen zwart te maken. [157]

— . *Verslag der Commissie van advies betreffende de herstelling van het kasteel* — (J. A. Frederiks, C. H. Peters en Jan Kalf rapporteur) — In: Bulletin N. O. B., 2e serie IV, 1911, blz 81—103.

Uitgebracht aan de vereeniging De Doorwerth naar aanleiding van een meeningsverschil tusschen Dr Cuypers en Victor de Stuers, die bepaalde — volgens hen ongeveer 1840 aangebrachte — bouwdeelen zouden willen zien afgebroken, en het bestuur, dat deze — ze goeddeels als werk der 18de eeuw dateerend — zou willen bewaren. Een nauwkeurig onderzoek leidde tot de conclusie, dat zij deels van ongeveer 1550, deels waarschijnlijk van ongeveer 1840 dateeren. Of men deze laatste wil afbreken hangt er van af, of men van aesthetisch of van historisch standpunt wil uitgaan. In tegenstelling tot de beide overige leden wil Kalf ze behouden, daar het zijns inziens ongeoorloofd is een oud gebouw te wijzigen op grond van individueele schoonheidsbegrippen.

Als bijlage onder meer een voorstel van Kalf betreffende den inhoud van een brief aan den Minister, dat na ampele bespreking door de vereeniging werd aanvaard (N. Rott. Ct., 13 Mei Av. B. en 14 Mei Ocht. B.). (Zie ook nr 122). [158]

Elburg. Het Oud-Stadhuys — In: Gedenkboek van de Vereeniging Hendrick de Keyser, 1918—1928, blz 36—47.

Verslag van een onderzoek aan dit zeer verminkte, door de Vereeniging aangekochte gebouw, met een poging tot reconstructie. [159]

Etten. De Kerk — In: Bulletin N. O. B., 2e serie III, 1910, blz 61—70, 210—223.

Uitvoerige studie over de bouwgeschiedenis van dit monument, dat niet meer is dan een deel van het choor van de vroegere kerk: I Romaansche kapel; II Kerk van omstreeks 1316; III Laat-gothische hallenkerk; IV Verval en herstellingen. [160]

Friesland, zie nr 121.

Gageldonk. De Kapel — In: Gedenkboek van de Vereeniging Hendrick de Keyser, 1918—1928, blz 48—52.

Beschrijving van dit verrassend gebouwtje, dat door de Vereeniging werd aangekocht en hersteld. [161]

Goes. De kerk — In: Alg. Hbl., omstreeks Juni 1898.

Met de onverschilligheid van een rijken verkwister heeft Zeeland veel van zijn overvloed van belangrijke monumenten verwaarloosd en vernield. Thans wordt de Goesche kerk door onoordeelkundige herstellingen met gedeeltelijken ondergang bedreigd. Geschiedenis van dit bouwwerk. [162]

Gouda, zie nr 86, 125.

's-Gravenhage, zie ook nr 66.

— . *Uit de Staatscourant* — In: De Kroniek II, 1896, blz 306.

Over de instelling eener Commissie van Advies voor het onderhoud en de eventueele herstelling van de Grafelijke Zalen te 's-Gravenhage. [163]

— . *Schetsplan voor de ligging van het nieuwe Haagsche stadhuys* (met medewerking van Jan Wils) — In: Haagsche Courant, 26 April 1926. Meer uitgewerkt in: Jan Wils, Genève 1930, blz 19 [Hier 1924 gedateerd].

Naar aanleiding van bestaande plannen om het stadhuys aan het Spui te plaatsen, waartegen Kalf overwegend aesthetisch bezwaar heeft, aangezien de zeer monumentale Nieuwe Kerk daarbij in het gedrang zou komen, ontwierp hij een nieuw plan, waarbij het stadhuys tegenover dat gebouw bij de samenkomst van Turfmarkt, Nieuwe Haven en Fluweelen Burgwal is geplaatst.

Een debat in den Gemeenteraad over de stadhuyskwestie gaf aanleiding tot een ingezonden stuk van Kalf en Wils in Het Vaderland, 7 Mei 1926 Av. B. [164]

Groningen, zie nr 102.

Haarlem, zie nr 101.

Harderwijk. De Dubbelkerken te Harderwijk en Nijmegen — In: Van Onzen Tijd, XI, 1910—1911, blz 51—52.

Iets over de geschiedenis en de redding van deze monumenten. [165]

Heeswijk, zie nr 49, 50.

IJsselstein. De restauratie van den toren — In: Wendingen, X, 1929, nr 4, blz 3.

Het is voor dezen toren een geluk geweest, dat de herstelling lang werd uitgesteld. Nu is het mogelijk geworden de verbrande spits, die noch historisch, noch naar den geest ooit met den romp een wezenlijk geheel had gevormd, te vervangen door een bekroning, die door den architect De Klerk onafhankelijk van de oude werd ontworpen. [166]

Jutphaas, zie nr 59.

Keulen. Groot Keulen — In: Alg. Handelsblad, 12, 14, 15 en 18 October 1913.

Over de stedeboekkundige geschiedenis van Keulen tot in den laatsten tijd naar aanleiding van de tentoonstelling Alt- und Neu Cöln en over de komende Werkbund-Ausstellung. [167]

Kuik. De Kerk — In: De Bouwwereld, X, 1911, blz 227.

Ten onrechte beroept de Pastoor van Kuik (blz 221; zie ook blz 201—203) ter verdediging van de voorgenomen slooping van het oude kerkje zich op een uitspraak van architect De Hoog. Moge de Bisschop van 's-Hertogenbosch het bedreigde gebouw alsnog redden.

Antwoord van Pastoor A. J. H. Sengers, blz 246; zie ook blz 326—327. [168]

Leiden, zie ook nr 183.

— . *Recensie: Oude Gebouwen in Leiden*, samengesteld in opdracht van de vereeniging „Oud-Leiden”. — In Bulletin N.O.B., VIII, 1907, blz 221—227.

Dit met de noodige bekwaamheid samengesteld boekje mag als aangenaam blijken van belangstelling voor onze oude kunst worden begroet. Te loven valt de betrekkelijke rijkdom van het illustratie materiaal, te betreuren het volkomen gemis van plattegronden. De gevolgde indeeling en een aantal termen geven aanleiding tot opmerkingen. [169]

Limbricht & Noorbeek. Nederlandsche Dorpskerkjes — In: Het Huis Oud en Nieuw, III, 1905, blz 395—402.

De talrijke mooie dorpskerkjes, die wij bezitten, worden nauwelijks gekend. Als interessante specimina worden de

kerkjes van Limbricht en Noorbeek in Limburg behandeld.
[170]

Maastricht. Opgravingen in de St Servaaskerk — In: Bulletin N. O. B., 2e serie IX, 1916, blz 17—44.

Een stelselmatig onderzoek van eenige jaren, waarbij de noodige ontgravingen konden worden uitgevoerd, maakte het mogelijk de bouwgeschiedenis van dit uiterst belangrijke monument te reconstrueeren. Deze blijkt volkomen af te wijken van de voorstelling, welke men tot dusverre daarvan had. Zie ook nr 145. [171]

— . *Historische beschouwingen over de bouwgeschiedenis der St Servaaskerk*. Rede op 5 Jan. 1917 gehouden voor de Mij. der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. — Verslag in: N. Rott. Ct., 7 Januari 1917, Ocht. A.

Al heeft men alle rekeningen en de constructie daarbij, toch kan men uitsluitend uit papieren bronnen nimmer een bouwgeschiedenis achterhalen. Onderzoek van het monument zelf is steeds noodig. Uiteengezet wordt, dat de oudste deelen van de tegenwoordige kerk te dezer plaatse eerst na het bezoek der Noormannen in 881 kunnen zijn gebouwd. [172]

— . *Het vraagstuk van de Maasbrug* — Verslag eener commissie, ingesteld door de afdeling B der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg (Kalf secretaris, belast met de zorg voor het verslag). Maastricht 1925. 4°, 31 blz + 7 blz ill. A. V., Tweede Verslag. 's-Gravenhage 1926. 4°, 19 blz. + kaart.

De commissie werd in 1921 ingesteld tot het bestudeeren van de mogelijkheid van behoud van deze brug, die bedreigd werd door het in 1921 ingediende ontwerp-Kanaalwet. Het verslag bevat de volgende hoofdstukken:

I. De bestaande brug, II. De voorgenomen verandering, III. Eischen aan welke de brug moet voldoen, IV. Onderzochte mogelijkheden, V. Keuze tusschen de verschillende plannen, VI. De noodbrug, VII. Een nieuwe tweede brug, VIII. Twee voorstellen, IX. Slotopmerkingen. Naschrift.

Nadat deze voorstellen van waterstaatszijde onaanvaardbaar waren verklaard, heeft een nader onderzoek plaats gehad, dat tot indiening van het tweede verslag leidde. [173]

— . *De voormalige Dominicanenkerk en klooster; de Onze-Lieve-Vrouwekerk* — In: De Monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg; Geïllustreerde beschrijving; I, De Gemeente Maastricht 1926—..., blz 164—188, 469—473. Zie ook nr 145. [174]

Mainz, zie nr 127.

Middelburg. Het Raadhuis en de heer J. A. Frederiks in de Tweede Kamer — In: De Amsterdammer, 5 Jan. 1918, nr 2115, blz 7. (onderteekend J. Oud).

Bestrijding van Frederiks' brochure naar aanleiding van opmerkingen over de restauratie van dit monument. [175]

Nijmegen, zie nr 165.

Noorbeek, zie nr 170.

Noordholland, zie nr 55.

Oldenzaal. De kerk — In: Het Huis Oud en Nieuw, VI, 1908, blz 338—349, 374—383.

Beschrijving van de St Plechelmus-kerk, welke ontstaan hier op het eerste kwartaal van de twaalfde eeuw wordt gedateerd. [176]

Oostvoorne. De ontgraving van den Burcht — In: Bulletin N. O. B., 4e serie, IV, 1935, blz 37—44.

Beschrijving van hetgeen bij deze ontgraving gevonden is en een poging tot reconstructie van den burcht, die wat den donjon betreft hier op de tweede helft der twaalfde eeuw gedateerd wordt. [177]

Prinsenhage. Kerk in 1564 — In: Taxandria, XVII, 1910, blz 337—340.

Publicatie van een brief, waarin wethouders en kerkmeesteren van Prinsenhage een uitvoerige uiteenzetting geven van hun benarden financiële toestand en de Vrouwe en het Kapittel van Thorn geldelijke tegemoetkoming vragen. [178]

Rhenen. Kerk en Torens — In: De Kroniek, IV, 1898, blz 35.

Alles schijnt te wijzen op een beleidvol te werk gaan van den met de restauratie belasten architect Posthumus Meyjes, waardoor men waarlijk kan hopen dezen bouw uit zoo harde beproeving te zullen zien voor den dag komen. Een verzuim is, dat nergens in het bestek de mogelijkheid van de ontdekking van wandschilderingen is voorzien. Ook eenige andere opmerkingen worden gemaakt. Zie ook nr 206. [179]

Roermond. Een belangrijk monument in gevaar — In N. Rott. Ct., 29 Oct. 1904 (onderteekend X).

Indien het Gemeentebestuur van Roermond zestig jaar geleden het noodige inzicht had bezeten, zou deze stad thans als een Nederlandsch Neurenberg een gezocht pelgrimsoord zijn. Wat het ook nu nog aantrekkelijk maakt, is de reeks van kerkgebouwen, die een bijna volledig overzicht van de middeleeuwsche architectuur te aanschouwen geven. Thans schijnt gevaar te dreigen, dat de uit 1307 dateerende (hervormde) Minderbroederskerk in sloopershanden geraakt.

Antwoord Ds J. A. H. van Rossem (30 Oct.), repliek 2 Nov., „slotwoord” van Van Rossem en stuk van Y (4 Nov.), dupliek Kalf (6 Nov.). [180]

— . *De slooping van het oud-Klooster* — Verslag aan den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen uitgebracht en met toestemming van Z. E. uitgegeven. Utrecht, A. Oosthoek, 1924. 4°, 36 blz met 14 afb.

In verband met de voorgenomen verbouwing van het voormalig kazerneterrein bij de Munsterkerk te Roermond werd het noodig geacht om het gedeelte van het kazernecomplex, dat als oud-Klooster bekend staat, te sloopen. Kalf en het lid der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg Dr H. P. Berlage waren na onderzoek ter plaatse tot het inzicht gekomen, dat hierin moest worden berust. De hierop door Dr Van Gils uitgeoefende felle kritiek gaf Minister De Visser aanleiding Kalf te verzoeken met een aantal leden der Rijkscommissie een nader onderzoek in te stellen naar de tijdens de slooping gedane vondsten, Dr Van Gils en Mr De Nerée tot Babberich gelegenheid te geven de mededeelingen te doen, welke zij ter zake dienend achtten, en een verslag over de conferentie uit te brengen.

De uitspraak, dat het sloopingswerk zou hebben plaats-

gevonden zonder dat nauwkeurige, zelfs alleen maar fotografische, opnamen gemaakt waren, werd onjuist bevonden; men zag niet in wat voor de wetenschappelijke vastlegging der gevonden gegevens méér gedaan had kunnen worden dan was geschied. Drie leden waren van oordeel, dat het gebouw zou dienen te verdwijnen, een vierde zou ter plaatse een nieuw gebouw willen zien opgetrokken, waarin de teruggevonden wanden worden opgenomen.

Kalf bestrijdt de geschiedkundige argumenten van de opposanten — onder meer dat een der zalen tot een oud grafelijk Geldersch paleis zou hebben behoord — welke zijns inziens voortkomen uit gebrek aan historiekennis en elementairen critischen zin. Uit het gevondene blijkt duidelijk, dat hier een in het begin der 13de eeuw onder Rijnlandschen invloed gebouwde Abdij heeft gestaan.

[181]

Rolduc, zie nr 144, 145.

Rotterdam. Een bedreigd monument — In: *Het Huis Oud en Nieuw*, VI, 1908, blz 249—258.

Thans wordt de Paradijkerk te Rotterdam, een uit 1718 dateerende schuilkerk, bedreigd, daar de Oud-Katholieke gemeente elders een nieuwe kerk wil bouwen. Zij is van groote artistieke waarde, haar interieur is tot zekere hoogte een unicum. Eenige van de fraaie voorwerpen uit het bezit der kerk worden afgebeeld.

[182]

Teylingen. De ruïne — Voordracht, gehouden voor de Afd. Letterkunde der Kon. Akademie van Wetenschappen, Verslag in N. Rott. Ct., 13 Febr. 1934, Ocht. A.

De door Kalf opgestelde samenvatting luidt als volgt:

Sedert Eyck van Zuylichem in 1855 zijn „Kort Overzicht” uitgaf, heeft men zich aan de geschiedenis van onzen kasteelbouw weinig gelegen laten liggen. Wij bezitten vele boeken over kasteelen, maar zij weiden alleen uit over de geslachten, die er woonden en geven zelfs geen bijdrage tot onze kennis van den ontwikkelingsgang der militaire architectuur. Zoo is er ook over Teylingen veel geschreven, maar uitsluitend op grond van papieren documenten; voor de steenen had men zóó weinig oog, dat men de keuken in de onderste verdieping plaatste, hoewel daar bijna geen licht en geen enkele schoorsteen was.

Ambtshalve met het toezicht op de instandhouding van de ruïne belast, heeft spr. een onderzoek naar de bouwgeschiedenis ingesteld, dat nog niet is afgelopen, maar toch reeds tot enkele resultaten leidde. Dit onderzoek heeft geleerd, dat wat er thans van Teylingen nog staat: een van een weergang voorziene ringmuur van 37.40 m middellijn met een omstreeks 18 m hooge toren op de Oostzijde tot één bouwperiode behoort en dat ook het afgebroken poortgebouw aan den Noordkant, waarvan de fundamenten werden ontgraven, tegelijk met den muur is gebouwd. De gebouwen zijn alle geheel van baksteen opgetrokken op een natuurlijke zandplaat, die eenigszins helt van Zuid naar Noord.

De toren blijkt een echte donjon geweest te zijn met een van buiten af niet toegankelijke, overwelfde benedenverdieping, bestemd tot bergplaats van levensmiddelen en oorlogstuig, daarboven een langs een hooge trap over een ophaalbrug bereikbare zaal en verder nog twee verdiepingen, waarvan de onderste vermoedelijk slaapvertrekken, een eetzaal en de keuken bevatte en de bovenste

slaapgelegenheid voor de bezetting. Alle verdiepingen zijn eencellig; onderverdeelingen kunnen alleen zijn gemaakt met houten schotten. De verdiepingen worden verbonden door trappen, uitgespaard in den dikken Noordelijken muur; de derde verdieping was bovendien aan beide zijden door trappen verbonden met de weergang, die verder, direct van den binnenhof af, bereikt kon worden door middel van een wenteltrap in een ronden toren, die ook leidde naar de verdieping van het belendende poortgebouw. De poort had drie afsluitingen; een buitenste, gevormd door de opgehaalde klep van de brug over de Burchtgracht, wat meer binnenwaarts een valhek en tenslotte een tweevleugelige deur.

De ringmuur heeft in nissen geplaatste schietspleten onder de bogen, die de weergang dragen en werd bekroond door een kanteeling, waarvan slechts op één plaats nog een klein overblijfsel bewaard bleef. Gat en, op regelmatige afstanden in den ringmuur aanwezig, hebben waarschijnlijk gediend om balken uit te steken voor het aanbrengen der houten hordijzen, noodig om den voet van den muur te bestrijken. Van flanktorens is geen spoor gevonden, wel, aan den Zuidkant, een uitvalpoortje met schotbalk en in een der pijlers een kleine ruimte, die vermoedelijk als privaat heeft gediend, zooals er ook boven op de weergang één geweest is, blijkens een in de muurdikte gevonden afvoerkanal, leidend naar een teruggevonden beerput. Hoe de donjon en het poortgebouw oorspronkelijk waren overdekt, valt niet meer na te gaan: zij zijn omstreeks 1615 van tentdaken voorzien, maar hebben vroeger ongetwijfeld weergangen gehad en waren toen wellicht plat afgedekt.

Oude afbeeldingen en een kaart uit 1801 doen zien, dat Teylingen vroeger uitgebreider is geweest: naast den ringmuur lag een door een gracht omgeven voorburch met een zware poort en woon- en dienstgebouwen. De geheele aangeleg wijst erop, dat wij niet met een kasteel in den gewonen zin, een versterkte woning, te doen hebben, maar met een fort met beperkte woongelegenheid er bij, voor den kastelein en een kleinen bewakingstroep, die alleen in oorlogstijd werd aangevuld tot een sterke bezetting.

Er zijn van dit door den cirkelvormigen burcht gekarakteriseerde kasteeltype, dat in de elfde en twaalfde eeuw vooral in Engeland veelvuldig voorkwam, in ons land nog een aantal andere voorbeelden aan te wijzen, waarvan echter de meeste ons alleen uit afbeeldingen bekend zijn. Vermoedelijk behooren hiertoe de verdwenen burchten van Ter Does, Poelgeest, Wassenaar, Ruwiel en Altena, stellig het huis Heemskerk (later Marquette) met zijn alleen in grondslag nog bewaard ronddeel, de burcht van Oostvoorne, die weldra in werkverschaffing zal worden ontgraven, de alleen uit een plattegrond nog te kennen Toorenburch in Alkmaar en eindelijk de nog bestaande Leidsche Burcht.

Van dezen laatste is spr. gebleken, dat hij zóóveel gemeen heeft met Teylingen, dat men niet ontkomt aan den indruk, dat beide forten door denzelfden meester zijn gebouwd. Het materiaal verschilt, daar in Leiden de schildmuur en de pijlers van tuf, en alleen de bogen en de weergang van baksteen zijn. Maar zij hebben dezelfde middellijn en vertoonen tot in bijzonderheden denzelfden aanleg.

Ook is de baksteen bij beide van hetzelfde formaat en

de weinige tufsteen, die aan Teylingen gebruikt is, komt van dezelfde plaats als die in Leiden. Zelfs de fouten zijn dezelfde en bij beide werken toe te schrijven aan de groote haast, waarmede gebouwd werd.

Bij zóó groote overeenkomst treft te meer het verschil: het ontbreken in Leiden van een voorburcht naast en een donjon in den ringmuur. Spr. betoogt, dat deze oorspronkelijk niet hebben ontbroken, dat de voorburcht, waarop o.a. een kapel stond, om den burchtheuvel heeft gelegen, dat Holwerda, bij een opgraving in de enceinte, fundeeringssleuven heeft gevonden, maar helaas niet verder onderzocht of die van den donjon kunnen zijn, en dat de burcht door middel van een viaduct ook in verbinding heeft gestaan met een Oostelijk gelegen gebouw, dat de latrinen kan hebben bevat en (of) als uitvalspoort gediend. Nieuwe opgravingen, niet alleen in, maar ook om den burcht, zouden misschien meer zekerheid kunnen geven over een fort, dat zonder voorburcht weinig begrijpelijk is en zonder donjon meer gevaar dan bescherming zou opleveren.

Voor de meening van Knuttel en Holwerda, dat de Leidsche Burcht in 1203 gebouwd is, nadat een andere burcht ter plaatse was verwoest, ziet spr. geen enkel argument, daar de eenige betrouwbare getuige veeleer verhaalt, dat hij zonder noemenswaardigen tegenstand is overgegeven. De oudere burcht moet elders hebben gelegen. Op oudheidkundige gronden is spr. van meening, dat de Leidsche burcht niet ouder dan van omstreeks 1150 kan zijn, Teylingen niet jonger dan van omstreeks 1250. Brengt men deze twee burchten met de andere rondeelen, die wij nog kennen in kaart, dan blijkt duidelijk een strategische gedachte. Altena en Ruwiel zijn grensvestingen, onderscheidelijk op Kleefsch en Stichtsch gebied, maar vermoedelijk naar Hollandsch voorbeeld ontstaan. Heemskerk en Toorenburch beschermen Kennemerland tegen de Friezen, Oostvoorne is tegen Vlaanderen bedoeld. De andere, alle in en om Leiden gelegen, beschermen den Rijndijk, de aangewezen invalspoort in Holland, voor de legers van de Utrechtsche Bisschoppen, en den weg naar Haarlem.

Neemt men nu aan, dat de burchten van Leiden en Teylingen ongeveer gelijktijdig gebouwd zijn en gaat men na, wie bij hun stichting belang had, dan denkt men aan den strijd over de gravenkroon tusschen Willem I en zijn nicht Ada. Tegen Utrecht behoefde deze laatste zich niet te beschermen, want de bisschop was haar bondgenoot. Maar Willem I, al had hij van den bisschop den vrede gekocht, moest, wilde hij zich losmaken van het voor hem zoo verderend verdrag van Brugge (1206), zich ook wel dekken tegen het Sticht. Tusschen 1206 en 1217, toen hij ter kruisvaart ging, zou hij de twee burchten gesticht kunnen hebben. [183]

Ulvenhout. Zie nr 86.

Utrecht (Provincie), nr 60.

Utrecht. Zie ook nrs 59, 86, 145.

Recensie — Mr S. Muller Fzn., *Oude Huizen in Utrecht*, met afbeeldingen door G. de Hoog Hzn. — In: Bulletin N.O.B., IV, 1902/3, blz 154—158.

Deze reconstructies van middeleeuwsche huizen bieden een prachtige studiebron, die voor onze kunsthistorie van het grootste gewicht is. Het valt slechts te betreuren, dat

Oudheidkundig Jaarboek. Serie IV, Deel 8

het materiaal niet verwerkt is door den auteur, die daartoe beter dan iemand in staat zou zijn geweest. Een groot bezwaar vormt de omstandigheid, dat niet vermeld is, in welken tijd een bepaalde reconstructie is gedacht. [184]

Zaandam. De Westerkerk — In: De Kroniek, V, 1899, blz 59—60.

Bestrijding van de door Weissman in het leven geroepen legende, volgens welk de „Bullekerk”, die thans met slooping bedreigd wordt, ten deele nog uit de 16de eeuw zou dagteekenen. [185]

Zwolle, zie nr 102.

C Kunstenaars

H. P. Berlage. Bouwmeester in een overgangstijd — In: K.P.C. de Bazel e.a., Dr H. P. Berlage en zijn werk, 1916, blz 105—120.

Berlage is een schakel, die vergane aan nieuwe tijden bindt. Hij brak met de 19de-eeuwsche namaak-architectuur; haar terugleidend tot de zuiverheid van het bouwen schiepte hij werken, die voor een toekomstige kunst vrucht dragend zullen zijn. De groote lijn in Berlage's gestadige zelfverandering — binnen de grenzen van zijn beginsel — gaat van het persoonlijke naar de gemeenschapsidee, van het landseigene naar iets cosmopolitisch. Ter adstructie geeft de schrijver een analyse van het wezen der Nederlandsche bouwkunst. [186]

Doctor Cuypers — In: De Tijd, 16 Mei 1917.

Een woord van hulde bij den 90sten verjaardag van den bouwmeester. [187]

De bouwmeester Joseph Cuypers — In: Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, XVIII, dl 35, 1908, blz 361—375.

Sedert den bouw van de Haarlemsche hoofdkerk mag deze bouwmeester gezegd worden ook „par droit de conquête” den eerepost te bekleeden drager te zijn van sommige der edelste traditiën van het Nederlandsche katholicisme, tot welken hij al „par droit de naissance” scheen aangewezen te zijn. Zijn belangrijkste werken worden beschreven en beoordeeld. [188]

W. Kromhout Czn. — In: Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, XXVII, deel 53, 1917, blz 83—106.

Beschouwingen over den persoon en het werk van dezen kunstenaar van groote scheppende verbeeldingskracht, die naast Berlage en De Bazel een wegbereider van een moderne bouwkunst is. [189]

VIII BEELDHOUKUNST

(zie ook nrs 60, 63, 64, 76, 79, 85, 144, 145, 146)

Lijst der Zegels uit de nalatenschap van Jhr Dr J. P. Six — In: Jaarverslag over 1900 van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, 22 blz.

Inventaris van 158 zegels, door Prof Jhr Dr J. Six en Jhr W. Six aan het Genootschap geschonken. [190]

Standbeeld van Mgr Hamer — In: De Tijd, 19 Nov. 1901.

De mededeelingen over de wijze, waarop dit omvangrijke standbeeld tot stand zal komen (14 en 17 Nov.) hebben niet iedereen bevredigd. Welke tot oordeelen bevoegde zal dit op grond van schetsteekeningen wagen, wie zal een

wedstrijd het ware middel achten om tot een schoon resultaat te komen? Men geve een opdracht aan een beeldhouwer en een architect. [191]

De Oudste Beeldhouwwerken in Noord-Nederland — In: Bulletin N.O.B., III, 1901/2, blz 175—180.

Eenige opmerkingen, vooral van ikonografischen aard, naar aanleiding van een artikel van P. Haverkorn van Rijsewijk in Bulletin II, blz 204—216, over Johannes den Dooper te Utrecht, reliëf te Bolsward en Boogvulling te Zwolle. [192]

Prijskamp voor een monument ter eere van Mgr Dr H. J. A. M. Schaepman. Rapport der jury (Kalf secretaris). 12 Mei 1905.

De algemeene indruk, door de inzendingen gewekt, was teleurstellend. Van een oorspronkelijke gedachte bij het bepalen van den hoofdvorm, viel slechts bij weinigen iets te bespeuren. De jury besloot geen der ontwerpen voor uitvoering aan te bevelen en de prijzen toe te kennen aan Wolter te Riele Gzn., F. H. Bach en Henri Minderop. [193]

Gevelsteenen — In: Het Huis Oud en Nieuw, III, 1905, blz 97—105, 129—136.

Nu vele onzer bouwmeesters wel iedere versiering uit den booze schijnen te achten, is het niet ongepast er nog eens aan te herinneren met hoe gelukkigen uitslag bouw- en beeldhouwkunst vroeger hebben samengewerkt. Alleen reeds de gevelsteen, vooral uit den tijd toen deze nog in stellig architectonisch verband met den gevel stond, levert stof in overvloed om dit te demonstreeren. Met vele voorbeelden wordt aangetoond, dat zij veelal ook reeds als voortbrengselen der beeldhouwkunst alle aandacht verdienen. [194]

Een belangrijke vondst — In: Het Huis Oud en Nieuw, III, 1905, blz 289—301.

Beschrijving van een reeks, uit ongeveer 1480 tot ongeveer 1530 dateerende, heiligenbeelden, die bij de herstelling van den toren te Soest werden gevonden. [195]

De Grafombe der Arkel's te Gorinchem — In: Bulletin N.O.B., 2e serie IX, 1916, blz 262—265.

Korte beschrijving van de beelden, die — na sedert 1845 onder den grond geborgen te zijn geweest — zijn opgegraven en opnieuw worden opgesteld, allerzeldzaamste stalen van 13de-eeuwsche sculptuur in ons land. [196]

IX SCHILDERKUNST

(zie ook nrs 48, 60, 63, 64, 66, 73, 74, 75, 77, 92, 132, 146)

A. In het algemeen

Onderzoekingen naar dertiend'eeuwsche schilderkunst in Nederland — In: Tweemaandelijksch Tijdschrift IIIII, 1897, blz 72—106, 482—509.

Een uitgebreid kritisch onderzoek van teksten van tijdgenooten leidt tot de conclusie, dat in de XIIIe eeuw ook in Nederland de wandschilderkunst een groot aandeel had in de versiering der kerken benevens dat het tableau-dechevalet en zelfs het portret hier gekend en ook gemaakt werden. Helaas ontbreken de overblijfselen van deze kunst vrijwel geheel. Uitvoerig wordt de ikonografie bestudeerd van de reeks schilderijen, die eens de St. Janskerk

te Gorkum sierde en waarvan althans eenige uit die eeuw blijken te dateeren.

Als bijlagen ikonografische beschouwingen over rozen bij de kruisiging en over den mensch in ezels huid. [197]

Christelijk-historische Kunstbeschouwing — In: Het Centrum, 16, 19 en 23 Januari 1899.

In een lezing over het Protestantsch karakter der Oudhollandsche Schilderschool bracht Etha Fles de christelijk-historische kunstbeschouwing op het gebied der kunstbespiegeling over. Kalf toont aan, dat zij daarbij blijkt gaf van een groot gebrek aan kennis en van onvoldoend begrijpen; het was een slordige compilatie van slecht gelezen meeningen. Zij beging heiligschennis door haar pogen de Roomsche kunst te doen getuigen tegen de Roomsche zaak.

Antwoord 25 Januari met repliek van Kalf. Zie ook o.m. 28 Januari en 1 Februari. Jan Veth reageert in De Kroniek, V, 1899, blz 28, waarop Kalf repliceert (blz 36). [198]

Over Kunst en Schilderen — In: Van Onzen Tijd, IV, 1903/4, blz 74—80, 82—92.

Twee brieven aan Theo Molkenboer naar aanleiding van zijn uitlatingen over portretschilderen (III, blz 384). Decoratieve en vrije schilderkunst zijn twee, waarschijnlijk in oorsprong maar zeker in wezen en bedoelen, geheel verscheiden menschelijke vermogens, die alleen het uitingsmiddel gemeen hebben. De beteekenis van het schilderij overschatte men niet. Het verscheen eerst, toen een organisch gelede maatschappij begon te verworden. Vóór de zestiende eeuw was het nooit louter een ding om met mooi vinden naar te kijken. De schilderkunst is een kunst voor weinigen, ideëel even ontoelaatbaar als beschaving, vrijheid of religie voor weinigen. Wij willen nu ook van de kunst, dat zij meer één wordt met dit leven. Onze hedendaagsche decoratieve kerkelijke kunst is arm van inhoud.

Herdrukt onder den titel *Het schilderij en de decoratieve schilderkunst*, in nr 90. [199]

De Stem eens roependen? — In: Van Onzen Tijd, VIII, 1905/6, blz 194—201.

Mededeeling van een ontvangen brief over hedendaagsche Nederlandsche schilderkunst. [200]

De Schilderkunst in De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst — In: Bulletin N.O.B., 2e serie, V, 1912, blz 142—144.

Naschrift bij een artikel van Dr C. Hofstede de Groot, die in de Geïllustreerde Beschrijving voor de schilderkunst een eerste plaats zou willen vragen en in De voormalige Baronie van Breda (nr 63) eenige onjuistheden signaleert. Kalf merkt op, dat op dit gebied de Beschrijving nooit meer kan bieden dan een betrekkelijk geringe aanvulling op reeds bestaande kennis en dat hij bij de beschrijving van de eenige schilderijenverzameling van belang de hulp van een special list heeft ingeroepen, terwijl hij verder op eenige der feitelijke opmerkingen ingaat. [201]

B. Werken

Amsterdam. Het Gedenkraam in de Nieuwe Kerk — In: De Kroniek, III, 1897, blz 338—339.

Over de eischen, welke aan een dergelijk raam moeten

antwoord van Kalf *Opheldering*, blz 251—252, repliek van Otto Mengelberg vreest Kalf, dat zelfs al wordt de uitvoering oneindig beter, het geheel een groote mislukking zal

— *Derkinderens ontwerpen voor de Ontvangstzaal ter Koopmansbeurs* — In: Van Onzen Tijd, VII, 1905/6, blz 250—259.

Deze uit diepe bewondering voor de geestkracht van het nieuwe Amsterdam en voor de historische grootheid van de stad voortgekomen ontwerpen vormen een werk van groote klaarheid, verkregen door strenge zelfbeperking, dat niet den schijn van werkelijkheid doch een veredelde resumtie daarvan te zien geeft. Het is een feit van zeldzame betekenis in ons land, dat voor een niet-kerkelijke bestemming de opdracht tot een monumentale schildering van dezen omvang werd gegeven. [203]

Arnhem. Niet gerestaureerd? — In: De Kroniek, III, 1897, blz 331.

Over de „restauratie” van de teruggevonden muurschilderingen in de St Eusebiuskerk te Arnhem. [204]

Deventer. De schilderingen in de Bergkerk — In: Kunstberichten van Oud-Holland I, 1915, blz 13—15.

Beschrijving van teruggevonden muurschilderingen, dateerend uit het begin der 13de eeuw en als zoodanig geheel eenig in ons land. [205]

Rbenen. Schilderkunst — In: De Kroniek, IV, 1898, blz 107.

Het vermoeden, dat de Cunerakerk eertijds met muurschilderingen versierd is geweest (zie nr 179), werd door een nadere studie bevestigd. Helaas zijn deze reeds in 1857 weggebikt. [206]

Rolduc. De Vensters der Crypte van de Abdijkerk — In: Rolduc in Woord en Beeld, 1902, blz 21—22.

Beschrijving van de door Dr Cuypers ontworpen glazen in den stijl van het begin der twaalfde eeuw. [207]

Westergeest. De Muurschildering te Westergeest — In: De Kroniek, I, 1895, blz 266; 316—317. Het eerste artikel in samenwerking met André Jolles.

Beschrijving van deze schildering, die door tusschenkomst der Regeering aan den dag is gebracht, maar met zoo weinig piëteit, dat een groot gedeelte voor altijd verloren is. Dateering op tweede helft der 13de eeuw. Polemieken blz 276. [208]

Westerwijdwerd. De Muurschildering — In: De Groningsche Volksalmanak voor 1899, blz 84—101.

Uitvoerige beschrijving van de in 1897 teruggevonden muurschildering. Zij moet omstreeks 1300 ontstaan zijn, als navolging van een uit de twaalfde eeuw dateerend miniatuur, wellicht uit een psalter van Emo, abt van Bloemhof. De voorstelling, twee strijdende ridders, zal wijzen op den strijd tusschen goed en kwaad. [209]

X NIJVERHEIDSKUNST

(zie ook nrs 60, 63, 64, 65, 66, 73, 74, 92, 132, 146, 167, 194)

A. In het algemeen

De Veredeling van het Ambacht — In: De Kroniek, III, 1897, blz 204. [202]

Kalf mengt zich in een polemieken tusschen De Bazel en Roland Holst (blz 186—187, 196, 202—203). Laatstgenoemde ziet over het hoofd, dat althans in één der tijdperken van bloei van het handwerk, de Grieksche vijfde eeuw, de concurrentie met al haar gevolgen bestond en dat ondanks een ver doorgevoerde arbeidsverdeling kunstwerken als de middeleeuwsche miniaturen zijn ontstaan. De vreugd van den arbeid is niet het volbrengen van het kundeeischende, doch overgave aan het werk daar men dat als plicht erkent. Van verbetering in den ellendigen levestoestand van den arbeider alléén is voor de herleving van de schoonheid in het ambacht geen heil te verwachten.

Antwoord van Roland Holst blz 210—211, repliek *Principieel verschil* blz 218, opmerkingen van Tak, blz 226, worden gesteld. Na bestudeering van de ontwerpen van Tak, blz 258—259, 266. [210]

Het Binnenhuis — In: De Kroniek, VI, 1900, blz. 309—310.

Wat te zien is in den zoo juist door Berlage en Hoeker geopenden winkel. (Zie ook blz 317). [211]

De tentoonstelling te Turijn — In: Alg. Hbl., 4, 21, 25, 28 Juni; 2, 5 Juli 1902.

De eerste en de laatste indruk van deze manifestatie van moderne decoratieve kunst is: groot en verbijsterend. Het stemmige Hollandsche hoekje vormt een rustplek; het tentoongestelde, hoewel nog geenszins homogeen, is vrijwel in harmonie met de rust van het uiterlijk aspect van deze zalen. Algemeen constateert men een streven, het „navolgen” weer door „scheppen” te vervangen. Doch een nieuwe stijl openbaart zich nog niet: noch in ornament, noch in vorm valt een eenheid te ontdekken. [212]

B. Ambachtskunst

Huisvljft — In: De Kroniek, IV, 1898, blz 281.

Over houtsnijwerk van Egmondsche visschers. [213]

Tentoonstelling van Architectura et Amicitia, afdeling *Ambachtskunst* — Circulaire van de commissie (secretaris Kalf), afgedrukt in: Architectura, VIII, 1900, blz 340.

Uiteenzetting van de plannen: een tentoonstelling van voorwerpen, die gemaakt zijn met als hoofddoel: goed bruikbaar, nuttig, te zijn. [214]

Tentoonstelling van Ambachtskunst in het Stedelijk Museum te Amsterdam (met C. A. Lion Cachet). — In: Alg. Hbl., overgenomen in Architectura, IX, 1901, blz 130—131.

Aangezien de zin van het begrip „ambachtskunst” wel eenige toelichting behoeft, geven de inrichters eenige verklaring van hun werk. Zij verstaan daaronder het onpersoonlijk werk, besteed aan gebruiksvorwerpen, wier vorm door de traditie is bepaald en die zich onderscheiden door een zoo duidelijk sprekende doelmatigheid of zoo stellige schoonheid, dat zij moeten geacht worden kunstwerken te zijn. Overzicht van hetgeen tentoongesteld is. [215]

Landelijke kunst — In: Het Huis Oud en Nieuw, III, 1905, blz 248—256.

Op de traditioneel-artistieke vermogens van het platteland valt het volste licht, indien men de vervoermiddelen, die er ook in den allerlaatsten tijd nog worden vervaardigd,

vergelijkt met de steedsche. Een drietal zeer fraaie specimina van boerenwagens wordt beschreven. [216]

Aanteekeningen V. Van borden en kroesen. — In: Bulletin N.O.B., V, blz 1903/4, blz 40—41.

Over het materiaal, waarvan borden en kroezen eertijds vervaardigd werden. [217]

C. Boekkunst

Versieringskunst — In: De Kroniek, II, 1896:
blz 34—35 Boekbanden; Eene Tentoonstelling.
„ 75—76 „Vliegende banden” (Zie ook blz 93).
„ 101 The Vale.
„ 108 Over drukwerk (Zie ook blz 127).
„ 124 Een nieuw vakblad [De Boekband].
„ 310 Mooi Drukwerk?
„ 343—344 Druk-Kunst. [218]

Versieringskunst — In: De Kroniek, III, 1897:
blz 19 Kalenders.
„ 67 Boekbanden.
„ 276—277 Tentoonstelling van Drukwerk. [219]

Versieringskunst — In: De Kroniek, IV, 1898:
blz 21 Tentoonstelling van Drukwerk.
„ 189 Een bijzonder boek [De zeven wijzen van Rome]. [220]

Het Boek — Lezing op 28 September 1898 in de 1076e vergadering van het Genootschap Architectura et Amicitia te Amsterdam gehouden. In: Architectura, VI, 1898, blz 176—177, 180—181, 188, 191—193, 196—197, 206—208, 210—211, 213—214.

De architect zij er zich van bewust, dat zijn verantwoordelijkheid voor een boek niet geëindigd is, wanneer hij maar goede ontwerpen voor band en versiering heeft geleverd. Van belang is vóór alles deugdelijkheid van het geheel, verder de keuze van formaat, papier, vorm en zwaarte van letters en kleur van inkt, de indeeling van de pagina, het bindwerk, elementen die alle uitvoerig worden besproken, nadat een vluchtig aperçu is gegeven van de ontwikkeling der boekkunst, vooral in haar bloeitijd tot ongeveer 1600. In onze dagen valt een hopeloos verlies van schoonheid op te merken overal waar kunst en industrie één plachten te zijn, ook en vooral in de boekkunst. Morris maakte drukwerk als door geen ander van dezen tijd wordt geëvenaard, doch door een ongerechtvaardigde minachting voor alle moderne hulpmiddelen hielp hij de dwaling zich verspreiden, dat alleen met handwerk gebruikskunst te maken valt, zoodat zijn werk een weelde voor enkelen bleef, terwijl juist geen kunst zoo zeer als die van het drukken er op aangewezen schijnt de vreugde te zijn voor allen. [221]

Versieringskunst — In: De Kroniek VI, 1900, blz 53. Een aanwinst [oude boekbandjes voor het Nederlandsch Museum]. [222]

Over Boekdruk — In: Bulletin N.O.B., III, 1901/2, blz 192—194; blz 233.

Opmerkingen van Mr S. Muller Fz. over den druk van A. Pit's Het goud- en zilverwerk in het Nederlandsch Museum in Bulletin blz 122—127 geven Kalf, die voor de typografische uitvoering van dat boek alleen de verant-

woordelijkheid draagt, aanleiding zijn werk toe te lichten.

Bij een nader artikel van Mr Muller (blz 231—233) plaatste schrijver een kort naschrift. [223]

Aanteekeningen III — In: Bulletin N.O.B., III, 1901/2, blz 307—308.

De door De Roever als werk van Bruno Spanseerder beschouwde boekband in het Nederlandsch Museum is niet van diens hand. [224]

Oude Archiefsbanden — In: Het Huis Oud en Nieuw, 3e jg, 1905, blz 55—63.

Na een beschouwing over de wijziging in het karakter van de boekbanden ten gevolge van het algemeen worden van den stempelband, berustend op het beginsel dat elk boek den bijzondersten band overeenkomstig zijn karakter behoeft, en over de mogelijkheden die daardoor den hedendaagschen kunstzinnigen binder geboden worden, volgt een beschrijving van een aantal banden van schrijfboeken uit de 15de en 16de eeuw, waarbij de versiering geheel door de constructie bepaald wordt. [225]

Kunst in drukwerk. Bespreking van het Drukkersjaarboek voor 1907 en J. W. Enschedé, Logica in boekdruk. — In: De Nederlandsche Spectator, 48e jg, 1907, blz 313—315.

Het is verblijdend, dat men blijkens beide publicaties thans eindelijk ook in den kring der vaklieden zelf gaat zien, hoe achterlijk het drukkersbedrijf in ons land in kunstzinnig opzicht nog is. Schrijver bestrijdt de erin verkondigde opvatting, dat wij moderne Fransche typen zouden moeten kiezen. Niet historische doch praktische en aesthetische overwegingen moeten hier gelden. Het Fransche kunstambacht is zoo goed als dood. Wil men inspiratie uit den vreemde, dan zie men naar Engeland. Doch waarom zou thans een *Nederlandsche* letter onmogelijk zijn? Beide pleidooien voor de kunst in het drukken zijn slechts zeer ten deele predikaties met het goede voorbeeld. [226]

D. Meubelen

Nederlandsche meubelen — In: Bulletin N.O.B., III, 1901/2, blz 310; IV, 1902/3, blz 80—86.

Nadat schrijver een opgave verzocht heeft van oude bestimmeringen en meubelen in ons land, waarvan maakjaar, herkomst of maker met zekerheid valt na te gaan, publiceert hij een lijst van de gegevens, waarover hij reeds beschikt. [227]

Een populaire stoel — In: Het Huis Oud en Nieuw, III, 1905, blz 337—343.

De stamboom van den stoel, gelijk wij dien kennen, gaat waarschijnlijk niet terug tot den monumentalen statiezetel doch tot eenvoudiger huisraad, de taboeret of kruk. Haar ontwikkeling wordt geschetst. [228]

Het meubel in verband met de bouwkunst — Lezing, o.m. gehouden voor Architectura et Amicitia. Verslag in: N. Rott. Ct., 11 Dec. 1915, Ocht. A.

Zonder meubel is het bouwwerk een nutteloos iets; het vormt de schakel om het gebouw aan zijn praktische bestemming te laten voldoen. Het meubel laat vorm noch maat van het bouwwerk in stand, zoodat de ziel daarvan verstoord dreigt te worden. Hierdoor ontstaan talloze conflicten. Toch zijn zij op elkaar aangewezen. Aangehouden

wordt, hoe men op verschillende wijzen tracht eenheid te verkrijgen. [229]

Voorwoord — In: D. Bierens de Haan, *Het Houtsnijwerk in Nederland*, 1921, blz VII—VIII.

Meubelen zijn de bindende schakels tusschen een bouw-
werk en zijn gebruiker. Bij de afbakening van de grens tus-
schen meubel en bouwkunst kan de „beweegbaarheid” niet
als wezenlijk criterium erkend worden. De in ons land nog
aanwezige meest monumentale, vast aan haar plaats gebon-
den, verwezenlijkingen van het meubelbegrip worden hier
voor het eerst samenvattend behandeld. De houding van
den schrijver is er een van verwondering en bewondering,
wat de deugd van dit boek uitmaakt. [230]

E. Aardewerk

Jacoba-aardewerk — In: De Kroniek, III, 1897, blz 370—
371.

Terwijl Thooft en Labouchère in hun fabriek De Porce-
lyne Fles tot heden weinig oorspronkelijks vermochten
voort te brengen, doet het goed hen thans met overleg en
beslistheid een poging te zien wagen tot wezenlijke vernieu-
wing van hun handwerk. Met als grondstof een inlandsche
kleisoort van een even naar bruin zweemende grijze kleur,
brengt Le Comte met een puntig stokje zijn versieringen aan,
waarin dan de verf wordt ingelaten. [231]

Oostersche kunst ... in Nederland — In: Het Centrum,
8 Juni 1903.

Beschrijving van een kleine reeks voorwerpen, op welke
het Nederlandsch Museum kort geleden de hand heeft ge-
legd en die een zeer goed begin vormen voor een historisch
overzicht van de Levantijnsche faience. [232]

F. Metaalwerk

Een veertiend'eeuwsche reliekschrijn — Caput S Frederici
Episcopi — In: De Katholiek, CXVI, 1899, blz 350—370.

Door een analyse van dit in 1362 te Utrecht vervaardigd,
zoo juist door aankoop ten behoeve van het Nederlandsch
Museum naar ons land teruggebracht, kunstwerk wordt zijn
hybridisch karakter belicht. Verder een relaas van de om-
zwervingen van den chef-reliquaire en gegevens over den
meester van het atelier, waar hij vervaardigd werd, Elyas
Scerpswert. Zie ook nr 95. [233]

Aanteekeningen — In: Bulletin N.O.B., III, 1901/2, blz
300—307.

I. Beschrijving van een als Italiaansch werk der zestien-
de eeuw te boek staande messing kom in het Nederlandsch
museum, hier geïdentificeerd als een Arabische sedrieh van
ongeveer 1300.

II. Identificering van een als spaarpot beschreven voor-
werp in het Friesch Museum als chrismatorium. [234]

Oud keukengerei — In: Het Huis Oud en Nieuw, III, 1905,
blz 23—30.

Een praatje over treefden en heugels uit den tijd, toen
kunst en ambacht nog niet gescheiden leefden. [235]

Over [laat-middeleeuwsche] haardplaten — In: Het Huis
Oud en Nieuw, IV, 1906, blz 41—47.

Het is schrijver niet gelukt vast te stellen, sinds wanneer

deze fraaie objecten in gebruik zijn en waar zij werden ge-
maakt. Waarschijnlijk geschiedde dit ook wel in Neder-
land. [236]

Koperen schotels — In: Het Huis Oud en Nieuw, III, 1905,
blz 176—184.

Ook aan deze gebruiksvoorwerpen — die alle van Duit-
schen oorsprong zijn — valt de kreeftengang van den goeden
smaak te demonstreeren, van het eind der 15de eeuw, dat
hen in zwang zag komen, tot dat der 17de, waarin hun make-
lij langzamerhand alle eigen leven verloor. [237]

G. Textiele kunst

*Bijdrage tot de Geschiedenis der Middeleeuwsche Kunstwe-
verij in Nederland* — In: Verslag van het St Bernulphus-
gilde over 1900, blz. I—LVII; bijlagen blz 1—18.

De catalogisering der weefsels in het Nederlandsch Mu-
seum (zie nr 243) bracht schrijver voor de vraag, of, en
sinds wanneer ook in de Nederlanden versierde stoffen zijn
geweven, waarop de literatuur tot dusverre weinig afdoende
en niet eenstemmig antwoordde. De ornamentiek van de
middeleeuwsche weefsels, welke hier te lande nog bewaard
worden of op Nederlandsche schilderijen afbeelding vonden
— de laatste hier uitvoerig beschreven — geeft evenmin aan-
wijzingen voor een nationale manufactuur als de vele onder-
zochte archivalia. Het bestudeerde materiaal doet besluiten,
dat vóór de XVIe eeuw alleen in het zuiden een — niet zeer
belangrijke — industrie van halfzijden effen stoffen heeft
bestaan, dat deze omtrent 1500 van meer beteekenis wordt en
zich langzamerhand uitbreidt tot een weverij van verschil-
lende — ook versierde — zijden weefsels, in het noorden
echter eerst ongeveer 1600 aanvangt en dan zeer snel in bloei
toeneemt.

Uitwerking van een 8 Maart 1900 voor het Gilde gehou-
den voordracht. [238]

De Textiele kunst in het Nederlandsch Museum I—III en
Toelichting — In: Bulletin N.O.B., II, 1900/1, blz 121—
126; blz 147—153; III, 1901/2 blz 88—95; blz 136—137.

I. Beschrijving van de wijze van rangschikking van de
geweven stoffen en overzicht van de ontwikkeling van de
weefkunst.

II. Bespreking van een aantal stukken in chronologisch
verband.

III. Uitvoerige bespreking van belangrijke nieuwe aan-
winsten. [239]

Indische weefsels — In: De Kroniek, VII, 1901, blz 332—
333.

Beschouwingen over de techniek; aanvullingen op de
studies van Rouffaer en Loebèr naar aanleiding van een
door „Oost en West” ingerichte tentoonstelling. Zie ook
blz 340. [240]

Aanteekeningen IV. Weverij in Nederland — In: Bulletin
N.O.B., III, 1901/2, blz 39—40.

Uittreksel uit een document, blijkens hetwelk de Leidsche
magistraat in 1676 trachtte een Doorniksch arbeider ten be-
hoeve van de Leidsche weefnijverheid weg te lokken.
[241]

Nederlandsche weverij-geschiedenis. Oproep met F. Driessen
e.a. — In: Bulletin N.O.B., IV, 1902/3, blz 242—244.

Oproep om de mogelijkheid te bespreken van het stichten van een verzameling voor de Nederlandsche weverij-geschiedenis. Over hieruit voortgevloeide plannen voor een tentoonstelling zie Bulletin V, blz 98—99. [242]

Catalogus van de textiele kunst — weefsels, gobelins, tapijten, borduurwerk — in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam. Uitgegeven door het Museum in 1903, 8°, XXVIII + 100 blz.

Onder den naam textiele kunst worden hier samengevat de verschillende procédés, die dienst doen bij de versiering der voortbrengselen van het weefgetouw. De geïllustreerde inleiding bevat een korte beschrijving van de weeftechniek en van de voornaamste typen van weefsels; het karakter der weefseldecoratie wordt er in besproken en verder behelst zij een beknopte geschiedenis van de weefkunst met vermelding van de stukken in het museum, die haar kunnen demonstreeren.

In den catalogus zijn de versieringsmotieven met de textuur beschreven benevens de vermoedelijke ouderdom, zoo mogelijk de nationaliteit, casu quo literatuur en, voor zooveel van belang, de maten. [243]

Alexander Baert, Tapijtmaker — In: Amsterdamsch Jaarboekje voor 1904, blz 104—115.

Twee „Baert” gesigeneerde wandtapijten in het Rijksmuseum geven aanleiding tot het mededeelen van gegevens over dezen uit Oudenaarde afkomstigen tapijtwerker, die in 1698 te Amsterdam het monopolie voor het vervaardigen van tapijten verkreeg, en over eenige van zijn familieleden. [244]

XI CHRISTELIJKE IKONOGRAFIE

(zie ook nr 28 alwaar blz 29, nr 29 alwaar blz 100—101, nrs 64, 65, 192, 197, 209)

Nog iets over doodendansen — In: Noord en Zuid, XVI, 1893, blz 240—253 (onderteevend J. F. Moraaz).

Op eenige onjuistheden in F. A. Stoett's artikelen over dit onderwerp (XIV, blz 153—158; XVI, blz 1—20) wordt gewezen, terwijl verder diens mededeelingen op enkele punten worden aangevuld. [245]

Iconographie — In: Het Centrum, 21 Augustus 1899.

Het is een heuglijk teeken, dat de Christelijke Iconographie meer en meer in eere komt, getuige een drietal belangrijke werken dat dit jaar is verschenen of wel aangekondigd. [246]

Christelijke Iconographie — In: Dietsche Warande en Belfort, III, 1900, blz 338—361.

Onder christelijke iconographie verstaat schrijver de wetenschap, die ons leert verstaan, wat de christelijke kunst heeft afgebeeld. Hiertoe is een intieme bekendheid met den aard harer voorstellingen broodnoodig.

Aan de hand van enkele voorbeelden wordt een inzicht gegeven in het systeem der iconographie. De christelijke kunst draagt het karakter van een door tijd en gebruik gewijd teeken-stelsel; zij is onderworpen aan de wiskunde: plaats, schikking, symmetrie en getal hebben een allerbelangrijke invloed; zij is symbolisch, hoewel men zich dient te wachten voor overdrijving in de interpretatie.

Het zal aan de hedendaagsche kerkelijke kunst zeer ten

goede komen, indien men voortaan bij bouw en versiering eener kerk wederom als vroeger een vast plan van iconographie opmaakt.

Een gedeelte van dit artikel, waarin veel ontleend is aan Emile Mâle, vormde de inleiding van een voordracht.

Herdruckt in nr 90. [247]

Iconographie der R.K. Parochie-kerk St Anna te Breda. Haarlem, 1905. 8°, 51 blz.

Ontwerp van een volledig versieringsstelsel voor een gewone parochie-kerk, die willekeur en overlading bedoelt te voorkomen en haar weer wil maken tot het „Sprekend boek voor den analfabeet”. [248]

Recensie. Margaret E. Tabor, *De heiligen in de kunst*; hunne legenden, attributen en symbolen, alphabetisch gerangschikt; naar het Engelsch door H. F. — In: De Boekzaal, III, 1909, blz 327—328.

Het boekje „is, over het geheel, nog wel iets slechter en slordiger dan de bestemming voor toeristen nu juist noodig maakte”. [249]

XII VERSCHILLENDE ONDERWERPEN

Artikelen in Vox Gymnasii.

II. 1891/1, nr 11 Blauw.

III. 1891/92, nr 4 Een kwakkenfeest (Polemiek nrs 5—8).

„ nr 12 Eeuwfeest (Polemiek nrs 13, 14).
nr 13, 14 De Almanak.

IV. 1892/93, nr 1 De Groote Trom.

„ nr 7 Ingezonden stuk naar aanleiding van een kritiek op zijn werk in nr 5. (Zie ook nrs 6 en 8). [250]

Straatnamen — In: De Kroniek, II, 1896, blz 173—175.

Iets over de geschiedenis van Overtoom en Oetewalerweg naar aanleiding van een voorstel van B. en W. van Amsterdam om deze historische namen door nieuwe te vervangen. [251]

Profeten en Beeldstormers — In: De Kroniek II, 1896, blz 201.

Naar aanleiding van een artikel van Fred. van Eeden (blz 191—192). De beeldstormers tastten een waar en zuiver wezen aan, de profeten een valschen schijn. Polemiek blz 251, 258. [252]

Recensie: T. Plum, 's Lands Historie — In: De Kroniek, III, 1897, blz 2—3 (foutief gepagineerd: 422—423).

Uitvoerige kritische bespreking van dezen „leidraad”. Zie ook blz 22—23. [253]

De Sint-Jansvuren — In: De Tijd, 29 Juni 1898.

Aangetoond wordt, dat Joës à Leydis in zijn betoog om den christelijken oorsprong van de Sint-Jansvuren te bewijzen allerlei uitspraken van geleerden vervalschte.

Antwoord 3 Juli, repliek 6 Juli. [254]

Levensbericht van Martin Kalf — In: Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1898—1899, blz 228—259.

De vader van den schrijver, Martinus Kalf (28 Februari 1847—4 Mei 1898), zoon van een warmoezier, bezocht gedurende vijf jaar het seminarie Hageveld, dat hij uit gebrek aan roeping voor het priesterschap na den dood van

zijn vader verliet. Weldra was hij overtuigd atheïst, wat hij tot zijn dood bleef. In 1870 werd hij verbonden aan het *Algemeen Handelsblad*, eerst als corrector, later voor redactionele werkzaamheden en sedert 1884 als secretaris der directie. Intusschen legde hij zich in het bijzonder toe op de studie van bouwkunst en cultuurgeschiedenis. Hij teekende, vertaalde en schreef eenige tooneelstukken, publiceerde veel over Amsterdam en zijn geschiedenis, over tooneel en over architectuur en toonde groote belangstelling voor kunstnijverheid, waarvoor juist in die dagen hier te lande interesse ging ontwaken. Aanvankelijk met hartstocht ijverend tegen de navolging van historische stijlen en de opvattingen van Alberdingk Thym, Cuypers en De Stuers heftig bestrijdend, werd hij omstreeks 1880, vooral ook gegrepen door het in aanbouw zijnd Rijksmuseum, tot een groot bewonderaar van Cuypers en ging hij de leer verdedigen, dat de kunst uit een wijzigende navolging harer oude voortbrengselen tot nieuwe jeugd moet geraken. Vooral de 17de eeuw had zijn bewondering.

Vóór iemand in ons land besefte hij, welk een nobel kunstwerk een boek kan zijn. Hij bestudeerde boekdrukkunst en boekverzorging, waarover hij doorwrochte artikelen schreef, drukte ook zelf. Hij bezat een groote kennis van de techniek van de verschillende ambachten. [255]

Het geval-Bredius — In: Het Centrum, 6 Juni 1899. (Niet ondertekend).

Protest tegen verwijten aan het adres van Victor de Stuers naar aanleiding van de ontslaanvraag van A. Bredius als directeur van het Mauritshuis. Verdere artikelen hierover in Het Centrum van 9, 14 en 17 Juni. [256]

P. R. — In: Het Centrum, 7 Sept. 1899.

Ontboezeming naar aanleiding van de geregelde toezending van anti-Roomsche libellen. [257]

De Proef op de Som — In: Het Centrum, 26 Januari 1900 (niet ondertekend).

In vroegere beschouwingen (6, 14, 17 Juni 1899) noemde Het Centrum het ontslag van Dr C. Hofstede de Groot als directeur van het Prentenkabinet noodzakelijk. Het juist verschenen jaarverslag van zijn opvolger toont aan, hoe juist deze opvatting was.

Na het verschijnen van diens verweerschrift „Mijn Beheer van 's Rijks Prentenkabinet” constateert Kalf in een nieuw artikel „*Het ontslag van Dr Hofstede de Groot*” (8 Februari), dat hierdoor wel een eenigszins andere blik op zijn handelingen wordt gegeven; maar hem hapert het aan niets zoozeer als aan goeden smaak en aan respect. [258]

Schutterlijke Zeden, I. Amsterdam, Scheltema & Holkema's Boekhandel, 1900. 8°, 30 blz.

Beschrijving van de ondervindingen van Kalf op den eersten dag van zijn optreden als schutter, die hem aanleiding gaven bij den auditeur bij den schuttersraad een klacht tegen zijn compagniescommandant in te dienen. Bespiegelingen over de noodzaak van handhaving van de tucht, ook tegenover een officier en een auditeur, uit eerbied voor de Landsverdediging, en over het historisch karakter der schutterij.

Zijn klachtbrief publiceerde hij reeds in het *Algemeen Handelsblad* van 15 Juni 1900, Ocht. Vele, vaak opgewonden beschouwingen in de pers en elders waren er het gevolg van. Nadere ingezonden stukken van Kalf in die courant van 20 Juni, Ocht. en 29 Juni, Ocht. [259]

Roomsche mysteriën ontdekt — In: Van Onzen Tijd, VII, 1905/6, blz 34—54.

Aan de hand van een groot aantal voorbeelden wordt aangetoond, dat ook de meest-geleerde schrijvers in ons land, (als Prof Verdam, Prof Te Winkel, Prof Kalff, E. W. Moes, Mr S. Muller Fzn., Prof Blok, Van Lennep) telkens tot de zonderlingste misslagen vervallen, zoodra zij zich hebben uit te laten over zaken, die met het katholicisme verband houden. Een zoo onvoldoende bekendheid met katholieke cultuur moet van pernicieus invloed zijn op de voorstelling van de middeleeuwen, welke onkatholieke auteurs ons kunnen geven. Het thans verschijnend *Kirchliches Handlexikon* van Dr M. Buchberger is bij uitstek geëigend om den niet-katholiek te strekken tot een compendium in juist zulke Roomsche geleerdheid, als waarin hij volkomen vreemdeling bleef.

Gewezen wordt nog op de in ons land bestaande, althans tot op zekere hoogte te verklaren, geringschatting voor katholieke historische publicaties. [260]

De dagen van toen — In: De Kroniek, 19 Oct. 1907 (Herdenkingsnummer P. L. Tak), blz 7—8.

Terugblik op de eerste jaren van De Kroniek, toen een vage overtuiging omtrent zekere correlatie tusschen kunst en maatschappij, een hoog-strevend doelen naar een waarlijk algemeene, van schoonheid doorgloeide cultuur, een tijdelijken schijn van eenswillendheid onder de medewerkers kon doen bewaren. De door Kalf gevoerde campagne voor zijn tooneel-ideaal, het gestyleerd tooneel met een edelgebarende verbeelding van ziels-conflicten, moest al gauw verlopen door het ontijdige van zulk ondernemen en wellicht ook door de zelfoverschatting in dien zin, dat, waar geen eigen daden van kunst van voldoende belang te stellen waren, aan het kunst-betoog een te groote waarde werd gehecht.

Het was niet zijn minste tijd, waarin hij nog artikelen schreef, maar wat dien toch het meest verguldt, is de herinnering aan de kameraden van toen, die met denzelfden goeden trouw dezelfde „dwaasheden” begingen, aan dien opperbsten Tak bovenal, die hen begaan, en toch niet gaan liet, en die genoeg met hen meê geloofde om toch nooit „oud” voor hen te zijn. [261]

Een Koning verliefd — In: Van Onzen Tijd, IXII, 1908/09, blz 484—522. (ondertekend J. F. M. [oraaz]).

Historische studie over de laatste verliefdheid van Hendrik IV, op de 14-jarige Marguërite Charlotte de Montmorency — door hem aan den prins van Condé uitgehuwelijkt — en de complicaties, welke daardoor in den toch reeds verwarden internationalen politieken toestand van 1609—1610 veroorzaakt werden. [262]

Recensie — Dr C. Catharina van de Graft, *Palmzondagsgebruiken* in Nederland. In: Van Onzen Tijd, XII, 1909/10, blz 431—432.

Een kort overzicht van den inhoud van het boekje, waarvan gezegd wordt, dat het is „onderhoudend, niet zonder smaak en, mij dunkt, ook degelijk bewerkt”. [263]

Vroeg-christelijke grafscript te Maastricht — In: Kunstberichten van Oud-Holland, I, 1915, blz. 13.

Publiceering van een grafsteen met opschrift uit het midden der 5de eeuw gevonden in het metselwerk der St Servaaskerk. [264]

CHRONOLOGISCH OVERZICHT

met verwijzing naar rubriek en nummer der bibliografie

- 1890—1891
- I 1 : *Ludovica*
 II 13 : *De Nieuwe Gids*
 VI 128: *Een roemrijke bladzijde uit Neêrlands Kunst-
 geschiedenis*
- 1890—1893
- XII 250: *Zes artikelen in Vox Gymnasii*
- 1892
- I 2 : *Sonnet*
 III 33 : *Krelis Louwen*
- 1892—1893
- II 15 : *Zes boekbeoordeelingen in De Portefeuille*
 III 34 : *Het Théâtre Libre*
- 1892—1897
- II 14 : *Boekbesprekingen in Alg. Hbl.*
- 1893
- II 16 : *Over Johannes Viator*
 III 35 : *De Wiskunstenaars*
 III 36 : *Maeterlinck vertaald*
 XI 245: *Nog iets over doodendansen*
- 1893—1894
- I 3 : *Doodendans*
 II 17 : *De Klassieken in het Hollandsch vertaald*
 II 18 : *„Van Nu en Straks”*
 II 19 : *Hemelsche poëzie*
 II 20 : *Drie Boekbeoordeelingen in De Portefeuille*
 III 37 : *De Opvoering van Plautus' Captivi*
 IV 47 : *Het leelijke in de Kunst*
- 1894
- II 21 : *Recensie: Van Sente Brandane*
- 1895
- I 9 : *Van den XV Teyckenen des Ordeels*
 I 10 : *Dulcitius van Hrotsvitba*
 I 11 : *Blanche, Claere ende Candida*
 I 12 : *Een ghenuechlick tafel-speelken van een
 droncken Man ende syn Wijf — Moorkens-
 vel; van de Quade Wijven*
 II 22 : *Vijf artikelen over Literatuur in De Kroniek*
 II 23 : *Professor H. E. Moltzer*
 III 38 : *Ingang*
 III 39 : *Gijsbrecht van Aemstel*
 III 40 : *Over Zeventiend'eeuwsche Vertooning*
 III 41 : *Tooneel en Gemeenschap*
 III 42 : *24 artikelen over Tooneel in De Kroniek*
- IX 208: *De Muurschildering te Westergeest*
- 1896
- II 24 : *Tien artikelen over Literatuur in De Kroniek*
 II 25 : *Een cassatie verworpen*
 III 42 : *Zes artikelen over Tooneel in De Kroniek*
 IV 48 : *Kunstgeschiedenis*
 IV 49 : *Beknopte Gids voor het Kasteel Heeswijk*
 VII 163: *Uit de Staatscourant*
 IX 218: *Zeven artikelen over Versieringskunst in
 De Kroniek*
 XII 251: *Straatnamen*
 XII 252: *Profeten en Beeldstormers*
- 1897
- II 26 : *Vier artikelen over Literatuur in De Kroniek*
 II 27 : *Léon Gautier*
 III 44 : *Vier artikelen over Tooneel in De Kroniek*
 VII 129: *De versiering van Amsterdam bij de Kro-
 ningsfeesten*
 VII 130: *Recensie: Een boek van Viollet-le-Duc*
 VII 148: *De ontmanteling van de Nieuwe Kerk [te
 Amsterdam]*
 IX 197: *Onderzoekingen naar dertiend'eeuwsche schil-
 derkunst in Nederland*
 IX 202: *Het Gedenkraam in de Nieuwe Kerk [te
 Amsterdam]*
 IX 204: *Niet gerestaureerd? De St. Eusebiuskerk te
 Arnhem*
 X 210: *De veredeling van het ambacht*
 X 219: *Drie artikelen over Versieringskunst in
 De Kroniek*
 X 231: *Jacoba-aardewerk*
 XII 253: *Recensie: T. Plum, 's Lands Historie*
- 1898
- II 28 : *Drie artikelen over Literatuur in De Kroniek*
 III 45 : *Het Mysteriespel*
 IV 50 : *Het Kasteel te Heeswijk*
 VII 149: *Notre Dame d'Amsterdam — De Nieuwe
 Kerk*
 VII 150: *De Nieuwe-Zijds kapel [te Amsterdam]*
 VII 151: *De Nieuwe-Zijds kapel in gevaar*
 VII 162: *De kerk te Goes*
 VII 179: *Kerk en Torens te Rhenen*
 IX 206: *Schilderkunst [in Rhenen]*
 X 213: *Huisvljht*
 X 220: *Twee artikelen over Versieringskunst in
 De Kroniek*

- X 221: *Het Boek*
 XII 254: *De Sint-Jansvuren*
     1898—1899
 XII 255: *Levensbericht van Martin Kalff*
     1899
 II 29 : *Drie artikelen over Literatuur in De Kroniek*
 IV 51 : *Italiaansche Renaissance*
 IV 52 : *Sint Bernulphus aan het Rijksmuseum*
 IV 53 : *Oudheidkundige Bond*
 V 70 : *Het katholicisme en de kunst*
 V 71 : *De pseudo-Kardinalen*
 V 72 : *Kentering*
 VI 94 : *Onze Monumenten*
 VI 95 : *Een groot belang*
 VII 152: *De Nieuwe-Zijds Kapel [te Amsterdam]*
 VII 185: *De Westerkerk te Zaandam*
 IX 198: *Christelijk-historische Kunstbeschouwing*
 IX 209: *De Muurschildering te Westerwijtwerd*
 X 233: *Een veertiend'eeuwsche reliekschrijn*
 XI 246: *Iconographie*
 XII 256: *Het geval-Bredius*
 XII 257: *P.R.*
     1900
 I 4 : *De Droom van den Dichter*
 IV 54 : *Kunstgeschiedenis aan de Universiteit*
 V 73 : *Vijf brieven over de kunst in Nederland*
 V 75 : *Een Protest*
 VIII 190: *Lijst der zegels uit de nalatenschap van*
     Jhr Dr J. P. Six
 IX 211: *Het Binnenhuis*
 IX 214: *Tentoonstelling van Architectura et Amicitia,*
     afdeeling Ambachtskunst
 X 222: *Versieringskunst*
 X 238: *Bijdrage tot de Geschiedenis der Middel-*
     eeuwsche Kunstweverij in Nederland
 XI 247: *Christelijke Iconographie*
 XII 258: *De Proef op de som*
 XII 259: *Schutterlijke Zeden*
     1900—1901
 IV 56 : *Recensie: J. J. Graaf, Gids in het Bisschop-*
     pelijk Museum
     1900—1902
 X 239: *Drie artikelen over de Textiele kunst in het*
     Nederlandsch Museum
     1900—1903
 IV 55 : *Recensie: G. van Arkel en A. W. Weissman,*
     Noord-Hollandsche Oudheden
     1901
 I 5 : *De Prix-de-Rome in 1950*
- V 74 : *Belgica — Brieven over de kunst in Neder-*
     land
 V 76 : *Festina Lente*
 V 77 : *Uit Noord-Nederland*
 VII 131: *Over Bouwkunst*
 VIII 191: *Standbeeld van Mgr. Hamer*
 IX 215: *Tentoonstelling van Ambachtskunst*
 X 240: *Indische weefsels*
     1901—1902
 VIII 192: *De Oudste Beeldhouwwerken in Noord-*
     Nederland
 X 223: *Over Boekdruk*
 X 224: *Aanteekeningen III*
 X 234: *Aanteekeningen I*
 X 241: *Aanteekeningen II*
     1901—1903
 X 227: *Nederlandsche meubelen (twee artikelen)*
     1901—1910
 V 78 : *Verslagen De Violier*
     1902
 V 79 : *Over Letteren en Kunst in 1901*
 IX 207: *De Vensters der Crypte van de Abdijkerk*
     [te Rolduc]
 X 212: *De tentoonstelling te Turijn*
     1902—1903
 VII 184: *Recensie: Oude Huizen in Utrecht*
 X 242: *Nederlandsche weverij-geschiedenis*
     1903
 V 80 : *Over Kunst en Letteren in 1902*
 V 81 : *Mgr Dr Schaepman en de Kunst*
 V 82 : *Een Misstand*
 X 232: *Oostersche Kunst . . . in Nederland*
 X 243: *Catalogus textiele kunst in het Rijksmuseum*
     1903—1904
 VII 132: *De verhouding van den architect tot de deco-*
     ratieve kunstenaars bij den kerkbouw
 IX 199: *Over Kunst en Schilderen*
 X 217: *Aanteekeningen V*
     1903—1918
 VI 106: *Jaarverslagen-Monumentencommissie*
     1904
 II 30 : *Een Katholieke Dichteres*
 V 83 : *De verdwijnende soort*
 V 84 : *Over Letteren en Kunst in 1903*
 V 85 : *Het Schaepman-monument te Rome*
 VII 180: *Een belangrijk monument [te Roermond] in*
     gevaar
 X 244: *Alexander Baert, Tapijtmaker*

- 1905
- IV 57 : Een vruchtbaar motief
 IV 58 : Recensie: Mediaeval Art.
 V 86 : Over Letteren en Kunst in 1904
 VII 133: De buitendeur
 VII 147: De Sacristie der Sint Joriskerk te Amersfoort
 VII 170: Nederlandsche Dorpskerkjes [te Limbricht en Noorbeek]
 VIII 193: Prijskamp voor een monument ter eere van Mgr Dr H. J. A. M. Schaepman
 VIII 194: Gevelsteen
 VIII 195: Een belangrijke vondst [te Soest]
 X 216: Landelijke Kunst
 X 225: Oude Archiefbanden
 X 228: Een populaire stoel
 X 235: Oud keukengerei
 X 237: Koperen schotels
 XI 248: Iconografie der R.K. Parochie-kerk St. Anna te Breda
- 1905—1906
- V 87 : In memoriam Pastoor Kaag
 IX 200: De Stem eens roependen?
 IX 203: Derkinderens ontwerpen voor de Ontvangstzaal ter Koopmansbeurs te Amsterdam
 XII 260: Roomsche mysteriën ontdekt
- 1906
- VI 96 : „Monumenten”
 X 236: Over [laat-middeleeuwsche] haardplaten
- 1906—1907
- VII 134: Dorpskerken
- 1906—1914
- VII 146: De Katholieke kerken in Nederland
 1906 t/m 1916, 1935—1936
 VI 110: Verslagen van de Provinciale Zuidhollandsche Archeologische Commissie
- 1907
- IV 59 : Aanteekeningen over den Violier-tocht naar Utrecht en Jutfaas
 VI 112: De nieuwe Pruisische wet
 VII 169: Recensie: Oude gebouwen in Leiden
 X 226: Kunst in drukwerk
 XII 261: De dagen van toen
- 1907—1908
- I 6 : Forensen
 V 88 : Recensie: Christelijke Kunst
 V 89 : Korte Notities. Kerkelijke Kunstzorg
- 1908
- IV 60 : Inventaris van de monumenten van geschiedenis en kunst in Utrecht
- V 90 : Van Oude en Nieuwe Kunst
 V 91 : Hedendaagsche kerkelijke kunst.
 VI 97 : De negende „Denkmalpflegetag” te Lübeck
 VII 155: Poortje van het voormalig St. Catharina-klooster te Den Briel
 VII 176: De kerk van Oldenzaal
 VII 182: Een bedreigd monument [te Rotterdam]
 VII 188: De bouwmeester Joseph Cuypers
 1908—1909
 I 7 : Toekomstig Amsterdam
 VI 113: Tegen de kooplui!
 XII 262: Een Koning verliefd
 1908—1937
 VI 111: Voorwoord in deelen van „De monumenten van geschiedenis en kunst” en „Voorloopige Lijst der Ned. monumenten van g. en k.”
 1909
 V 92 : De Tentoonstelling voor Christelijke Kunst te Düsseldorf
 VI 98 : De „Denkmalpflegetag” te Trier
 VII 156: Die Doornenburg bei Nimwegen
 XI 249: Recensie: De heiligen in de kunst
 1909—1910
 XII 263: Recensie: Palmpeasch
 1910
 VI 99 : De elfde „Denkmalpflegetag”
 VI 114: Verslag der Commissie ter voorbereiding van wettelijke monumentenbescherming
 VI 115: Rede ter aanbeveling eener Monumentenwet
 VII 160: De Kerk van Etten
 VII 178: De Kerk te Prinsenhage in 1564
 1910—1911
 II 31 : Een document voor de geschiedenis van „De Nieuwe Gids”
 IV 61 : De Kunst en de Vrouw
 VII 165: De Dubbelkerken te Harderwijk en Nijmegen
 1911
 IV 62 : Een Haagsche Museumkwestie
 VI 101: Romantische kunstmin of het Haarlemsche Raadhuis
 VI 122: Het restaureeren van monumenten, naar aanleiding der herstelling van het kasteel Doorwerth
 VII 135: Het gothische woonhuis in Nederland
 VII 157: De Doorwerth en Binnenlandsche Zaken
 VII 158: Verslag der Commissie van advies betreffende de herstelling van het kasteel „Doorwerth”
 VII 168: De Kerk te Kuik

- 1912
- II 32 : *Rede, gehouden na zijn eere-promotie in de Nederlandsche letteren*
- IV 63 : *De Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst: De Baronie van Breda*
- V 93 : *Het nut en de mogelijkheid van cursussen voor geestelijken over kerkelijke kunst*
- VI 100: *De twaalfde „Denkmalpflegetag” te Halberstadt*
- VI 102: *Wat er met onze „monumenten” gebeurt!*
- VII 137: *Oude Nederlandsche Raadhuzen*
- IX 201: *De Schilderkunst in De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*
- 1913
- IV 64 : *Catalogus der Nationale Tentoonstelling van oude Kerkelijke Kunst te 's-Hertogenbosch*
- VII 167: *Groot Keulen*
- 1913—1914
- VII 138: *De schoonheid van den ouden stedenbouw*
- 1914
- IV 65 : *Voorwoord — De Katholieke Eeredienst en de voorwerpen daarbij in gebruik — in Gedenkboek Tentoonstelling 's-Hertogenbosch*
- VI 103: *Leuven verwoest!*
- VII 136: *De ontwikkeling van den woonhuisgevel sinds de renaissance*
- VII 139: *Een Cultuurbelang*
- VII 140: *Een geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*
- 1915
- IV 66 : *Inventaris van de monumenten van geschiedenis en kunst in 's-Gravenhage*
- IV 67 : *Victor de Stuers in aftocht.*
- VI 123: *Gevaarlijke kunstbeschermers*
- VII 141: *Het landseigene in de Belgische Bouwkunst*
- VII 142: *Belgische invloeden op de Nederlandsche bouwkunst*
- IX 205: *De schilderijen in de Bergkerk te Deventer*
- X 229: *Het meubel in verband met de bouwkunst*
- XII 264: *Vroeg-christelijk grafschrift te Maastricht*
- 1916
- VII 171: *Opgravingen in de St. Servaaskerk te Maastricht*
- VII 186: *H. P. Berlage — Bouwmeester in een overgangstijd*
- VIII 196: *De Graftombe der Arkel's te Gorinchem*
- 1917
- VI 124: *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*
- VI 125: *Restauratiën in historischen en in zoogenaamden nieuwen stijl*
- VII 143: *Het eigene in de Hollandsche architectuur*
- VII 172: *De historische gegevens voor de bouwschiedenis der St. Servaaskerk te Maastricht*
- VII 187: *Doctor Cuypers*
- VII 189: *W. Kromhout Czn.*
- 1918
- I 8 : *De Duivel in Delft*
- VII 175: *Het Middelburgsche Raadhuis en de heer J. A. Frederiks in de Tweede Kamer*
- 1918—1919
- VI 109: *Jaarverslag van den Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg*
- 1920
- VI 104: *Een gevaar voor de Limburgsche dorpskerken*
- 1921
- III 46 : *„Vrijheid” verboden*
- X 230: *Voorwoord in Het Houtsnijwerk in Nederland*
- 1922—1923
- IV 68 : *Twee redevoeringen als voorzitter van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*
- 1923
- VI 116: *De Haagsche Monumentenverordening*
- VII 144: *L'Architecture religieuse en Hollande*
- 1924
- VI 117: *Verkeerde zuinigheid*
- VI 126: *Wat de Oudheidkundige Bond deed en de Monumentencommissie doet voor het restaureren van oude gebouwen*
- VII 181: *De slooping van het oud-Klooster te Roermond*
- 1924—1928
- VI 107: *Jaarverslagen van de Afdeling B der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg*
- 1925
- VII 173: *Het vraagstuk van de Maasbrug te Maastricht*
- 1926
- VII 164: *Schetsplan voor de ligging van het nieuwe Haagsche stadhuis*
- 1926—1938
- VII 174: *De voormalige Dominicanenkerk en -klooster en de Onze-Lieve-Vrouwe-kerk te Maastricht*
- 1927
- VI 127: *Die Aussenverkleidung des Mainzer Domes*

1928	1933—1934
VI 118: <i>De nood onzer monumenten</i>	VI 108: <i>Jaarverslagen der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg</i>
1928	1934
VII 153: <i>Het Houten Huis aan den Zeedijk</i>	VII 183: <i>De ruïne van Teylingen</i>
VII 159: <i>Het Oud-Stadhuis te Elburg</i>	1935
VII 161: <i>De Kapel te Gageldonk</i>	VII 177: <i>De ontgraving van den Burcht te Oostvoorne</i>
1929	1936
IV 69: <i>Wilhelm von Bode</i>	VI 120: <i>De Practijk der Monumentenbescherming</i>
VII 145: <i>De Herkomst van den Romaanschen gewelfbouw in Limburg</i>	VI 121: <i>Friesche Monumenten</i>
VII 166: <i>De restauratie van den toren te IJsselstein</i>	1937
1931	VI 105: <i>Nota betreffende de mogelijkheden, die werkverschaffing kan bieden</i>
VII 154: <i>De Paleis-Raadhuis kwestie</i>	1938
1933	VI 121a: <i>Bescherming van kunstwerken tegen oorlogsgevaaren.</i>
VI 119: <i>Bescherming van kunstwerken in oorlogstijd</i>	VII 145a: <i>Het wonderbaarlijk werk van den architect.</i>

AANVULLING

Bescherming van kunstwerken tegen oorlogsgevaaren — Rapport, uitgebracht aan de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en door deze aangeboden aan den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 's-Gravenhage 1938, Algemeene Landsdrukkerij, f°, 80 blz.

In het eerste hoofdstuk beschrijft Kalf de in het buitenland opgedane ervaringen, betreffende bescherming bij verdrag, technische bescherming en bescherming tegen de gevaaren van inkwartiering, plundering, antiquiteitenhandel en requisitie. Vervolgens worden de mogelijkheden in Nederland behandeld, gesplitst in de volgende onderdeelen: administratieve en diplomatieke voorzorgen; preventieve technische maatregelen; organisatie; musea, archieven en bibliotheken; programma van uitvoering. Een aantal bijlagen besluit het rapport. [121a]

Het wonderbaarlijk werk van den architect — Dankbetuiging, uitgesproken op 5 Nov. 1938 bij de aanvaarding van het eere-lidmaatschap van den Bond van Nederlandsche

Architecten. Voor vrienden overgedrukt uit het Bouwkundig Weekblad Architectura [blz. 386—388]. 8°, 12 blz.

Voor de figuur van den architect heeft spreker zoo grooten eerbied, omdat ieder schoon gebouw iets van een „wonder” heeft. Hoewel met handen en voeten aan de werkelijkheid gebonden, weet de bouwmeester met de ijle materie van de ruimte beeldhouwer te zijn, die schoone gestalten vormt. Overwinnen van de zwaartekracht is voor hem dagelijksch werk. En wàar moet hij geen verstand van hebben?

Nadat van de theoretische kundigheden, zooals Vitruvius die schetst, veel verloren was gegaan, werd langzamerhand langs empirischen weg een nieuwe bouwtechniek ontwikkeld. Met een universeelen geest als Alberti toont Le Corbusier, die zwevende steden gaat bouwen, weer verwantschap.

„Numquam erit structura nobilis cuius erit ignobilis architectus” zou spr. willen vertalen als: „Nooit zal er een goed bouwwerk zijn, waarvan de architect geen „gentleman” zal wezen.” [145a]

INHOUD VAN AFLEVERING I

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXIX]

	Blz.
E. A. VAN BERESTEYN, Doctor Jan Kalf	1
G. BROM, Portretkrabbel	2
J. LUTHMANN, Dr Jan Kalf en de moderne bouwkunst	2
HUIB LUNS, Gelukkig de monumenten, die „den tijd van Jan Kalf” hebben kunnen halen	3
H. E. VAN GELDER, Uit de jaren van voorbereiding	4
W. VOGELSANG, Aanteekeningen uit het „Voorspel”	6
J. G. VAN GELDER, Een aanvulling in margine, met 4 afbeeldingen, waarvan 2 in den tekst	9
J. A. G. VAN DER STEUR, Dr J. Kalf en de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg	12
F. VERMEULEN, Dr Jan Kalf en het Rijksbureau voor de monumentenzorg, met 12 afbeeldingen	14
J. J. DE GELDER, Boekbespreking	20
J. K. VAN DER HAAGEN, Bibliografie der geschriften van Dr Jan Kalf	21

[Afbeeldingen: I—X]

Portret van Dr Jan Kalf door Harm Kamerlingh Onnes (I tgo blz 1)

Portret van Dr Jan Kalf door Christian de Moor (X tgo blz 28)

Gebouwen onder leiding van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg gerestaureerd:

Asselt (VIII tgo blz 20)	Goes (V tgo blz 13)	Utrecht (VIII tgo blz 20)
Delft (IV tgo blz 12)	's-Hertogenbosch (VII tgo blz 17)	Veere (IX tgo blz 21)
Dordrecht (VII tgo blz 17)	Maastricht (VII tgo blz 17)	IJsselstein (II tgo blz 8)

Muurschildering te Breda (III tgo blz 9)

Portretten van dr P. J. H. Cuypers en Jhr mr Victor de Stuers; van dr Jan Kalf te midden van zijn Staf in het Rijksbureau voor de Monumentenzorg (VI tgo blz 16)

EERSTE NEDERLANDSCHE KUNSTWEEK

De eerste van bovengenoemde kunstweken, georganiseerd door het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, zal van 8—16 Aug. 1939 gehouden worden. Bezocht zullen worden diverse monumenten en musea te Maastricht, Roermond, 's-Hertogenbosch, Utrecht, Arnhem, Amersfoort, Amsterdam, Hoorn, Edam, Volendam, Monnikendam, Haarlem, Leiden, 's-Gravenhage, Delft en Rotterdam. De bedoeling dezer kunstweken is aan een eenigszins select gedacht publiek gelegenheid te bieden om, zonder al te veel kosten onder deskundige leiding een aantal onzer belangrijkste musea en gebouwen met monumentale beteekenis te bezoeken. In het programma worden eenige korte voordrachten opgenomen, terwijl, vooral voor de buitenlanders, die men hoopt, dat in grooten getale zullen deelnemen, aandacht zal worden geschonken aan het zoo karakteristieke landschapsschoon van ons land.

Een uitvoerig programma — in het Nederlandsch, Fransch, Duitsch of Engelsch — wordt gaarne toegezonden op aanvraag bij den algemeenen leider, Mr. J. K. van der Haagen, Referendaris bij het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Oostduinlaan 2, 's-Gravenhage.

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres tijdig mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr Mr D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, 221 Waalsdorperweg.

BUITENGEWONE PRIJSVERLAGING

*Nog enkele exemplaren resteeën van het monumentale,
zéér mooi uitgevoerde plaatwerk :*

C. T. J. LOUIS RIEBER

HET KONINKLIJK PALEIS TE AMSTERDAM

1899—1900

MET PORTRETTEEN VAN H.M. DE KONINGIN EN JACOB VAN CAMPEN.
42 LICHTDRUKPLATEN OP ZWAAR PAPIER, ALLE GROOT-FOLIO 56 BLZ. TEKST,
BEVATTENDE 52 AFBEELDINGEN. FORMAAT GROOT-FOLIO (46 × 66 cm.).

*Prijs bij uitgave f 50.—; thans voor de leden van het Oudheidkundig
Genootschap verlaagd tot slechts f 10.— in linnen portefeuille.*

OVERZICHT VAN DEN INHOUD:

Plattegrond der eerste verdieping. — De uitwendige architectuur. — De Vierschaar (bronzen deur, basreliefs enz.). — Groote Eetzaal (deuren, beelden enz.). — Troonzaal (troon enz.). — Mozeszaal (schoorsteenmantel, friezen, schilderijen, beeldhouwwerk enz.). — Receptiekamer (plafondschilderingen enz.). — Groote of Burgerzaal (wanden en hoeken, marmereën groepen, beeldhouwwerken, reliefs, paneelvullingen enz.).

De meesterlijke indeeling en de grootsche opvatting der inrichting en versiering van het voormalige Amsterdamsche stadhuis wijzen op het veelzijdig talent en de buitengewone genialiteit van den bouwmeester. Terwijl uitwendig een deftige eenvoud heerscht, is inwendig een groote pracht tentoongespreid, niet alleen door de zeldzaam statige beteekenisvol uitgewerkte architectuur, maar daarenboven door de rijke en bewonderenswaardige verscheidenheid in de plastische versiering die vooral te danken is aan de meesterhand van Artus Quellinus en diens kunstvaardige helpers en medewerkers. Het groote plaatwerk van Rieber geeft op voortreffelijke, het gebouw alleszins waardige wijze, een indrukwekkend beeld van al de pracht, welke men hier aantreft.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ACHTSTE JAARGANG
AFLEVERING 2
JUNI 1939

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN, Voorzitter; Jhr Mr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris; JACOB MEES, Penningmeester; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Dr A. E. VAN GIFFEN; D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM; Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr Mr D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

EERSTE NEDERLANDSCHE CONGRES VOOR KUNSTGESCHIEDENIS

uitgaande van de Vereeniging van Nederlandsche Kunsthistorici

KUNSTHISTORISCH INSTITUUT, UTRECHT, 17, 18 en 19 JULI 1939

Voorzitter: Prof. Dr W. Vogelsang

Secretaris-penningmeester: Dr G. C. Labouchère, Aurorastraat 1, Utrecht

18 sprekers uit Noord-Nederland en Vlaanderen, over onderwerpen der Middeleeuwsche Kunst en de Kunst tot omstreeks 1650

Aan het congres zal zijn verbonden een bezoek aan de St. Willibrordtentoonstelling, aan de tentoonstelling van Utrechtsche miniaturen in de Universiteitsbibliotheek, aan het Centraal Museum, aan eenige Utrechtsche Kerken en aan eenige kasteelen in de provincie

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

REDACTIE:

Prof. Dr A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr J. J. DE GELDER, Secretaris; Dr G. C. LABOUCHÈRE; Dr ELISABETH NEURDENBURG; Dr M. D. OZINGA; Dr H. SCHNEIDER en Prof. Dr W. VOGELSANG.

Alle stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest.

☛ *De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy* ☛
in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft
☛ *bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden.* ☛

AFLEVERING 3 VAN DE ACHTSTE JAARGANG VERSCHIJNT IN HET NAJAAR

IN MEMORIAM P. VISSER

Voor ons uit de dagen van olim, laat ik maar zeggen zestigers, is de zetel van het hoofd van de Afdeeling K. W. nog altijd de stoel van Victor de Stuers, en dat houdt in onze verbeelding boven dat symbolisch meubel een aureool geheven, dien hij moet waardig zijn, die het waagt in den fauteuil van den befaamden kunst-referendaris plaats te nemen.

In zooverre, en zelfs in letterlijken zin — als straks zal blijken — lijkt deze zetel op „dat vreeselyc sitten” aan de Tafelronde van Koning Artur, waarvan in den roman van Lancelot verteld wordt.

Ik geloof, dat wij tevreden mogen zijn met wie het hachelijk ondernemen hebben geavontuurd. Daar is eerst de heer Royer geweest, die De Stuers buiten de deur wist te houden, toen deze na zijn aftreden en optreden als Kamerlid, beproefde achter de schermen nog een hand in het spel te hebben en die erin slaagde, door volkomen openhartige mededeelingen in de begrotingsstukken, het vertrouwen van de Staten-Generaal te herwinnen, dat zijn voorganger zoo volledig verspeeld had met zijn theorie van „de luis in de pels”.

De heer Royer, van huis uit ingenieur, en door De Stuers ingeleid in de geheimen van de monumenten, kon aan de Afdeeling, die toen ook nog de zorg had voor de gebouwen van onderwijs, goed op zijn plaats worden geacht, maar bij zijn heengaan scheen het de vraag of de oudste in rang, die onder hem diende, Duparc, klassiek literator en meester in de rechten, nu wel de aangewezen opvolger was. Men heeft het gewaagd en het is een succes geworden.

Duparc had de in ons land zoo zeldzame gave van de eerlijke bewondering en wat hij, in al te goed vertrouwen, aan menschenkennis wel eens gevaar liep te kort te komen, werd voortreffelijk aangevuld door zijn vrouw. Hij is de eerste chef geweest, die niet meende, dat hij alles beter moest weten dan de specialisten, wier voorstellen hij te beoordeelen kreeg, maar die zijn kracht zocht en vond in het schenken van vertrouwen. Zoo kon hij open staan voor nieuwe ideeën en, als hij die eenmaal goed bevonden had, al zijn niet geringe geestdrift geven om ze te helpen verwezenlijken. Zoo kwamen er, onder zijn bewind, de reorganisatie van monumentenzorg en de Rijkscommissie voor het museumwezen — om maar te spreken van wat ons hier het naast aan het hart ligt. Duparc is ook de man geweest, die de Afdeeling K. W. uit het halfdonker van het Departement in het volle buitenlicht gebracht heeft.

Hij heeft het geluk gehad, dat de eerste minister, die ook minister van Kunsten en Wetenschappen heette, Dr de Visser mocht wezen, die graag en goed sprak en van de kunst als beschavingsfactor een hoogen dunk had. Bij allerlei kunst-gebeurtenissen heeft hij den Minister openlijk weten te betrekken, of zelf de vlag vertoond, en zoo is er een eind gekomen aan de verkeerde opvatting van Thorbecke's goed-bedoelde woorden, dat kunst „geen regeeringszaak” zou zijn.

Duparc heeft zich doodgewerkt aan de al te zware onderneming, zijn ambtelijke taak, die zóóveel krachten vorderde, te combineeren met een particuliere werkzaamheid als repetitor, waartoe te karige bezoldiging hem noopte, maar een bijzonder doceertalent hem toch ook riep. Zoo zei men tenminste, en zoo heb ik ook zelf gedacht, maar nu ik Visser eveneens te jong heb zien vallen, nu denk ik aan „dat vreeselyc sitten” aan Arturs Tafelronde, waarvan de dichter schreef:

Ende dede ieman die onmate ¹⁾

Dat hi in dat sitten sate

Sonder ²⁾ die gene, syt seker das,

Te wier behoef dat gemaect was —

Hi souder af sterven sonder waen,

Oft sware mesquame ³⁾ af ontfaen.....

Zulke mannetjesputters als De Stuers, te wiens behoefte de zetel van K.W. gemaakt was, worden er niet veel in een eeuw geboren. En De Stuers zelf zou het werk misschien niet meer hebben aangekund, dat sinds zijn tijd zoo enorm is toegenomen... dat een zoo heel ander tempo eischt dan in de dagen van olim gebruikelijk was... dat een gewetensvoller man dan dien onvervalschten condottiere ook zooveel meer wikken en wegen kost.

Zoo ben ik dan bij Visser, van wien ik spreken wou, want Visser, was één en al geweten.

Toen Duparc er niet meer was, harrewarde men in de kranten over zijn opvolging. Wie de Afdeeling kenden deden daar niet aan mée. Vroeger had ik zelf wel eens tegen Duparc gezegd: „je moest toch een gestuurd man aan K.W. verbinden, die mettertijd je opvolger kan zijn”. En hij had dan strijk en zet geantwoord, dat het onbillijk zou wezen als iemand Visser over het hoofd moest springen, omdat Visser zijn rechterhand was en volkomen berekend voor de taak van „Chef K.W.” Als secretaris van de Museumcommissie

1) vermetelheid

2) behalve

3) jetsel

kreeg Visser gelegenheid dat te toonen en hij deed dat zóó, dat Veth, die toch niet gauw met een „ambtenaar” was ingenomen, de eerste was om voor hem in de bres te springen.

Zóó is, in 1925, Visser chef geworden van K.W.

Ik had in den beginne den indruk, dat hij zijn uiterlijk niet mee had, met dien provincialen-onderwijzers „flambard” op een figuur, die het erop scheen toe te leggen zich te effaceeren. Hij moest nog even wennen aan den commandostaf. Het ging al beter toen hij een anderen hoed opzette, die zijn vergeestelijkt en geestig gelaat niet in het donker liet. Maar er is altijd iets al te bescheidens in zijn uiterlijk optreden gebleven, dat zelfs menschen, die hem beter moesten kennen, kon doen gelooven, dat hij geen krachtige figuur was. Hij, die in zijn hart een paus was en met onverzettelijke sterkte aan de meeningen vasthield, die hij na velerlei consideratiën had gevormd en die voor niemand, zelfs niet voor zijn minister, makkelijk week, als het erop aankwam eenig belang hardnekkig te verdedigen.

Ik geloof, dat Visser die zekere schroomvalligheid nooit heelemaal heeft overwonnen, omdat hij zich gekortwiekt voelde door het gemis aan een academischen titel, hoewel hij heel goed wist hoe weinig inhoud zoo’n goedkoop visitekaartje heeft en weten kón, dat zijn eigen kennis en inzicht die van den gemiddelden afgestudeerde ver overtroffen. Misschien was het daarom ook, dat hij zich gemakkelijker bewoog onder buitenlanders, die, van onze titelvereering onbewust, hem naar zijn wezenlijke waarde konden schatten, zoo onmiskenbaar blijkend uit zijn boeiend gesprek, vol flitsen van veelzijdig weten.

Een loyaal departementsambtenaar, als Visser in hooge mate was, blijft altijd een grijze eminentie. Niet hij, de Minister „doet”. En het past niet, méér uit de school te klappen, dan Minister Slotemaker de Bruïne zelf gedaan heeft, toen hij van Visser’s inderdaad „eminente” beteekenis voor de kunstbemoeiingen van de regeering zoo hartelijk getuigde.

Ik voor mij heb bij Visser’s graf beproefd een denkbeeld te geven van zijn onvervangbare waardij en wil wel graag wat ik toen mocht zeggen hier bewaren.

Er was in Visser’s scherp gesneden kop iets, dat aan Donatello’s buste van Uzzano denken deed en Visser’s geest zou in het humanistische Florence van de vijftiende eeuw zoo goed hebben gepast als zijn profiel.

Visser’s wezen was humanistisch.

Wat hem als twintigjarigen onderwijzer ertoe dreef te trachten in minder dan een jaar zich voor te berei-

den voor het staatsexamen — het was dezelfde driftige drang naar hoogere beschaving, die hem in zijn ambt zoo rusteloos werken deed voor kunst en wetenschap. Wie hem niet kende zou in de traagheid van zijn bedachtzaam spreken de hartstochtelijke felheid niet vermoeden, waarmee hij jaagde naar zijn edel doel, die de door den dood alleen overwonnen kracht geweest is, waarmee hij bergen kon verzetten. Bergen van werk en bergen van onverschilligheid voor wat hem zoo na aan het hart lag.

Hij had een fijn en uitermate scherp verstand en daarbij een wijsgeerigen aanleg, waardoor hij de dingen op een afstand en in wijd verband kon zien. De lezing van een door hem gesteld betoog — wel eens wijdloopig, omdat geen enkel aspect van een zaak hem ontging en alleen de volkomen nauwkeurige definitie hem bevredigde — was altijd een genot om het trefende van zijn woordenkeus en stijl en den kunstigen opbouw van zijn redeneering. Het is niet vreemd, dat Potgieter een van zijn lievelingsschrijvers was.

Uit een verwonderlijk rijke lectuur — maar ik heb nooit begrepen wanneer hij tijd tot lezen vond — putte hij een zeldzaam thuiszijn in allerlei gebied van kennis. Met hetzelfde gemak, waarmee hij, bij een wandeling op de hei, je met een merkwaardig botanische bijzonderheid verraste, kon hij in gezellig gesprek een tooneelherinnering vertellen of je vergasten op een pittoreske episode uit de vaderlandsche geschiedenis.

Die veelzijdige belangstelling van Visser was allermint uitsluitend cerebraal, maar werd gestuwd door een sterken onderstroom uit de rimpelingen van zijn diep ontvankelijk gemoed. Zoo kon hij openstaan voor kunst, toen zijn ambt hem daarmee in nauwe aanraking bracht. Van aanleg muzikaal, kreeg hij van muziek de diepste ontroering en zijn gelukkigste oogenblikken. Met architectuur en beeldende kunst heb ik hem in de lange jaren van onze vriendschap gestadig vertrouwd zien worden, zoodat hij, bij aangeboren smaak, zich een eigen oordeel kon verwerven, waarnaar wij in de Commissie voor opdrachten aan kunstenaars graag luisterden. Het was hem zoo heilig „ernst” met al wat hij deed, dat hij ook tegenover hem vreemde uitingen van kunst nooit met gemakkelijk afwijzen stond, maar altijd probeerde er begrip voor te vinden.

Visser’s mooiste bezit was zijn gave karakter: zijn rechtschapenheid, zijn trouw. In de humanistische levenshouding is de humaniteit voorondersteld: humaan was Visser in de hoogste mate. Dat bleek al uit zijn kostelijken zin voor humor, dat bleek vooral uit zijn diep besef van de menselijke belangen, die nu een-

maal aan zakelijke beslissingen onafscheidelijk zijn verbonden. Maar hoe talloos velen is dat ook gebleken, voor wie hij, buiten alle ambtelijk verband, altijd tot helpen klaar stond, zooals hij dat ook voor joodsche vluchtelingen deed, die hij nooit gezien had.

Wij, die de instellingen bestuurden, waarover hij de departementale bemoeienis had, wij hebben van Visser's humanisme en humaniteit alle dagen ervaring gehad.

Visser was geen gemakkelijk man, maar hij was het moeilijkst voor zichzelf. Zijn eerbied voor het leger en zijn gehechtheid aan zijn militaire ambt, kwamen niet alleen voort uit warme vaderlandsliefde, maar ook uit zijn gevoel voor stijl en discipline, dat hij in strenge zelftucht bovenal beleed. Had hij daarmee het recht verworven te bevelen en hield hij er wel van zijn gezag te doen gelden — wie zag toch niet wat, in diepste wezen, een teerhartig man hij was..... JAN KALF

DEVENTER MONUMENTEN

DOOR DR E. H. TER KUILE

Ter gelegenheid van de algemeene vergadering van den Oudheidkundigen Bond te Deventer op 7 Juli 1911 gaf wijlen de heer F. A. Hoefer een zeer uitvoerige beschouwing over deze stad en haar monumenten in het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond van 1911 blz. 111—170. Er zou geen reden zijn op dit artikel terug te komen, ware het niet, dat sindsdien aan de belangrijkste gebouwen van Deventer, te weten de Groote of St Lebuïnuskerk, de Bergkerk, het Stadhuis, het Landshuis en de Waag, omvangrijke restauratiewerken zijn uitgevoerd, welke, nu de Bond weer hier vergadert, een bespreking vereischen.

GROOTE OF SINT LEBUINUSKERK

De uitwendige restauratie onder leiding van wijlen den architect W. te Riele, welke in 1905 was begonnen, werd in 1926 voltooid (zie afb. 2). De toren, die aan de burgerlijke gemeente toebehoort, bleef hierbuiten. Nauwelijks was de uitwendige restauratie tot een einde gebracht, of er werd een commissie voor de inwendige restauratie gevormd, die, ondanks het feit, dat zij het zonder overheidssubsidies moest stellen, nu reeds ongeveer de helft van haar omvangrijke taak heeft voltoerd. Deze inwendige restauratie leverde bijzonder belangrijke gegevens aangaande de vroegere gedaanten der kerk. Alvorens daar meer over te zeggen, zal het echter dienstig zijn een kort overzicht te geven over de geschiedenis der St Lebuïnuskerk.

Onder de herbouwers van het heiligdom, dat de geloofsverkondiger Lebuïnus in de 8ste eeuw te Deventer stichtte, worden de Utrechtsche bisschoppen Balderik (918—976) en Bernoldus (1027—1054) genoemd, de laatste beter bekend onder den onofficieelen naam Bernulphus. De bronnen, die dit vermelden, zijn van twijfelachtige waarde. Ten aanzien van Balderik levert

zulks voor ons niet veel bezwaar, omdat het onaanvaardbaar is, dat eenig deel van de bestaande kerk nog uit zijn tijd zou kunnen dagteekenen. De romaansche basiliek, die de kern vormt van de kerk, vertoont echter vormen, die kenmerkend zijn voor de elfde eeuw, zoodat het zeer waarschijnlijk is dat Beka en het grafschrift, hetwelk vroeger in de Pieterskerk te Utrecht aanwezig was, het bij het rechte eind hebben, voor zoover zij Bernoldus als bouwheer roemen van de Deventer kerk.

Gemelde romaansche basiliek, waarvan Hoefer en Te Riele ons een reconstructie hebben gegeven in hun monografie der St Lebuïnuskerk, was van tufsteen opgetrokken, ongewelfd, en bezat een Westelijk en een Oostelijk dwarsschip. Het Oostelijke koor was voorzien van een krocht en geflankeerd door kapellen in het verlengde der zijbeuken. Of zich aan het Westelijk eind ook een koor dan wel een ingangspartij bevond, is onzeker.

Reeds ten tijde van Bernoldus was er een kapittel aan de kerk verbonden, gewijd aan de H. Maagd en St. Lebuïnus. Dit moet er toe hebben geleid, dat aan de N.W. zijde een afzonderlijke parochiekerk, de Maria-kerk verrees, die in 1252 wordt vermeld, in de 15de en 16de eeuw werd verbouwd, en waarvan na een gedeeltelijke slooping in de 17de eeuw nog aanzienlijke resten over zijn.

In het begin van de 13de eeuw ging men er toe over het Oostelijk gedeelte der St Lebuïnuskerk, koor en aansluitend dwarsschip, met ribgewelven te overkluisen. Hierop wijzen de laatromaansche kolonnetten, die daar klaarblijkelijk naderhand tegen de pijlers en wanden zijn aangebracht, alsmede de laatromaansche vensters met kraalprofiel, die noodig werden door de nieuwe travée-indeeling van het koor. Het middenschip heeft vroeg-gothieke kolonnetten en met kolonnetten bezette

halfzuilen, bestemd voor een overkluizing met zesdeelige ribgewelven. Waarschijnlijk behooren zij tot een verbouwing na een brand in 1235. Ongeveer een eeuw later, in 1334, werd de Lebuïnuskerk evenals de Mariakerk weer door een brand geteisterd, maar wij vermogen geen deelen aan te wijzen, die kennelijk dagteekenen uit een onmiddellijk daarop volgende periode. Volgens een rekeningpost uit 1454 begon men toen den toren af te breken, en in 1463 werd een aanvang gemaakt met een nieuwen toren. De plattegrond leert duidelijk, dat men de bedoeling moet hebben gehad twee torens aan de Westzijde te bouwen, waarvan alleen de Zuidelijke tot stand kwam. Ongeveer tegelijkertijd met den nieuwen toren is de gothieke Zuiderzijbeuk uitgevoerd. In 1486 sloot het kapittel een overeenkomst met den magistraat tot het maken van een kooromgang, overeenkomstig den reeds voltooïden zuiderzijbeuk, en terwille waarvan het kapittelhuis boven de St Olofskapel mocht worden gesloopt. Tengevolge van dit werk moesten in 1502 de gewelven van het hoogkoor door nieuwe worden vervangen. Intusschen had men in de jaren 1494—1499 de Raadskapel tegen den zuidgevel van het Oostelijke romaansche dwarsschip opgetrokken. In de zestiende eeuw werd de hallekerk voltooid door den bouw van den Noordelijken zijbeuk. De huidige gewelven dagteekenen alle uit de 15de en 16de eeuw.

Wat nu het verloop van de inwendige restauratie betreft, in 1927 begon men bij wijze van proef een wandvak van den buitenmuur van den kooromgang te ontdoen van de bepleistering. De gloed van de te voorschijn gekomen baksteen, verlevendigd door den toon van de zandsteen kolonnetten en negblokken, leverde zulk een aantrekkelijk gezicht, dat besloten werd op deze wijze voort te gaan. Met uitzondering van de gewelkappen en die weinige gedeelten van de wanden, welke beschilderingen bezaten, werden van lieverlede het heele koor, het Oostelijke dwarsschip en de Raadskapel van de pleister ontdaan, en in 1938 maakte men een aanvang met het schip door een der pijlers onderhanden te nemen.

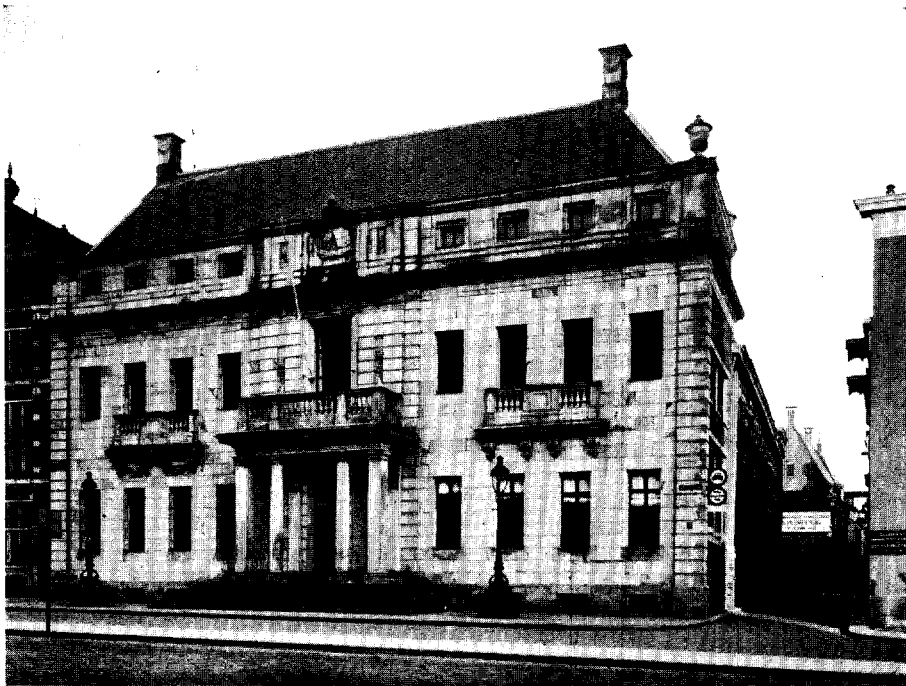
Het bleef evenwel niet bij ontleisteren. De 19de-eeuwsche muur, die het middenkoor van de kruising afsloot, werd gesloopt. Het bovendeel daarvan bestond uit platen roodbruin gaderde kalksteen, gevat in zandsteen omlijstingen van romaansche profiel, ongetwijfeld overblijfselen van een romaansche koorafsluiting. Deze zijn terzijde gelegd met de bedoeling ze te gelegener tijd weer in de kerk op te stellen. Het Westelijk gedeelte van den koorvloer werd nu verlaagd tot het algemeene hedendaagsche niveau, en op de plaats waar

zij vroeger ook geweest zijn, werden treden gemaakt naar het verhoogde deel boven de krocht.

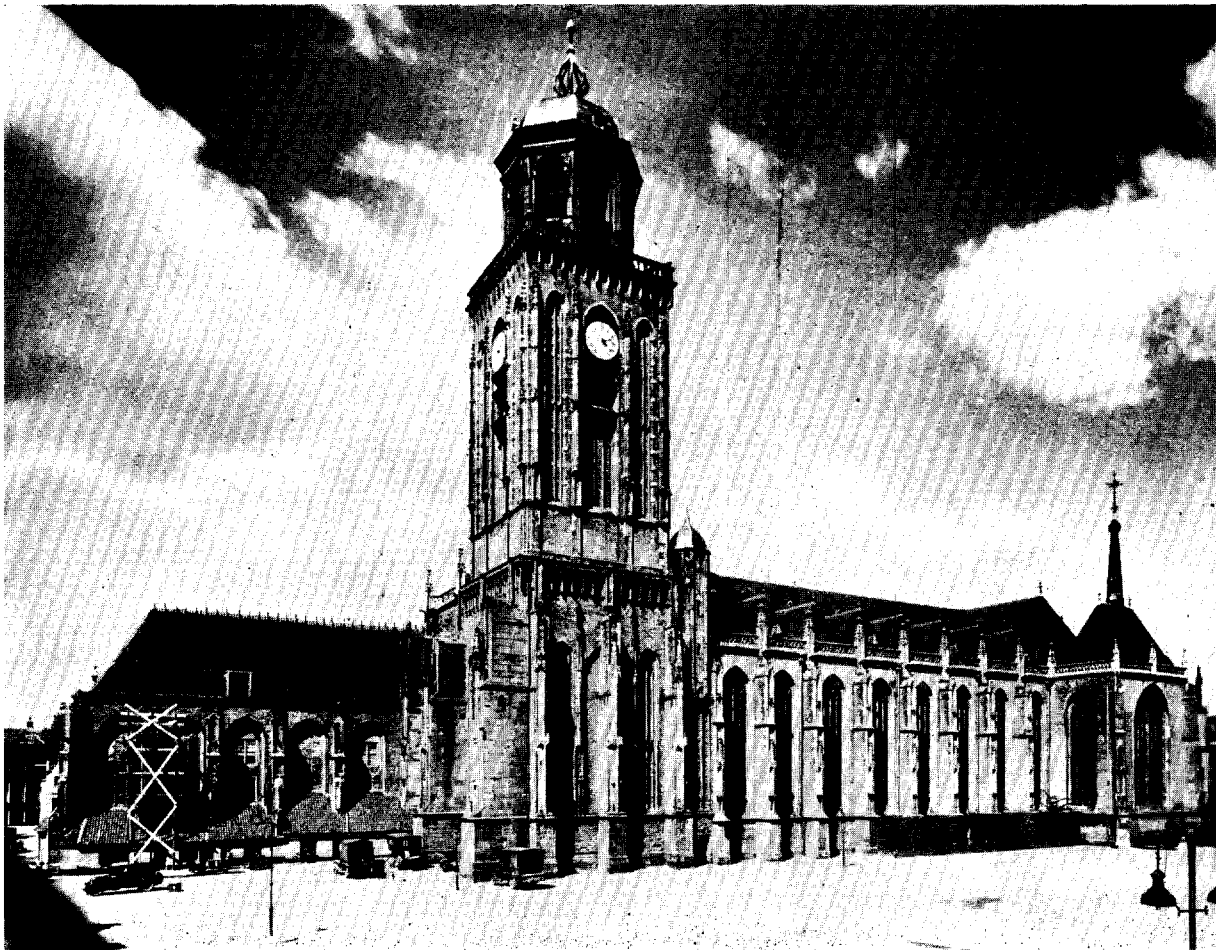
De voornaamste gegevens omtrent den vroegeren toestand, welke aan het licht zijn gekomen, volgen thans.

Het bleek, dat de apsis van het Oostelijke romaansche koor uitwendig niet halfrond was geweest, zooals inwendig, maar den vorm had bezeten van een halven zeshoek. In het midden van de sluiting vond men het oorspronkelijke venster van de krocht vrij volledig terug. De andere vensters zijn later hooger opgehakt. Tegen de wanden van het middenkoor (zie afbb. 3, 4 en 5) werden aan weerszijden de moeten zichtbaar van twee kruisgewelven, die de zijkapellen in beneden- en bovenruimten hadden verdeeld (zie afb. 4). De benedenruimten gaven toegang tot de krocht. De bovenruimten, die eveneens naar het dwarsschip waren geopend, konden worden bereikt door trappen in het koor, welke Westwaarts langs de wanden voerden tot doorgangen naast de kruispijlers. Van deze trappen en doorgangen, die in de vorige eeuw nog aanwezig waren, ziet men thans nog de moeten. Uit dakmoeten tegen de buitenzijden van het romaansche koor is af te leiden, dat de zijkapellen zich tot dicht bij de apsis hebben uitgestrekt, een eind verder dan de kruisgewelven, die ze in tweeën verdeelden. Hoe de kapellen op het Oosten eindigden, blijft een raadsel. Voorts blijkt, dat men bij den bouw van den kooromgang in de eerste travée van de Zuidzijde een soort tribune aanbracht, welker gewelf, dat op een middenzuil of -pijler rustte, zijn sporen naliet in de wanden (zie afb. 4). Het groote gothieke venster van deze travée is eerst in de 19de eeuw gemaakt. Waar het Oostelijke dwarsschip naar den Zuiderzijbeuk is geopend, kwamen de overblijfselen der nissen aan den dag van de romaansche gevels. Van de drie rijen nissen boven elkander waren alleen de onderste en de bovenste van vensters voorzien, de middenrij was blind. De bovenste rij nissen is boven de gewelven nog vrij volledig aanwezig.

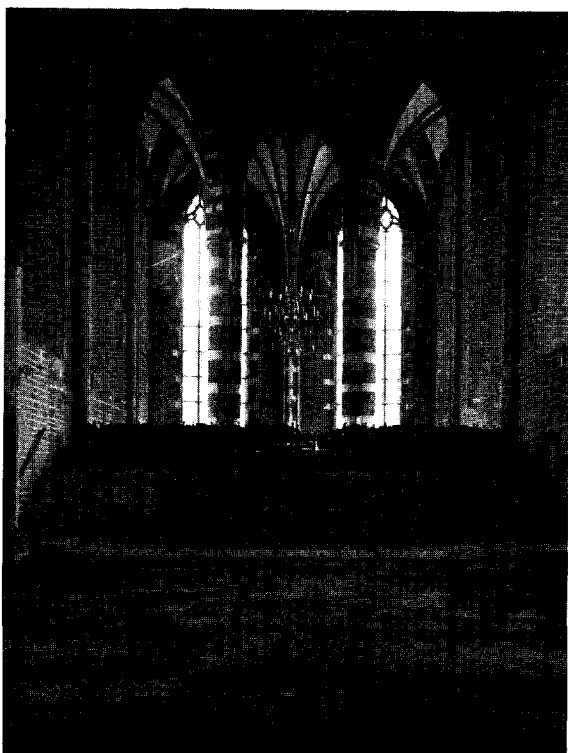
Een bijzonder probleem leveren de pijlers van het schip tusschen de kruispijlers van de beide transepten. Deze pijlers van het schip zijn, zooals Hoefler en Te Riele al wisten, in hoofdzaak van baksteen opgetrokken. Boven de gewelven zijn echter nog de tufsteen muren van den romaanschen middenbeuk bewaard. Uit dit laatste concludeerden Hoefler en Te Riele, dat de baksteen pijlers van het schip ten minste even oud moesten zijn als de 11de-eeuwsche bovenmuren. Wij kunnen deze opvatting niet aanvaarden, en hebben de vaste overtuiging, dat de baksteen pijlers na-ro-

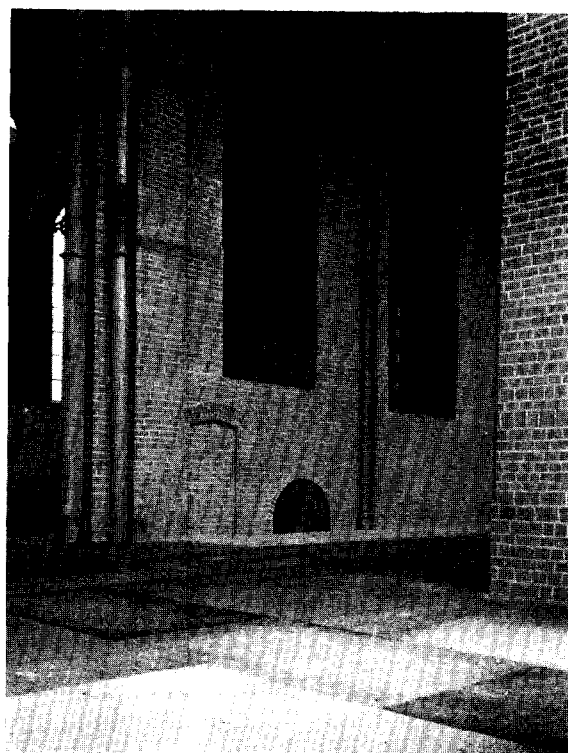
Afb. 1. Stadhuis
(Foto J. H. Rutgers)

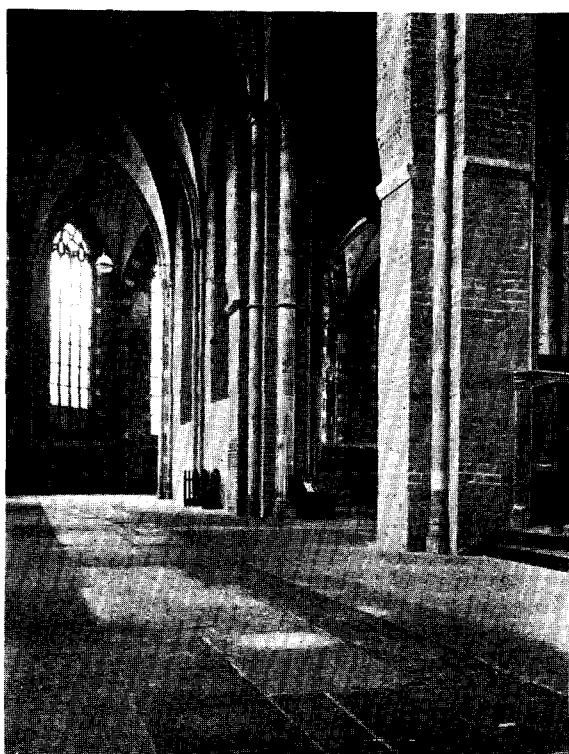
Afb. 2. St. Lebuïnus- en Mariakerk
(Foto J. H. Rutgers)

Afb. 3. St Lebuïnuskerk, het Koor
(Foto E. H. ter Kuile)

Afb. 4. St Lebuïnuskerk, Zuidwand Romaansch Koor
(Foto E. H. ter Kuile)

Afb. 5. St Lebuïnuskerk, N Zijbeuk naar het Oosten
(Foto E. H. ter Kuile)

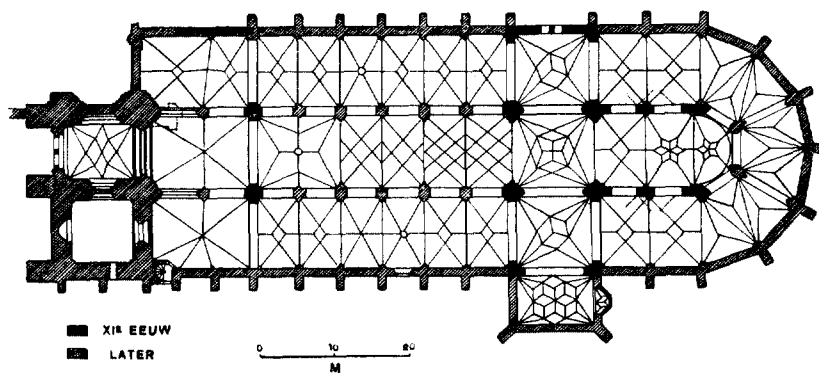
Afb. 6. St Lebuïnuskerk, Beschildering NO Kruispijler
(Foto A. G. Beltman)

maansch zijn. De vraag komt dan naar voren, hoe de oorspronkelijke steunpunten van de hoge wanden van het schip dan wel zijn geweest. In dit opzicht is het bijzonder belangrijk vast te stellen, dat de St Lebuïnuskerk groote verwantschap heeft met de St Pieterskerk te Utrecht, die eveneens uit de elfde eeuw dagteekent. Beider krochten hebben sterke gelijkenis, beider apsiden zijn inwendig half rond en uitwendig halfzeshoekig, beide hebben cryptkapellen met verdiepingen aan weerszijden van het koor. De onderstelling ligt voor de hand, dat het schip van de St Lebuïnuskerk dan ook twee rijen zuilen heeft gehad evenals de Pieterskerk te Utrecht. Is dit werkelijk zoo geweest, dan zullen die zuilen niet of in ieder geval niet alle op dezelfde plaatsen hebben gestaan als de latere pijlers. De aanzienlijke onderlinge afstand van de pijlers, ongeveer 5.50 m hart op hart, maakt dit onwaarschijnlijk. Bovendien kloppen de tegenwoordige intercolumnniën van het schip niet met de oude romaansche vensters, waarvan de resten nog boven de gewelven aanwezig zijn ten getale van negen aan elke zijde. Vermoedelijk zijn er oorspronkelijk evenveel intercolumnniën als vensters geweest. De kans bestaat dan, dat de pijlers om den ander in hun kern nog een romaansche zuil bevatten.

Nu wij verklaarden het baksteenmetselwerk van de pijlers in het schip voor na-romaansch te houden, dienen wij nog een baksteenkwesie aan te roeren. Hoefler en Te Riele vermelden, hoe zij onder den vloer de fundeering van den N.W. pijler der Westelijke kruising aantreffen. Deze was zoodanig van vorm, dat volgens de ontdekkers in dezen hoek een toren met trap in den wand moet hebben gestaan. Onder in het fundament werd baksteen gevonden. Dit laatste doet ons ernstig betwijfelen, of bedoelde fundeering werkelijk tot de elfde-eeuwsche bouwperiode behoort.

Intusschen, de inwendige restauratie is niet alleen ondernomen en belangwekkend om de gegevens, die zij omtrent de bouwgeschiedenis verschaft, maar evenzeer wegens de aesthetische resultaten. Een restauratie in den strikten zin des woords is het eigenlijk niet. Wij hebben meer dan eens betoogd, dat onze middeleeuwsche kerken, behoudens uitzonderingen voor Groningen en Friesland, oorspronkelijk steeds in hoofdzaak gewit zijn geweest, al dan niet op een pleistergrond. Voor de St. Lebuïnuskerk is er een duidelijke aanwij-

zing in deze richting. Boven de laatgothieke gewelven van het middenschip bevinden zich de muralen der vroeggothieke zesdeelige gewelven. Welnu, deze muralbogen, alsmede de wandvakken, die zij omsluiten, zitten nog dik onder het witsel der middeleeuwen. Hoewel men dus historische bedenkingen zou kunnen maken tegen de gevolgde wijze van restaureeren, meenen wij deze in het onderhavige geval toch zonder voorbehoud te kunnen toejuichen. Verrassend is de rijkdom van kleur en toon, vol levendigheid de afwisseling van baksteen, tufsteen, trachiet en zandsteen, en de indruk is van een groote wijding. Men vergete echter niet, dat het hier een speciaal geval betreft. De St Lebuïnuskerk was door de verbouwingen van de 15de en 16de eeuw een vrij nuchtere hallenkerk geworden. Die nuchterheid was nog in hooge mate versterkt, doordat na de reformatie de oude kooromsluitingen waren verdwenen, en alles verloren was gegaan, wat een kerk aankleedt. Het wit van wanden, pijlers en gewelven werd niet meer gebroken door gekleurde glazen, bonte epitafen, rijke of stemmige meubelen, die elders in ons land luister bijzetten aan de Hervormd geworden middeleeuwsche kerken. De St Lebuïnuskerk was een leege, kille en doodsche ruimte geworden. De inwendige restauratie heeft haar weer leven gegeven, een heel ander leven dan zij ooit heeft gehad, maar een leven vol bekoring voor ons geslacht, en dat ons bijna doet vergeten, hoe leeg de kerk eigenlijk is. Men bedenke ook, dat juist die leegte deze behandeling mogelijk

St Lebuïnuskerk, plattegrond

maakte. Gekleurde glazen, meubelen en grafmonumenten houden het niet uit tegen wanden, die het naakte materiaal toonen, waaruit zij zijn samengesteld. Omdat dit alles hier ontbrak, was een restauratie op deze wijze niet alleen gewenscht, maar ook eerst mogelijk.

Tenslotte zij nog een enkel woord gewijd aan de schilderijen.

Vóór de laatste restauratie waren hoog in den kooromgang tegen de wanden reeds drie figuren zichtbaar: St Michael, St Quirinus en één waarvan maar weinig is overgebleven. Ook waren toen al een voorstelling van het Laatste Oordeel in het Westelijk eind van den Noorderzijbeuk ontdekt en eenige engelfiguren in de krocht, alles uit het laatst van de 15de en uit de 16de eeuw. Sinds 1927 zijn op de gewelven decoratieve schilderijen ontbloot, waarbij enkele figuren, onder andere St Olaf en St Gertrudis alsmede een Christus als Man van Smarten in de Noordzijde van den kooromgang. Wandschilderingen zijn alleen in het hoogkooor aangetroffen, en in het bijzonder op de beide Oostelijke kruispijlers, waar naast afbeeldingen van Heiligen (links de H.H. Victor en Dorothea) musiceerende engelen van groote bekoring zijn (afb. 6). Ook deze nieuw ontdekte schilderijen zijn geen van alle ouder dan de 15de eeuw. Voor uitvoeriger bespreking zij verwezen naar een artikel van pastoor A. E. Rientjes in het „Gildeboek”, 1932, blz. 35, en Hoogewerff's „Noordnederlandsche Schilderkunst”, I blz 273. De daarbij gereproduceerde foto's zijn gemaakt door den president-kerkvoogd, den heer A. G. Beltman, die zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt voor deze restauratie, en wien ook wij zeer veel dank verplicht zijn.

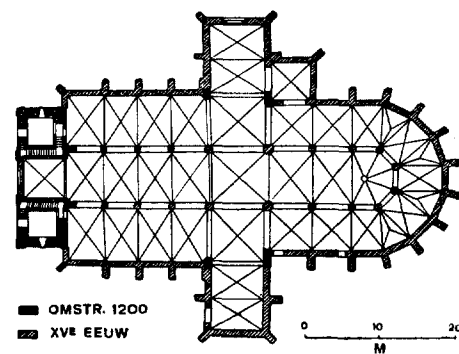
BERGKERK

Met uitzondering van de beide torens onderging deze kerk in de jaren 1915—1923 een algeheele restauratie (zie afb. 7) onder leiding van wijlen den architect W. Te Riele.

Over de bouwgeschiedenis dezer kerk is veel minder bekend dan over die der St Lebuïnus. Zij wordt een kapel genoemd in een acte van 1206, welke acte ondatteekend is door den bisschop Albert van Lijfland, die haar had gewijd. De oudste gedeelten van het bestaande gebouw, de beide torens tot de baksteenen bovengeleding, muurresten van een dwarschip en de basementen van de Oostelijke kruispijlers, behooren tot een laat-romaansche basiliek met nevenkoren, vermoedelijk uit de eerste helft van de 13de eeuw. Ter hoogte van de orgelgalerij bevatten de naar elkander toegewende torenmuren dichtgezette rondbogen, welke er op wijzen, dat hier ook al in den romaanschen tijd een tribune moet hebben bestaan. In de vijftiende eeuw werd de kerk grondig verbouwd. Men begon met een geheel nieuw koor, voorzien van een omgang. Bij de Westzijde van de voormalige kruising werd de nieuwe lichtbeuk voorloopig afgesloten, zooals duidelijk is te zien aan metselwerk en bekapping. Na eenigen tijd werd

ook het oudere schip vervangen door een basilikaal gothiek schip. Op het gewelf van den Noorderzijbeuk komt het jaartal 1463 voor, op dat van den Zuiderzijbeuk 1466. Nog wat later trok men lage dwarsarmen op tegen de einden van het romaansche dwarschip, de Noordelijke in 1497. Tenslotte volgde de kapel aan de Noordzijde van het koor en een sacristie daartegenover aan de Zuidzijde, welke laatste in de vorige eeuw moest plaats maken voor de neo-gothieke kosterswoning. De verhooging van de torens met een baksteenen geleding zal ongetwijfeld tegelijk met de verhooging van het schip tot stand zijn gekomen.

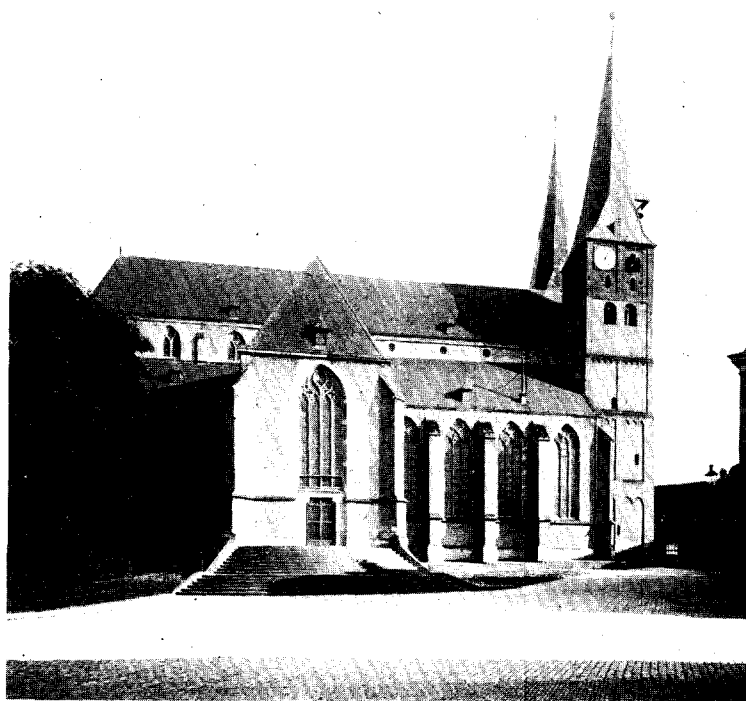
Bij de restauratie zijn muren, gewelven en kappen waar zulks noodig was hersteld. De vensters, welke dichtgemetseld waren, onder andere de kleine boven in de lange wanden en het groote in den Westgevel van het middenschip werden heropend, en overal werden nieuwe zandsteenen vensterharnassen ingezet. Van de oorspronkelijke harnassen waren slechts in enkele dichtgemetselde vensters overblijfselen bewaard. Vooral het inwendige onderging een groote verandering, doordat alle wanden werden ontdaan van witsel en pleister. Hierbij ontdekte men in de uiteinden van de Oostelijke wanden van het voormalige romaansche dwarschip rondboognissen (afb. 8) met zeer merkwaardige schilderijen waarover hieronder nader. Doordat de bogen naar den kooromgang wijder zijn

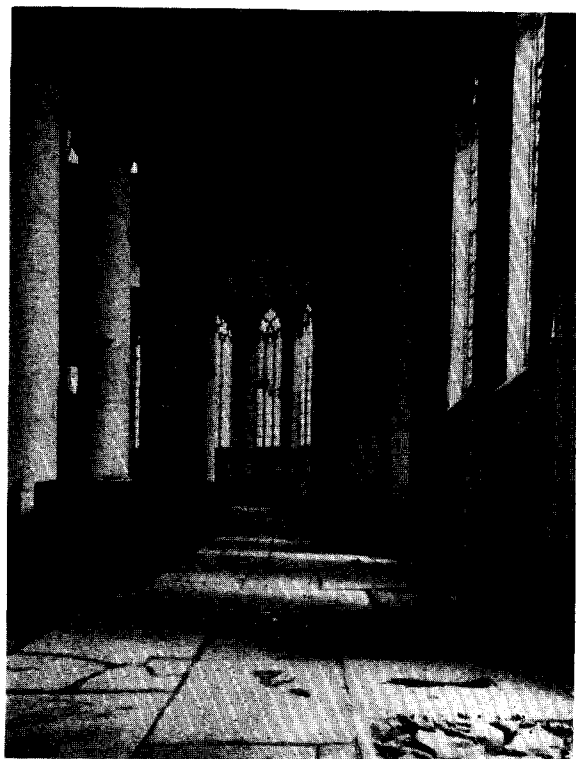
Bergkerk, plattegrond

dan de vroegere bogen naar de nevenkoren, zijn de naar elkander toegewende kanten dezer nissen verloren gegaan.

Voorzoover het blootgekomen muurwerk uit baksteenmetselwerk bestaat, is het gesausd in een lichtgele tint, die niet al te zeer afsteekt bij de natuurlijke kleur van de tufsteen, waaruit ook aanzienlijke gedeelten zijn opgetrokken. Dat de wanden oorspronkelijk gepleisterd waren, blijkt uit verschillende schilderijen en wijdingskruisen, die op een pleisterlaag zijn aangebracht,

Afb. 7. Bergkerk van het Noorden
(Foto J. W. Jansen)

Afb. 8. Bergkerk, Z Zijbeuk naar het Oosten

(Foto E. H. ter Kuile)

Oudheidkundig Jaarboek MCMXXXIX

Afb. 9. Bergkerk, Romaansche nis met
wandschilderingen

(Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

Deventer

Afb. 10. Landshuis voor de restauratie
(Foto Lichtbeeldeninstituut)

Afb. 11. Landshuis na de restauratie
(Foto H. Roosdorp)

Afb. 12. Waag, na de restauratie
(Foto Lichtbeeldeninstituut)

Afb. 13. Gevel van Groote Overstraat n° 97 in 1917
(Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

welke plaatselijk is gespaard gebleven. Een groote verbetering was het verlagen van den koorvloer, waardoor de basementen van de beide Oostelijke romaansche kruispijlers aan den dag kwamen onder de schachten der latere tufsteenen kolommen. De overige kolommen van het koor bestaan uit Baumbergersteen, die van het schip uit Bentheimersteen. Zeer te betreuren is de uitermate smakeloze beglazing. De muur- en gewelfschilderingen zijn gedeeltelijk vóór, gedeeltelijk tijdens de restauratie aan het licht gekomen. Verreweg het belangrijkste is het schilderwerk in de romaansche nis van het Noorderdwarspand (afb. 9). Op den achtergrond bevindt zich de figuur van een heiligen bisschop. De kanten zijn versierd met een eigenaardig motief, dat een beglazing schijnt voor te stellen, waarop medaillons met engelen en een Christusfiguur. De overeenkomstige nis aan de Zuidzijde heeft slechts onsamenhangende resten bewaard.

De overige schilderijen dagteekenen meest uit de 15de en het begin der 16de eeuw: een zeer beschadigde Christoforusvoorstelling op den Noordwand van den kooromgang, een Boom van Jesse op den Westwand van den Noorderzijbeuk, een curieuze voorstelling van een koning en een koningin, die op den Oostwand van den Zuiderdwarsarm over een stads- of kasteelmuur in een landschap kijken, de bekoorlijke decoratieve gewelfbeschilderingen, en nog eenige minder belangrijke resten.

Thans volgen de gemeentegebouwen, die onder leiding van den gemeentearchitect, den heer J. W. Uytendhout, zijn gerestaureerd.

STADHUIS

De indrukwekkende zandsteenen frontpartij aan het Groote Kerkhof, een verdienstelijk werk uit 1693/94 naar ontwerp van Jacob Roman, werd een tiental jaren geleden nog ontsierd door leelijke bruine verflagen. Ook miste men zeer de beide zandsteenen schoorsteenen, die blijkens het prentje in „Het Verheerlijkt Nederland” in de eerste helft der 18de eeuw nog op het dak prijkten. In 1930 werd al het zandsteenwerk van de frontpartij van de verf ontdaan, en verzezen de schoorsteenen weer op het dak, hetgeen den welstand zeer ten goede is gekomen (zie afb. 1).

In 1937 werd de oudere zijgevel aan de Polstraat, welke in 1662 naar ontwerp van Philips Vingboons was opgetrokken, onderhanden genomen. Deze pilastergevel, in hoofdzaak uit baksteenmetselwerk bestaande, was door verzakkingen ernstig ontwricht, zoodat allereerst de fundeeringen moesten worden versterkt. Daarna zijn ook hier de lagen pleister en verf

van de baksteen en natuursteen verwijderd en aanzienlijke stukken metselwerk vernieuwd. De 19de eeuwse vensterramen bleven gehandhaafd. Een stuk deftige 17de eeuwse architectuur, dat met zijn grauwe kleur vroeger in de sombere Polstraat niet opviel, is aldus tot nieuw leven gewekt.

LANDSHUIS

De voorgevel van het voormalige Landshuis, nu Politiebureau, dagteekent van 1632, en behoort tot de rijkste renaissancegevels in het Oosten des lands. In 1770 had men de oorspronkelijke zandsteenen vensterkozijnen vervangen door breede schuiframen, waardoor de samenhang van de architectuur was verbroken. Voorts was de geheele oppervlakte bedekt met pleister en verf (zie afb. 10). Een inwendige verbouwing was een aanleiding om in den jaren 1927—1928 hierin verbetering te brengen (zie afb. 11). Alle metselwerk en het zandsteenwerk werd schoongemaakt, en de vensters herkreten de zandsteenen kozijnen, welke het prentje in „Het Verheerlijkt Nederland” afbeeldt¹⁾. Ook de vrij sobere achtergevel aan de binnenplaats werd gerestaureerd en van zandsteenen vensterkozijnen voorzien.

WAAG

De Waag, schilderachtig bouwwerk in laatgothieken stijl, opgetrokken in 1528 en in 1643 versierd met een rijk bordes, werd in de jaren 1915—1927 van lieverlede geheel gerestaureerd (zie afb. 12). Aanvankelijk bestond het werk vrijwel uitsluitend in het aanbrengen van nieuwe zandsteenen kruiskozijnen inplaats van de ordinaire 19de eeuwse houten ramen. In 1921 werden bordes en trappen, die sterk van inwatering hadden geleden, hersteld, en in 1925 waren ook alle kappen in orde gebracht. Intusschen had de toestand der fundeeringen reeds jaren lang zorg gebaard. De verzakkingen, die reeds van ouden datum waren kwamen niet tot stilstand, de steunbeeren, die men in 1873 tegen den Noordgevel had geplaatst, bleken niet voor hun taak berekend, en het toenemend verkeer deed nieuwe scheuren ontstaan. In 1921 stond de Noorderzijgevel ongeveer een halven meter uit het lood. In 1926 oordeelde men den toestand zoo ernstig, dat het gemeentebestuur, zonder een beslissing af te wachten op een verzoek om Rijkssubsidie, besloot onmiddellijk in te grijpen. Het bouwwerk werd op een reeks ondergrondse betonpijlers gevangen, waardoor zijn stabiliteit verzekerd kan worden geacht.

1) Intusschen dient wel vermeld te worden, dat men in 1632 ruim f 227 uitgaf voor het schilderen van den pasgebouwen gevel.

„DE DRIE HARINGEN”

Ten behoeve van de verzamelingen van het stedelijk museum, waarvoor de Waag niet voldoende plaats meer bood, verwierf de gemeente dit huis, dat uit 1575 dagteekent, en een der alleraardigste en best bewaarde 16de eeuwse renaissancehuizen van ons land is. In de jaren 1928—1930 werden daarop aan het gebouw, dat in het algemeen in zeer goeden staat verkeerde, verschillende herstellingen uitgevoerd, zonder dat bepaald van een restauratie sprake kan zijn.

KANTONGERECHT

Onze besprekingen van de sinds 1911 te Deventer tot stand gekomen restauraties kunnen wij besluiten met die van het Kantongerecht, het oude Bouwershuis uit het tweede vierendeel der 17de eeuw aan den Brink. In het voorjaar van 1939 is de Rijksgebouwendienst begonnen de gevels aan den Brink, waarvan de zijgevel wat jonger is dan de hoofdgevel, te ontdoen van de dikke verflagen, die allerlei ongerechtigheden bedekken.

Algemeene Litteratuur over de Monumenten van Deventer:

M. E. HOUCK, Oud-Deventer Prentenboek, uitg. Ch. Dixon (uitverkocht); J. A. MULOCK HOUWER, Oud-Deventer in Bouwk. Tijdschrift 1900, M. E. HOUCK, Wandelingen door Oud-Deventer in Het Huis Oud en Nieuw

De bestaande schuiframen zullen in hoofdzaak gehandhaafd blijven, maar van kleinere ruiten worden voorzien, terwijl het 19de eeuwse houten torentje op het dak zal verdwijnen.

Helaas moeten wij eindigen met een necrologie. Deventer verloor twee overblijfselen van middel-eeuwse bouwkunst, namelijk den toren van de Zandpoort, die tot voor enkele jaren nog gespaard was, en een merkwaardigen, schoon niet ongeschonden gothieken geveltop aan de Grootte Overstraat, welke laatste in het voorjaar van 1939 werd afgebroken voor den bouw van een nieuw winkelhuis (afb. 13).

Ondanks deze beide gevallen van slooping heeft Deventer in de afgelopen decennien veel voor zijn monumenten gedaan. Het bovenstaande relaas is er een bewijs van. Dit geeft ons reden te hopen en te vertrouwen, dat Deventer den naam, dien het verworven heeft, hoog zal blijven houden.

Jaarg. VII en VIII, afz. uitgaaf bij Ch. Dixon (uitverkocht); F. A. HOEFER, Mededeelingen over de monumenten van Deventer enz. in Bulletin van den Oudheidk. Bond 1911; Voorloopige lijst der monumenten van Overijssel.

HET GEMEENLANDSHUIS VAN RIJNLAND TE LEIDEN

DOOR MR. J. SLAGTER

Het artikel van dr. E. H. ter Kuile „Overheidsbouw te Leiden 1588—1632” (Oudheidkundig Jaarboek 7e jaargang aflev. 3/4 1939) geeft mij een welkome aanleiding iets mede te deelen over nieuwe vondsten aangaande een overheidsbouw te Leiden in dezelfde periode als door ter Kuile behandeld, n.l. over den bouw van het Gemeenlandshuis van Rijnland, Breestraat 59, aldaar.

Gewoonlijk werd de opvatting gehuldigd, dat Lieven de Key, stadsmetselaar van Haarlem, in 1596 twee ontwerpen had gemaakt, één rijk gedetailleerd en in natuursteen, en een ander, eenvoudiger en goedkoper plan in baksteen met speklagen en sierstukken in zandsteen. Dat eenvoudiger plan was dan uitgekozen en uitgevoerd, zoodat de tegenwoordige gevel het tweede ontwerp-de Key zou zijn. Men grondde deze redeneering blijkbaar op een in de rekening 1597 van Rijnland voorkomende betalingsverklaring, waarin staat dat de Key 95 ponden declareerde wegens het maken van „patronen” voor dit huis en op de resolutie van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden van 25

April 1596, dat het huis zou worden „herthimmert conform het heerlicxste patroon, daer op de hoochste estimatie es gedaen”, wat zeggen wil, het patroon, waarvoor de kostenraming de hoogste was. Daar dit „heerlicxste patroon” (dat men identificeerde met een verloren gegane tekening in Rijnlands archief, vertoonende een rijk versierden gevel, grootendeels van natuursteen) niet is uitgevoerd, doch een andere, eenvoudiger gevel werd gebouwd, nam men aan, dat die eenvoudiger gevel was gemaakt volgens het tweede ontwerp-de Key¹).

Aan deze voorstelling van zaken is de laatste jaren twijfel gerezen. Dr. M. D. Ozinga heeft in het werk onder redactie van dr. H. E. van Gelder „Kunstgeschiedenis der Nederlanden” (zie 11e hoofdstuk pag. 300—301) de vraag gesteld of Lieven de Key wel verantwoordelijk is te stellen voor den nog bestaanden gevel „welke in behandeling zoowel van den Leidschen raadhuisgevel als van de Key's Haarlemsche bouwwerken afwijkt”. Vervolgens heeft dr. E. H. ter Kuile in een in Januari 1938 gehouden lezing voor de Ver. Oud Leiden eveneens op gronden van stijlcritiek zijn twijfel

uitgesproken of de bestaande gevel aan de Key moet worden toegeschreven.

Dit gaf schrijver dezes, die reeds lang geïntrigeerd werd door de duistere plekken in deze geschiedenis, aanleiding, een nieuw onderzoek in de archieven van Rijnland te dezer zake te doen instellen. Hoewel die archieven juist op dit punt leemten bevatten — de notulen van het bestuur vertoonen groote gapingen en belangrijke archiefstukken over den bouw benevens het origineel van een der patronen van de Key zijn op onverklaarbare wijze in of na 1894 verdwenen — kan op grond van het thans gevondene worden verklaard, dat anderen dan Lieven de Key de ontwerpers van den tegenwoordigen gevel waren. Wie die anderen waren, zullen wij hieronder zien. Dit nieuwe archief-onderzoek, dat zich speciaal heeft uitgestrekt over de bijlagen der rekeningen van het hoogheemraadschap, is verricht door den waarnemend-archivaris van Rijnland, den heer W. F. van den Burgh; hem dank ik de kennismaking met de archivalia, door hem met groote zorg bijeengebracht, die een geheel nieuw licht op deze geschiedenis werpen.

Gelijk bekend is, kocht Rijnland in 1578 het heerenhuis van Jacob van der Does aan de Breestraat te Leiden om te dienen als vaste „herberg” tijdens het vergaderen van het bestuur. Al dadelijk bleken reparaties en vertimmeringen noodig²).

Jaren lang dubieert het bestuur van Rijnland tusschen „herthimmeren” (algeheele herbouw), reparaties en verkoopen. De moeilijkheden met het stadsbestuur van Leiden, dat zich tegen de grootsche plannen van Rijnland verzette, zullen hier van invloed zijn geweest.

Op 8 Mei 1590 besluiten hoogheemraden en hoofdingelanden, dat het in 1578 van Jacob van der Does gekochte huis zal worden verkocht „temeer dat die van Leyden opte selve vercopinge op gisteren geinsisteert hebben”, doch met dien verstande, dat het huis eerst te koop wordt aangeboden aan den dijkgraaf (Pieter van der Does) „die gesegt wordt daertoe welgesint te zijn” (*Arch. v. Rijnland Inv. nr. 22*). Maar reeds op 3 Juli 1590, enkele weken later, besluiten dijkgraaf en hoogheemraden, dat deze verkoop „alsnoch sal worden opgehouden” (*ibidem*). Twee jaren later, 10 Maart 1592, besluiten dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden (de benaming der bestuurscolleges is hier telkens letterlijk gevolgd uit de notuleering der resoluties) wegens den slechten toestand van het huis dat „binnen Leyden vergaet”, het niet te verkoopen doch zoo goedkoop mogelijk te repareren (*ibidem*). Weer een jaar later, 23 Mei 1593, wordt in een vergadering

van hoogheemraden en hoofdingelanden op het Leidsch stadhuis met de Burgemeesters der stad besloten „dat de geraemde thimmeragie volgende seeckere bestecken daer off gemaect alsnoch voor een jaer off twee sal worden gediffereerd ende dat men middelre tijt sal ramen separatie van 't voorscr. huys om een gedeelte van dien te overstaen van de hoofdingelanden, binnen Leyden wonende te coop te bieden” (*ibidem*).

Er is dus een ander, vroeger plan tot herbouw geweest dan dat van Lieven de Key; tot dusver is niets gevonden omtrent dit plan en zijn maker(s).

Weer twee jaren later, 13 April 1595, besluiten dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden het gemeenlandshuis niet te hertimmeren, maar te repareren „mit advys van voorscr. Banchem ende de gecommiteerden van die van Leyden” (*ibidem*).

Dezen Banchem (*Mr Jacob van Banchem*, timmerman, later stadstimmerman van Leiden) zullen wij hieronder ontmoeten.

Echter, ruim 7 maanden later is de wind alweer gedraaid: op 28 November 1595 besluit de vergadering van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden „dat de gecommiteerden van dijkgrave ende hogeheemraden mitsgaders eenigen, die de burgemeesteren der stad Leyden daer thoe committeren, souden sullen doen maecken een patroon ende besteck in wat vougen 't huys bequamelick gemaect zoude mogen worden mit estimatie hoe veel 't selve soude comen te kosten”. (*Arch. v. Rijnland Inv. nr. 747*).

Op den verderen gang van zaken heeft het feit, dat het bestuur van Rijnland de kwestie in handen gaf van een commissie, waarin het stadsbestuur van Leiden rijkelijk was vertegenwoordigd, grooten invloed uitgeoefend. Dat men hiertoe kwam is intusschen wel te verklaren, al moet ons de verzuchting van het hart, dat het vermoedelijk aan de bemoeiingen der Leidsche heeren is te wijten, dat het prachtige ontwerp van de Key nooit is uitgevoerd!

Tegen den herbouw van het gemeenlandshuis had het stadsbestuur van Leiden, sinds lang met Rijnland in onmin levend, zich verzet. Op denzelfden dag, waarop bovenvermeld besluit van 28 November 1595 werd genomen, sloten Rijnland en Leiden ter verzoening van hun twisten het „31-jarige accoord”, als gevolg waarvan Leiden zijn verzet tegen dezen herbouw en tegen andere zaken liet varen³).

Men kon dus nu gaan herbouwen, maar de kersverse vriendschap met Leiden zal Rijnlands bestuur tot het besluit hebben gebracht, in de bouwcommissie aan Leiden een rijke vertegenwoordiging te geven ten

einde in deze précaire zaak gevoeligheden te vermijden.

De gecommiteerden hebben daarna een opdracht aan Lieven de Key, stadsmetselaar van Haarlem, verstrekt om eenige „patronen” te maken. Een besluit tot het geven van die opdracht is tot dusver in Rijnlands archief niet gevonden, maar dat het genomen is, blijkt uit eenige archiefstukken, welke hieronder worden vermeld.

Dat de opdracht aan Lieven de Key werd gegeven is niet verwonderlijk, wanneer men bedenkt, dat hij eenige jaren tevoren (1594) ontwerpen had gemaakt voor het stadhuis te Leiden en dat hij in hetzelfde jaar, waarin hij de opdracht voor Rijnland ontving, bezig was een huis te bouwen voor zijn landgenoot Daniël van der Muelen (volgens Ozinga uit Antwerpen afkomstig) op den hoek Rapenburg-Groenhazengracht (later vervangen door het tegenwoordig huis der Bibliotheca Thysiana).

Tot goed begrip van den gang van zaken diene, dat dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden op 25 April 1596 de volgende resolutie namen (*Arch. van Rijnland Inv. nr 22*):

„Op 't point van de beschrijvinghe nopende het herthimmeren van 't gemeen lantshuys binnen Leyden, es bij Dijkgrave, Hogeheemraiden ende Hoofdingelanden geresolveert, dat 't voorscr. huys sall worden herthimmert conform het heerlicxste patroon, daer op de hoogste estimatie es gedaen, off anders gelijk degenen, die gecommiteert zullen worden, oorbaerlijk bevinden zullen, daer dat men tot de costen van dien sal ommeslaen in desen jare 96, mitsgaders in de jaren 97 en 98 telcken drie groten vlaems op yder morgen. Welverstaende dat men in desen jare 't hout sal copen. Item in den jare 97 steen, calck ende ander materialen ende dat de thimmeraige in den jare 98 sal worden begost. Des men de hartsteen middelretijt soude besteden ende gereert doen maecken, tot al 't welck gecommiteert ende geauthoriseert zijn 't merendeel van 't collegie van Dijkgrave ende Hogeheemraden mitsgaders degenen, die bij die van Leyden daertoe sullen worden gecommiteert, so d' selve oock geauthoriseert sijn een fabrycmeester tot vordernisse van de voorscr. thimmerage tot costen van 't land van Rijnlant te gebruycken.”

Blijkt hieruit dat op dien dag de definitieve „patronen” van Lieven de Key in de vergadering aanwezig zijn geweest? Ik meen van niet; het kunnen nog niet de definitieve ontwerpen zijn geweest. Immers, een klein jaar later lezen wij in een brief van Lieven de Key aan Daniël van der Meulen van 5 Maart 1597, dat de

heeren van Rijnland verstoord zijn over het nog niet afleveren van de patronen; ik kom daarop hieronder terug. Bovendien declareert de Key in zijn op 1 Augustus 1597 betaalde declaratie uitgaven voor een reis om de patronen te halen „ter begheerte van mijne heeren om bij haer oversien te worden alheer dat se voldae waeren”. De vertraging moet zijn veroorzaakt door het veranderen en mogelijk het nader detailleeren van de oorspronkelijke ontwerpen.

Er was al spoedig in den boezem van het bestuur van Rijnland en wellicht ook in dien der bouwcommissie meningsverschil over den bouw. Is er een partij tegen de Key geweest, vermoedelijk bestaande uit de Leidsche afgevaardigden? Er rezen stemmen om het heele bouwplan te laten varen en elders een huis te koopen. Zoo besloten dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden volgens een genotuleerde resolutie van 18 April 1597:

„dat den geaccorderen ommeslach van drie groten op yder morgen, voor den jaren 96, 97 ende 98 sall effect sorteren, ende dat men 't gemeen Lantshuys sall vercopen, employerende de penninghen van dien tot copinghe van een ander bequaem huys, ofte dat men 't gemeen Lantshuys herthimmeren sall, sonder in allen geval die somme van sesthien duysent gulden te excederen, in vougen dat soe 't huys niet herthimmert en wort, de gecofte materialen zullen worden vercoft, tot al 't welck gecommiteert ende geauthoriseert sijn, 't merendeel van 't collegie van Dijkgrave ende Hogeheemraiden van Rhijnlandt, mitsgaders 't collegie van Burgemeesteren der stad Leyden ofte degenen, die d' selve daertoe committeren sullen”. (*Arch. van Rijnland Inv. nr 22.*)

De financiën kunnen moeilijk een beletsel zijn geweest. Immers, het duurste plan van Lieven de Key (dat op bovengenoemden datum van 18 April 1597 aan Rijnlands bestuur bekend was), werd door hem op f 10.000,— geraamd, terwijl men toch voor drie jaren een buitengewonen omslag mocht heffen.

De plannen van de Key — vermoedelijk de nader door hem gedetailleerde ontwerpen — moeten tusschen 5 Maart en 1 April 1597 zijn ingediend. Dit volgt uit twee bewaard gebleven brieven van de Key aan zijn vriend en landgenoot Daniël van der Muelen, welke berusten in het Leidsch Gemeentearchief (*Collectie van der Muelen, nr 393*) en uit een aantekening van den secretaris van Rijnland van 1 April 1597 in zijn brief aan het stadsbestuur van Leiden (*Register van de stukken en papieren van Rijnland, nr 2 Gem. Archief van Leiden*).

Deze vrij moeilijk te ontcijferen brieven bevatten

enkele passages, wier beteekenis niet volkomen duidelijk is (de Key is een beter bouwmeester dan schrijver). Bepalen wij ons tot de hoofdzaken, dan schrijft de Key op 5 Maart 1597, dat hij van burgemeester Brouhoven (Foy van Brouhoven, die 1588—1610 tevens rentmeester van Rijnland was) heeft gehoord, dat de heeren van Rijnland hem kwalijk nemen, dat hij „den patroon van haeren bau” niet heeft afgemaakt; dat deze vertraging alleen is te wijten aan zijn werk voor den bouw van het huis van zijn vriend (Rapenburg-hoek Groenhazengracht); dat hij daarom zijn vriend verzoekt, zijn excuses over te brengen aan de heeren van Rijnland en dat hij hun opdracht onder handen heeft en „niet daer af scheyden en sal of het en is volbracht”. Maar hij kan het uitstel niet heelemaal helpen, want hij van zijn kant wacht, of de heeren nu eens eindelijk willen beslissen over een door hem gedaan voorstel. Immers hij heeft er de heeren op gewezen hoe noodig het zou zijn

„zo tot de volcomme proportie ende sieraet van den wercke al tot ghebruijck des huus, de ghevel op de oostzijde ghebreet worde ende dat daer een groote poorte ghestelt worde, zo om het huus te bedyenen, als om met waeghen ende peerden achter up de plaetse huut ende in te vaeren. Zo wilde ic zo wel dat de voorschreven heeren bij den eersten hier up wilden resolveren ende mij haere meynnynghe weten lyeten, up dat ic weten mach waer naer ic mij hebbe te rechten. Ic houde mij voorzeker bij zo verre zij den heeschs van zulck werck overlegghen zij en zullen in deze mijne oppine wesen.”

De tweede brief, die van 4 April 1597, aan Daniel van der Muelen „wonende rechte over het sprincenhof tot Leyden”, is de belangrijkste. Daaruit blijkt, dat de plannen zijn ingeleverd. Na een niet duidelijke tirade over een blijkbaar mislukte poging, met Foy van Brouhoven een voorafgaand gesprek onder vier oogen te hebben, schrijft de Key:

„Als ten eersten tot annemen van het gheheele werck in dry manieren doen heeschs maecken, so hebbe ic haer heeschs ghemaect up den besten patroon thyen duusent guldens ende den volghenden oock gheheel van hertsteen 8 duusent guldens ofte den zelve met root ghespeckeert 7 duusent guldens. Daer naer hebben mij ghevraecht hoe veele dat ic begheeren zoude dat ic 't dweerck condwyseren zouden ende in dachueren lyeten maeken. Waerop ic andtwoorde, dat mijn heeren met mij wel maeken zoude, mudts haere discretie, zeggende: belyefvet mijn heeren, dat ic al den steen leveren zoude voor zekeren prijs zonder dat zij voort te zurghen zouden

moghen hebben. Waarop zij andtwoorden up alles te letten neemen.”

In zijn bovenvermelden brief aan het stadsbestuur van Leiden schrijft de secretaris van Rijnland (Dirk van Egmont) dat het bestuur van Rijnland „gesien de twee patroonen bij Mr Lieven de Key, mr metzelaer der stad Haerlem van de voorgevel van 't selve huys gemaect” en gezien de „estimatie van de costen” heeft besloten... niet te willen besluiten dan tezamen met de hoofdingelanden en dat de gecommiteerden van Leiden mee moeten helpen „rezolueren tot oirbaer van den lande”.

De Key spreekt van 3 patronen, Van Egmont van 2; beiden hebben gelijk. Het derde plan „met root ghespeckeert” (f 7000,—) is een variant van het tweede plan, dat evenals het eerste „gheheel van hertsteen” was en f 8000,— moest kosten.

De nasporingen in de archieven van Rijnland hebben tot dusver, vermoedelijk wegens leemten in de stukken, niet geleid tot het vinden van eenig besluit omtrent de patronen van de Key. Ook van de patronen zelve is niets meer over. In deze archieven is een der patronen aanwezig geweest, dat vermoedelijk een combinatie van het derde patroon en het tweede of eerste voorstelde. Het werd omstreeks 1882 gecopieerd door den toenmaligen opzichter van Rijnland J. B. van Loenen (de copie is thans in het Gem. Archief van Leiden). Deze copie is gereproduceerd bij een artikel van C. H. Dee (ambtenaar ter secretarie van Rijnland), „Nog het Gemeenlandshuis van Rijnland te Leiden” in het Bouwkundig Weekblad 1883, nr 35, benevens in „Het Huis Oud en Nieuw” 1906 afl. 11 bij een artikel van J. B. van Loenen over het Gemeenlandshuis (zie ook bijgaande reproductie). De heer van Loenen heeft de vrijmoedigheid gehad in den rechterbenedenhoek zelf de woorden „Lieven de Key, Inv. & Del. Anno 1598” te schrijven. Het jaartal is bovendien fout. In „De Opmerker” 1907 bl. 243 heeft hij zelf toegegeven, dit opschrift op de copie te hebben gezet, omdat C. H. Dee in zijn Kaartencatalogus van Rijnland bij de teekening had vermeld „Lieven de Key 1598”. Ook de woorden „Gemeenlandshuis van Rijnland te Leiden. Niet uitgevoerd project” zijn een toevoeging van Van Loenen.

Deze belangrijke teekening heeft de Rijksbouwmeester C. H. Peters met andere stukken te dezer zake nog ter leen gehad en deze heeft in 1894 al die stukken, ook de teekening, behoorlijk geretourneerd. Daarna is de teekening met enkele andere stukken verdwenen. Wanneer er lezers zijn, die deze zaken eens mochten tegenkomen, worden zij vriendelijk verzocht dit aan den Secretaris van Rijnland te berichten.

Er is ten slotte nog één stuk over de werkzaamheid van Lieven de Key bekend, n.l. zijn declaratie ad 95 £ voor het maken der patronen, met voorschotten, betaald op 1 Augustus 1597. Ook deze declaratie is verdwenen, maar gelukkig geeft Dee in zijn hierboven vermeld artikel er een copie van, welke aldus luidt:

„Onkosten ghedaen bij mij Lieven de Key over het maeken van zeker patroonen ter belyfte van mijne Edele ende Voorsienige Heeren van Rijnlandt. Eerst ghekommen tot Leyden om horder te nemen van het maeken van den pateroonen, daer wesende 2 daeghen sdaeghs tot 2 guldens is . . . . . f 4.- 0-0-
 Nog huytghegeheven voor waeghenvracht van commen ende gaen, tsaemen „ 1.- 4-0-
 Noch eens ghereyst van Leyden tot Haerlem om de patroonen te haelen, ter begheerte van mijne heeren om bij haer oversien te worden alheer dat se voldaan waren, betaelt voor waeghenvracht . . . . . „ 1.- 4-0-
 Eenen dach daermede verlet is . . . . . „ 2.- 0-0-
 Voor teercosten . . . . . „ 1.- 0-0-
 Item voor de leste Reyse tot Leyden ghekommen, als ic de pateroonen mijn heeren overleverde, betaelt voor waeghenvracht . . . . . „ 1.- 3-0-
 Noch verlet 2 daeghen tot 2 guldens sdaeghs is . . . . . „ 4.- 0-0-
 Noch voor teercosten voor die 2 daeghen . . . . . „ 2.- 0-0-
 Noch betaelt voor eenen koker om de patroonen in te steken . . . . . „ 1.-10-0-

Somma f 20.- 1-0-

Voor het maeken van de pateroonen stelle discretie van mijne Edele heeren, waer op rekeninghe ontfanghen 50 guldens.”

Volgt met de hand van den Secretaris van Rijnland:

„Voor 't maecken van drie bijzondere patronen 75 £
 Summa in alles 95 £”

Volgt de ordonnantie van betaling en daaronder:
 „Welke vijf en Tnegentich ponden munte, ende uut saicke hierboven geroert, ick ondergeschreven bekenne onfangen te hebben van Foy van Brouckhoven, Rentmeester van Rhijnlandt op ten eersten Augustus 1597.

Sa XCV £

Bij mij Lieven de Key, filius Lievens.”

Met het betalen van deze declaratie en het opnemen van de uitgave in de rekening van Rijnland over 1597 (*Arch. v. Rijnland Inv. nr 9631*) „vuyt saike ende in voldoeninge van sijne vacatien ende het maecken van de patronen van 't gemeen Lants huys binnen Leyden” is elk verder spoor van Lieven de Key in de geschiedenis van het huis verdwenen; al spoedig blijkt uit archiefstukken van hetzelfde jaar 1597, dat de bekwame Haarlemsche bouwmeester ter zijde is gesteld om plaats te maken voor Leidsche ambachtslieden.

De bouwcommissie heeft — ongeacht de resolutie van 25 April 1597, welke spreekt van het „merendeel” van het College van Dijkgraaf en Hoogheemraden, welk College toen uit 8 personen bestond, uit 5 leden bestaan, namelijk 2 vanwege het bestuur van Rijnland, 2 vanwege de stad Leiden benevens de ambachtsheer van Lisse. De adviseurs waren JAN DIRCXZN en JACOB VAN BANCHEM, Mr timmerlieden en SYMON FRANZSN VAN MERWEN, fabriekmeester, alle uit Leiden.

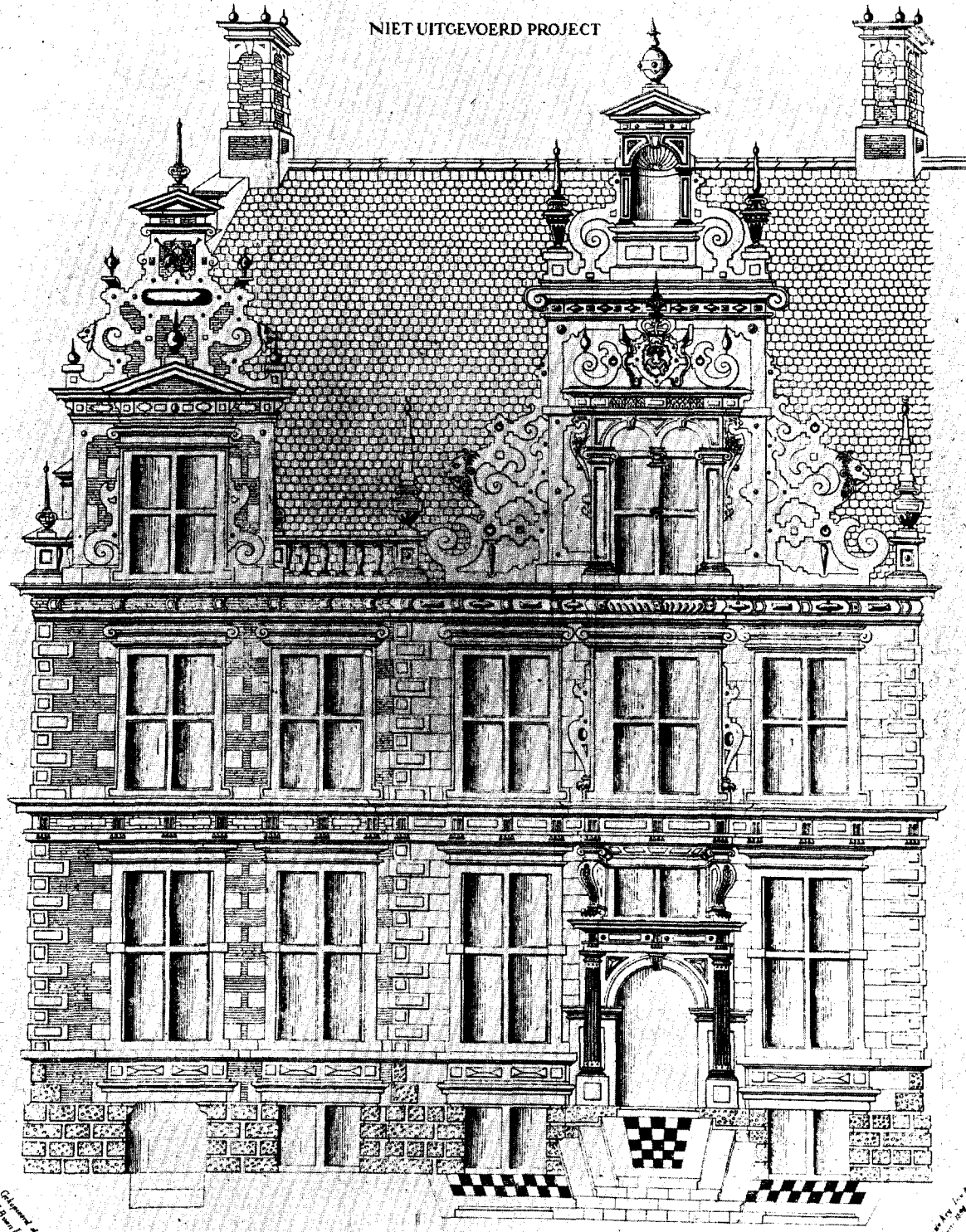
Blijkens gegevens, mij welwillend verstrekt door het Leidsch Gemeente-archief, was Jan Dircxzn van beroep houtkooper en schijnt hij samen met Van Merwen te hebben gewerkt aan een kaartboek, terwijl Jacob van Banchem in 1599 tot stadstimmerman werd aangesteld. Van Merwen was in 1577 burgemeester, later eenige malen schepen; hij trad ook als landmeter op. Op verschillende kaarten teekenen Van Banchem en Van Merwen zich als gezworen landmeter van Rijnland.

Reeds enkele dagen nadat Lieven de Key blijkens zijn brief aan Daniel van der Muelen van 4 April 1597 zijn definitieve patronen heeft ingeleverd, en wel op 17 en 18 April van dat jaar, vinden wij Van Merwen samen met Pieter Adriaenszn van der Werff aanwezig op het Hof in den Haag, waar zij met hoofdingelanden vergaderen over de „herthimmeringhe” van het gemeenlandshuis. Zij hebben daarvoor blijkens de bijlagen der rekening 1597 28 pond 10 stuivers ontvangen.

Nog vóór Lieven de Key zijn definitieve patronen had ingeleverd waren Jan Dircxzn en Jacob van Banchem al bezig het hout voor den bouw gereed te maken en op te slaan en vermoedelijk hebben zij al zeer spoedig, nadat Lieven de Key aan den dijk was gezet, de opdracht gekregen hunnerzijds een gebouw te ontwerpen, het bestek te maken en de aanbesteding daarvan voor te bereiden. Hoewel die opdracht niet in de resoluties noch ergens anders is gevonden, moet het verloop wel zoo zijn geweest; ziehier immers den volledigen inhoud van een hoogst belangrijk document, dat zich in de bijlagen der rekening 1597 bevindt (*Arch. van Rijnland, Inv. nr 10004*):

GEMEENLANDSHUIS VAN RYNLAND TE LEIDEN.

NIET UITGEVOERD PROJECT

Afb. 1. Patroon van Lieven de Key voor den voorgevel van het Gemeenlandshuis van Rijnland te Leiden, vermoedelijk samenvoeging van twee ontwerpen; copie van ongeveer 1882 in het Gemeentearchief te Leiden, naar de oorspronkelijke teekening die verloren is gegaan

Afb. 2. Het Gemeenlandshuis te Leiden, voorgevel
(Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

Specificatie van 't gunt wij Jan Dircxzn. ende Jacob van Banchem, thimmerluyden aen 't gemeen Lant van Rijnlant verdient hebben zedert den **xxiiien** Marty anno **xvc** ende **xcvii** gestelt in guldens van **xL** grooten 't stuck, stuyvers ende penningen naer advenant.

Eerst hebben wij gewrocht elcx drie dagen om 't hout in 't gasthuys te werden bereyden ende 't hout op des Stadtserve bij den anderen te schicken elcx daechs **xx** st. Is t'samen **vi gl.**

Noch in 't zelve werck gebruyct vier knechts tot drie dagen daechs, elcx **xv** st. Is **ix gl.**

Noch twee jongens elcx **iii** dagen t'samen tot **xxx** st.

Noch hebbe ick Jan Dircxzn. 't wageschot in des Gasthuys kercke verset, daer aen verdient **xxx** st.

Noch hebbe ick Jan Dircxzn. gewrocht **15** dach in 't schicken van 't hout achter 't oude weeshuys tot **xxx** st.

Noch hebbe ick Jan Dircxzn. aldaer in 't werck gehadt drie knechts **15** dach, elcx daechs tot **xv** st. **iii gl. vii st. viii pen.**

Noch een jongen **15** dach tot **vii** st. **viii pen.**

Noch hebbe ick Jan Dircxzn. besich geweest **vi** dagen om 't hout te teyckenen ende den aennemers van 't gemeen Lantshuys daervan aenwijsinge te doen ende vorder mitte goede luyden t'accorderen nopende haer plaets huyeren compt **vi gl.**

Ende naer dat wij besich waren mittet maecten van de platte gronden is tot drie verscheyden stonden bij consent van mijn Ed. heeren den hoogheemraiden verteert **viii gl.**

Compt voor ons over groote moeyten, versuym ende verleth gedaen in 't maecten ende hermaecten van vijf patronen ende vijf platte gronden mit acht moelen nopende 't voorscr. gemeen Lantshuys mitsgaders van meer andere teyckeningen daer na 't houtwerck ende het steenwerck zou werden gemaect ende mede van 't maecten ende beschrijven van 't besteck ende de voorwaerden, daer op de bestedinge is gedaen, t'samen een somme van **LXXVIII** gl., behalven de moeyten van Mr Symon Franszn. van Merwen, ende Jacop Dircxzn. den Dubbelden, metselaer, die hierinne nyet en is begrepen, dus alhier de voorscr. **Lxxviii gl.**

Somma **1c xv gl. v st.**

Wij Jan Dircxzn. ende Jacop van Banchem voorscr. verclaren mits desen 't geene voorscr. is in der vougen voorseyt gedaen te hebben. T'oorconde desen geteyckent op ten xien Marty anno **xvc** acht ende tnegentich.

w.g. Jacob van Banchem w.g. Jan Dircxzn.
timmerman timmerman

Hoge heemraiden van Rhijnlandt ordineren bij deesen Foy van Brouhoven, Rentmeester desselfs landts, te betaelen aen Jan Dircxzn. ende Jacob van Banchem. Mr. thimmerluyden, die somme van hondert vijftien ponden **v** st. van **xL** grooten vlaems 't pondt, ter cause van 't geene hier voeren verclaert ende gespecificeert staet, ende mits tot desen overbrengende haerluyder quitantie zal men d'voorscr. Rentmeester d'selve **cxx** £ **v** st. weder lijden ende passeren. In uytgheven zijner reeckeninge naer behoiren, actum **xii** Marty 1598.

w.g. A. v. Bronchorst w.g. A. van Duvenvoirde
w.g. N. van Mathenesse

Welcke hondert vijftien ponden **v** st. munte ende uytzaecken hier voeren verhaelt, wij ondergeschreven bekenennen ontfangen te hebben van Foy van Brouhoven, Rentmeester van Rhijnlandt, opten **xven** Marty 1598.

Somma **cxvL** **v** st.

w.g. Jan Dircxzn. w.g. Jacob van Banchem
timmerman timmerman

Uit dit document blijkt dus, dat Jan Dircxzn. en Jacob van Banchem voor den bouw van het huis 5 patronen, 5 plattegronden, 8 „moelen" en verscheidene teekeningen voor het houtwerk en het steenwerk hebben gemaakt, benevens het bestek met voorwaarden hebben ontworpen. De conclusie lijkt mij dus gerechtvaardigd, dat deze beide timmerlieden moeten worden beschouwd als de ontwerpers van het tegenwoordig gemeenlandshuis aan de Breestraat met zijn gevels. Of van Merwen en Jacob Dircxzn. den Dubbelden eenig aandeel in deze ontwerpen hebben gehad, valt niet te zeggen. De hier genoemde **JACOB DIRCXZN. DEN DUBBELDEN** was volgens Ter Kuile (*t.a.p.*) stadsmetselaar te Leiden. Overvoorde (Uit de Geschiedenis van het raadhuis te Leiden, bl. 31) vermeldt een Jacob Dircxz. als een dergenen, wier namen voorkomen op het „Patroon van den voorgevel van 't stadhuys" van 1593.

De aanbesteding van den bouw geschiedde op 2 October 1597. In het bestek (*Arch. v. Rijnland Inv. nr. 5362*) komt o.m. het volgende voor:

„maeckende in de voorgevel deurgaens een borstwering beneden den dreppel van de cruyscasijnen

van goede bockenberger hartsteen mit deurbanders ende streckstukken ende de vorder speckingen ende hartwerck van de gevel naer advenant.

Den aennemer sal over alle buyten staande casijnen boogen slaen, gespect na den eisch.

De burstweringen met alle de gevels anderhalven steen tot onder de spannen, de burstweringen over de eetsael een steen dick tot de hoochte van drie voet acht duym, van gelijcken van 't voorwerck gewrocht met curthusen, onder de muyerplaet, met backsteen naer behooren, voorts de gevels buyten het dack een steen dick, so dat men daer bequamelick tegen sal mogen decken, mits dat men de voorgevel sal maecken met sijn cransboogen, volgende het patroon."

Aan het slot van het bestek is vermeld, dat het is aangenomen „bij Pieter Aeldertszn. Clocq, wonende tot Medenblick, als 't selve gemynt hebbende op die somme van derthien duysent ses hondert ende vijftich ponden munte deser bestedinge”.

Tijdens het werk zijn drie „moelen” bij den aannemer Clocq of bij zijn werkvolk zoek geraakt, want in een specificatie van Jacob van Banchem (*bijlagen rekening 1598 Arch. v. Rijnland Inv. nr 10005*) lezen wij: „Eerst drie moelen gemaect als de voergaende moelen bij Pieter Clock ofte zijn volck verloren waren, daer men de koesijnen meer gecruyseerd heeft.”

Op 4 November 1597 werd blijkens een document uit de bijlagen der rekening 1598 Symon Franszn. van Merwen officieel aangesteld als „fabrycmeester tot vordernisse van de thimmeringe van 't gemeen Lants huys” met de opdracht te zorgen, dat de bouw en de materialen zouden overeenstemmen met het bestek en de voorwaarden der aanbesteding en met de volmacht „omme dienaengaende ende 't gene daeraen cleeff alles te mogen doen ende uytrechten wes de voorscr. Merwen oorbaerlick bevinden sal.” Verder werd daarbij besloten, dat van Merwen zich den bijstand mocht verzekeren van „JORYS ANDRYESZN. ende JACOB DIRCXZN., respective thimmerman ende metzelaer der stad Leyden” voor hulp bij het „visiteren van 't hout ende steen”.

De belooning voor van Merwen werd op 300 ponden bepaald; hij ontving dit bedrag op 30 Januari 1599 (*bijlagen der rekening 1598*).

Hierboven hebben wij den stadsmetselaar Jacob Dircxzn. (den Dubbelden) reeds ontmoet. Jorys Andryeszn. was (zie Ter Kuile *t.a.p.* blz. 84 en 86) stadstimmerman en ontwerper van een nieuwe bekroning van den stadhuistoren. Het toezicht was dus wel

aan degelijke handen toevertrouwd! Hetgeen echter niet wil zeggen, dat nu alles vlot is geloopt! De aannemer Pieter Clocq heeft volgens de archivalia meermalen getracht ongekeurd of oud materiaal te gebruiken. Als Van Merwen of zijn helpers dit merkten, had de Clock altijd wel een uitvlucht; zag deze zijn controleurs aankomen, dan verschool hij zich. Vroeg men naar hem, dan wist niemand waar hij was.

Ten slotte leverde de Clocq nog een rekening voor „meer werk” in, waarop na arbitrage door een commissie, bestaande uit twee personen namens het bestuur van Rijnland, twee namens de stad Leiden en den ambachtsheer van Lisse, met advies van „neutrale mr. timmerluyden ende metselaers” ten slotte nog f 914.15 wegens meer werk werd betaald en daarna nog eens f 300,— wegens geleden schade. Met de hoge kosten van adviseurs, arbiters, enz. heeft het gebouw dus belangrijk meer gekost dan de raming voor het schoonste ontwerp van Lieven de Key. Is er iets nieuws onder de zon?

Moet de conclusie van het bovenstaande dus zijn, dat niet Lieven de Key de ontwerper is geweest van het tegenwoordig Gemeenlandshuis, maar dat dit huis is ontworpen door de timmerlieden Jan Dircxzn. en Jacob van Banchem, dan moeten wij er ten slotte de aandacht op vestigen, dat ons uit geen enkel archiefstuk is kunnen blijken, dat het niet uitvoeren van een der ontwerpen van Lieven de Key een gevolg van financieele bezwaren is geweest. Dat hij verdrongen werd om plaats te maken voor Leidsche ambachtslieden, die deels in Leidschen stadsdienst waren, zal veeleer moeten worden toegeschreven aan sterken Leidschen invloed op het bestuur van Rijnland, en mogelijk ook aan plaatselijke jalousie tegen den zooveel grooteren Haarlemmer.

In het bovenstaande heb ik mij tot de hoofdzaken bepaald; mocht iemand zich geroepen voelen de details nader te bestudeeren, dan zal hij daartoe gaarne in de gelegenheid worden gesteld. Mogelijk zou ook door verder onderzoek in het Leidsch Gemeente-archief iets zijn op te sporen omtrent anderen overheidsbouw van Jan Dircxzn. en Jacob van Banchem en hun waarde als bouwmeesters nader kunnen worden bepaald:.

1) Aldus ook Vermeulen, *Geschiedenis der Ned. Bouwkunst II*, p. 245—246.

2) Dr E. H. ter Kuile, *Het Gemeenlandshuis van Rijnland te Leiden, 1932* (verkrijgbaar bij Rijnland).

3) Mr S. J. Fockema Andreae, *Het Hoogheemraadschap van Rijnland, zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857*. (1934) p. 171.

MUSEA

ALKMAAR. *Gemeente Museum.* De toegang werd verplaatst naar Langestraat 87, waardoor het museum nu gunstiger ligt. In de benedenverdieping werden tentoonstellingen gehouden. Aanwinsten: een pot van zwart aardewerk, gevonden in de Langestraat bij de afbraak van perceel 66; twee portretten door Heymans, leerling van Pieneman, geschenk; de Schermerpoort, tekening door Pronk en fragmenten van een gebrandschilderd raam met familiewapens vermoedelijk uit de Ned. Herv. Kerk te St. Maartensdijk, aankopen. Verslagen over 1936 en 1937.

AMSTERDAM. *Rijksmuseum.* In 1936 zijn aan particuliere hulp zeer veel aanwinsten te danken, met name aan de schenkingen Deterding en Voûte en aan het legaat Spoor. Ter gelegenheid van haar 25-jarig jubileum hield de Vereniging van Handelaren in Oude Kunst in Nederland een tentoonstelling in het Museum. In 1937 zou zonder medewerking van particulieren en verenigingen van aankopen geen sprake geweest zijn. Een film is gemaakt om de bestaansredenen van het Museum te verduidelijken en de aandacht er op te vestigen in binnen- en buitenland.

A. Rijksmuseum van schilderijen. In 1936 verkreeg het museum uit de schenking Deterding schilderijen door: den Meester der Vrouwelijke Halffiguren, door H. Avercamp, J. van der Capelle, Van Goyen, J. van der Heyden, Maes, Aart, van der Neer, Ostade, Sal. Ruydael, Guardi, Scholl en Pater; van den laatste ook teekeningen voor het Prentenkabinet.

De Commissie voor Fotoverkoop kocht een Havengezicht door Emanuel de Witte. In 1937 werden de miniaturen in speciaal er voor ingerichte vitrines geplaatst. Uit de opbrengst van de offerbussen der Vereniging Rembrandt is een academisch landschap door Honthorst aangekocht; een onbekende gaf een mansportret door Savoldo.

B. Rijksmuseum voor Beeldhouwkunst en kunstnijverheid. In 1936 werd door het legaat Spoor ontvangen: Chineesch en Japansch porselein, een polychrome Delftsche kan met zilveren deksel, Hollandsch en Europeesch porselein, glaswerk en zilver, onder andere een theebus geteekend G. W. Door het saldo van de Rembrandt-tentoonstelling kon mede met de hulp van de Vereniging Rembrandt worden aangekocht een Perzische schotel, reeds in bruikleen aanwezig en twee tapisserieën door Jean Bérain; uit genoemd saldo zijn aangekocht twee vuurbokken, Lodewijk XV; een cylinder bureau door J. F. Leleu, Parijs en een cantonnière, vensteromlijsting XVIIc. Uit eigen middelen zijn aangekocht een servet van linnendamast door Paschier te Haarlem, een haardplaat Lodewijk XVI, een hanglantaarn. Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap gaf een Delftsche tulpenhouder; het museum zelf kon nog twee andere exemplaren aankopen.

Schenkingen in 1937: een houtsculptuur „Opstanding”, waarschijnlijk Utrechtsch werk XV, een console in Marotstijl, Hollandsch XVIII (van de Commissie voor Fotoverkoop); een bolpoottafel, een notenhouten tabouret en een leunstoel, Noord-Nederlandsch XVII; een klok door Corn. Uytmeer, een predikbeurtenbord en andere voorwerpen van Delftsch aardewerk; Chineesch porselein, een groene

flesch door M. Petit 1683; zilverwerk van de XVIIde en XVIIIde eeuw onder andere een molenbeker en een miskelk, een koperen kaarsenkroon uit Naaldwijk XVII, een Nederlandsche klok XVIII, voorwerpen van volkskunst (alles geschenk van een onbekende); een fayence kan, 1618 vermoedelijk uit Haarlem. Het dagelijksch Bestuur der Vereniging Rembrandt gaf twee albarelli, Het kantsalet twee barbes. Als legaat werd ontvangen een groote collectie horloges benevens boekwerken over klokken en horloges en wit Delftsch. Uit het Rijksinstituut tot opleiding van teekenleeraren werd Delftsch aardewerk overgebracht en voorwerpen van onedel metaal, waaronder ook Oost-Aziatisch. Aangekocht zijn een theebus en kop met schotel, Meissen; twee rondsels van grisailleglas 1520 en 1550.

C. Nederlandsch Museum voor Geschiedenis. I. *Geschiedenis te land.* De officieele opening heeft in 1936 plaats gehad. In 1937 ontving de afdeling een gresmedaljon van Westerwald met wapen van Willem van Oranje, 1590.

II. *Geschiedenis ter zee.* In 1936 ontving de afdeling uit het legaat Spoor twee glazen XVIII. Een scheepvaartdepot wordt ingericht. In 1937 is een groot profiel van Amsterdam door R. en I. Ottens 1655, aangekocht en ten geschenke ontvangen een schilderij door Peter van de Velde, De Slag in de Sont.

D. Prentenkabinet. In 1936 verwierf de verzameling teekeningen door Stradanus en C. Saftleven, alsmede Italiaansche en Fransche teekeningen uit het legaat Voûte, alle geschenken; ook de Commissie voor Fotoverkoop schonk twee teekeningen; ontwerpen voor een kerkraam XVI werden aangekocht.

In 1937 werd de verzameling verrijkt met een tekening door Dirck Barentsz, Bruiloftsfeest (geschenk), een Landschap door L. van Valckenborch (van de Commissie voor Fotoverkoop), een ontwerp van glasramen XVI (met medewerking van de Ver. Rembrandt en het Wallerfonds) en een Fransche houtsnede, 1559 (aankoop). [Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen over 1936 en 1937.]

— *Amsterdamsch Historisch Museum.* Ten geschenke ontvangen is een gezicht op de Munt, 1751, door J. ten Compe en een gezicht op de Prinsengracht, verder een cachet met wapen van David Krayschot, 1795. Aangekocht is een Amstelgezicht, een portret van François de Vicq, bouwfragmenten van het huis de Pinto en een pronkglas, XVIII. [Verslagen over 1936 en 1937.]

— *Joodsch Historisch Museum.* Men werkt aan een nieuwen catalogus. Geschonken werden verschillende penningen. Aangekocht zijn een hagadah-schotel van aardewerk met kristallen bokaal, een geillumineerde Megillah, XVIII, een zilveren Besaminbus, XVII en een tinnen Paaschschotel, XVIII. [Verslagen over 1936 en 1937.]

— *Lichtbeelden Instituut.* De rubriek Byzantijnsche Kunstnijverheid kwam gereed, evenals de Catalogus van Nederlandsche Schilderkunst. Lijsten werden gemaakt van Rome voor de stad en haar verzamelingen; een voorloopige lijst is samengesteld van Nederlandsche kasteelen. De negatieven

van Noord-Nederlandsche houtsneden door Mr M. J. Schretlen zijn door dezen ten geschenke gegeven. Negatieven van orgelfronten en van het inwendige van het Paleis te Amsterdam zijn als geschenk ontvangen. Eenige gevelsteen en grafmonumenten te Bergen op Zoom werden voor het „fotoplan” opgenomen. Als reclame gaf het Instituut een overzicht van zijn materiaal uit met zeer vele foto's in klein bestek, dat de fotomontage alle eer aandoet. [Verslag over 1937.]

— *Scheepvaartmuseum*. Onder de aankopen zijn: Corn. Louw, Zeeuwsc escader te Vlissingen, schilderij; M. Schouman, Gezicht op een Nederlandsche reede, aquarel; een model van een Stavorensche jol en van een oorlogsfregat; een gevelsteen met twee binnenvaartuigen. Schenkingen: A. Stork, Schip der Oost-Indische Compagnie op het IJ, schilderij; getuigd model van een Hollandschen driedekker, XVII. [Verslag over 1937.]

ARNHEM. *Gemeente Museum*. De voorwerpen werden opnieuw geïventariseerd. Aankopen: teekeningen van Geldersche kasteelen door de Beyer, Pronk en de Haan, benevens een gezicht op Arnhem, gouache, door den Zwitser N. Melling, XVIII d.; twee schalen van Arnheemsch aardewerk, gemerkt haantje. Geschenken: eenige familieportretten, gebeeldhouwde zijvleugels van een kerkorgelfront, gipsen beelden, fragmenten van een kamerbetimmering. [Verslagen over 1936 en 1937.]

— *Openlucht Museum*. Veel vereenigingen bezochten het museum. De Arnheemsche Schutterij de Klingelbeek schoot naar den vogel op de museumweide; deze schietwedstrijden zullen voortaan jaarlijks worden gehouden. Twee loodsen werden afgestaan door de gemeente voor tentoonstellingsgebouwen, waarvan het een thans verschillende bedrijven bevat en het andere voertuigen en paardentuigen. Ontvangen werden: een keukenvloer van mozaïk uit veldkeijtes met een stookplaat uit Hupsel; de ingang, XVIII van Hulkesteyn bij Arnhem; een bierbrouwerij uit Ulvenhout. Aangekocht zijn vischnetten uit Huizen, een röltskar (kruiwagen) uit Limburg, een houtdraaibank, voorwerpen uit een bakkerij. Zeven molenmodellen werden in bruikleen gegeven.

In 1937 werd het 25-jarig bestaan van het museum gevierd; dank zij de activiteit van den directeur en het bestuur verheugt het zich in een groeiende belangstelling. De Heer Hofer, van de oprichting af voorzitter, zag zich wegens zijn leeftijd genoodzaakt uit het bestuur te gaan en werd vervangen door Jhr Beelaerts van Blokland. De vinkenbaan uit Bloemendaal werd opgesteld. De laatst overgebleven garen- en linnenbleekerij uit Haarlem is naar het museum vervoerd en herbouwd, evenals een kleine boerderij uit Vierhouten met hooiberg. Hierbij werd een som geld verstrekt voor transport, materialen en deskundig toezicht bij den herbouw. Een waterput, eveneens geschenk en ook uit Vierhouten afkomstig, werd voor de boerderij geplaatst. Onder de geschenken zijn nog te noemen een model klompenmakerij en een rek met kerfstokken van Ameland. Eenige andere gebouwen konden wegens de kosten niet vervoerd worden. De vereeniging hield eenige Volkskundedagen, waar ook buitenlandsche sprekers optraden; een geïllustreerd

verslag werd daarvan uitgegeven [Verslagen* over 1936 en 1937.]

ASSEN. *Provinciaal Museum*. Onder de aanwinsten zijn voorwerpen, betrekking hebbend op een zilversmederij, geschenk, en eenige ploegen. Een catalogus van de muntencollectie van wijlen Mr L. Oldenhuis Gratama is gereed gekomen. Onderzoekingen door het museum werden verricht te Meppen, Elperzuidveld, Valthe, Odoorn, Weerdinge, Emmen, Peeloo en Baggeroordstveld, de laatste met de Oudheidkamer te Emmen. Het Jodenbergje bij Zeyen en de opgravingen bij Rhee zijn onderzocht met de Drenthse Praehistorische Vereeniging. [Verslag over 1936.]

— *Stichting Oud-Drenthe*. Het verslag bevat mededeelingen over: de restauratie van het Schulthuis te Diever en het onderzoek en de overdracht aan de Stichting van den Galgenberg bij Westerbork. Het houten Bathinger keerschut werd gerestaureerd, middelen echter ontbreken om het onderliggende terrein aan te koopen en uit te graven. Het schooltje te Dwingeloo kon niet worden aangekocht, restauratie is dringend gewenscht. Drie schanzen zijn eigendom der Stichting geworden, de Zwartendijkster bij Een; de Emmerschans en de Katshaar bij Schoonebeek. Men doet pogingen voor het behoud van het Noordsche Veld bij Zeyen als praehistorisch cultuurmonument. [Verslag over 1935—1937.]

BREDA. *Stedelijk Museum*. Het museum is slechts een beperkt aantal uren open, het getal bezoekers is dan ook niet groot. Een historiestuk van Drooghsloot werd aangekocht en daardoor werd een ander schilderij van dien schilder in het museum ontdekt. Ten geschenke ontvangen een Gallische celt, gevonden te Breda; twee portretten van de familie Wildeman werden gelegateerd. Aangekocht zijn verschillende historische penningen. [Verslag over 1937.]

DELFT. *Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten*. Aanwinsten: door aankoop een schotel van Noord-Nederlandsch aardewerk; door schenking, twee scherven, waarvan een met het wapen van Bleyswijck, de andere met „fogle” ornament. De zilvercollectie breidde zich uit met werk van Dirk van de Goorberg, een cachet door Joh. Lod. Scholts, 1742; speelgoed vergietje gestempeld Delft, 1729; komforen van Adam van de Goorberg, aankopen; een cachet door Michiel van den Ende, 1736. [Verslagen omtrent 's Rijks Verzameling over 1936 en 1937.]

— *Rijksmuseum Historische zaal Prinsenhof*. Aanwinsten: een penning van Willem van Oranje, 1585; navolging XVIII van een portret van Juliana van Stolberg; een houten model van het ruitersstandbeeld van prins Willem I [Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen over 1936 en 1937.]

— *Gemeente Museum*. Aangekocht zijn Delftsche roode trekpotjes en ander Delftsch aardewerk, benevens twee schilderijen van topografische waarde. Schenkingen: een zandsteen sluitsteen, 1657; een puibalk uit Wijnhoven 20, 1540. [Verslag over 1937.]

DEVENTER. *De Waag*. Het 25-jarig bestaan van het museum werd herdacht. Namens de burgerij ontving het bestuur een bedrag voor aankoop van oude voorwerpen. Ontvangen zijn 30 fotografische negatieven van Deventer, een foto van de gesloopte Kranenkamp te Diepenveen, 2 daguerreotypen, een stoepaal van Brink 26, een opgegraven dolk, 1581. [Verslag over 1937—1938.]

DORDRECHT. *Dordrechts Museum*. Om meer bezoekers te trekken (dit jaar 2561) overweegt het bestuur ruiltentoonstellingen, bijvoorbeeld met Belgische musea. Aangekocht zijn met steun van particulieren twee portretten door Sam. van Hoogstraten en met steun der gemeente een Vischmarkt, door Jac. G. Cuyp. [Verslag over 1937.]

ENSCHEDÉ. *Rijksmuseum Twentbe*. Aanwinsten: de linkervleugel van een drieliuk van den Meester van Alkmaar; de Geboorte van Christus door een Duitschen meester, begin XV, uit de voormalige collectie Lanz.; Johannes de Dooper uit de Vlaamsch-Castiliaansche school, omstreeks 1500. Eenige museumvrienden schonken een portret van den vader van Rembrandt. Ook twee grafvelden werden geschonken bij Ootmarsum en te Mander, zij zullen intact bewaard blijven. De boerderij Groot-Bavel, los hoes uit de Lutte, is op het museumterrein herbouwd. [Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen over 1936 en 1937.]

GEERTRUIDENBERG. *Het huisje de Bruin* zal voorloopig onder toezicht van het Oudheidkundig Genootschap Geertruidenberg tot museum worden ingericht; restauratie van het gebouw is echter noodig. [N. R. C. 10 Mei 1938.]

GOUDA. *Stedelijk Museum*. Het museum, gesticht in 1874 zal na zijn reorganisatie thans heropend worden. Het weeshuis in de Spieringstraat wordt voor depot ingericht om meer ruimte te krijgen. [N. R. C. 8 Febr. 1938.]

's-GRAVENHAGE. *Mauritshuis*. Ten geschenke ontvangen van Sir Henri Deterding: de Oesterverkoopster door Jan Steen, het Oestermaal door Frans van Mieris d. O., Schepen voor de kust door Jan van de Capelle en een vroege Albert Cuyp. Verder als schenking ontvangen een Jongen, toegeschreven aan Bernhard Keihl, Deense leerling van Rembrandt. Uit het legaat van Weel, Koeien aan een rivier door Albert Cuyp; uit de toegangsgelden aangekocht Een preek in de Oude Kerk te Amsterdam door Em. de Witte, deze met voorschot van de Vereeniging Rembrandt, en een Familiegroep door Wybrand Hendriks. Eenige belangrijke schilderijen zijn in bruikleen verkregen. [Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen 1936 en 1937.]

— *Koninklijk Kabinet van munten, penningen en gesneden steenen*. Tegenover weinig aankopen staat een groot aantal schenkingen, o.a. een collectie gouden munten van Nederlandsch Indië en een aanzienlijke muntvondst uit Wijk bij Duurstede. [Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen 1936 en 1937.]

— *Bureau voor Kunsthistorische en Iconografische Documentatie*. Het bureau werd overgebracht naar het

voormalige Gemeentemuseum, Korte Vijverberg 7. Boekerij, afbeeldingsverzameling en catalogi werden belangrijk vermeerderd door schenking, aankoop en ruiling. Door het verzamelen van alle mogelijke afbeeldingen en gegevens op topografisch gebied zal met de collectie van Dr Hofstede de Groot al het documentatiemateriaal op dit gebied in één centraal bureau te vinden zijn. De directeur wenscht samenwerking met het Rijksmonumentenbureau en het Lichtbeeldeninstituut. Door aankoop werd de collectie uitgebreid met 400 portretten van Nederlandsche en Vlaamsche kunstenaars. Verscheiden familieportretten en schilderijen van iconografische beteekenis werden aan het Rijk afgestaan of gelegateerd om ze van een goede behuizing en verzorging te verzekeren. Verschillende portretten werden weer in bruikleen gegeven aan familieleden der voorgestelde personen. Generaal Jhr A. F. K. Graswinckel heeft zijn familieportretten aan het Rijk geschonken op voorwaarde dat zij zullen vereenigd worden in het „Hofje van Gratie” te Delft. [Verslagen over 1937 en 1938.]

— *Gemeente Museum*. Aanwinsten: *Historische afdeeling*: bekerschroef door A. Grill, 1642, een gesigneerd Wolffglas, een zilveren schuttersplaat, 1720. *Oude kunstnijverheid*: een witgeschilderde houten tafel met kwabornament en een zwarte houten tafel met inlegwerk 1670, beide Nederlandsch werk; vier wandkandelabers van verguld brons, Lodewijk XVI; een kommetje van wit Delftsch aardewerk, een schotelbodem van Italiaansch aardewerk, eenige buitenlandsche tegels; verscheiden kleedingstukken. Een Egyptische grafstèle XIX dynastie, is door de Haagse Museumvrienden geschonken. Een bronzen spiegel, Nieuwe Rijk, twee bronzen Nubische vaten, een millefiori glas II na Chr., behooren onder de aankopen. De vereeniging Rembrandt schonk tapijten uit Ispahan, XVI, en Egypte uit lateren tijd. Een collectie spotprenten XIX, is aangekocht. De muziekhistorische afdeling werd verrijkt met een muziekstilven door H. van Steenwijk, geschenk; een Engelsche cither, XVIII, geschenk evenals Indische en Chineesche instrumenten. Aangekocht is „De dames Sanders aan de piano” door Tischbein en een carillonklok van 1770.

Het Gemeente Museum is thans één avond in de week open. [Verslag over 1937.]

— *Museum Bredius*. Aanwinsten zijn: Vogelstilven door J. Brouwer, Boereninterieur door B. Fouchier, Italiaansch landschap met monnikken door Cornelis Claesz van Wieringen; gambaspeler, Fransche school XVII. [Verslag over 1937.]

— *Oranje Nassaumuseum*. Aankopen: Huwelijksloterij, grisaille door Adr. van de Venne, gedeeltelijk geschenk; Bal in het Huis ten Bosch, prent door D. Marot, XVI, prenten uit den tijd van prins Willem III; een stempel met het wapen van prins Willem I, een huwelijksbord van 1790. [Verslag over 1937.]

— *Nederlandsch Postmuseum*. Wegens gebrek aan ruimte kunnen slechts wisseltentoonstellingen gehouden worden. De beschikking over vitrines, dit jaar verkregen, maakte het mogelijk de aanwinst van uniformen te exposeeren. Als

schenking ontvangen een collectie proeven van Nederlandse frankeerzegels. [Verslag over 1937.]

GRONINGEN. *Museum van Oudheden*. Teekeningen door C. Pronk zijn aangekocht met hulp van vrienden en de Provinciaal-Archaeologische Commissie. Het Cammingafonds gaf Chineesch aardewerk in bruikleen, Borg Menkema trok veel bezoek; de verzameling ontving twee bronzen kanonnen. [N. R. C. Verslag over 1937.]

HAARLEM. *Frans Hals Museum*. De poort van het voormalige Tuchthuis werd door Openbare Werken aan het museum overgedragen. De Vereeniging tot uitbreiding van met museum schonk een interieur door Wybrand Hendriks. Aangekocht is een haardsteen, 1598. [Verslag over 1937.]

— *Vereeniging Haarlem*. In haar Jaarboek 1936 wordt een gevelsteen gereproduceerd van den achteruitgang van het Sint Jacobsgodshuis, vermoedelijk XV. Verder geeft het Jaarboek een uitgebreide beschrijving van de bezienswaardigheden der stad. [Verslag van Haarlem 1936.]

DEN HELDER. *De Stichting Historisch Genootschap De Kop van Noord-Holland*, met de eilanden Texel, Vlieland en Terschelling en Wieringen met de Wieringermeer enz. gaf een catalogus uit van haar bezittingen, die te Den Helder berusten. Zij bestaan voornamelijk uit oorkonden, topografische afbeeldingen en kaarten betrekking hebbend op het zeezeven. [Catalogus van de Stichting De Kop van Noord-Holland, 1937.]

HILVERSUM. *Gooisch Museum*. Als geschenk werd ontvangen een theeservies van Loosdrechtsch porselein; foto's kwamen in van thans afgebroken Saksische boerderijen bij Blaricum en van de Portugeesche Synagoge, die gesloopt is. [N. R. C. 15 Oct. 1937.]

HOORN. *West-Friesch Museum*. Geschenken: een model van een Noord-Hollandsche disselwagen; een rood potje met ringeloorornament uit de Wieringermeer. Aangekocht: een deur XVII uit Enkhuizen, huis Venedie 5 een gevelsteen met Oranjeboom XVII. [Verslag over 1937.]

KATWIJK. *Oudheidkamer*. Gedurende de zomermaanden exposeerde deze haar inventaris weer in het voormalige Oudemannenhuis. Een groote aanwinst is de Katwijksche kamer met poppen in kostuum. De plaatselijke praehistorica, door bijschriften toegelicht, zijn de belangrijkste afdelingen. Tegen den winter moesten de lokalen weer ontruimd worden ten behoeve van de Teekenschool. [Mondelinge mededeeling, 1938.]

KERKRADE. Een gemeentemuseum zal opgericht worden uit verzamelingen in de gemeente en hare omstreken. [N. R. C. 15 Juni 1938.]

LEEUWARDEN. *Friesch Museum*. Dr. A. Wassenbergh werd in 1937 benoemd tot directeur van het museum en *Staniastate*. Mr. P. C. J. A. Boeles bleef conservator der archaeologische en numismatische afdelingen en de Heer

N. Ottema bleef conservator van de ceramische verzamelingen. Een doelmatige reorganisatie van het museum werd onderhanden genomen, die zich in 1938 voltrok, zie N. R. C. 24 Mei 1938. De binnenbetimmering en de betegeling der oude Workumer Kamer, gedateerd 1797, is thans geplaatst. Ontvangen zijn verschillende legaten, waaronder een collectie portretten van Leeuwarders geschilderd door Friesche meesters. Dank zij een tentoonstelling van letterlappen, ontving het museum verscheiden exemplaren ten geschenke. Verdere aanwinsten zijn: ruiterpistolen door Peuterma te Leeuwarden; 2 tafels XVII, waarvan een, 1707, door H. Busch te Leeuwarden; een koperen landmeetastrolabium door Pierre Sévin te Parijs, XVIII. Aangekocht zijn twee pijpaarden beeldjes, een stilleven door Schotanus, twee portretten door den Vlaamschen emigrant, 1595; topografische teekeningen door Pronk. Een gezicht op de stad, gouache, 1812, door N. Melling werd geschonken door het Herdenkingscomité. Kleedingstukken, XVIII en XIX, werden als schenking ontvangen. De archaeologische afdeling werd verrijkt met vondsten uit de grafheuvels te Rijsberkamp bij Oosterwold, de terpen te Wommels, Bayum en Foppinga te Dronrijp. Opgravingen van middeleeuwsch vaatwerk werden gedaan bij Foppingastate; schijven van dennenhout kwamen in uit Fochteloo. Aangekocht zijn vondsten uit Janum, Hallum en Hempens; een vischnetverzwaring met stempeldrukken is ten geschenke gegeven. Een muntvondst uit Zuidlaren van 1928 werd aan de muntcollectie geschonken. Onder de afzonderlijk gevonden munten is een solidus van goud van Keizer Placidus Valentinianus III (424—455).

In Staniastate is de kamer met het geschilderde behang tot slaapvertrek ingericht o.a. met een bed Lod. XVI. Bij inventarisatie bleek, dat de kleedingstukken van de collectie Battaerd, XIXa, een interessante verzameling vormen. De state ontving twee bronzen kanonnetjes op affuit, XVII. [Verslagen over 1936 en 1937.]

LEIDEN. *Rijksmuseum van Oudheden*. Voor de afd. *Oudheid* werden in 1936 en '37 de aankopen bijna geheel bekostigd uit het Fonds Gildemeester: in '36 eenige Egyptische beelden, een leisteen palet in diervorm en praehistorische terracotta's, Koptische vrouwenfiguren, een marmeren portretkop uit den tijd van Hadrianus en 2 bronzen fibulae uit Zuid-Italië; in '37 praehistorische beelden en voorwerpen uit het Middenrijk, een glas met Christusmonogram, en Etruskisch aardewerk. Geschenken in 1936: een standaard en een scorpioen, beide van brons, gietvormen voor amuletten of zegels uit Tell-Amarna en een Romeinsche punt-amphora. Geschenken in 1937: Egyptische sculptuur, namelijk een zwart granieten manskop en een steenen vrouwen-kleedfiguur, beide van het Reuvensfonds.

Afd. *Nederland*. Aanwinsten en vondsten uit *Drenthe* in '36: een bronzen beitel uit Roswinkel, urnen en hunnebedvaatwerk uit Westenesch bij Emmen, steenen bijlen uit Schoonoord, Ees en Zuid-Laren, een lanspunt en urntjes uit Odoorn; in 1937 werden opgravingen verricht, waarvan de vondsten in de verzameling zijn opgenomen, bij Emmen en Valthe. Vuursteen werktuigen en scherven kwamen in het museum uit Anloo, Erica, Odoorn, Valthe, Veenhuizen, Westerbork en Zuidbarga; twee klokbekers uit Barger-

Oosterveld. Uit *Overijssel* is in 1937 hunnebed-vaatwerk gevonden, in den Hardenbergermarsch grootendeels bestemd voor het Provinciaal Museum te Zwolle, maar ook het Leidsch Museum verkreeg eenige stukken. Te Wijhe is een hoefijzervormige ringwal ontdekt. In den *Gelderschen Achterhoek* werd in '36 bij Lievelede een klein Frankisch grafveld ontgraven, bij Het Erve Kots (thans Folkloremuseum) overblijfselen van een vroeg middeleeuwsche boerderij (loshoes); in het Hupselsche veld bij Eibergen zijn opgravingen verricht; uit Varsseveld werd een zônebekertje verworven. Van de *Veluwe* zijn aangekocht, uit Ermelo, klokbekers en steenen voorwerpen; te Quadenoord bij Renkum zijn sporen van een vroeg-middeleeuwsch dorpje gevonden; bij de ontgraving van den Hoogen Hof te Zetten kon een Bataafsch dorp worden gereconstrueerd. In 1937 werd in *Gelderland* te Mythstee bij Nuntpeet een urnenveld gevonden, te Geldermalsen een bronzen te Yzerlo bij Aalten een steenen bijl opgegraven. Te Nijmegen is de Zuiderhelling van de Batavenburcht onderzocht, waarbij de meeste voorwerpen (uit de eerste eeuw) naar het Mus. Kam gingen. De opgraving van een Romeinsche pannbakkerij zal met steun van het Opgravingsfonds der Nederlandsche Anthropologische Vereeniging worden ter hand genomen.

Uit *Noord-Brabant* werden in '36 verworven: Romeinsche vondsten van de Aa, een bronzen speerpunt uit Boxtel, een vuursteen beitel uit Grashoek (Helenaveen), een houten kano en een bronzen kookpot uit Veghel, vondsten uit Beesd, Herkenbosch, Heythuizen, Reuver, Venlo (een Hallstattzwaard).

Uit het *Maasgebied* werden in '36 voorwerpen verworven uit Alphen, Heerewaarden, Lith, Maasbommel, Maastricht, Meeuwen, Megen (Faltenbecher) en Terwinselen. Opgravingen werden gedaan te Houwenberg, Maasbree, Swalmen, Velden en Wijlerhof. Bij Kaalheide is een Romeinsche villa ontgraven, bij Oss het terrein onderzocht van de Willebrordusput (welke onderaan een oude tonput bleek te zijn met een tufsteenrand er om heen). In '37 werden opgravingen gedaan bij Asselt en kasteel Hillenraadt waar Romeinsche wegen zijn ontdekt, loopende in Westelijke en Noord-Zuidelijke richting bij Simpelveld en Swalmen.

In het *Utrechtsche* zijn in '36 bij de Hooie Burcht te Vechten Romeinsche barakken ontgraven. Eenige Vikingerzwaarden uit Wijk bij Duurstede ontving het Museum door bemiddeling van den Rijkswaterstaat. In '37 werden de onderzoekingen te Vechten voortgezet. Uit *Noord-Holland* ontving het Museum in '36 door bemiddeling van den Provincialen Waterstaat een Pfingsdorfer kogelpot; in '37 zijn gevonden te Hargen middeleeuwsche scherven in afgegraven duin, waardoor het kleifundament van een vroeg-middeleeuwsch huis werd ontdekt; in den Rietbergerpolder bij Schoorldam Friesch-Bataafsche scherven, in den Diepmeerspolder bij Oudkarspel Karolingisch vaatwerk, in de Wieringermeerpolder vroeg-middeleeuwsche scherven.

In *Zuid-Holland* zijn in '36 de opgravingen te Naaldwijk en te Ockenborg geëindigd; in '37 werden uit Katwijk een munt van Titus en Romeinsch vaatwerk verworven, te Wierickerschans bij Bodegraven werd een verguld bronzen helm gevonden, die het Museum ten geschenke ontving. [Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen over 1936 en '37.]

LEIDEN. *Lakenhal*. Geschenken: Voetvolk in een wachtlocaal door Ant. Palamedes; fragment van een schoorsteen met gesneden en geschilderde houten omlijsting, XVIII; kamerbetimmering uit Breestraat 117; van de directie van de opgeheven Leidsche Katoenmaatschappij een bronzen luiddklok, 1708 en voorwerpen op het bedrijf betrekking hebbend; het volledige interieur uit Breestraat 22, door het Ministerie van O. K. en W.; eenige meubels en gravures, een oranje vlag, 1813; haarsteenen van Bloemmarkt 7; van het Gemeentebestuur van Noordwijk een geeselpaal, XVIII; kozijnen en glasramen, XVII, van Rapenburg 67, door den Rijksgebouwendienst; een gevelsteen van Leendaal 175. Aangekocht is een stilleven door Jacobus Franz van der Merck; een portret van Willem Paedts, 1656, door Adriaen Hanneman; een breipen met Leidsch keur. De Heer A. Coert is als directeur afgetreden. Zijn opvolger is de Heer E. Pelinck, doctorandus in de Kunstgeschiedenis. [Verslag over 1936 en 1937.]

— *Nederlandsch Historisch Natuurwetenschappelijk Museum*. Vermeerdering van inkomsten is dringend noodig, aangezien op den duur bezoldigde werkkrachten zullen moeten worden aangesteld. Aankopen: een microscoop van Herman van Deyl, circa 1800; een zonnemicroscoop; een een model van een zee-uurwerk van Chr. Huygens. Onder de geschenken zijn allerlei soorten brillen en microscopen, benevens een houten beeld van Aesculaap. [Verslag over 1937.]

LOEVESTEIN. *Slot*. Een lijst is gemaakt van de boeken en geschriften, aanwezig in de Hugo de Groot-zaal. [Bericht van den Slotvoogd, 13 Mei 1938.]

MIDDELBURG. *Museum Zeeuwsch Genootschap*. Er is een commissie gevormd voor Zeeuwsche folklore. Het museum ontving een fragment van een Nehalenniasteen, onlangs opgevischt; een verzameling boerenpoppenkleeren, een zilveren vork, afkomstig van „Slot ter Hooge”; scherven gevonden te Westkapelle en op de Emelisse weide. [Verslag over 1937.]

NIJMEGEN. *Rijksmuseum G. M. Kam*. Maquettes van de stad, van een urnenheuvel, een Germaansch dorp en een Romeinsche pottenbakkerij, benevens een model van een koepelgraf zijn opgesteld. Door het Rijksmuseum van Oudheden werden aan het museum Kam overgedragen dubletten, voorwerpen en scherven uit Nijmegen, Wychen, Mook, Kloosterberg, Heumensoord, Kesteren, Elst en den Batavenburcht. Aangekocht zijn twee bronzen schalen uit de Waal, een gouden munt van Nero, een bronzen bordje van den Maaskant, een urn van den Berg en Dalschen weg. Een terranigrabord van den Klokkenberg is geschenken. [Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen over 1936 en 1937.]

OOSTERHOUT N.B. Het genootschap Astraholtum werd gesticht om de verzameling oudheidkundige voorwerpen van pastoor Peeters te bewaren. Zij hebben betrekking op Oosterhout en omgeving en zijn thans ondergebracht op den Heuvel. Men hoopt de verzameling te vermeerderen en

onder andere een overzicht te verkrijgen van de inheemsche pottenbakkersindustrie. Ook zal er een bescheiden bibliotheek over Oosterhout worden aangelegd. [N. R. C. 20 Sept. 1938.]

ROTTERDAM. *Museum Boymans*. De eerste aflevering van het Bulletin bevat geïllustreerde beschrijvingen over den Meester van het Johannes-altaar (aankoop); een mansportret door Corn. Ketel (geschenk); een schotel door Corn. Bouwmeester (aankoop); een Makkummer tegel (geschenk) en van Vedute di Roma, schenking voor het Prentenkabinet van de Vereeniging Lucas van Leyden. Het museumverslag vermeldt de volgende aanwinsten: „De Emmausgangers” van Joh. Vermeer, aangekocht door de Vereeniging Rembrandt, Dr Bredius en een stadgenoot; „De man met de roode muts” van Rembrandt, aangekocht door de Vereeniging Rembrandt, 100 museumvrienden en de burgerij. Tevens schonk de Vereeniging Rembrandt teekeningen en pastelportretten door Perronneau en Ducreux. De kunstnijverheidsafdeeling ontving een klok door P. van den Bergh, omstr. 1750. [Bulletin en Verslag over 1937.]

SANTPOORT. De Vrienden van Oud-Santpoort en de vereeniging Santpoorts bloei zullen gegevens verzamelen van deze streek en zich bezig houden met opgravingen en restauraties. [N. R. C. 17 Oct. 1937.]

SCHIEDAM. *Stedelijk Museum*. In afwachting van een betere huisvesting, die na de restauratie van het St Jacobs-gasthuis geschieden zal, is het museum weer in de wintermaanden gesloten geweest. Eenige topografische en andere aanwinsten werden geboekt. [Verslag over 1937.]

UTRECHT. *Aartsbisschoppelijk Museum*. Geschenken: een zilveren reliëfmedaljon uit Nuth (L.), een ciborie uit Nes op Ameland door Galynus van der Lelie; oude godsdienstige boeken waarvan sommige uit de XVIIe en XVIIIe eeuw met de hand geschreven, bidprentjes waarbij de collectie van den Heer F. van Rossum te Utrecht. Onder de bruikleenen op langen duur zijn te noemen: de Madonna van Eyteren XII; een Pietà uit Blaricum XVd; een graf-

legging uit Antwerpen 1510; een kruisiging met St. Franciscus, een Noordnederlandsch schilderij XVd. [Verslag over 1936 en 1937.]

— *Oud-Katholiek Museum*. Het vijfjarig bestaan werd gevierd met een tentoonstelling. De aanwinsten waren dit jaar gering. [Verslag over 1937.]

— *Waarborg Museum*. De verzameling is thans in het Belastingkantoor ondergebracht. Tijdelijk tentoongesteld is een collectie van oude en vreemde keuren, eigendom van den Heer van Osenbrugge. Er is een bibliotheek aan het museum verbonden. [N. R. C. 19 Febr. 1938.]

VLISSINGEN. *Stedelijk Museum*. Aangezien er geen gemeentesubsidie gegeven wordt is het museum voor exploitatie en aankoop aangewezen op steun van particulieren. Een museumfonds is gesticht, waarin de baten van het Beheer van het Zeeuwsche Zeewezen met eventueel gelden van particulieren zullen worden gestort. Een gouden vroedschapspenning door Schepp, 1772, is aangekocht en tevens een houten uitrustingskist, opgevischt in de Deurloo. Haar inhoud bestaat onder andere uit eenige wastafeltjes XVa, een zilveren schrijfstift en munten, XIII. [Verslag over 1936 en 1937.]

WAGENINGEN. *Oudheidkamer*. Zij is thans in het Landbouwmuseum ondergebracht. [Verslag over 1936.]

ZUTPHEN. *Stedelijk Museum*. Geschenken: horloges, XVIII en XIX, enkele bouwfragmenten van een pelmolen. Bruikleen op langen duur: een zilveren komfooronderstel door S. L. (Samuel Lamberts), 1744. Aangekocht met hulp van het gemeentebestuur en de burgerij: een bronzen vizel door Segevinus Hatiseren, 1518, van wien nog twee vizels bekend zijn van 1531 en 1540. Deze geschutgieter woonde van 1508 tot 1547 te Zutphen. Zijn vizels zijn ongeveer van denzelfden bouw en hebben een nog gothiserend ornament, waarin vignetten voorkomen als een zegenend Christuskind of een speelman. [Verslag over 1937.]

C. MERENS-ENGELN.

BERICHTEN OVER VEREENIGINGEN, COMMISSIES EN INSTELLINGEN VOOR HET GEHEELE LAND OF VOOR PROVINCIES EN GEWESTEN

Vereeniging Hendrick de Keyser. Nieuwe eigendommen werden niet verworven. De benedenverdieping van Houtmarkt 17 te Haarlem is in orde gebracht. Kloosterstraat 13 te Naarden is voorloopig hersteld evenals Maarland 24 te Brielle en Voorstraat 134 te Dordrecht. Het werk van een propagandist heeft niet tot gewenschte resultaten geleid. De Vereeniging Haarlem benoemde een commissie die Hendrick de Keyser opmerkelijk zal maken op panden, in aanmerking komend voor aankoop en zich belast middele daartoe te vinden. Door inwoners van Zutphen werd Zaadmarkt 109 aangekocht; het zal eerlang hersteld worden. [Verslag over 1937.]

Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie. Delft: Restauraties, twee gevels XVI d.; de korenmolen de Papagaai werd gesloopt. Dordrecht: Voor rekening der Oud-Katholieke Gemeente hersteld Groote Spuistraat 9. Een monumentenlijst werd opgemaakt. Geervliet: De kerk ontvangt rijkssubsidie voor restauratie. Gouda: Het inwendige van een pand Lod. XV aan den Turfmarkt, werd uitgebrouwen, de gevel blijft bewaard. 's Gravenhage: Het Heilige Geesthofje is gerestaureerd. Haastrecht: Advies werd gevraagd over inwendige verbouwing van het raadhuis. Hardinxveld: De kerkvoogden wenschen geen herplaatsing van de tombe van de Roovere in de kerk, de commissie heeft een

oplossing gevonden. *Leerbreek*: De kerk brandde af en zal in ouden staat herbouwd worden. *Leiden*: Voor den bouw van het nieuwe raadhuis moesten oude panden gesloopt worden. De molen de Stier heeft herstelling noodig. Het bolwerk met de molen de Valk moest afgegraven worden: *Rotterdam*: De toren der St Laurenskerk wordt gerestaureerd. Het Schielandshuis zou eenige herstellingen moeten ondergaan. Het Roode Zand en een deel van de Admiraliteit van de Maze moesten voor nieuwe gebouwen plaats maken; men hoopt het gebouw van het laatste complex te bewaren. *Woubrugge*: De bovenverdieping van het Rechthuis brandde uit; een archiefkast XVII bleef gespaard. [Verslag over 1935.]

De commissie heeft haar naam gewijzigd in Monumenten-Commissie van de provincie Zuid-Holland. Een nieuw systeem van berichtgeving wordt overwogen. De commissie gaat accoord met de circulaire omtrent uniforme schrijfwijze van plaatsnamen. Opmerkingen: oude waterrijke stadskernen verdwijnen, men zoekt dit verlies te beperken; het autoverkeer eischt zware bruggen, die het stadsbeeld verstoren, eenvoudige bruggehekken moeten plaats maken voor massieve; gevels, XVIII, worden in helle, moderne kleuren overgeschilderd. *Berkel*: Uit het interieur der kerk is veel verdwenen. *Brielle*: Twee stucplafonds XVI, hotel de Nymph, moeten gerestaureerd worden; de eigenaar wil meewerken. *Delfshaven*: Het herstel van het interieur der Oude kerk is gereed gekomen. *Delft*: Het schip der Nieuwe kerk is geheel gerestaureerd. Bouwfragmenten, onder andere van het Venduhuis zijn door Gemeentewerken opgeslagen. *Dordrecht*: De gevel van Voorstraat 89 werd gerestaureerd, opgevijseld en in de rooilijn gezet. Afbraak van eenige huizen werd met kracht bestreden door B. en W. *Gouda*: De Moriaan werd inwendig opgeknapt en tot Pijpen- en aardewerk-museum ingericht. *Hazerswoude*: De kerk verdient een zorgvuldige restauratie. *Koudekerk*: De kerk werd gestoffeerd met eiken kerkbanken, Lodewijk XIV uit de Rosaliekkerk te Rotterdam. *Leiden*: Herstelling van het Gravensteen wordt overwogen. Het St Annahofje zal door de regenten worden gerestaureerd. *Oud-Beierland*: Met de restauratie zal het raadhuis tevens op aanpassende wijze worden vergroot. *Overschie*: Het huis „In Salomons Tempel” is wegens bouwvalligheid gesloopt. *Rotterdam*:

Men hoopt op herstelling van het beursgebouw en de synagoge aan de Boompjes. *Schiedam*: Het St Jacobsgasthuis wordt gerestaureerd. Er is gevaar voor slooping van het korenmolentje, 1755, te *Voorschoten*. [Verslag over 1937.]

Provinciale Zeeuwsche Schoonheids- en Archæologische Commissie. Advies werd uitgebracht over wijziging in het talud van de wallen van *Veere* aan de overzijde van den haven om daar een wandelpad aan te leggen. Verschillende steden wonnen raad in bij de commissie: *Biggekerke*, *Breskens*, *Goes*, *Heinekenszand*, *Renesse* en *Zoutelande*; de laatste gemeente krijgt subsidie voor behoud van een trapgevel. De molen te *Tholen* wordt van stroomlijnwieken voorzien. De standaardmolen te *Waarde*, 1625, is verbrand. [Verslag over 1935.]

Er is thans een Provinciale Zeeuwsche Archæologische Commissie opgericht. *Biervliet* vroeg advies voor het raadhuis; men overweegt er een plaatselijk museum te vestigen; het hek XVIII van het *Huis ter Nisse* bleef gespaard; raad werd verstrekt voor de wallen van *Retranchement* en voor Hoogstraat 9 te *Tholen*. [Verslag over 1936.]

Stichting tot bescherming van praehistorische cultuurmonumenten in Gelderland. Dr M. E. Evelein is wegens verandering van werkkring afgetreden als ondervoorzitter. Het verslag over de vindplaats van den praehistorischen schedel op den *Sterrenberg* is afgedrukt in Bijdragen en Mededeelingen van Gelre 1935. Bij *Ticheloven*, *Eibergen*, zijn bij een proefgraving urnen gevonden. De inventarisatie der praehistorische cultuurmonumenten is ter hand genomen. De Nederlandsche Heidemaatschappij schonk foto's en lantaarnplaten. Medewerking voor behoud en onderzoek van terreinen werd in ruime mate ondervonden, onder andere te *Bennekom*, bij *Beekbergen*, voor de Grunsweide te *Renkum*, te *Ermelo*. Een dubbele grafheuvel in *Harskamp* leverde fragmenten van een klokbeke uit een roodgekleurd oudergraf en een gave klokbeke uit een plaggengraf. Voorzitter der Stichting is thans de Heer J. P. van Lonkhuyzen en secretaris de Heer W. A. J. Oosting te *Bennekom*. [Verslagen over 1935 en 1936.]

BOEKBESPREKINGEN

F. G. Waller, *Biographisch woordenboek van Noordnederlandsche graveurs*, uitgegeven door beheerders van het Wallerfonds en bewerkt door Dr. W. R. Juynboll. Met 61 portretten in lichtdruk. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1938. Prijs ingenaaid 24 fl., gebonden 26 fl.

Het posthume werk van F. G. Waller († 1934) neemt onder de veelsoortige kunstenaarslexika een zeer aparte plaats in, alleen reeds om zijn opzet; een uitsluitend aan een zoo beperkte categorie van kunstenaars als graveurs van een bepaald land gewijd werk bestond tot nu toe nog niet. Want men kan het niet vergelijken met de bekende werken van Portalis en Béraldi over de Franse graveurs van de XVIIIe of van Béraldi over die van de XIXe eeuw; geheel afge-

scheiden daarvan, dat in deze boeken slechts een keuze uit de graveurs van een periode gedaan en naar volledigheid niet gestreefd wordt, wordt daarin ook het werk van de meesters meer of min uitvoerig beschreven. Om oeuvre-catalogussen was het echter Waller niet te doen; zijn doel was alleen betrouwbare feiten en de onontbeerlijke bibliographische gegevens over het leven van de kunstenaars in zoo beknopt mogelijken vorm samen te stellen, en wel van de XVIe eeuw tot den tegenwoordigen tijd, natuurlijk met volledige verwaarloozing van de anonieme meesters van de XVe eeuw. Het werk is dus zuiver biographisch van karakter, het vermeldt alleen de geboorte- en sterfdata, de verschillende woonplaatsen en soms ook de wisselende woningen

van de kunstenaars, hetgeen voor hen, die tevens uitgevers waren, bij de dateeringen van hun werken van belang kan zijn en voorts nog gegevens over opleiding en reizen, over de verschillende technieken, die een kunstenaar beoefend heeft en op welke andere gebieden hij misschien nog werkzaam is geweest. Dus slechts op feiten, nuchtere maar betrouwbare feiten wordt men vergast. Maar in de exactheid van deze duizenden van *petits faits* ligt de waarde van het boek. Deze op grond van officieele stukken vast te stellen of te controleeren is een van de meest tijdroovende werkzaamheden van Waller voor dit woordenboek geweest, die hem ook veel geld zullen hebben gekost. Heel wat menschen in Nederlandsche en ook buitenlandsche, gemeentelijke, kerkelijke, notarieele en andere archieven heeft hij aan het werk gezet, om een enkelen luttelen datum te weten te komen. Dikwijls is het resultaat van deze onderzoekingen natuurlijk negatief geweest, maar in de meeste gevallen is hij er toch in geslaagd om onze kennis over deze kunstenaars te verrijken en op zekere grondslagen te plaatsen. Voor Noordnederlandsche graveurs zal men in het vervolg niet meer naar Wurzbach of Thieme-Becker, maar naar Waller's standaardwerk grijpen.

Het is werkelijk overstelpend, als men in het woordenboek bladert, hoe groot het aantal van prentkunstenaars, waarvan natuurlijk velen maar gewone ambachtslieden, die voor de uitgevers boekillustraties te leveren hadden, in zulk een betrekkelijk klein beschavingsgebied is geweest. Er is waarschijnlijk geen land, waar door de eeuwen zoo vele graveurs geregeld aan het werk geweest zijn en waar de kunst als handwerk op zulk een gelijkmatig niveau heeft bestaan. In de 17e eeuw wordt zonder twijfel het artistieke hoogtepunt bereikt, en hoewel in de 18e eeuw de suprematie aan Frankrijk overgaat, wordt toch hier in het algemeen nog technisch uitstekend werk geleverd, dat dat in de meeste andere landen overtreft.

Even moeilijk als het voor den samensteller in vele gevallen was om over de oude kunstenaars juiste data bijeen te brengen, even groot zijn de moeilijkheden bij de moderne kunstenaars geweest. Waller had voor dit doel bijzondere formulieren laten drukken, die hij aan alle hem bekende adressen heeft verzonden en die dikwijls eerst na herhaalde aanschrijvingen ingevuld en teruggestuurd werden. Bij de onverschilligheid van vele artisten leverde ook deze methode soms geen resultaat op en moest men tot andere, indirecte middelen zijn toevlucht nemen.

Waller was dit biographisch woordenboek, zijn levenswerk, indertijd met verschen moed begonnen, maar zijn zwakke gezondheid belette hem het met de noodige voortvarendheid voort te zetten, en zoo was het, toen hij in 1934 stierf, nog niet geheel afgesloten, zoodat het F. G. Wallerfonds zich in verbinding stelde met Dr. W. R. Juynboll, die het werk in den geest van Waller tot een gelukkig einde heeft gebracht, de literaturopgaven zijn tot op den dag van heden gecompleteerd; zelfs het laatste deel van Thieme-Becker en de catalogus van de teekeningen-verzameling in Oxford door Parker, die beide eerst medio 1938 zijn verschenen, konden in de Addenda nog verwerkt worden. Toch wil het ons voorkomen, dat Juynboll bij zijn nasporingen omtrent nog levende kunstenaars niet het succes van Waller, misschien ook niet diens volhardingsvermogen en diens

speurzin heeft gehad, en voor dergelijk werk moet men een bibliographisch snuffelaar zijn. De „burgerlijke stand” van de moderne kunstenaars had b.v. in vele gevallen met grooter zorg kunnen „opgenomen” worden. Een opgave „tijdgenooten” zonder meer bij vele kunstenaars is toch weinig voldoende; hier had zonder twijfel al veel meer kunnen bereikt worden, als de samensteller het kunstenaars-archief in het Prentenkabinet te Amsterdam, dat op initiatief van den vroegeren directeur H. Teding van Berkhout zooveel materiaal over levende kunstenaars vergaderd heeft, geraadpleegd had. Eenige daaruit geputte gegevens laten wij hier volgen: D. Kruizinga, geb. 24.XI.1895 in Deventer; Louis Schrikkel, geb. 6.IX.1902 in Amsterdam; Nora Hatterman-de Vries, geb. 12.VIII.1899 Amsterdam; Raoul Hynckes, geb. 11.V.1893 Brussel (bij Walter staat slechts: geb. 1893 in België).

Bij andere intusschen overleden kunstenaars had met eenige moeite toch ook wel de sterfdatum achterhaald kunnen worden. Het archief van het Prentenkabinet laat hier wel is waar in den steek; daarvoor had men andere wegen moeten inslaan.

Als Thieme-Becker bij voorbeeld den juisten sterfdag van Lodewijk Ignatius Stracké is kunnen te weten komen, dan was dat voor den bewerker van Waller waarschijnlijk even goed mogelijk geweest; maar de bron, waaruit hij put in zijn Addenda, is het gelukkig nog op tijd verschenen laatste deel van Thieme-Becker.

Van sommige kunstenaars is alleen de maand, waarin zij overleden zijn, maar niet de dag vermeld, van anderen alleen het jaar zonder meer. Men zal niet zeggen, dat zijn kleinigheden; in een biographisch woordenboek, vooral een dat met de grootste accuratesse begonnen is, verwacht men al deze details. Ik noem hier nog eenige sterfdagen, die open gelaten zijn: H. M. Krabbé † 22.XII.1931; A. F. Reicher (nog als levend vermeld) † 14.III.1938; L. W. R. Wenckebach (zonder maand) † 25.VI.1937; N. G. van Huffel (zonder maand) † 16.I.1936; A. Grondhout, nog als levend vermeld † 12.VIII.1934; Cath. Heyermans-de Roode † 26.IX.1937; Herm. Just. Kruyder † 29.IV.1935; F. Weiland Ladage (nog als levend vermeld) † 24.XII.1932; J. M. Fekkes † 23.V.1933; J. H. L. Hanau, nog als levend vermeld, † 18.I.1925.

Heel erg is echter, als een kunstenaar, die nog in leven is, reeds als overleden vermeld wordt; dit ongeluk is den samensteller met Piet Mondriaan gebeurd; als zijn „sterfjaar” is 1935, en zonder vraagteeken opgegeven. Ik kan hier nog berichten, dat hij in September 1938 van Parijs naar Londen verhuisd is.

Ook de bibliographische gegevens had men in sommige gevallen nog nauwkeuriger gewenscht. Waarom wordt voor illustratoren wel de dissertatie van E. de La Fontaine Verwey „De illustratie van letterkundige werken in de XVIIIe eeuw” aangehaald, maar niet de Catalogus van de kunsthistorische bibliotheek van het Rijksmuseum te Amsterdam, die juist over de illustratoren zoovele belangrijke gegevens bevat, vooral wat de XIXe-eeuwsche kunstenaars betreft?

Voor enkele van deze illustratoren is deze catalogus zelfs de eenige bron, waar werk van hen genoemd wordt; en van sommige houtgraveurs of steenteekenaars vindt men hier uitgaven beschreven, die anders nergens vermeld zijn. —

Onder de 19e-eeuwers zochten wij vergeefs den naam van den vruchtbaren Belg E. Vermorcken, die veel naar C. Rochussen heeft gewerkt. Het is ons niet duidelijk, waarom wel buitenlanders als Henry Brown, Joh. Walter en zelfs Leo Klein-Diephold, welke laatste alleen verscheidene jaren hier gewoond heeft, opgenomen zijn, maar Vermorcken juist niet.

Ook voor oudere graveurs bevat de catalogus van de Rijksmuseumbibliotheek soms waardevolle aanwijzingen. Van den bij Waller over het hoofd gezien Jan Wils, die in de literatuur slechts als schilder en teekenaar bekend is, noemt de catalogus een ets, die in De Reyse naar Africa, Haarlem, 1650, voorkomt, die anders geheel onbekend is. Nog een ander eveneens onbekende Nederlandsche houtgraveur, A. Streip, wordt in den catalogus van het Rijksmuseum vermeld. Houtsneden met dezen naam vindt men in een in deel II p. 437 beschreven boekje beschreven. Het jaar van verschijnen is daar evenwel verkeerd gelezen, 1697 in plaats van 1787; maar in Thieme-Becker is deze fout hersteld. Een vroegere en waarschijnlijk de oorspronkelijke uitgave van dit populaire boekje was in 1672 verschenen en wordt op de Universiteitsbibliotheek in Amsterdam bewaard. Waarschijnlijk is deze A. Streip (zoo moet men den naam lezen) identiek met een Abraham Striep, die bij Waller p. 316 als 1664 in Utrecht werkzame houtsnijder vermeld wordt. Hij komt hier in de rubriek van die graveurs voor, waarvan prenten bekend zijn; dat is de voornaamste rubriek, die 376 pag. bevat. Dan volgt in aanhangsel A nog een categorie van graveurs, waarvan geen prenten bekend zijn, p. 378—420, kunstenaars, die alleen in de archieven een schaduw bestaan leiden. Als derde afdeling sluit zich daarbij in aanhangsel B nog een lijst aan van uitgevers van prenten en kaarten, pag. 422—497, die eveneens van groot belang is, omdat met behulp van de daar vermelde jaartallen ook door hen uitgegeven prenten eenigszins gedateerd kunnen worden.

Wij meenden in het voorafgaande op enkele leemten in de bewerking te moeten wijzen; een woordenboek is nooit compleet. Maar met de duizenden van exacte artikels zijn die enkele tekortkomingen van zoo gering gewicht, dat zij aan de buitengewone waarde van het geheel geen afbreuk kunnen doen; en Waller-Juynboll zal voor latere generaties een even goeden klank hebben als het eveneens door Nijhoff uitgegeven Repertorium van Van Hall, en voor iederen beoefenaar van de Nederlandsche Kunstgeschiedenis een onmisbaar handboek blijven.

M. D. HENKEL.

Frits Lugt, *Répertoire des Catalogues de Ventes publiques intéressant l'art ou la curiosité. Première période: vers 1600—1825*, Publications du „Rijksbureau voor kunsthistorische en ikonografische documentatie”, La Haye 1938.

De naam van Frits Lugt zal bij de meeste kunstminnenden herinneringen oproepen aan een met evenveel smaak als kennerschap bijeen gebrachte verzameling teekeningen. Het schijnt vreemd, dat het hierboven aangekondigde werk, welks van cijfers, letters en afkortingen grimmelende bladzijden met hun in negen kolommen verdeelden bladspiegel op het eerste gezicht aan een logarithmetafel doen denken, zijn ontstaan te danken heeft aan denzelfden geest.

Het is evenwel niet de eerste keer, dat de heer Lugt zich

opmaakt, om met een staf van medewerkers een werk te ondernemen, even nuttig als langdurig, even omvangrijk als nauwgezet. Hoeveel der dagelijksche gebruikers van zijn in 1921 verschenen „Marques de Collections” zouden beseffen, welk een arbeid alleen reeds het verzamelen der daarin vermelde gegevens moet hebben gekost?

De kracht om dergelijke ondernemingen tot een goed einde te voeren, kan slechts voortkomen uit een hartstochtelijke liefde. Bij Lugt heeft deze hartstocht echter niets van die soort van „liefde voor het vak”, waardoor zoo menig kunsthistoricus de apenmoeder uit de fabel op bedenkelijke wijze nabij komt. Niet de liefde tot het vak, maar de liefde tot het schoone kunstwerk staat bij Lugt in het centrum. Zijn liefde tot het kunstwerk dreef hem er toe, voor zijn teekeningen een keurcollectie van oude lijsten te verwerven; dezelfde liefde tot het kunstwerk gaf hem ook de kracht tot het volbrengen van deze buitengewoon zware taak: het samenstellen van een repertorium van veilingcatalogi van ± 1600—1825.

„La provenance, pour toute œuvre d'art, est un point essentiel” 1). Na de lijst van verzamelaars beschikken wij thans ook over een lijst van veilingcatalogi.

Dat dit werk het licht ziet als de eerste publicatie van het jonge „Rijksbureau voor kunsthistorische en ikonografische documentatie”, lag vrijwel voor de hand. Waar zou men vaker het gemis van een dergelijk instrument hebben gevoeld, waar is men meer doordrongen van het belang van oude gegevens voor een moderne kunstgeschiedenis, dan juist in dat unieke centrum?

De wenschelijkheid van een beschrijvende lijst van veilingcatalogi werd in 1921 door Seymour de Ricci op het kunsthistorisch congres te Parijs uitgesproken en vond in de vergadering algemeenen bijval. Maar, gelijk de heer Lugt in zijn inleiding opmerkt: „rien de plus fragile que le vœu émis par un congrès” ! Toen er vijf jaar later nog niets was gebeurd, zette hij zich aan het werk.

Een door Hoofstede de Groot voor eigen gebruik opgestelde, volgens de namen der verzamelaars alfabetisch gerangschikte lijst werd op fiches overgebracht en chronologisch opgesteld. Het overleg en inzicht, dat alleen reeds uit deze simpele wijziging spreekt, vindt men in alle onderdeelen van het werk terug. Zoo geschiedde b.v. de titelbeschrijving niet volgens de gebruikelijke bibliographische regels, omdat slechts door vermelding van het essentiële en weglating van telkens voorkomende woorden als: veiling, verzamelaar, collectie, een overzichtelijk geheel te verkrijgen was. De titels, kwaliteiten en beroepen der verzamelaars zijn in de oorspronkelijke taal weergegeven, omdat vertaling steeds tot onduidelijkheid en vaak tot fouten zou hebben geleid. Opgegeven wordt verder, waar men exemplaren van de beschreven catalogus kan aantreffen, alsmede, waar zich exemplaren met notities betreffende prijzen en (of) koopers bevinden. De in honderddertig verschillende bibliotheken en verzamelingen aanwezige catalogi zijn voor dit doel gecontroleerd. Een stelsel van afkortingen maakt een beknopte

1) Zie: F. Boucher, *Quelques exemples de la valeur documentaire des catalogues de vente anciens*; en F. Lugt, *Trouvailles et recherches dans les anciens catalogues de vente*. (Bulletin de la Société de l'histoire de l'art français, 1938).

aanduiding dezer bijzonderheden mogelijk en een rangschikking volgens landen stelt den gebruiker in staat met één oogopslag te zien, waar hij het zich voor hem dichtstbijbevindende exemplaar kan aantreffen. Particuliere verzamelingen zijn slechts dan vermeld, wanener zich in dezelfde stad geen exemplaar in eenige openbare instelling bevindt.

Dat in de lijst der onderzochte bibliotheken — voor zoover noodig — ook de nauwkeurige postadressen dier instellingen zijn vermeld, wijst eveneens op een practischen zin, dien men in wetenschappelijke werken van dit soort te vaak mist.

Onder de moeilijkheden die te overwinnen waren noemen wij verder de kwestie der kalenders (oude en inieuwe stijl, republikeinsche kalender) en die der orthographie der geslachtsnamen. Maar wat zijn bij een werk als dit inzicht en geduld, wanneer ze niet vergezeld gaan van een pijnlijke nauwkeurigheid! In totaal omvat dit repertorium 11065 aucties. Men bedenke welk een arbeid alleen reeds het corrigeren van deze ca. 1.106.500 letters en cijfertekens moet zijn geweest!

In negen overzichtelijke kolommen wordt van elke veiling opgegeven:

1. Een volgnummer. Men zal dus voortaan een veiling even eenvoudig volgens haar „Lugt-nummer” kunnen citeeren, als het thans bij de verzamelingen het algemeene gebruik is geworden.
2. Datum, volgens jaar, maand en dag.
3. Plaats waar de veiling werd gehouden.
4. Naam van den verzamelaar.
5. Inhoud der veiling; b.v. 4 schild., 623 teek., 512 prenten, 20 div.
6. Het totaal der geveilde nummers. (Deze opgave dient om te kunnen controleeren of een catalogus compleet is).
7. Naam van den veilinghouder.
8. Aantal bladzijden, alsmede opgave van er in voorkomende frontispices, portretten of andere afbeeldingen.
9. Plaats waar zich een exemplaar bevindt.

Opgenomen werden, gelijk de titel aangeeft, alle veilingen „intéressant l'art ou la curiosité”, zoodat men — overeenkomstig met het karakter der oude verzamelingen — in de vijfde kolom zoowel schilderijen, prenten en teekeningen als „rariteiten” vermeld vindt.

Niet opgenomen werden veilingen die slechts eenvoudig huisraad en meubelen bevatten, alsook catalogi van aucties van boeken, manuscripten en autographen. Waar de grenzen toch reeds zoo wijd zijn gekozen, voelt men zich geneigd deze laatste uitzondering te betreuren; te meer, omdat een dergelijk werk voorloopig wel niet een tweeden keer zal kunnen worden ondernomen.

Niet alleen, dat men dan een tweede Lugt zou moeten zoeken, maar men zou tevens dienen te beschikken over een reeks medewerkers gelijk de door hem in zijn voorwoord herdachte, over de technische hulp van een instituut als het „Rijksmureau” en last not least over den materielen steun, gelijk die voor dit werk door de Nederlandsche regeering werd verschaft.

Niemand is echter beter in staat de grenzen van het arbeidsveld te bepalen, dan de auctor intellectualis van dit groote werk, dat niet zal nalaten opnieuw de aandacht van het buitenland te vestigen op de Nederlandsche wetenschap,

en waarvan wij de in het vooruitzicht gestelde volgende deelen met ongeduld verbeiden.

H. VAN DE WAAL

Walter Loose. *Die Chorgestühle des Mittelalters. Heidelberger Kunstgeschichtliche Abhandlungen 11.* Heidelberg 1931.

Ofschoon de publicatie van Dr. Walter Loose reeds eenige jaren geleden het licht heeft gezien is zij in Nederland nog vrijwel onopgemerkt gebleven. Niettemin is het voor den Nederlandschen kunsthistoricus en oudheidkundige stellig van belang er kennis van te nemen. Niet zoo zeer om wat de schrijver mededeelt over de koorbanken in ons land — hierover kon Dr. Loose, die bij de samenstelling van zijn boek hoofdzakelijk van de bestaande literatuur is uitgegaan, zich slechts zeer onvolledig documenteeren — doch wel om de conclusies, die hij, over een zeer groote hoeveelheid gegevens beschikkend, aangaande de vervaardiging der gestoelten in het algemeen en over het ontstaan en de ontwikkeling van bepaalde daaraan voorkomende vormelementen weet mede te deelen. Hetgeen ons de vergelijking van een zoo groote hoeveelheid materiaal uit verschillende landen van Europa leert, werpt ook meer dan eens licht op vormverschijnselen aan de banken hier te lande.

Het nut van een samenvatting als deze blijkt in bijzondere mate in het hoofdstuk over de vervaardiging der banken. Wel was daarover meer dan eens het een en ander meegegeeld in afzonderlijke, vaak min of meer locale, publicaties, doch juist een combinatie van de verschillende gegevens brengt een oplossing voor vragen, die tot nu nog onopgehelderd waren, zooals de werkzaamheid van Nicolaas van Leyden aan het vermaarde gestoelte te Konstanz.

Meer dan eens blijkt n.l. uit de documenten, dat degenen, die de opdracht voor een gestoelte krijgt uitsluitend het ontwerp levert en aan de uitvoering geen aandeel behoeft te hebben. Zoo zal ook Nicolaas van Leyden waarschijnlijk van uit Straatsburg zijn ontwerp naar Konstanz gezonden hebben, waar door den schrijnwerker Haider het architectonische geraamte gemaakt werd, terwijl het snijwerk door twee van Nicolaas' helpers zal zijn uitgevoerd.

Interessant is evenzeer wat Loose mededeelt over de scheiding van de werkzaamheid der schrijnwerkers van die der beeldsnijders, die te Salem zelfs zoo ver wordt doorgevoerd, dat uitdrukkelijk wordt bepaald, dat de tabernakels voor de figuren door de schrijnwerkers alleen ruw mogen worden gevormd, doch door de beeldsnijders verder moeten worden gesneden. Daar tegenover blijkt echter ook meer dan eens, dat een kunstenaar wel gerechtigd is om desgewenscht zich in beide ambachten te bekwamen en beide tegelijk uit te oefenen.

Veel van wat een onderzoek van de Nederlandsche koorbanken ons indertijd ¹⁾ nog slechts als een vermoeden of een mogelijkheid deed uitspreken wint door Dr. Loose's beschouwingen aan waarschijnlijkheid.

Zoo is het ook voor ons niet van belang ontbloot, dat de schrijver constateert, dat aanvankelijk de koorbanken klaar-

1) J. S. Witsen Elias. *De Nederlandsche Koorbanken tijdens Gothiek en Renaissance.* (1937).

blijklijk steeds uit de bouwhut van de kerk afkomstig waren en om die reden vaak zoo nauwe verwantschap met de steenplastiek vertoonden. Wij mogen in dit verband misschien herinneren aan de door ons geopperde veronderstelling, dat de oudste sculpturen aan de Bossche koorbanken door de steenbeeldhouwers zouden zijn uitgevoerd, die kort tevoren aan de versiering der koorkapellen hadden gewerkt en aan de mogelijkheid, dat omstreeks 1460 nog enkele figuren voor dit gestoelte wellicht door Allard Duhamel zouden zijn ontworpen.

Opmerkelijk is ook, dat meermalen een koorgestoelte wordt vervaardigd in navolging van een reeds bestaand voorbeeld in een andere plaats. De filiatie den Bosch — Oirschot staat dus geenszins op zichzelf.

Van belang is stellig wat Dr. Loose opmerkt over de wapens op de banken: „Wenn nur eines vorhanden ist (gewöhnlich an einer Wange), wird man mit Sicherheit auf den Stifter schlieszen dürfen und damit auf die Entstehungszeit”. Wij vinden hierin een bevestiging van de juistheid der dateering, die wij indertijd voor de Venlo'sche banken voorstelden, naar aanleiding van de alliantie-wapens van Johan van Stalbergen en Elisabeth Mercator, die op een der wangen voorkomen, een wijze van dateeren, die de heer Ozinga in een klaarblijkelijk wat vluchtig geschreven critiek in de Nieuwe Rotterd. Courant meende te moeten bestrijden.

Terwijl in de oudere litteratuur naar den vorm twee typen van banken worden onderscheiden, het open- en het gesloten type, waarvan het eerste in het Westen zou thuis hooren, terwijl het tweede karakteristiek zou zijn voor Oost-Duitschland, onderscheidt Dr. Loose drie typen:

I. Het „zetel-type” of open type, waarvan de gedaante uit de specifieke constructieve grondvormen van de bank en de stoel voortvloeit. In haar rationeele vormgeving ziet de schrijver een naleven van antiek vormgevoel, dat feitelijk on-gothisch is.

II. Het „huis-type”, dat uit de Godsdienstige beteekenis en de begrippelijke voorstelling van het gestoelte als verblijfplaats van de biddende geestelijken ontstaat. Een dergelijke vorm is typisch voor de laat-Gothiek.

III. Het „celtype”, dat bij de gestoelten der Cisterciënsers en enkele aanverwante orden voorkomt.

Terecht merkt de schrijver op, dat de verdeeling in een Oostelijk- en Westelijk type niet opgaat, daar ook in Engeland en in Spanje het gesloten type veelvuldig voorkomt. Wij zouden in dit verband ook aan Zalt-Bommel willen herinneren.

Zorgvuldig bespreekt de schrijver het karakter van de verschillende onderdeelen der banken, waarbij wellicht het meest het gedeelte over de ontwikkeling der boven-wangen de aandacht verdient. Ook hierbij worden drie typen onderscheiden, die weliswaar tot op zekere hoogte verband houden met de boven genoemde drie banken-typen, doch niettemin reeds vroeg gezamenlijk aan eenzelfde gestoelte voorkomen (Lausanne!), wat eveneens tegen een indeeling der banken in landschaps-typen pleit.

Met behulp der bewaard-gebleven voorbeelden tracht Dr. Loose een verklaring te geven van het ontstaan van de dubbele voluut, zooals die ook ten onzent herhaaldelijk wordt gevonden. Ook hij zoekt haar oorsprong aan de zij-

leuning van den troonzetel, zooals wij die aan de kathedra te Toul (± 1200) kunnen opmerken, om vervolgens de ontwikkelingslijn door te trekken over de steenen wang uit Anchin in het museum te Douai (begin 13e eeuw) en de kalksteenen wangen te Bonn (2e kwart 13e eeuw).

De verticale tendens van de Gothiek, die de rugleuning heeft doen stijgen, heeft ook aan de voluut een meer vertikalen stand gegeven. Zij blijft aanvankelijk nog de logische overgang vormen van zijwang naar rugwand, doch maakt zich later door omkrullen, zoowel aan den bovenkant als aan den onderkant los. Dit stadium vindt men terug in de beide wangen in de kapel te Wartburg (± 1300). Wanneer dan het boveinde later nog verder naar voren springt wordt hierop als afsluiting een horizontale lijst gelegd. (Xanten, Lausanne). Eerst hierna zou de C-vorm door verdubbeling de E-vorm hebben aangenomen. Opmerkelijk is het echter, wat Dr. Loose trouwens ook aangeeft, dat reeds in het schetsboek van Villard de Honnecourt, in de eerste helft van de 13e eeuw, deze dubbele voluut voorkomt.

Bij zijn verklaring van vormen en vormveranderingen is de schrijver er steeds op uit geweest te trachten tot den geestelijken ondergrond, die daaraan ten grondslag ligt door te dringen. Hij toont zich echter zeer wel bewust van het gevaar dat er bestaat op dit gebied in te speculatieve hypothesen te belanden. Zoo vermijdt hij bij voorbeeld de verklaring der vormen uit de psychologische geaardheid van volken of rassen.

Daar het doel van den schrijver is de vormveranderingen van de gestoelten in hun hoedanigheid van meubelen na te gaan en de ontwikkeling van de versieringsmotieven voor zoover deze daarmede verband houden, wordt de op de gestoelten aangebrachte figurale beeldhouwkunst slechts in zooverre besproken als het onderwerp dit noodig maakt.

Waar Dr. Loose de vraag bespreekt of men aan de genre-achtige of fantastische voorstellingen en figuren aan misericordes en knoppen een zekere symbolische beteekenis moet toekennen blijkt hij zich aan te sluiten bij een schrijver als Reiniers, die aan de vrije fantasie der kunstenaars een ruime plaats inruimt. Toch moet hierbij wel bedacht worden hoezeer de Middeleeuwsche mensch de wereld en het leven anders zag dan de mensch van tegenwoordig en tevens, wat de schrijver trouwens ook wel aanstipt, hoe veelvuldig de uitgebeelde dieren en monsters aan de litteratuur zijn ontleend, al schijnt men de oorspronkelijke beteekenis van wat men uitbeeldde meer dan eens vergeten te zijn.

Voor wat een bespreking der religieuze voorstellingen aan de banken betreft was uit den aard der zaak beperking in dit boek evenzeer geboden. Niet geheel juist schijnt ons de opmerking van den schrijver (op blz. 50) dat er tusschen de verschillende voorstellingen en de plaats waar zij zijn aangebracht meestal geen samenhang bestaat. Wellicht dat deze zeer vaak ontbreekt, of niet meer is na te gaan. Daar tegenover staat, dat wij voor ons land herhaaldelijk wel een dergelijke samenhang meenen te kunnen aanwijzen (den Bosch, Bolsward, Venlo). Zou dit in andere landen, bij een nader onderzoek niet evenzeer het geval blijken te zijn?

Het boek besluit met een uit de bestaande litteratuur zorgvuldig samengestelden catalogus, waarbij een zoo volledig mogelijke litteratuur-opgave is gevoegd. Zelfs is bij een zeer zeldzaam boekwerk de Duitsche bibliotheek vermeld,

waar dit kan worden geraadpleegd. Tenslotte wordt de waarde van dit werk nog verhoogd door een ruime hoeveelheid (158) afbeeldingen.

Waar de koorbanken een zoo belangrijk onderdeel der Middeleeuwsche kunst vormen heeft een boek als dit ongetwijfeld een groot nut bij de bestudeering van dit gebied.

J. S. WITSEN ELIAS

Erwin Schirmer. *Die deutschen Irdenware des 11.—15. Jahrhunderts im engeren Mitteldeutschland*. Jena, 1939.

De redactie van het Jaarboek van het Germaansch Museum te Jena deed een goede greep, toen zij haar eerste deel bestemde om de onderzoekingen van Erwin Schirmer te publiceren. Aan werken als dit bestaat een groote behoefte. Veelal verkeert men in de onjuiste meening, dat het verspilde energie zou zijn om het aardewerk van een bepaald gebied systematisch te onderzoeken: men gaat daarbij uit van de overtuiging, dat de ontwikkelingsgeschiedenis van het middeleeuwsche aardewerk immer een gesloten boek voor ons zal blijven.

Deze overtuiging mist echter m.i. allen grond en boeken als dit van Schirmer zijn er om te bewijzen, dat bij voortgaande nauwgezette bestudeering het probleem op den duur zeker opgelost zal kunnen worden. Het boven aangekondigde werk heeft daarom naast zijn beperkte, eveneens een algemeene beteekenis. Daardoor is het voor allen, die zich met middeleeuwsch aardewerk bezig houden, van groote waarde.

Het terrein, waarop Schirmer zich beweegt, is een nog vrijwel onontgonnen gebied. De schrijver klaagt in zijn inleiding over de stiefmoederlijke behandeling van het Duitsche middeleeuwsche aardewerk; iedere onderzoeker kan voor ieder ander gebied die klacht tot de zijne maken. Om nu maar eens in de buurt van Schirmer's arbeidsterrein te blijven: bestaat er een werk over de middeleeuwsche keramiek van de Rijnstreeken? Von Falke behandelt in „Das Rheinische Steinzeug” zoo in het voorbijgaan de perioden, die aan de zestiende eeuw voorafgaan, om vervolgens zijn onverdeelde aandacht aan de voortbrengselen der Renaissance te wijden. Kurt Koetschau volgt in „Rheinisches Steinzeug” dezelfde gedragslijn.

Schirmer stelt vast: „Damals stand die vorwiegend ästhetische Betrachtungsweise im Vordergrund und geschichtlichen oder gar siedlungskundigen Untersuchungen wurde eine nur untergeordnete Bedeutung zugemessen.” De boven aangehaalde werken van Von Falke en Koetschau vormen een treffende getuigenis voor de juistheid van deze uitspraak.

Ten opzichte van ons land kan hetzelfde gezegd worden. De publicaties over aardewerk betreffen voornamelijk de periode van het beroemde „Delftsch”. Het vermeende gebrek aan aesthetische-kwaliteiten is ook in ons land ongetwijfeld een der oorzaken, waardoor men meestal niet de moeite neemt de voortbrengselen der vroegere perioden nauwkeuriger waar te nemen. Dit gebrek aan belangstelling maakt, dat bij graafwerken het inheemsche blauwgrijze en roode aardewerk — toch al sterk in de minderheid tegenover de groote massa import uit de Rijnstreeken — dikwijls veronachtzaamd wordt. Op deze wijze komt er weinig in de musea en daardoor wordt de bestudeering ten zeerste bemoeilijkt. Als gevolg kan men gerust zeggen, dat er feitelijk

over de typologie en de ontwikkeling van ons inheemsche middeleeuwsche aardewerk niets bekend is. Men ziet, het is de vicieuze cirkel.

Een zeer hinderlijke hinderpaal voor de ontwikkeling van onze kennis der middeleeuwsche aardewerksoorten ziet Schirmer in het feit, dat dit terrein van studie eigenlijk een randgebied is. Hoewel de methoden van de prae-historische geschiedvorsching hier met het meeste succes aangewend zouden kunnen worden, bemoeit de prae-historie zich niet meer met het probleem van de middeleeuwsche keramiek. Dit is weer zoo'n opmerking, die men onveranderd op de verhoudingen in ons land kan overdragen. Ook hier bestaat geen instelling, die zich in het bijzonder met de middeleeuwsche archaeologie bezig houdt en onze kennis van de middeleeuwsche bouwkunst en kunstnijverheid vooral door opgravingen tracht uit te breiden. Ik laat hier buiten beschouwing, dat er door bepaalde instellingen in enkele gevallen zeer gewaardeerde pogingen in het werk zijn gesteld en soms ook naar verhouding gunstige resultaten bereikt werden.

Er staan in de inleiding van Schirmer's boek meer van die uitlatingen, die het overdenken ten volle waard zijn, maar ik zou te lang van stof worden, als ik ze alle naar voren wilde brengen.

Daar dit werk het eerste methodische onderzoek op dit terrein is, moest de schrijver zich van verschillende dingen wel zeer goed rekenschap geven. Zoo komt hij er toe, om in een hoofdstuk over de vormenschat de voortbrengselen der pottebakkerskunst tot verschillende groepen te brengen. Hij gaat uit van den bodemvorm; dat wil zeggen, hij vraagt zich af hoe het aardewerk staat. Op grond daarvan kwam een scheiding in drie groepen tot stand: A. stukken met bollen bodem (kogelpotten) — B. stukken met voeten — C. stukken met standvlak. Natuurlijk gaat de verdeling niet altijd even mooi op. Er zijn kruiken met bollen bodem, die bovendien voorzien zijn van kleine pootjes of een dunnen standring. Daar echter deze uitwassen kennelijk door uitstulping of afknijpen gevormd zijn en niet afzonderlijk aangezet, rekent Schirmer deze stukken toch tot de eerste groep.

Daar het overgrootste deel van het door schrijver onderzochte materiaal een platten bodem heeft, waarop kan of schotel ook inderdaad rust, bood zijn indeeling hem een groot gemak bij zijn behandeling der verschillende typen. Want binnen het raam van de hoofdindeeling kwamen onderverdeelingen tot stand. Zoo valt de onder C genoemde groep uiteen in drie afdeelingen: potvormen, kruikvormen, napvormen; en elk dezer afdeelingen naar bepaalde kenmerken weer in drie onderafdeelingen. Zoo ontstond het geraamte, waartusschen het betoog werd opgebouwd. Of dit geraamte echter ook bruikbaar is ten aanzien van de productie van andere gebieden? Dit is een vraag, waarop ik hier niet nader kan ingaan, maar die niet zonder voorbehoud bevestigend beantwoord mag worden.

Van algemeene beteekenis is, dat Schirmer getracht heeft een nomenclatuur te scheppen voor de randvormen, de plaats van het oor en de versieringen. Een gemeenschappelijke wijze van benoemen kan het uitwisselen van ervaringen niet anders dan ten goede komen.

De randvormen worden verdeeld in zes groepen. Soms is het verschil tusschen de groepen gering. Men vraagt zich

af, of het wel doelmatig is om een onderscheid te maken tusschen de „Keulenrand” en de „Lippenrand”.

Heel aannemelijk is schrijver's voorstel om de sporen van het opdraaien van het aardewerk onder de handen van den pottbakker ontstaan, (de „draairingen”) kort en goed „Furchen” te noemen. Loopen zij spiraalvormig op, dan zijn het „Spiralfurchen”; loopen zij concentrisch dan zijn het „Gurtfurchen”. De vertaling van deze benamingen kan mijns inziens zonder bezwaar in Hollandsche beschrijvingen worden gebruikt.

Aan de hand van de losse platen met doorsneeteekeningen en reproducties is de nu volgende bespreking der verschillende vormen gemakkelijk op den voet te volgen. Het lastige en afleidende terugslaan naar in den tekst opgenomen illustraties wordt door deze losse platen voldoende ondervangen.

Een hoofdstuk over de vervaardiging en versiering brengt allerlei bijzonderheden, die den onderzoeker van onze contereien zeer dienstig kunnen zijn. Terecht wijst de schrijver op de groote moeilijkheid om na te gaan, hoe de kleur van een bepaald stuk ontstond. Het echte „Steinzeug” bleef in deze studie geheel buiten beschouwing; de optredende kleuren zijn in hoofdzaak blauwgrijs en rood, waarbij het blauwgrijs soms tot zwart neigt en het rood tot geel. Voor al deze schakeeringen kunnen verschillende oorzaken zijn. Het blauwgrijs ontstaat in den regel door het toepassen van de z.g. smoorstechniek. Ook schijnt de wand bij verschillende stukken wel met grafiet te zijn bewerkt. Tenslotte bestaat de mogelijkheid van onderdompeling in ijzer- of mangaanhoudende vloeistoffen. Ook het bakproces laat ruimte over voor onvoorziene gebeurlijkheden en verrassingen.

Over het algemeen is de wijze van vervaardiging niet zoo moeilijk na te gaan. Maar hoe werd de ook in ons land veel voorkomende kogelpot vervaardigd? De hals en rand zijn blijkbaar op de draaischijf ontstaan. De bodem echter draagt meestal duidelijk het kenmerk van een vorming uit de vrije hand. Hoe dit met elkaar in overeenstemming is te brengen, weet Schirmer wel met waarschijnlijkheid, maar niet met volle zekerheid aan te geven.

De dateering is een probleem, dat de schrijver ondanks zijn zeer systematische typologische onderzoekingen nog niet geheel tot klaarheid heeft kunnen brengen. Aan de hand van baksels, die door daarin gevonden munten eenigermate gedateerd konden worden, tracht hij een chronologische reeks op te stellen. Hij wijst er echter terecht op, dat uiterst nauwkeurige waarnemingen bij opgravingen tenslotte wel de meeste bouwstoffen zullen moeten bijdragen. Het meeste succes zal men dan hebben, wanneer men daarvoor vestigingen kiest die in een bekend jaar zijn verwoest of verlaten en daarna niet meer bewoond. Bij de bespreking van de vondsten van het slot Kapellendorf, waar schrijver zelf diepgaande onderzoekingen heeft verricht, wijst hij op de verschijnselen en factoren, waarmee de onderzoeker rekening dient te houden. Hij wijst er bijvoorbeeld op, hoe door verbouwingen de oorspronkelijke plaats van de scherven gewijzigd kan zijn en dat men dan bij het trekken van conclusies al zeer voorzichtig moet zijn.

Op eenige kaarten is de verbreiding van bepaalde vormen aangegeven. In verband daarmee geeft schrijver lezenswaardige beschouwingen ten beste over Slavische invloeden en

over het verloop van de regermanisatie van het gebied, dat door de invallen der Slaven tijdelijk van het Deutsche Rijk werd afgescheiden. Vooral voor de Deutsche kolonisatie, die omstreeks 1200 pas ernstig ter hand wordt genomen, leveren de onderzoekingen op het gebied van het aardewerk menig gegevens.

Over het geheel verdient het werk van Erwin Schirmer de belangstelling van ieder, die zich met de geschiedenis van de kunstnijverheid en de kultuurgeschiedenis bezig houdt.

J. G. N. RENAUD.

J. Verheul Dzn., *De architect Jan Giudici, 1746—1819*. Idem, *De Doopsgezinde Gemeente en haar kerkegebouw te Rotterdam*. Uitgave Stemerding & Co., Rotterdam 1938.

Onwillekeurig bestaat er een wisselwerking tusschen den schrijver en zijn publiek: waardeert dit laatste in stijgende mate de geschriften van den eerste, zoo zal deze er toe komen met opgewektheid op den ingeslagen weg voort te gaan. Zulks nu is zeker het geval met de boeken en boekjes van den heer Verheul. Steller dezès kent uit persoonlijke ervaring de oprechte waardeering hiervan in vakkringen en niet minder onder een zeer ruimen kring van minnaars van het historisch schoon van ons vaderland. Onlangs wijdde het Bouwkundig Weekblad tegen zijn gewoonte meer dan anderhalve pagina ¹⁾ aan het eerste der bovenstaande werkjes, welke den omvang van een royale brochure nauwelijks overschrijden doch daarom niet minder de aandacht verdienen.

Het mag verwonderlijk genoeg heeten, dat het tot onze dagen moest duren voor een afzonderlijke publicatie verscheen, die de groote verdiensten van den eind-18de-eeuwschen Rotterdamschen architect Jan Giudici in het licht stelde. Aldus mag men hem betitelen ondanks zijn jeugd in Italië, of althans zijn Italiaansch origine, welke steeds tot uiting bleef komen in de forsche plastische vormgeving en detailleering van zijn bouwwerken. Deze toch bevinden, of helaas menigmaal bevonden, zich vrijwel alle in en om Rotterdam, dan wel kwamen tot stand door toedoen van Rotterdamsche ingezetenen. Naast Rotterdam heeft in het bijzonder Schiedam nog verscheidene waardevolle openbare en particuliere bouwwerken van Giudici aan te wijzen, doordat de stad bij uitzondering haar hoogsten bloei in het laatste deel der 18de en in het begin der 19de eeuw beleefde, en er naar verhouding oneindig minder werd gesloopt dan in het na 1880 Amerikaansch gegroeide Rotterdam.

Wij herinneren hier aan het St. Jacobsgasthuis aan de Schiedamsche Hoogstraat, dat thans ten deele tot museum wordt ingericht en waarvan vooral de kapel — op zichzelf reeds een merkwaardigheid bij een Protestantsche stichting — bezienswaardig is, aan de Beurs; voorts aan woonhuizen, aan Tuinlaan en Lange Haven, waaronder het als woning van den brander Anthonie Nolet gebouwde huidige kanton-gerecht. Vermoedelijk is de heer Verheul alleen wat optimistisch, waar hij Giudici ook Noordvest 103 en een huis aan de Korte Haven wil toeschrijven, voornamelijk omdat broeders van den genoemden Nolet de bouwheeren waren.

Het tweede hier aangekondigde boekje heeft hetzelfde karakter, en is eveneens verlicht door verscheidene van de

1) In het nummer van 19 November 1938.

bekende keurige teekeningen van den schrijver en enkele foto's. Met groote nauwgezetheid zijn hier, na een beknopte geschiedenis der gemeente, de stichting in 1773—1775 dank zij de erfenis van den diaken Jan Bisschop en de lotgevallen tot heden van de Rotterdamsche Doopsgezinde kerk geboekstaafd. Dit was alleszins gerechtvaardigd, daar ze een der, zoo niet de aantrekkelijkste en gaafste onder de overgeblevene Protestantsche schuilkerken der 18de eeuw vormt. Wie van Reyn's geschiedenis van Rotterdam er bij opslaat, zal vaststellen, dat de heer Verheul onze kennis met tal van aardige bijzonderheden heeft verrijkt. Aangestipt zij voorts zijn aannemelijk klinkende veronderstelling, dat niet de officieele bouwmeester Aart Kool, doch zijn gelijknamige zoon verscheidene nog aanwezige teekeningen voor het gebouw vervaardigd zou hebben.

Het doet genoeg te kunnen vermelden, dat de Rotterdamsche Doopsgezinde Gemeente, die gedurende de laatste jaren zooveel zorg aan haar kerkgebouw ten koste heeft gelegd, deze uitgave door haar steun heeft mogelijk gemaakt.

M. D. OZINGA

Jan Jans, *Volkscultuur en bouwkunst*, uitg. N.V. De Arbeiderspers, Amsterdam, 1938.

De schrijver van bovengenoemd werkje is een opstandige, dien men zou kunnen verwijten in zijn verontwaardiging over verloren schoonheid ten plattelande, te veel met reeds bekende feiten ter tafel te komen, als men hem niet tevens waardeeren moest als fijnvoelend kunstenaar-architect (p. 28). Ook moet men bedenken, dat dit boek geschreven is voor eenvoudigen van geest, of wel voor hen, die te jong zijn om indertijd den stimulans der nieuwe gezichtspunten van de eerste boeken van Berlage te hebben ondervonden. Jan Jans trekt te velde tegen de verkeerd gerichte belangstelling in volkscultuur, het vreemdelingenverkeer moet het ontgelden, evenals de foto's naar reconstructies; hij klaagt over het verval van de plattelandsarchitectuur en het weinig begrip, dat er overgebleven is om de symbolen der volksgemeenschap te begrijpen; men voelt de onofficieele, ongeregistreerde, ongedateerde bouwkunst niet meer aan. Als de schrijver echter zijn verontwaardiging gelucht heeft, komt hij met practischen raad aan om den achterstand in te halen en het is de moeite waard naar hem te luisteren (p. 48). Een vijfhonderd boerderijen nauwkeurig in beeld brengen is geen kleinigheid, maar zou een goede basis zijn om op door te gaan. Verder wil de Heer Jans een uitbreiding van

den Landbouwvoorlichtingsdienst met een instituut voor bouwkundige adviezen. In Denemarken bestaat iets dergelijks al 80 jaar, maar is dat land niet nog veel meer op landbouw aangewezen, dan het onze? Nederland heeft een achterstand in zijn publicaties; België en Duitschland zijn ons verre vooruit. Zoo ontbreekt er een volkskunde-atlas, waarop allerlei voorwerpen worden gesignaleerd, dialecten moeten op grammophoonplaten worden vastgelegd. De schrijver ziet het Openluchtmuseum te Arnhem als een centrum voor volkscultuur, maar wil in elke provincie een soortgelijke instelling combineeren met een volkschool. De oude plattelandsarchitectuur wil hij niet alleen historisch en volkscultureel beschouwen, maar ook uit het standpunt van moderne bouwkunst; de Landbouwhoogeschool te Wageningen zou het middelpunt van dit streven kunnen worden.

Er komt werk aan den winkel! Jan Jans kan nog wat anders dan ontevredenheid botvieren over het verlies van schoonheid in zijn dierbaar Twenthe, hij wijst den weg tot het ter hand nemen van een te lang verwaarloosde taak, waaraan veel verschillende landen hun arbeidskracht kunnen gebruiken. Wie weet, wellicht kunnen ook de „locale musea" in deze richting meewerken.

C. M. E.

West-Friesland's Oud en Nieuw, dertiende jaargang, 1939. Een buitengewoon omvangrijke bundel varia historica, verhalen in dialect en versjes. Zeer belangrijk is de inhoud in het algemeen niet. Op het stuk van oude kunst is er al heel weinig in te vinden: een artikel over de Groote kerk te Hoorn, getrokken uit Velius, Centen en Abbing, en een tweetal foto's van een aardig 17de eeuwsch huis te Winkel, dat helaas is gesloopt.

E. H. t. K.

D. Brouwer, *Tweede vervolg van de Historie van Enkhuizen, aanvangende 1679*, Drukkerij Over de Linden, Enkhuizen, 1938.

Dat het nog zin heeft heden ten dage de geschiedenis van een stad te behandelen in den vorm van een voortzetting van oude kronieken anders dan bij wijze van „aardigheid", kan worden betwijfeld. De tijd, waarover dit vervolg op Brandt en Centen loopt, omvat voornamelijk het verval der stad en haar bescheiden opleving in de vorige eeuw. Ten aanzien van de kunstgeschiedenis bevat het zoo goed als geen nieuws.

E. H. t. K.

INHOUD VAN AFLEVERING II

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXIX]

JAN KALF, In Memoriam P. Visser	Blz 53
E. H. TER KUILE, Deventer Monumenten	55
J. SLAGTER, Het Gemeenlandshuis van Rijnland te Leiden	60
Musea	67
Berichten voor Vereenigingen, Commissies en Instellingen voor het geheele land of voor provincies en gewesten	72
Boekbesprekingen	73

[Afbeeldingen XI—XVI]

EERSTE NEDERLANDSCHE KUNSTWEEK

De eerste van bovengenoemde kunstweken, georganiseerd door het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, zal van 8—16 Aug. 1939 gehouden worden. Bezocht zullen worden diverse monumenten en musea te Maastricht, Roermond, 's-Hertogenbosch, Utrecht, Arnhem, Amersfoort, Amsterdam, Hoorn, Edam, Volendam, Monnikendam, Haarlem, Leiden, 's-Gravenhage, Delft en Rotterdam. De bedoeling dezer kunstweken is aan een enigszins select gedacht publiek gelegenheid te bieden om, zonder al te veel kosten onder deskundige leiding een aantal onzer belangrijkste musea en gebouwen met monumentale beteekenis te bezoeken. In het programma worden eenige korte voordrachten opgenomen, terwijl, vooral voor de buitenlanders, die men hoopt, dat in grooten getale zullen deelnemen, aandacht zal worden geschonken aan het zoo karakteristieke landschapsschoon van ons land.

Een uitvoerig programma — in het Nederlandsch, Fransch, Duitsch of Engelsch — wordt gaarne toegezonden op aanvraag bij den algemeenen leider, Mr. J. K. van der Haagen, Chef der afdeling K & W bij het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen Oostduinlaan 2, 's-Gravenhage.

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres tijdig mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr Mr D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, 221 Waalsdorperweg.

E. J. BRILL

— UITGEVER —

LEIDEN

VEEL TE WEINIG BEKEND IS HET PRACHTIGE PLAATWERK:

NEDERLANDSCHE ZEESCHEPEN

VAN ONGEVEER 1470 TOT 1830

AFBEELDINGEN NAAR PRENTEN, SCHILDERIJEN
EN SCHEEPSMODELLEN BERUSTENDE IN HET
RIJKSMUSEUM TE AMSTERDAM

UITGEGEVEN DOOR

J. PH. VAN DER KELLEN DZN & E. J. BENTHEM

*IV. XX BLZ. TEKST, MET 4 AFB. EN 36 PLATEN IN LICHTDRUK,
WAARVAN 2 GEKLEURD, GROOT FOLIO 48 × 33 CM.*

*Prijs bij uitgave f 30.—; thans tijdelijk voor slechts f 12.50
in linnen portefeuille*

Er is geen land waar kunstenaars het schip zoo veelvuldig hebben afgebeeld als Nederland, en de marineschilders nemen in de Hollandsche school een belangrijke plaats in. De gesteldheid van het land, onze handel naar overzeesche gewesten, en de talrijke zeeoorlogen hebben steeds de belangstelling voor schepen zéér levendig gehouden.

MEDE VERKRIJGBAAR DOOR BEMIDDELING VAN DEN BOEKHANDEL

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ACHTSTE JAARGANG
AFLEVERING 3/4
APRIL 1940

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW : H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR :

Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN, Voorzitter; Jhr Mr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris; JACOB MEES, Penningmeester; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Dr A. E. VAN GIFFEN; D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM; Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr Mr D. P. M. Graswinckel, Bleyenburg 7, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

REPERTORIUM VAN TIJDSCHRIFTARTIKELEN

Het Repertorium van tijdschriftartikelen betreffende Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst over de jaren 1901 tot 1934 zal later verschijnen dan was beraamd, daar de Secretaris onder de wapenen is.

Voor leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond bestaat nog gelegenheid om tegen verminderden prijs (f 5) in te teekenen, mits binnen een maand na het verschijnen van deze aflevering.

Bericht van intekening te zenden aan het adres van Jhr Mr D. P. M. Graswinckel te 's Gravenhage, Bleyenburg 7.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

REDACTIE :

Prof. Dr A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr J. J. DE GELDER, Secretaris; Dr G. C. LABOUCHÈRE; Dr ELISABETH NEURDENBURG; Dr M. D. OZINGA; Dr H. SCHNEIDER en Prof. Dr W. VOGELSANG.

Alle stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest.

- ☛ De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy ☛ in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft*
- ☛ bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden. ☛*

VOORHISTORISCHE EN ROMEINSCHE OUDHEDEN

DOOR PROF. DR. A. W. BYVANCK

VI. — OPGRAVINGEN EN ONDERZOEKINGEN IN DE JAREN 1935 TOT 1939

I. DE OUDSTE TIJDEN

Onze kennis van de oudste Nederlandsche geschiedenis is in de laatste jaren wederom zeer aanmerkelijk verrijkt. Er bestaat dus alle aanleiding, een poging te doen om de resultaten van het onderzoek samen te vatten ¹⁾. Zonder twijfel zijn het meest opzienbarende de nieuwe vondsten uit de alleroudste tijden, vondsten die onwaarschijnlijk ver achter ons liggen. De geschiedenis van Nederland is op die wijze teruggebracht tot een periode, die ouder is dan de tijd, toen een groot deel van den bodem van Nederland door ijs was bedekt, dat wil zeggen, tot een tijd die meer dan 200.000 jaar achter ons ligt ²⁾. Naast de geologische en aardrijkskundige onderzoekingen ³⁾ heeft de praehistorie voor het bestudeeren van deze zeer oude tijden ook de hulp noodig van biologie ⁴⁾ en anthropologie ⁵⁾.

Deze vermeerdering van onze kennis der praehistorie is in de eerste plaats te danken aan Majoor J. Mallinckrodt. Hij is het geweest, die vuursteen voorwerpen, op de Veluwe gevonden, herkende als werktuigen van praehistorische menschen. Naar zijn aanwijzingen kon het onderzoek worden ter hand genomen in den vorm van een wetenschappelijke opgraving ⁶⁾. De voornaamste vindplaats ligt in het noorden van de Veluwe bij Hattemerbroek ten oosten van Wezep. Voorwerpen als daar werden ontdekt zijn ook gevonden in de buurt van Oldebroek en opgebaggerd uit de Zuiderzee tezamen met keileem in de nabijheid van Vollenhove. Bij deze nieuwe vondsten kan men enkele reeds vroeger bekende voorwerpen aansluiten, de vuursteen artefacten van Bathmen bij Deventer, die thans in het Britsch Museum te Londen worden bewaard ⁷⁾, voorwerpen uit Wageningen ⁸⁾ en van eenige andere plaatsen in ons land ⁹⁾.

De vondsten van Wezep zijn op uiterst zorgvuldige wijze gecontroleerd. Daaraan vooral ontleenen zij hun betekenis. Zij zijn gevonden in een laag, die zich duidelijk afteekent in de onderzochte profielen. Onder deze laag ligt het „Hoog-Terras”, een afzetting uit den aanvang van het Saale-Riss glaciaal, toen Rijn en Maas een delta in deze streken opbouwden. In het Hoog-Terras werden geen praehistorische artefacten aangetroffen. De laag, waarin de voorwerpen zich bevinden,

bestaat uit keileem, dat door de gletschers van het Saale-Riss glaciaal tijdens het tweede maximum is afgezet. Deze laag wordt afgedekt door een afzetting van de stroomden, die door het smeltwater van het ijs uit het Saale-Riss glaciaal werden gevormd. Daar de plaats, waar de voorwerpen zijn gevonden, niet bewoond kan zijn geweest, toen dat deel van ons land door het ijs van het Saale-Riss glaciaal was bedekt, moeten de voorwerpen uit ouderen tijd stammen. Waarschijnlijk zijn zij door het ijs vervoerd van een plaats, die ten noorden of ten noordoosten van de vindplaats was gelegen.

Uit de beschikbare gegevens mag men afleiden, dat zij zijn ontstaan in den lateren tijd van het Saale-Riss glaciaal. De menselijke wezens, van wie deze voorwerpen afkomstig zijn, kunnen hebben geleefd tusschen 200.000 en 180.000 jaar vóór het begin van onze jaartelling ¹⁰⁾. Het klimaat was in dezen tijd zeer vochtig, maar niet overmatig koud. Door het botanisch onderzoek blijkt er toen nog bosch te hebben bestaan. Men moet niet denken aan een poolklimaat met flora en fauna van de toendra als gedurende den volgende ijstijd, het Weichsel-Würm glaciaal, met zijn droog continentaal klimaat en zijn Siberische koude, toen de ijsmassa's niet verder zijn doorgedrongen dan tot het gebied aan den mond van de Elbe ¹¹⁾. Deze dateering wordt bevestigd door vondsten in Duitschland, waar een dergelijke vorm van cultuur door de geologen en archaeologen in de zelfde periode wordt gedateerd ¹²⁾.

Door een zeer zorgvuldig onderzoek van Dr Bursch ¹³⁾, zijn wij ook over de archaeologische betekenis van de palaeolithische vondsten in Nederland beter ingelicht. De artefacten uit Bathmen bij Deventer, die wij reeds noemden, behooren tot het vroege Acheuléen en zouden dus, volgens het gewone systeem, een plaats moeten krijgen in het Mindel-Riss interglaciaal. Uit dezen tijd worden ook voorwerpen vermeld onder de vondsten van Sint-Geertruid in Limburg ¹⁴⁾ en uit het Deutsche Rijnland ¹⁵⁾. Eenige instrumenten uit Sint-Geertruid kunnen tot het Moustérien worden gerekend. Dat is ook het geval met voorwerpen uit andere plaatsen van ons land, gelijk het boven genoemde artefact uit Wageningen ¹⁶⁾. Volgens het systeem van Abbé Breuil ¹⁷⁾, behooren zulke voorwerpen tot het vroege Riss-Würm interglaciaal.

De nieuwe vondsten van Wezep, Oldebroek en Vollenhove moeten wellicht vroeger worden gedateerd. Volgens Dr Bursch, zijn de voorwerpen uit Oldebroek de oudste; daarbij overheerscht nog de invloed van het Acheuléen. Dan volgt Wezep, dat men als Clactonien mag betitelen. De voorwerpen uit Vollenhove zal men liever tot het Levalloisien rekenen. Daar de laatst genoemde vondsten in keileem zijn aangetroffen, moeten zij in den tijd van het Saale-Riss glaciaal worden geplaatst. De andere vindplaatsen zijn ouder. Oldebroek behoort zeker en Wezep waarschijnlijk tot het Mindel-Riss interglaciaal. Is dat het geval, dan zijn de voorwerpen aanzienlijk meer dan 200.000 jaar oud. Deze datering klopt evenwel niet met de meening der geologen, dat de ondergrond, waarover de gletscher van het Saale-Riss glaciaal is heengeschoven, in den aanvang van het Saale-Riss glaciaal zelf is ontstaan. Hoe men deze tegenspraak zou moeten oplossen, dat kunnen wij hier niet nagaan.

Over de vondsten uit het jongere Palaeolithicum mogen wij korter zijn. Zulke vondsten zijn reeds sedert 1931 bekend¹⁸⁾ en men heeft dezen vorm van cultuur op zeer vele plaatsen in ons land aangetroffen, te Prandinge, Donderbroek en Makkinga in Oosterwolde (Fr.), op verschillende plaatsen in Drente, bij Oldebroek en op twee plaatsen in de buurt van Elspeet op de Veluwe, bij Usseloo niet ver van Enschede in Twente¹⁹⁾, bij Budel²⁰⁾ en Drunen in Noord-Brabant, bij Swalmen en bij Venlo, op de heuvels en aan de oevers van beken en kleine meertjes in Limburg. Dr Bursch verrichtte opgravingen bij Prandinge en bij Makkinga. Daarbij werden te Prandinge sporen van haardvuren teruggevonden en eenmaal ook een paal naast het haardvuur als een overblijfsel van een hut. Prof. van Giffen groef, tezamen met den heer H. J. Popping, op een terrein genaamd „Lochtenrek” onder Makkinga en ontdekte daar brandkuilen, sporen van woningen en vuurstenen instrumenten, maar geen ceramiek²¹⁾. Blijkbaar woonden de menschen daar in de nabijheid van het water om het wild op te wachten voor de jacht. Wij kunnen dit met nog meer overtuiging zeggen, sedert te Meiendorf in de buurt van Hamburg, een belangrijke, tot dezen vorm van cultuur behorende nederzetting is opgegraven²²⁾. Het was een verblijfplaats van rendierjagers uit den laatsten glacialen tijd, toen daar ter plaatse nog een toendra zonder eenig bosch was, omstreeks 18.000 jaar vóór het begin van onze jaartelling. Door pollenanalytisch onderzoek kon de tijd van deze nederzetting worden vastgelegd.

De betrekkingen met de vondsten in ons land zijn zeer nauw. Waarschijnlijk moet men denken aan stammen, behorende tot de cultuur van het Magdalénien, die na het wegsmelten van het ijs hun jachtwild, de rendieren, zijn gevolgd naar het noorden.

Van bijzondere beteekenis zijn de schedel van een mensch en stukken bewerkt hertengewei, ontdekt bij den aanleg der Twente-kanalen in de buurt van Hengelo²³⁾. Deze voorwerpen moeten worden gedateerd in het tweede warme tusschenstadium (het zoogenaamde Masurisch interstadium) van het Würm-glaciaal, omstreeks 30.000 jaar geleden, en zijn dus ouder dan de zoeven genoemde vondsten uit de buurt van Hamburg. De stukken bewerkt hertshoorn gelijken op voorwerpen, die tot de Maglemose-cultuur in Denemarken behoreen. Volgens de vondsten van Hengelo, zou men moeten aannemen, dat er in Nederland een onmiddellijke voorlooper van deze cultuur is geweest.

Vondsten, die tot het Mesolithicum behoreen, vindt men in ons land vooral op de droogste plekken. Blijkbaar leefden de menschen, die deze voorwerpen vervaardigden in een vochtige periode, toen het land met zware bosschen was bedekt, aan de hoge oevers van beken en plassen. De meeste voorwerpen zijn door liefhebbers verzameld²⁴⁾. Dr Bursch publiceerde een aantal tot de Tardenoisien-cultuur behorende steenen instrumentjes (microlithische artefacten) uit Hulshorst bij Ermelo op de Veluwe, stukken bewerkt hertshoorn uit de Maas bij Venlo, uit het IJsselmeer bij Urk en uit het veen bij Hillegom, benevens een steenen hamer of bijl uit de Maas bij Venlo. Deze voorwerpen, die zonder twijfel ouder zijn dan het neolithicum, vertoonen verwantschap met de cultuur, die naar Maglemose wordt genoemd, en met andere vondsten uit Scandinavië en ook uit Engeland²⁵⁾.

II. DE JONGERE STEENTIJD

Gedurende den jongeren steentijd (neolithicum) kan men in Nederland, gelijk bekend, drie gebieden van cultuur onderscheiden: in het zuiden de vormen, die door de vuursteenindustrie van Sint-Geertruid en door de bandceramiek worden gekenmerkt, in het noorden de cultuur der hunebedden en in het midden van ons land de beschaving der bekeraars²⁶⁾. Enkele nieuwe feiten zijn ook uit deze periode te vermelden.

Onze kennis van de bandceramiek en van den daarmee verbonden vorm van beschaving is aanmerkelijk vermeerderd door enkele samenvattende onderzoekingen over dezen vorm van cultuur in België²⁷⁾ en in

Duitschland²⁸). Verder zijn nog eenige nieuwe vondsten te vermelden. Te Maastricht werden steenen instrumenten gevonden bij het maken van de fundamenten van een gebouw aan de Hondstraat²⁹), ongeveer 100 m ten zuiden van het gebouw van Vroom en Dreesman aan de Grootte Straat waar enkele jaren geleden praehistorische voorwerpen aan het licht zijn gekomen. Te Stein heeft Dr Beckers opgravingen verricht in een nederzetting uit den tijd der bandceramiek. Twee perioden waren daarbij duidelijk te onderscheiden. Uit de oudere periode werden enkele hutkommen ontdekt, overblijfselen van woningen die gedeeltelijk in den grond waren ingegraven, met bandceramiek van een zeer primitief type. De nederzetting, waartoe deze woningen hebben behoord, was nog niet door een omwalling omgeven. Daarentegen was de nederzetting uit de tweede periode wel degelijk door een wal beschermd. Deze laatste nederzetting vertegenwoordigt dus een veel hogere trap van cultuur. Het is opmerkelijk, dat men deze zelfde opeenvolging ook kan opmerken bij het te Keulen opgegraven dorp uit den tijd der bandceramiek³⁰).

In Nederland is de bandceramiek beperkt tot het gebied van de Zuid-Limburgsche klei of löss. Deze formatie houdt ten noorden van Sittard plotseling op en daar bij Sittard zijn ook de noordelijkste vooralsnog bekende, tot dezen vorm van cultuur behorende vondsten gedaan. Een weinig ten zuiden van Sittard heeft Dr Bursch een paar woonkuilen met bandceramiek opgegraven³¹). Het daarbij gevonden aardewerk behoort tot de periode, die door de vierde phase van het dorp te Keulen wordt vertegenwoordigd. Op die wijze kan men de nederzetting van Geleen omstreeks 2000 vóór Chr. of wellicht nog een weinig later dateeren. Intusschen kwam daar nog een ander soort van ceramiek voor den dag, gelijkend op het aardewerk, dat men „zonebekers” pleegt te noemen. Deze tweede soort moet worden beschouwd als een imitatie, die onder den invloed van de cultuur der bekeraars in Zuid-Limburg is vervaardigd. Zulk een invloed heeft niets verwonderlijks. Want Dr Bursch heeft zelf een grafheuvel, die tot de cultuur der bekeraars behoort, onderzocht bij Swalmen, een weinig ten noorden van Roermond³²). Andere heuvels daar in de buurt en in Noord-Brabant, die in den tijd van overgang naar den Bronstijd behooren, zullen in het volgende hoofdstuk ter sprake komen.

Prof. van Giffen ontgroef eenige heuvels op de Buurtheide bij Bennekom onder Ede³³). Deze heuvels bevatten aardewerk van de bekende soort, die men „Veluwe-type” (Batavian type) noemt. Een der heuvels was omgeven door een ringsloot van 1.50 m breedte

en 1.00 m diepte. Later was in dezen heuvel een „Deverel-urn” bijgezet uit den tijd omstreeks 600 v. Chr. — Vermelding verdient een „klokurn”, die bij Lunteren is opgegraven³⁴). Later zullen wij aan deze soort van ceramiek nog eenige aandacht schenken.

Als gewoonlijk, zijn er eenige belangrijke onderzoekingen van Prof. van Giffen in Drente te vermelden. — In het Kruidhaarsveld bij Sleen werd een grafkuil opgegraven met „hunebedden-aardewerk” en eenige steenen instrumenten³⁵). Daar in de buurt lagen ook graven, die voor de cultuur der bekeraars karakteristiek zijn³⁶). Zij bevatten vuursteenen beitels met breed top, een fraaie lanspunt, aardewerk met golvend profiel en een decoratie die in „zones” is aangebracht. Bij de opgraving bleek, dat de heide als gesloten plantendek eerst na den aanleg van deze heuvels kan zijn ontstaan³⁷). — Te Odoorn werd het „Eppiesbergje” onderzocht³⁸). Deze heuvel bestond uit twee lagen, gescheiden door een zone die veel houtskool bevat. De onderste laag was door een krans van steenen omsloten. In den grafkuil lag een hamerbijl, die voor de Thuringische touwbeker-cultuur karakteristiek is. Om den grafkuil hebben palen gestaan. Het onderste gedeelte van dezen heuvel lijkt dus op het benedenste deel van den heuvel te Harendermolen³⁹). Later heeft men den heuvel opgehoogd met geelachtig zand en er is een greppel om gegraven. De heuvel bevat dus elementen uit verschillende vormen van cultuur: de steenpakking herinnert aan de hunebedden en de palissade aan de cultuur der bekeraars. — Verder zijn op het Noorderveld bij Odoorn twee grafheuvels met een steenkrans opgegraven⁴⁰). Dergelijke monumenten behooren tot de cultuur der hunebedden.

Een grafheuvel bij Eext onder Anloo behoort op karakteristieke wijze tot twee perioden⁴¹). Het onderste deel, met een palissade van ten minste 52 palen en een tweede palissade aan den voet, is uit den jongeren steentijd. In het graf lagen een beker met een fraai gewelfd profiel, een vuursteenen dolk (afkomstig uit Grand Pressigny in Frankrijk), een strijdhamer van Jutlandsch type en een vuursteenen bijl. Dit graf vertoont dus den invloed uit zeer verschillende streken. Over dezen heuvel was in den middelsten Bronstijd een ophooging, bestaande uit heideplaggen, gelegd. Ook het graf uit deze periode werd gevonden. Het was een rechthoekige kuil, die overblijfselen van den lijkbrand bevatte, maar geen grafgiften. — In de nabijheid lagen twee heuvels uit de periode van overgang naar den Bronstijd⁴²). Een dezer heuvels bevatte een vloer van steenen om en over het graf. Naar hun type moet men

zulke heuvels als late afstammelingen der hunebedden beschouwen.

Bij Kerkenbosch in de gemeente Zuidwolde werd een grafveld uit den laten Hunebeddentijd opgegraven ⁴³). De graven bestonden uit min of meer regelmatig afgeronde rechthoekige kuilen, die in sommige gevallen met steenen waren omgeven of overdekt. In deze graven lagen stukken „hunebedden-aardewerk”, steenen bijlen en vuursteenen pijlpunten. Dit grafveld gelijkt op de vondsten aan het Uddelermeer, die indertijd als de sporen van een nederzetting werden verklaard ⁴⁴). — Van twee heuvels bij Zuidwolde in de gemeente Norg was de eerste een eenvoudige heuvel met een kringgreppel uit den Steentijd ⁴⁵). In het graf werd een prachtige, zuiver geslepen strijdhamer gevonden. De tweede heuvel was een palissade-heuvel uit den ouderen Bronstijd. — De opgraving in het „Jodenbergje” op het Zeyerveld bij Zeyen werd hervat ⁴⁶). Het is een neolithische heuvel met een palissade en een ringgreppel, bestaande uit zuiver zand en opgericht op een ondergrond, die met grassen en mossen begroeid was. In de palissade was waarschijnlijk een opening, die als ingang dienst deed, zooals ook elders is ontdekt ⁴⁷). Cultuurmonumenten in de buurt waren reeds grondig vernield door werkzaamheden voor ontginning. — Een heuvel op het Hijkerveld onder Beilen bevatte de sporen van een zeer eigenaardige constructie ⁴⁸). Om het rechthoekige graf, dat zich in het midden afteekende, lag een donker spoor van eenigszins lang gerekten vorm, waarschijnlijk het overblijfsel van een hut, die het graf overspande. Dit eerste spoor werd omgeven door een tweede en dit laatste kan men verklaren als een overblijfsel van een tweede, grootere hut, of liever van een palissade of van een staketsel om het afglijden van het zand te voorkomen. De heuvel moet in den jongeren Steentijd worden gedateerd. — Bij Doldersum onder Vledder, werden eveneens eenige heuvels opgegraven ⁴⁹). Een dezer heuvels bleek uit drie fasen te bestaan; het was een tumulus uit den Steentijd met een ringsloot, die in den Bronstijd tot twee maal toe met plaggen was opgehoogd. Een tweede heuvel, wat kleiner dan de eerste, een enkelvoudige heuvel met een ringsloot uit plaggen bestaande, zal uit den Bronstijd dateren.

In verband met deze opgravingen in Drente kan nog een merkwaardige vondst in Overijssel worden vermeld. Het zijn stukken „hunebedden-aardewerk”, ontdekt in de Baalder-Esch onder de gemeente Ambt-Hardenberg ⁵⁰). Dergelijke ceramiek is in Twente zeer zeldzaam. Er is niets van bekend dan enkele scherven,

gevonden bij Gammelke onder Weerselo en onder Elzen bij Markelo. De nieuwe vondst, die in het museum van Zwolle is ondergebracht, heeft groote betekenis voor de studie van de uitbreiding van de bevolking van Drente langs den weg, die voorbij Coevorden liep, in zuidelijke richting.

Bij herhaling heeft Prof. van Giffen gewezen op het belangrijke verschil, dat men kan vaststellen bij den plantengroei, tusschen den Steentijd en den Bronstijd ⁵¹). In enkele gevallen kon met zekerheid worden aangetoond, dat heuvels uit den neolithischen tijd zijn opgeworpen uit zuiver zand, terwijl, volgens het onderzoek der stuifmeelkorrels (het palaeobotanisch pollenanalytisch onderzoek), de ondergrond met gras was bedekt en de omgeving uit een open parklandschap met eikenmengbosch bestond. De heuvels uit den Bronstijd zijn in den regel opgericht uit omgekeerd gelegde heideplaggen, nadat de heide als gesloten plantendeek was ontstaan. Een dergelijk verschil kan men, naar Prof. van Giffen mededeelt, ook opmerken bij de praehistorische grafheuvels in Jutland. Blijkbaar heeft tegen het einde van den Steentijd de jongere heidevegetatie de laatste fasen van het parklandschap met eikenmengbosch verdrongen. Deze overgang ging gepaard met het meer naar voren komen van den beuk als woudboom. Om deze verandering te verklaren moet men denken aan een wisseling van het klimaat: de Atlantische periode, die warm en vochtig was, maakte plaats voor het koelere en drogere Subboreaal. Met hulp van de archaeologische vondsten kan men dezen overgang omstreeks het midden van de eerste helft van het tweede millennium vóór Christus plaatsen.

Deze opmerking is van belang voor de dateering van de veenbrug, die bij Valthe onder Odoorn is ontdekt ⁵²). Het is een echte knuppelweg, bestaande uit regelmatig naast elkander gelegde stammen van den en enkele berken. Met de van ouds bekende Valtherbrug heeft de nieuwe weg niets te maken. De constructie vertoont eerder verwantschap met den weg van Buinen ⁵³). Voor den nieuwen weg kon de positie in het veen nauwkeurig worden vastgesteld. De weg ligt boven de laag met elzen en berken, maar onder de stobbenlaag en onder de grenslijn van Weber. Het pollenanalytisch onderzoek bewees, dat de brug is aangelegd tijdens de grootste ontwikkeling van het eikenmengbosch, in de periode toen de beuk eerst begon op te komen. De brug behoort dus nog tot de Atlantische periode, dat wil zeggen, tot den Steentijd.

Ten slotte moeten wij nog enkele vondsten uit het buitenland vermelden, daar zij voor het begrijpen van

de verschijnselen in Nederland van belang zijn. — Van een bijzonder soort aardewerk, dat door Dr Holwerda „klokurnen” wordt genoemd ⁵⁴), zijn thans ook scherven in het Rijnland gevonden ⁵⁵). Het hoort thuis in het einde van den Steentijd, tegelijk met de „Rheinische Becherkultur”, en heeft zijn invloed ook laten gelden op de decoratie van de klokbekers van het „Veluwe-type”. Voorbeelden van dit laatste aardewerk kent men in het Rijnland al sinds lang ⁵⁶). De thans gevonden „klokurnen” waren tot nu toe daar niet bekend. Het merkwaardigst is de verwantschap van dit aardewerk met vondsten in Oost-Europa uit ongeveer denzelfden tijd. Men kan niet aannemen, dat een zóo gelijksoortige ceramiek op twee plaatsen gelijktijdig zou zijn ontstaan. Er moet dus een verbinding zijn geweest langs de kusten en voor zulk een verbinding spreekt ook de vindplaats van Zandwerven in Noord-Holland ⁵⁷), waar dergelijk aardewerk is ontdekt. Waarschijnlijk is er in het mondingsgebied van Rijn en Maas een strooming van cultuur uit Oost-Europa binnengedrongen. Zoo moet er ook invloed op de cultuur der klokbekers van Engeland uit zijn geweest.

Eenige grafheuvels, die op den Radberg bij Hülsten in Westfalen zijn ontgraven ⁵⁸), hebben niet zooveel belang om de nieuwe gegevens, die door de opgraving aan het licht kwamen. Zij zijn evenwel uiterst merkwaardig om de sprekende overeenkomst met de vondsten in Nederland uit den tijd van overgang naar den Bronstijd. Bij sommige van deze heuvels onderscheidt men twee perioden. Men vindt er de overblijfselen in van verbrande en van begraven dooden, sporen van palen om het graf en van een palissade om den heuvel. De menschen, die deze grafmonumenten hebben opgericht, hadden blijkbaar denzelfden vorm van beschaving als hun tijdgenooten in ons land. Op den duur zullen wij door de opgravingen in Westfalen nog veel voor de praehistorie van Nederland kunnen leeren.

III. DE BRONSTIJD

Tot voor kort was de Bronstijd de minst bekende periode onzer praehistorie ⁵⁹). Het is verheugend, dat door de ontdekkingen der laatste jaren juist op dit tijdvak meer licht is komen te vallen. Bijzonder belangrijk in dit verband waren de onderzoekingen van Prof. van Giffen in eenige heuvels, die bekend zijn als de „Vijfberg”, op de Rechte Heide ten oosten van de beek de Oude Lei onder Goirle in Noord-Brabant ⁶⁰). Deze heuvels, die ongeveer uit denzelfden tijd stammen, zijn opgericht in een periode, toen reeds een gesloten heide-

dek was tot stand gekomen. Zij bestaan uit heideplaggen en aarde, die uit een kringvormige greppel en uit een strook grond rondom den heuvel zijn genomen.

Een dezer heuvels vertoont een zeer bijzonder type ⁶¹). Men zou van een ringwal-heuvel kunnen spreken, wat men in Engeland een disc- of bell-shaped barrow noemt ⁶²). Reeds vroeger had Prof. van Giffen dergelijke heuvels onderzocht in Drente, bij Hijken onder Beilen en bij Balloo onder Rolde ⁶³). Den heuvel bij Hijken kan men ongeveer als volgt reconstrueeren: in het midden het graf, overdekt door een kegelvormig heuveltje, om dit heuveltje een krans van palen met een diameter van omstreeks 3.50 m breedte en 0.60 m hoogte, ten slotte een 2.20 m breede en 0.95 m diepe ringsloot met een dagdiameter van 15 m. Bij de Engelsche heuvels ontbreekt een palissade en is er een vlakke strook (disc) tusschen het centrale heuveltje en de begrenzing. — De heuvel op de Rechte Heide bij Goirle moet ongeveer het volgende beeld hebben vertoond: in het midden het graf bestaande uit een ondiepe kuil van omstreeks 3 m lengte en 1.25 m breedte, afgezet door planken, blijkbaar bestemd voor een in gestrekte houding bijgezetten doode, over dit graf een heuveltje van omgekeerd gelegde heideplaggen, met een doorsnee van 11 m en een hoogte van 1.20 m, daarna een vlakke baan van 4.50 m breedte, vervolgens een ringwal van 4 m breedte en 0.40 m hoogte en ten slotte een 2.30 m breede en 1.10 m diepe sloot met een dagdiameter van 28 m. Het geheele monument had een doorsnee van ruim 32 m. Sporen van een palissade ontbreken ⁶⁴).

De andere heuvels waren palissade-heuvels, zooals er uit onzen Nederlandschen bronstijd vele bekend zijn ⁶⁵), steeds met een schachtgraf in het midden, de overblijfselen bevattend soms van verbrande en soms van begraven dooden. Palen, een enkele maal in bijzonder groot aantal, omgeven de zool van den heuvel. Enkele heuvels waren naderhand opgehoogd en door een ringsloot omgeven. In de latere bijzettingen vond men een „Deverel-urn”, die omstreeks 600 v. Chr. kan worden gedateerd ⁶⁶). De oorspronkelijke heuvels behooren tot den ouderen of middelsten Bronstijd ⁶⁷). De palissade, die soms één of meer doorgangen heeft gehad, is wellicht een onderdeel geweest van een houten bouw ⁶⁸).

Palissade-heuvels uit den Bronstijd werden in ons land op verschillende plaatsen ontgraven, in het urnenveld van Knegsel in Noord-Brabant ⁶⁹), bij het „vorstengraf” van Oss ⁷⁰) en in de buurt van Swalmen in Limburg ⁷¹). Bij Hoog Soeren onderzocht Prof. van Giffen een heuvel, die tot den ouderen Bronstijd om-

streeks 1500 v. Chr. behoort ⁷²). De grafkuil van den laatsten heuvel, die met planken was afgezet, bevatte de gecalcineerde beenderen van een verbranden doode. Wat gevarieerder van type waren de grafheuvels uit den Bronstijd, die door Prof. van Giffen tusschen Boeschoten en Garderen zijn onderzocht ⁷³). Eén dezer heuvels was oorspronkelijk opgericht over de resten van een brandstapel. Later, maar nog tijdens den Bronstijd, heeft men er een aantal schachtgraven in aangelegd. Het hoofdgraf in een anderen heuvel, dat met aangekoolde balken was afgezet, bevatte twee pakken van gecalcineerde beenderen. Dezen heuvel heeft men later opgehoogd en in de ophooging werden graven uit den middelsten Bronstijd gevonden. Een derde heuvel bevatte een houten grafkeldertje, waarover plaggen in den vorm van een koepel waren gestapeld, en bovendien graven uit den jongeren Bronstijd. Ten slotte kan nog een heuvel worden vermeld, een ware nekropool, die niet minder dan 50 graven inhield, van den vroegsten Bronstijd af tot den tijd der „Deverel-urnen”.

Ook uit Drente zijn nog eenige opgravingen van Prof. van Giffen te vermelden. Een heuvel bij Emmen, die uit omgekeerd gelegde heideplaggen was opgericht, bevatte een hoofdgraf, waarin een doode in een boomkist was bijgezet zonder eenige grafgiften van onvergankelijk materiaal ⁷⁴). Een deel van den steenkrans, die den heuvel eens heeft omgeven, werd teruggevonden. Rondom het hoofdgraf lagen eenige later ingegraven schachtgraven. Het monument dateert uit den ouderen Bronstijd en herinnert aan den heuvel van Weerdin-ge ⁷⁵); alleen bezat deze laatste heuvel een palissade, die bij den heuvel van Emmen ontbreekt. — In een heuvel bij Diphorn onder Sleen, die eveneens uit den ouderen Bronstijd dateert, werd om het graf een onregelmatig geplaatste palissade aangetroffen ⁷⁶). Bovendien waren er vier paalgaten in een vierkant, waarvan de lengteas evenwijdig ligt met de raaklijn van den kring der palissade ⁷⁷). Deze paalgaten moeten worden verklaard als de overblijfselen van een gebouwte voor den cultus, of slechts als een afdak.

Naar aanleiding van enkele onderzoekingen in het noorden van ons land heeft Dr Bursch zijn denkbeelden over de ontwikkeling van de cultuur tijdens den Bronstijd uiteengezet. Deze opgravingen hadden plaats op een stuk heidegrond (genaamd De Haar) te midden van het polderland ten zuidoosten van Marum in de provincie Groningen, in de buurt van Emmen op een terrein ten zuiden van de Emmer Dennen en te Valthe in de gemeente Odoorn in Drente ⁷⁸). De laatst genoemde heuvels, die tot den vroegen Bronstijd behoo-

ren, sluiten aan bij de cultuur der hunebedden. Verwantschap vertoonen de heuvels uit het Kampereschje ⁷⁹) en een aantal monumenten, die door Prof. van Giffen zijn opgegraven ⁸⁰). Een der heuvels te Valthe (Nummer 1), die op heidegrond is opgericht nadat de heideplaggen van het terrein waren afgenomen, is te beschouwen als de armelijke herhaling van den grafheuvel van Schlafstedt in den Kreis Ditmarschen ⁸¹). In het midden bevond zich een groote hoeveelheid van veldkeien, die tot een soort van gewelf waren opgestapeld. Onder dit gewelf lagen eenige graven, alle tot den oorspronkelijken aanleg behorende. Twee graven bevatten de overblijfselen van verbrande dooden, waarschijnlijk kinderen. In een grooten grafkuil, die zeer zorgvuldig met keien was afgezet, is een niet verbrande doode in een kist bijgezet; het was een vrouw, blijkens de kleine gouden spiraaltjes, die in dit graf werden gevonden. Deze spiraaltjes behooren tot den oudsten Bronstijd ⁸²). Bovendien is er nog een vierde bijzetting in een boomkist en bespeurt men sporen van een brandstapel in den heuvel. Men zal in dit geval aan een familiegraf moeten denken. — Een andere heuvel te Valthe (Nummer 4) bevatte vijf grafkuilen met boomkisten onder een steenpakking, terwijl het geheele monument was omgeven door een steenkrans en een ringgreppel. Wellicht moet men dit grafteeken beschouwen als een afstammeling van het lange megalithische graf, waarvan in ons land slechts één voorbeeld bekend is, te weten het hunebed op de Schimmeresch te Emmen.

Een eenigszins ander karakter vertoonen enkele heuvels uit den overgang van den Steentijd naar den Bronstijd, die door Dr Bursch zijn onderzocht. Een dezer heuvels (Heuvel 2 te Marum) was van plaggen gebouwd ⁸³). Over de plaats, waar de doode was bijgezet, werd een hut in den vorm van een bijenkorf aangetroffen; de heuvel was door een ringgreppel omgeven. Een heuvel te Emmen (Nummer 7) was van zand opgeworpen over het oude heideoppervlak en later met plaggen opgehoogd. De gevonden bekera behoorde voor een deel tot het Jutlandsche type ⁸⁴). Een der heuvels (Nummer 9 te Emmen) bevatte een Veluwsche beker ⁸⁵). Zeer merkwaardig was een beker in een ander graf (Nummer 7 te Emmen), die met een verticaal aangebrachte decoratie was versierd ⁸⁶); daarbij moet men zonder twijfel denken aan invloed van de cultuur der hunebedden.

De heuvels van een tweede, ietwat latere groep, die worden gekenmerkt door een groote armoede aan grafgiften, zal men in twee onderafdeelingen moeten ver-

deelen. In de heuvels van de eerste onderafdeeling werden de overblijfselen van verbrande dooden aangetroffen. Een heuvel te Emmen (Nummer 1) was opgeworpen van zand en bevatte een enkelvoudige palissade. In een anderen heuvel (Nummer 3) vond men groote paalgaten om het graf en in het graf de sporen van een rechthoekige kist, waarin een prachtig mes van vuursteen uit Grand Pressigny lag⁸⁷). Een derde heuvel (Nummer 8) bestond uit plaggen, die over een brandstapel waren opgetast; de overblijfselen van den doode waren in een kist bijgezet; om het graf stonden twee concentrische rijen van palen. In een heuvel van dit type vond Prof. van Giffen bronzen dolken uit de eerste periode van Montelius⁸⁸).

De tweede onderafdeeling wordt gekenmerkt door de bijzetting der dooden onder een pakking van veldkeien, die in sommige gevallen aan een klein hunebed herinnerde. Bijzonder opmerkelijk was een heuvel te Emmen (Nummer 6), die een lijkeldertje onder een grooten steen bevatte. In een anderen heuvel (Nummer 10), van omgekeerd gelegde plaggen opgebouwd, lagen twee graven binnen een krans van zes palen; een dezer graven was met bijzondere zorg met plaggen bekleed en daarin vond men een aantal kralen van barnsteen, een kraal van bergkristal en een bronzen ringetje⁸⁹). Door de vondsten van Prof. van Giffen te Zeyen en Zuidlaren⁹⁰) kan men deze graven dateeren in de oudste periode van den Bronstijd. Tot deze zelfde periode behooren ook de kleine bakjes uit een heuvel te Marum (Nummer 1) en uit den heuvel te Emmen (Nummer 6) met de steenpakking⁹¹).

In de heuvels van de derde groep werden de dooden meestal onverbrand bijgezet in een door vuur uitgehouden eiken stam als boomkist. Werd een nieuwe heuvel voor zulke graven opgericht, dan heeft men daarvoor heideplaggen gebruikt. Er komen in deze periode ook lijkverbranding en brandskeletgraven voor. Een heuvel te Emmen (Nummer 4) bevatte drie kuilen met skeletgraven binnen een krans van tien palen. In een heuvel te Marum (Nummer 2) en twee heuvels te Emmen (Nummers 1 en 6) lagen de dooden in gestrekte houding in boomkisten; het graf uit den laatsten heuvel bevatte een fraaie bronzen armband met spiralen⁹²). Met hulp van de gevonden voorwerpen en in verband met het van elders bekende⁹³), kan men deze graven tegen het einde van de tweede of in het begin van de derde periode van Montelius dateeren.

Op grond van zijn vondsten meent Dr Bursch nog iets meer te kunnen zeggen over de ontwikkeling van

de cultuur tijdens den Bronstijd. Wat de eerste periode betreft, daarin bespeurt men de vermenging van twee vormen van beschaving, de eene vertegenwoordigd door de bekeraars en de andere door de hunebedden. De steenpakking herinnert aan de hunebedden; de lijkverbranding⁹⁴), de typische steenen instrumenten, het aardewerk, de palissade in de heuvels, dat alles behoort bij de cultuur der bekeraars. In de derde groep overheerscht meer de zede van het bijzetten der dooden in boomkisten, die in een schachtgraf werden geplaatst, soms met een steenpakking in den heuvel. Naar het schijnt, zijn de beide elementen, waaruit deze cultuur is ontstaan, dan tot een eenheid samengegroeid.

In het noorden moet ons land tijdens den Bronstijd tot den „Nordische Kreis” worden gerekend, maar de palissadeering in de heuvels bewijst, dat er in dat gebied een sterke inslag is geweest uit zuidelijker streken, te weten uit het midden van ons land. Waarschijnlijk is er tegen het einde van den Steentijd een invasie van een volk, dat „bekeraars” gebruikte, in het gebied der hunebedden geweest⁹⁵). In het midden van ons land is de invloed van de cultuur der hunebedden slechts gering. De beschaving der bekeraars heeft zich daar vrijwel ongestoord kunnen ontwikkelen⁹⁶).

Door het geringe aantal der voorwerpen, die men in de graven aantreft, kan men wel enkele betrekkingen met het buitenland vaststellen⁹⁷), maar men kan geen aanspreekbare voorstelling van de materiele cultuur verkrijgen. Des te belangrijker worden de weinige monumenten, die wij bezitten. Een nieuwe aanwinst van voorwerpen uit den Bronstijd in het Friesch museum verdient dus onze zeer bijzondere aandacht⁹⁸).

In het algemeen kan men opmerken, dat de cultuur van den Bronstijd is te beschouwen als een voortzetting van de vroegere beschaving, zoowel bij de ceramiek als bij de vormen der graven. Duidelijk blijkt de invloed aan den eenen kant van de cultuur der hunebedden en aan den anderen kant van de cultuur der bekeraars. Maar er is veel minder verwantschap met de volgende periode, den tijd der urnenvelden. Blijkbaar is deze laatste vorm van beschaving te danken aan een nieuw bevolkingselement, dat tot ons land is doorgedrongen.

Ten slotte moeten wij nog melding maken van een poging om tot een nieuwe dateering van den Bronstijd en de onmiddellijk voorafgaande periode te komen. Men dateert thans het begin van den Bronstijd voor Midden-Europa vrijwel algemeen in de 18de eeuw of

in den tijd van overgang van de 18de naar de 17de eeuw, zeggen wij omstreeks 1750 of 1700 vóór Christus⁹⁹). De nieuwe dateering komt tot een later jaartal¹⁰⁰). Het spreekt van zelf, dat men voor zulk een tijdsbepaling steeds moet uitgaan van chronologische gegevens, ontleend aan de cultuur van landen, waar een vaste dateering mogelijk is. Voor den ouderen Bronstijd is men dus aangewezen op betrekkingen met de Kretensisch-Mykeensche cultuur in Griekenland en met Egypte. De nieuwe dateering steunt voor een belangrijk deel op een halssnoer, dat in Drente is gevonden te Exloo in de gemeente Odoorn, in het jaar 1881. Dit halssnoer, dat eerst kort geleden is gepubliceerd¹⁰¹), bestaat grootendeels uit Egyptische kralen en zulke kralen komen op zijn vroegst voor omstreeks 1500 v. Chr.; zij waren gedurende den Amarna-tijd (1380—1350) en onder de 19de dynastie (1320—1200 v. Chr.) in gebruik. Wanneer dit halssnoer nu inderdaad, zooals is beweerd, in een „ganggraf” was gevonden, dan zouden graven van dien aard zeker na 1500 v. Chr. moeten gedateerd worden en waarschijnlijk later; het begin van den Bronstijd zou nog daarna moeten vallen. De grondslag van deze dateering is evenwel niet juist. Van de omstandigheden, waaronder het genoemde halssnoer is gevonden, weten wij niets¹⁰²). Het is dus voor de chronologie ten eenenmale onbruikbaar.

Gelukkig bezitten wij ook enkele positieve gegevens, die ons over de dateering van deze vroege perioden inlichten. Voor de ceramiek der „Touwbekers” en de daarbij behorende cultuur der strijdbijlen heeft men enkele betrekkingen vastgesteld met de landen aan de Aegaeïsche zee¹⁰³). Uit deze betrekkingen kan men een dateering afleiden in de „Vroeg-Helladische” periode, dat wil zeggen, in het tijdperk, van 2300 tot 1900 v. Chr.¹⁰⁴). Voor de cultuur der touwceramiek kan men dan een dateering omstreeks 2200 of 2100 v. Chr. vaststellen. Een tweede betrekking bestaat er tusschen de chalkolithische cultuur van Dimini in Thessalië en de „bandceramiek”¹⁰⁵). Den invloed van de motieven van deze kunst bespeurt men in Kreta sedert de tweede „Vroeg-Minoische” periode, dat wil zeggen van 2300 v. Chr. af. De cultuur van Dimini, die van de „bandceramiek” afstamt, heeft Thessalië omstreeks 2400 v. Chr. bereikt¹⁰⁶). Het begin van de „bandceramiek” is dus ouder. Daar men algemeen de „bandceramiek” tot het vroege en de „touwceramiek” tot het late Neolithicum rekent, komt men met deze dateering tot een zeer bevredigend resultaat.

IV. DE TIJD DER URNENVELDEN EN HET EINDE DER PRAEHISTORIE

Over de cultuur der urnenvelden¹⁰⁷) zal binnenkort een uitvoerige studie van de hand van Dr Bursch verschijnen. Wij kunnen dus kort zijn en volstaan, wat dezen vorm van de cultuur betreft, met een opsomming van de voornaamste onderzoekingen en van de problemen, die zich daarbij voordoen. In de eerste plaats gaat het om de herkomst van de nieuwe wijze van begraven, het bijzetten van de overblijfselen der verbrande dooden onder een vlak heuveltje, dat door een kringvormige greppel wordt begrensd. Men kan immers, gelijk wij reeds opmerkten, geen verbinding vaststellen tusschen deze zede en de oudere grafheuvels, die meer het karakter van familiegraven hadden¹⁰⁸). Maar aan den anderen kant zijn er toch eenige eigenaardigheden, die aan oudere gebruiken herinneren: de bijzetting onder steenen in een heuvel te Valthe en de houten constructies, die men in sommige heuvels aantreft. Duidelijk onderscheidt men bij de urnenvelden twee groepen, de eene in het zuiden en het midden van ons land, de andere in het oosten en het noorden. Bij de zuidelijke groep constateert men in het westen invloed van België en Frankrijk uit en in het oosten van het Rijnland. De noordelijke groep staat in betrekking met de verwante verschijnselen in Westfalen en Noord-Duitschland¹⁰⁹).

Een urnenveld bij Strijbeek in Noord-Brabant¹¹⁰) is van belang door het aardewerk, dat samenhang vertoont met de ceramiek van La-Tène in Noord-Frankrijk. Deze ceramiek mag worden beschouwd als een bewijs voor de aanwezigheid van Keltische stammen in dat gebied. In een urnenveld te Wilreit, in de gemeente Bergeijk in dezelfde provincie¹¹¹), onderscheidt men zeer duidelijk twee verschillende soorten van aardewerk. Bij de opgraving te Kneysel meende Dr Braat met zekerheid de overblijfselen van een staketsel te herkennen in het donkere grondspoor, dat gewoonlijk als het overblijfsel van een open greppel wordt verklaard¹⁰⁹). Te Vlodrop in Limburg ontdekte men in een urnenveld ceramiek met „Kerbschnitt”-ornament, die in Zuid-Duitschland nog tot den laten Bronstijd wordt gerekend¹¹³). Betrekkingen tusschen de ceramiek dezer urnenvelden¹¹⁴) en de „Hunsrück-Eifelcultuur” worden door enkele stukken aardewerk toegelicht¹¹⁵), voornamelijk door urnen uit Valkenswaard¹¹⁶) en uit het grafveld van De Hamert¹¹⁷). Deze urnen behooren tot den jongeren Hallstatt-tijd¹¹⁸).

Dr Bursch ontgroef in het noordelijk gebied urnenvelden aan den ouden Haaksbergerweg te Eibergen in Overijssel¹¹⁹) en op twee plaatsen in de buurt van Emmen, ten zuiden¹²⁰) en ten oosten van de Emmer Dennen¹²¹). In het eerste van de beide laatst genoemde urnenvelden was bijzonder merkwaardig een kringgreppel in den vorm van een sleutelgat, waar binnen den grootsten kring de sporen van een licht staketsel rondom de plaats der bijzetting werden opgemerkt.

Zeer talrijk waren ook ditmaal de onderzoekingen van Prof. van Giffen op dit gebied. Van de hoogst belangrijke opgraving te Laudermarke verscheen het verslag¹²²) en uitvoerig werd ook bericht over de opgraving van het urnenveld te Vledder¹²³). Bij dit laatste grafveld waren het belangrijkste de sporen van lange bedden, waar men binnen de kringgreppels sporen van palen aantreft, en het probleem der reconstructie van de gebouwen, waarvan deze paalgaten de overblijfsels zijn. Men spreekt dan van „doodenhuizen”. Dit urnenveld moet wat ouder wezen dan de begraafplaatsen van Laude en Balloo. Verder werd het urnenveld te Meppen onder Zweelloo opgegraven¹²⁴), nadat daar een bronzen emmer was gevonden. Zulk een emmer, die niet is gedreven als de emmers van Oss, Baarloos en Ede¹²⁵), maar gegoten, behoort in den tijd van overgang van den Bronstijd naar den IJzertijd. Bovendien zijn opgravingen verricht in het Zuidveld te Elp onder Westerbork¹²⁶), bij Sleen¹²⁷) en te Peeloo onder Assen¹²⁸). Bij de laatst genoemde plaats werden ook een tweetal heuvels ontdekt, die uit omgekeerd gelegde heideplaggen waren opgestapeld boven de overblijfsels van een brandstapel¹²⁹). Deze soort van heuvels behoort in den Vóór-Romeinschen IJzertijd, evenals een brandheuvel bij Anloo¹³⁰). In de buurt van laatstgenoemden heuvel werden oorhangers met blauwe kralen ontdekt, gelijk zij op het Ballooër veld aan het licht zijn gekomen¹³¹). Dit sieraad en het daarbij gevonden schaalje mogen in den tijd omstreeks 500 tot 300 v. Chr. worden gedateerd.

Van bijzonder belang zijn ook de urnenvelden, die op verschillende plaatsen in Westfalen zijn opgegraven¹³²). In een grafveld op den Raburg¹³³) kwamen volkomen dezelfde graven voor als in Nederland zijn ontdekt, eveneens met paalgaten binnen de kringgreppels. Men kon daar vaststellen, dat de greppel eenigen tijd had open gelegen. Bij de ceramiek is er naast de traditie van het inheemsche element ook een krachtige invloed van de „Urnenvelden-cultuur” in het Rijnland. Te Nienburg, waar een dergelijk grafveld is onderzocht¹³⁴), kon men vaststellen, dat deze heuvels met

hun greppels de overblijfselen bevatten van doodenhuizen. Met hulp van huizen op het platteland van Oldenburg is het mogelijk, een reconstructie van deze „doodenhuizen” te beproeven. Zulke huizen zijn voor het eerst door Prof. van Giffen opgemerkt tijdens zijn opgravingen in het urnenveld van Laudermarke¹³⁵). Voor de latere onderzoekingen is deze ontdekking van groote beteekenis geweest.

In aansluiting bij deze vondsten uit het Vóór-Romeinsche tijdperk onzer praehistorie, noemen wij hier nog eenige ontdekkingen, die betrekking hebben op de inheemsche bevolking gedurende den Romeinsche tijd, maar buiten het door de Romeinen overheerschte deel van ons land, en gedurende den tijd na de Romeinen. Beginnen wij bij het noorden. Voor de talrijke vondsten uit de Friesche terpen meenen wij te mogen verwijzen naar de verslagen van het Friesch Genootschap, waar deze vondsten met groote zorg worden geregistreerd. Bijzondere aandacht verdient een opgraving van Prof. van Giffen bij Fochteloo (Gem. Ooststellingwerf) in het zuidoosten van de provincie Friesland¹³⁶). Daar werden op het hoogste deel van een uit het veen oprijzenden zandrug de sporen van een nederzetting ontdekt: een groot hallehuis, 27 m lang en 7 m breed, omgeven door de greppel, terwijl de geheele boerderij door een palissade was beschermd. De ontdekte voorwerpen, waarbij geen enkel stuk Romeinsche ceramiek was, komen overeen met de vondsten uit de terpen. De hoeve moet uit de 2de eeuw na Chr. dateeren.

Uit ongeveer denzelfden tijd zijn ook een aantal vondsten uit Drente. — Prof. van Giffen groef een terrein op ter weerszijde van de grens tusschen de gemeenten Rhee en Vries niet ver van Zeijen¹³⁷), waar reeds vroeger een hutkom met Germaansch aardewerk uit den tijd omstreeks het begin van onze jaartelling was gevonden¹³⁸). In de eerste plaats betrof het onderzoek een nederzetting, die met een palissade was bevestigd, overeenkomend met de nederzetting, die in 1936 ten noorden van Zeijen is opgegraven¹³⁹). Grote woningen in den vorm van drieschepige hallenhuizen, hutkommen en afvalskuilen werden daarbij ontdekt. Naar de gevonden voorwerpen te oordeelen, is de nederzetting van de 2de tot de 4de eeuw na Chr. bewoond geweest. Deze dateering wordt bevestigd door een scherf van terra-sigillata uit de 3de eeuw. Andere vondsten bewijzen, dat daar reeds veel vroeger een begraafplaats was: stukken hunebedden-aardewerk, vuursteenen bijlen, het bovenstuk van een amphora behooren tot de Thuringische touwbeker-cultuur.

Enkele heuveltjes in de buurt waren opgeworpen over de resten van een brandstapel op een terrein, dat reeds was bemest geweest¹⁴⁰). In deze heuvels, die uit den Romeinschen Keizertijd dateeren, werd een scherf van terra-sigillata uit de 2de of 3de eeuw gevonden. Ten westen en zuidwesten van deze heuvels lagen in den ondergrond allerlei sporen, die tot denzelfden tijd behooren. Het merkwaardigst zijn greppels, zooals zij ook onder de zoogenaamde Negen Bargen op het Noordsche Veld bij Zeijen zijn ontdekt¹⁴¹). Prof. van Giffen denkt aan grensgreppels van akkers en perken¹⁴²). Ten slotte lag daar nog in de buurt een grafveld met in rijen geplaatste graven, uit den tijd omstreeks de 6de tot 8ste eeuw na Chr., overeenkomend met het grafveld van Looveen bij Wijster¹⁴³).

In de Germaansche nederzetting in de zoogenaamde Vijzelkampen te Eext in de gemeente Anloo, die reeds vroeger is onderzocht¹⁴⁴), werden in 1935 nog eenige kleine hutkommen ontgraven¹⁴⁵). Van belang zijn Romeinsche importstukken, onder anderen het fragment van een terra-sigillata schaal uit het begin van de 3de eeuw na Chr. De nederzetting wordt op deze wijze met groote nauwkeurigheid in het einde van de 2de en het begin van de 3de eeuw na Chr. gedateerd.

Terloops vermelden wij nog de volgende ontdekkingen: een kleine nederzetting met woningen, die deels tot den vroegen Keizertijd, deels tot een wat oudere periode behooren, te Den Hool en Sleen¹⁴⁶); heuvels die over een brandstapel zijn opgeworpen, uit de 2de tot 4de eeuw na Chr., te Bargerooosterveld onder

Emmen¹⁴⁷); grafheuvels uit den vroegen Keizertijd, opgeworpen uit zand over de plek waar de overblijfselen van den doode na den lijkbrand zijn neergelegd, ontgraven in de buurt van Emmen¹⁴⁸); grafheuvels uit den Volksverhuizingstijd, opgericht uit zand of plaggen boven de plaats waar de doode is verbrand, eveneens in de buurt van Emmen¹⁴⁹).

Even buiten de gemeentegrens van Enschede aan den straatweg naar Losser is op een heideveld een dorp ontdekt uit de 1ste of 2de eeuw na Chr.¹⁵⁰). Het was aangelegd over een urnenveld met kringgreppels uit veel ouder tijd. Voor de dateering van het dorp heeft een scherf van terra-nigra, uit den tijd kort na het begin van onze jaartelling, groote beteekenis. De paalgaten, die men vond, moeten afkomstig zijn van ronde hutten met een kegelvormig dak; de wanden van deze hutten bestonden uit groote palen, die met vlechtwerk waren verbonden; het geheel was ten slotte met leem afgewerkt.

Enkele vondsten zijn er nog uit den allerlaatsten archaeologischen tijd te vermelden. Te Ermelo werd een Frankisch grafveld ontdekt¹⁵¹), op het Spelderholt bij Beekbergen een nederzetting en een begraafplaats uit den Volksverhuizingstijd¹⁵²). Vroeg-middeleeuwsche vondsten zijn te vermelden uit Zetten van de opgravingen door Dr Braat¹⁵³), uit Kwadenoord bij Renkum¹⁵⁴) en aan den Westberg bij Wageningen¹⁵⁵). Door Dr Braat zijn in de buurtschap Lielvelde onder Lichtenvoorde een grafveld uit de 7de eeuw en een Saksische boerderij uit de 14de eeuw opgegraven¹⁵⁶).

1) Men vergelijke het vorige overzicht, V. Opgravingen en onderzoekingen in de jaren 1925 tot 1935: *Oudb. Jaarb.* V (1936), blz. 1—20 en 92—122. — Gaarne maak ik van deze gelegenheid gebruik om mijn dank te betuigen aan allen, die door het toezenden van overdrukken en uitknipsels mijn taak hebben vergemakkelijkt.

2) I. M. van der Vlerk, *Nederland in het Ijstijdperk* (1938).

3) Verg. *Oudb. Jaarb.* V (1936), blz. 2—7. — Voor de aardrijkskunde verg. R. Schuiling, *Nederland: handboek der aardrijkskunde* (6e druk, 1934 en 1936), vooral het *Supplement* (1938). — De onderzoekingen van Dr. P. Tesch zijn aangevuld door J. van Veen, *Onderzoekingen in de Hoofden* (Diss. Leiden, 1936); verg. de samenvatting in *Tijdschr. Aardr. Gen.* 54 (1937), blz. 155—195, en de discussie, blz. 364—377. — Zie verder het boekje uitgegeven bij gelegenheid van het Internationale aardrijkskundige congres te Amsterdam in 1938: *La Néerlande, études générales sur la géographie des Pays-Bas*, eveneens verschenen in *T. A. G.* 55 (1938), blz. 537—696, met verhandelingen van P. Tesch over de geologie en van A. J. P. van den Broek over de bevolking van Nederland. — Een uitnemend hulpmiddel is de *Geologische kaart van Nederland*, schaal 1 : 800.000, uitgegeven ter gelegenheid van het internationaal landbouw congres te 's-Gravenhage in 1937, bewerkt door W. A. J. Oosting, met een *Toelichting*. — Voor de praehistorie is ook van belang het werk van W. A. J. Oosting, *Bodemkunde en Bodemkartering* (Diss. Wageningen, 1936).

4) Zie b.v. J. Heimans, *Historische plantengeographie van Nederland* (1938).

5) Vermelding verdienen enkele in Nederland verschenen werken: A. J. P. van den Broek, *Oudste geschiedenis van den Mensch* (1936). — J. A. J. Barge, *Anthropologie*, in *De rassen der Menschheid* (1938), blz. 1—128. — J. H. van Wieringen, *De vóórhistorische mensch* (1938). — Jan de Vries, *Volk van Nederland* (1937).

6) F. C. Bursch, F. Florschütz and I. M. van der Vlerk, An early palaeolithic site on the Northern Veluwe: Kon. Ned. Akad. *Proceedings*, XLI Nr. 8 (1938), blz. 909—920.

7) British Museum, *Guide to the stone age antiquities* (3e uitg. 1926), blz. 154. — Verg. *Oudb. Jaarboek*, V (1936), blz. 7.

8) W. A. J. Oosting, *Bodemkunde*, blz. 110.

9) F. C. Bursch, Die vorneolithischen Kulturen in den Niederlanden: *Geologie en Mijnbouw*, 1939, blz. 17—35.

10) W. Soergel, *Die Vereisungskurve* (1937), blz. 61. — Soergel heeft de berekeningen van Milankovitch over de bestraling door de zon toegepast op de geologie ten einde den tijd der verschillende ijstijdperken te bepalen.

11) F. Florschütz, Zesde intern. botanisch congres: *Proceedings*, I (1936), blz. 205—208. — A. Schreuder, *Vakblad voor biologen*, XVII (1936), blz. 81—91. — Heimans, *Hist. plantengeographie*, blz. 8.

12) P. Wolstedt, *Mannus*, XXVII (1935), blz. 273—287. — R. Grahmann, *L'Anthropologie*, 45 (1935), blz. 257—279; *Quartär*, I (1938), blz. 173—177. — L. F. Zott, *Quartär*, I (1938), blz. 179—186. — J. Andree, *Der eiszeitliche Mensch in Deutschland und seine Kulturen* (1939), blz. 636 en volg., vooral 652.

- 13) Bursch, *t.a.p.* blz. 20—25.
- 14) J. Hamal-Nandrin et J. Servais, *La station néolithique de Sainte-Gertrude: Revue anthropologique*, 33 (1923), blz. 403—404, afb. 53—54; 414—415, afb. 62; 476 en 478 (waar vindplaatsen in België worden genoemd); verg. Bursch, *t.a.p.* blz. 21.
- 15) W. Kersten, *Germania*, 22 (1938), blz. 213—214.
- 16) Verg. Bursch, *t.a.p.* blz. 20—22.
- 17) H. Breuil, *La préhistoire* (1937), blz. 10; verg. Andree, *t.a.p.* blz. 652.
- 18) Zie *Oudb. Jaarb.* V (1936), blz. 7—10; Bursch, *t.a.p.* blz. 25—29.
- 19) L. A. Stroink, *Versl. Over. Regt.*, 54 (1938), blz. 1—6. — Deze voorwerpen hooren wellicht eerder tot het Tardenoisien en het Mesolithicum.
- 20) J. Butter, *Les silex de Budel* (1936). — W. A. van der Meyden, Praehistorische vondsten bij Budel, Jong-Palaeolithicum en Mesolithicum (Tardenoisien): *Tijdschr. Aardr. Gen.* 53 (1936), blz. 539—546.
- 21) *Versl. Friesch Gen.* 108 (1936), blz. 35; *Tijdschr. Aardr. Gen.* 53 (1936), blz. 919.
- 22) A. Rust, *Das alsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf* (1937). — Bespr. door L. Zotz, *Germania*, 22 (1938), blz. 125—127.
- 23) A. J. P. van den Broek, F. C. Bursch, F. Florschütz and I. M. van der Vlerk, Kon. Ned. Akad. *Proceedings*, XXXIX (1936), blz. 76—87.
- 24) Verg. *Oudb. Jaarb.* V (1936), blz. 10; Bursch, *t.a.p.* blz. 29—33.
- 25) A. Mahr, *The Prehist. Soc. Proceedings*, 1937, blz. 283—331.
- 26) *Oudb. Jaarb.* V (1936), blz. 11—20.
- 27) J. Hamal-Nandrin et J. Servais, *L'Omalien: Bull. Soc. belge d'anthropologie et de préhistoire*, 50 (1936).
- 28) W. Butler und W. Haberey, *Die bandkeramische Ansiedlung bei Köln-Lindenthal* (1936).
- 29) *N. Rott. Ct.* 30 Maart 1938.
- 30) *Alg. Handelsblad* van 15 Dec. 1938.
- 31) F. C. Bursch, *Germania*, 21 (1937), blz. 5—6.
- 32) *Versl. Rijks Verz.* 1936, blz. 65.
- 33) A. E. van Giffen, *Gelre*, 40 (1937), blz. 4—8, afb. 1—5.
- 34) *N. Rott. Ct.* van 5 Sept. 1938. — In de buurt van Starverden werd „klokbekeraardewerk” gevonden; verg. *Versl. Rijks Verz.* 1935, blz. 75.
- 35) A. E. van Giffen, *N. Dr. Volksalm.* 1937, blz. 74—75, afb. 3 en 5.
- 36) *N. Dr. Volksalm.* 1937, blz. 75—76, afb. 4 en 6.
- 37) Beneden zullen wij op dit vraagstuk terugkomen.
- 38) *N. Dr. Volksalm.* 1939, blz. 120—123, afb. 1—4.
- 39) *Die Bauart der Einzelgräber*, blz. 40—43, pl. 30—34, afb. 25—29. — Verg. dergelijke monumenten in Drente: *N. Dr. Volksalm.* 1934, blz. 100; 1939, blz. 130.
- 40) *N. Dr. Volksalm.* 1938, blz. 104—107, afb. 9—11.
- 41) *N. Dr. Volksalm.* 1939, blz. 124—126, afb. 5—6.
- 42) *N. Dr. Volksalm.* 1939, blz. 126—127, afb. 7—9.
- 43) *N. Dr. Volksalm.* 1937, blz. 71—74, afb. 1—2.
- 44) J. H. Holwerda, *Oudb. Meded.* III (1909), blz. 42—46.
- 45) *N. Dr. Volksalm.* 1939, blz. 127—128, afb. 10—11.
- 46) *N. Dr. Volksalm.* 1936, blz. 98—101, afb. 7—8; 1938, blz. 92—93, afb. 1.
- 47) A. E. van Giffen, *Bouwsteenen Brabantsche Oergeschiedenis* (1937), blz. 30.
- 48) *N. Dr. Volksalm.* 1939, blz. 130—131, afb. 14—15.
- 49) *N. Dr. Volksalm.* 1939, blz. 133—134, afb. 18.
- 50) G. J. ter Kuile Sr., *Versl. Overijss. Regt.*, 54 (1938), blz. 7—17; verg. *Versl. Rijks Verz.* 1937, blz. 67.
- 51) Bij voorbeeld, *N. Dr. Volksalm.* 1937, blz. 76—77; 1939, blz. 121. — De stelling van Prof. van Giffen is bestreden door Dr. Bursch, *Oudb. Meded.* XVII (1936), blz. 68; verg. het antwoord van Prof. van Giffen, *Bouwst. Brab. Oergesch.*, blz. 43—46. — Verg. bovendien W. A. J. Oosting, in *Supplement op R. Schuiling, Nederland: Handboek der Aardrijkskunde 6de druk* (1938), blz. 42.
- 52) *N. Dr. Volksalm.* 1938, blz. 114—116, afb. 18—19.
- 53) Van Giffen, *Oudb. Meded.* VII (1913), blz. 51—90 (met uitvoerige opgaaft van literatuur).
- 54) Bursch, *Oudb. Meded.* XIV (1933), pl. V.
- 55) W. Kersten, *Germania*, 22 (1938), blz. 71—77. — De verwantschap van deze ceramiek met de Oost-Europeesche is reeds opgemerkt door Prof. van Giffen, *Die Bauart*, blz. 161—162.
- 56) Een lijst vindt men bij R. Stampfuss, *Die jungneolithischen Kulturen in Westdeutschland* (1929), blz. 76—79, aangevuld door W. Kersten, *t.a.p.* blz. 72 noot 11.
- 57) Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 160, pl. 117, afb. 110 c.
- 58) H. Kroll, *Germania*, 22 (1938), blz. 78—91 en 225—230.
- 59) *Oudb. Jaarb.* V (1936), blz. 92—95.
- 60) A. E. van Giffen, *Bouwsteenen voor de Brabantsche Oergeschiedenis* (1937), blz. 7—46.
- 61) Van Giffen, *t.a.p.* blz. 8—22, afb. 1—8 en 25; *Proceedings Prehist. Soc.* 1938, blz. 258—271.
- 62) T. A. Kendrick en G. F. C. Hawkes, *Archaeology in England and Wales 1914—1931* (1932), blz. 110—113; *Ber. Röm. Germ. Komm.* 21 (1931), blz. 78—82.
- 63) *N. Dr. Volksalm.* 1935, blz. 94—102, afb. 1—3, 4a en 9.
- 64) Zulke heuvels zijn ook in Duitschland gevonden, bij Keulen, in het Ruhrgebied en in Westfalen.
- 65) Verg. de heuvels te Hooge-Mierde: W. J. A. Willems, *Een bijdrage tot de kennis der Vóór-Romeinsche urnenvelden in Nederland* (Diss. Amsterdam, 1935), blz. 134—137; Uddel: Holwerda, *Oudb. Meded.* VI (1912), blz. 11—14; De Knolle in Friesland: Van Giffen, *Die Bauart*, blz. 72, afb. 61—64; Weerdinge in Drente: *Die Bauart*, blz. 76—80, afb. 66—67. — Verg. A. Vayson de Pradenne, *Antiquity*, XI (1937), blz. 87—92, pl. I—IV.
- 66) F. C. Bursch, *Marburger Studien* (1938), blz. 20—25; verg. *Antiquity*, XIII (1939), blz. 108. — Van Giffen, *Bouwst. Brab. Oergesch.*, blz. 36—39. — O. Doppelfeld, *Praeh. Zeitschr.* XXI (1930), blz. 161—175.
- 67) Verg. Bursch, *Oudb. Meded.* XVII (1936), blz. 61—62.
- 68) Verg. de heuvels Wessinghuizen I: *Versl. Mus. Gron.* 1927, blz. 60—65, afb. 5—11, en Hooge Mierde b: Willems, *t.a.p.*, blz. 134—137, afb. 27—31 en 33.
- 69) W. C. Braat, *Oudb. Meded.* XVII (1936), blz. 38—46; verg. *Bouwst. Brab. Oergesch.* blz. 41—43.
- 70) Bursch, *Oudb. Meded.* XVIII (1937), blz. 1—3.
- 71) *Alg. Handelsblad* van 24 IX 1938.
- 72) Van Giffen, *Gelre*, 40 (1937), blz. 16—17, afb. 12.
- 73) *Gelre*, 40 (1937), blz. 9—14, afb. 6—11.
- 74) *N. Dr. Volksalm.* 1938, blz. 107—109, afb. 12.
- 75) *Die Bauart*, blz. 76—80, afb. 66 en 67.
- 76) *N. Dr. Volksalm.* 1939, blz. 134—136, afb. 19.
- 77) *N. Dr. Volksalm.* 1932, blz. 51—63; 1935, blz. 92—93 en 115; 1936, blz. 94.
- 78) F. C. Bursch, *Oudb. Meded.* XVII (1936), blz. 53—72; XVIII (1937), blz. 41—51. — Men vergelijkte het systeem van Prof. van Giffen, *Versl. Mus. Gron.* 1927, blz. 51—52; zie *Oudb. Jaarb.* V (1936), blz. 93.
- 79) *Oudb. Meded.* XVII, blz. 69.
- 80) *Die Bauart der Einzelgräber*, pl. 2—24.
- 81) Bursch, *Oudb. Meded.* XVIII, blz. 65.
- 82) Bursch, *Oudb. Meded.* XIV (1933), blz. 85, pl. VI 37.
- 83) Dit wordt betwijfeld door Prof. van Giffen, *Bouwst. Brab. Oergesch.* blz. 43—46.
- 84) *Oudb. Meded.* XVII, afb. 46, 1.
- 85) *t.a.p.* blz. 46, 4.

- 86) *t.a.p.* blz. 46, 3.
 87) *t.a.p.* afb. 43, 1.
 88) *Die Bauart*, blz. 31 afb. 2 en pl. 19 afb. 14.
 89) Verg. *Die Bauart*, afb. 66.
 90) *Die Bauart*, afb. 2 op blz. 31 en pl. 19.
 91) Verg. *Oudb. Meded.* XIV (1933), pl. III 16 en IV 18; E. Sprockhoff, *Praeh. Zeitschr.* XXI (1930), blz. 227—237: ceramiek van Vorwohld.
 92) *Oudb. Meded.* XVII, afb. 43, 2.
 93) Verg. de bronzen spelden en kralen, afgebeeld bij Van Giffen, *Die Bauart*, pl. 71 afb. 66.
 94) A. E. Remouchamps, *Oudb. Meded.* IV (1923), blz. 16—22.
 95) *Oudb. Meded.* XIV (1933), blz. 99—101.
 96) Men vergelijk de opgravingen bij Soesterberg: *Oudb. Meded.* XV (1934), blz. 54—60.
 97) Verg. Bursch, *Oudb. Meded.* XVII (1936), blz. 69.
 98) *Versl. Friesch Mus.* 107 (1935), blz. 16—22. — Het is nauwelijks noodig, er nog eens den nadruk op te leggen, dat de ornamenten op het bronzen mes uit Appelsga niet moeten worden verklaard als runen; zij hebben een uitsluitend decoratieve beteekenis.
 99) K. Bittel, *Marburger Studien* (uitgegeven door E. Sprockhoff ter eere van G. Merhart von Bernegg in 1938), blz. 9—19, en Otto Uenze, *t.a.p.* blz. 243—248; verg. F. Matz, *Gnomon*, XV (1939), blz. 74.
 100) H. Kühn, *Forsch. und Fortschr.* 14 (1938), blz. 309—310; verg. dezelfde, *Vorgeschichtliche Kunst Deutschlands* (1935).
 101) H. C. Beck en J. F. C. Stone, *Faience beads of the British Bronze Age: Archaeologia*, 85 (1935), blz. 213, 221 en 243, pl. LXVI fig. 1 n. 1.
 102) *t.a.p.* blz. 243.
 103) Otto Uenze, *Mnemosynon Theodor Wiegand* (1938), blz. 43—46. — S. Fuchs, *Die griechischen Fundgruppen der frühen Bronzezeit und ihre auswärtigen Beziehungen* (1937), blz. 95 en volg.
 104) Fuchs, *t.a.p.* blz. 147; verg. Matz, *t.a.p.* blz. 74—75.
 106) Fuchs, *t.a.p.* blz. 65 en volg.
 106) Matz, *t.a.p.* blz. 74.
 107) Verg. *Oudb. Jaarb.* V (1936), blz. 95—100. — Voor een algemeen overzicht verg. W. J. A. Willems, *Een bijdrage tot de kennis der Vóór-Romeinsche urnenvelden in Nederland* (1935), met de bespreking door F. C. Bursch, *Oudb. Jaarb.* VI (1937), blz. 41—42.
 108) Bursch, *Oudb. Meded.* XVIII (1937), blz. 62—64.
 109) Voordracht van Dr Bursch; verg. *Alg. Handelsblad* van 15 Dec. 1938.
 110) Bursch, *Oudb. Meded.* XVIII (1937), blz. 4—5. — In dit verband mag ook de ontdekking vermeld worden van een pottenbakkersoven uit den La Tène-tijd te Ryckholt; verg. *De Maasgouw*, 1938, blz. 33.
 111) Van Giffen, *Bouwst. Brab. Oergesch.* blz. 47—53, afb. 27—29.
 112) W. C. Braat, *Oudb. Meded.* XVII (1936), blz. 38—46; verg. Van Giffen, *t.a.p.* blz. 41—43.
 113) Bursch, *Oudb. Meded.* XVII (1936), blz. 15—16.
 114) Een urnenveld is nog opgegraven bij Helden-Koningsloot in Limburg; *Versl. Rijks Verz.* 1938, blz. 94.
 115) E. Neuffer, *Bonner Jahrb.* 143—4 (1938), blz. 1—46.
 116) Neuffer, *t.a.p.* blz. 34 en 45, pl. 20, afb. 1 nr. 1; verg. Holwerda, *Ned. vr. gesch.* (1925), blz. 106, afb. 40.
 117) Holwerda, *Das Gräberfeld von De Hamert* (1913), afb. 21, 16; verg. Neuffer, *t.a.p.* blz. 34 en 45.
 118) Verg. W. Dehn, *Trierer Zeitschr.* XI (1936), Beiheft blz. 1—49: grafveld van Laufeld; *Germania*, 19 (1935), blz. 295—305.
 119) *Versl. Rijks Verz.* 1938, blz. 91.
 120) *Oudb. Meded.* XVIII (1937), blz. 51—53.
 121) *Oudb. Meded.* XVIII (1937), blz. 53—56.
 122) *Versl. Mus. Gron.* 1935, blz. 51—83.
 123) *Mannus*, 20 (1938), blz. 331—358.
 124) *N. Dr. Volksalm.* 1938, blz. 101—103, afb. 7.
 125) Holwerda, *Oudb. Meded.* XV (1934), blz. 33 afb. 24; Braat, *Oudb. Meded.* XVI (1935), blz. 7 afb. 4.
 126) *N. Dr. Volksalm.* 1938, blz. 103—104, afb. 8.
 127) *N. Dr. Volksalm.* 1939, blz. 136—138, afb. 20.
 128) *N. Dr. Volksalm.* 1938, blz. 110—114, afb. 14—17.
 129) *N. Dr. Volksalm.* 1939, blz. 128—129, afb. 12—13.
 130) *N. Dr. Volksalm.* 1939, blz. 131—133, afb. 16—17.
 131) *N. Dr. Volksalm.* 1935, blz. 104—107, afb. 9, 29.
 132) Te Sölten (Kries Recklinghausen): A. Stieren, *Westfalen*, 20 (1935), blz. 247—266 (met een lijst der vindplaatsen van urnenvelden en een kaart). — Te Hülsten, Kreis Borken: K. Hucke, *Westfalen*, 21 (1936), blz. 357—368. — Te Mülheim: K. H. Wegener, *Germania*, 21 (1937), blz. 66—67. — Verg. de uitvoerige boekbesprekingen door H. Hoffmann, *Westfalen*, 21 (1936), blz. 472—492.
 133) H. Kroll, *Germania*, 22 (1938), blz. 225—230.
 134) K. Hucke, *Germania*, 22 (1938), blz. 92—96.
 135) Van Giffen, *Versl. Mus. Gron.* 1935, blz. 73.
 136) *Verslag Friesch Gen.* 108 (1936), blz. 34. — Een verslag zal verschijnen in deel 36 van *De vrije Fries*.
 137) *N. Dr. Volksalm.* 1937, blz. 78—85, afb. 7—10; 1938, blz. 95—101, afb. 2—6.
 138) *Die Bauart*, blz. 59, afb. 44.
 139) *N. Dr. Volksalm.* 1936, blz. 121—123, afb. 17—19.
 140) Verg. Plinius, *Nat. Hist.* XVII 47.
 141) *N. Dr. Volksalm.* 1918, blz. 152—155.
 142) Prof. van Giffen meent ook op deze wijze te moeten verklaren de sporen, die zijn ontdekt door Dr Bursch, *Oudb. Meded.* XVI (1935), blz. 25, afb. 26, en door hem werden geïnterpreteerd als de overblijfselen van een huis.
 143) *N. Dr. Volksalm.* 1927, blz. 83—122; 1932, blz. 51—63.
 144) *N. Dr. Volksalm.* 1934, blz. 112—116, afb. 9; verg. *Oudb. Jaarb.* V (1936), blz. 118; *Mnemosyne*, 3de s. V (1937), blz. 78.
 145) *N. Dr. Volksalm.* 1937, blz. 70.
 146) *N. Dr. Volksalm.* 1939, blz. 138, afb. 21—23.
 147) *N. Dr. Volksalm.* 1938, blz. 109—110, afb. 13.
 148) F. C. Bursch, *Oudb. Meded.* XVIII (1937), blz. 56—57. — Verg. P. Steiner, *Trierer Zeitschr.* X (1935), blz. 104—106.
 149) Bursch, *Oudb. Meded.* XVIII (1937), blz. 57—62.
 150) *De Telegraaf* van 7 Oct. 1939. — Ik dank de kennis van dit artikel aan Mevr. Zwieberg.
 151) *Gelre*, 38 (1935), blz. XXVII.
 152) *Gelre*, 41 (1938), blz. XXXI.
 153) *Oudb. Meded.* XVIII (1937), blz. 22—40.
 154) *Versl. Rijks Verz.* 1936, blz. 63.
 155) *Gelre*, 41 (1938), blz. XXXI.
 156) *Oudb. Meded.* XIX (1938), blz. 5—10.

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE GROOTE KERK TE ROTTERDAM

DOOR DR. E. H. TER KUILE

De bouwgeschiedenis van de Groote of St Laurenskerk te Rotterdam is nooit behoorlijk onderzocht en te boek gesteld. Wat men er over vindt in het gidsje „De Groote kerk te Rotterdam” door R. J. Callenbach (zonder jaar), in de „Voorloopige Lijst der Monumenten in Zuid-Holland” en in Vermeulens „Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst” (deel I blz. 437) berust grootendeels op een weinig kritisch overzicht van de lotgevallen der kerk door wijlen Dr. A. H. L. Hensen in het tweede deel van „Rotterdam in den loop der eeuwen”. Al deze schrijvers geven op, dat het huidige schip nog zou dagtekenen tusschen 1409 en 1436, hetgeen ons onaanvaardbaar voorkomt. De Voorloopige Lijst vertelt, dat het Zuiderdwarspand in de tweede helft der 15de eeuw werd gebouwd, maar vermeldt niet, wat wij van het Noorderdwarspand moeten denken. Volgens deze zelfde bron zijn de zijbeuken van het schip in de tweede helft der 15de eeuw langs den toren verlengd, maar met den besten wil van de wereld hebben wij geen twee bouwperiodes aan die zijbeuken kunnen ontdekken. Er is dus alle aanleiding na te gaan, wat wij over den gang van den bouw te weten kunnen komen.

Helaas is het archief van kerkmeesters vóór de Hervorming geheel verloren gegaan (zie: H. C. Moquette, Het Archief van Kerkmeesters, blz 13, 51). Wat de schriftelijke bronnen aangaat, zijn wij dus uitsluitend aangewezen op verspreide kroniekberichten en toevalige andere gegevens. Wij laten hier thans in chronologische rangorde alles volgen, wat wij op dat gebied bijeen hebben kunnen brengen.

Tusschen 1358 (kranzinnigheid van Willem V) of 1389 (dood van Willem V) en 1404: de St Laurenskerk wordt onder hertog Albrecht begonnen (Bronnen tot de Geschiedenis van Rotterdam, II, blz. 242). In 1394 wordt aan de kerk gewerkt (H. C. Moquette, Het Archief van Kerkmeesters, blz 8).

- 1411 De kerk gefundeerd (Bronnen II, blz. 246).
1412 De bouw der kerk begonnen (S. Lois, Cronycke der stad Rotterdam, blz 30).
1418 Steenboeten voor de kerk (Lois, blz. 30, G. van Reyn, Geschiedkundige beschrijving der stad Rotterdam I, blz 236).

- 1421 Schieland beklagt zich, dat de Oostzijde van de Kerk verder in de Rotte is uitgezet dan was toegestaan (van Reyn I, blz. 236).
1423 en 1424 Men begint sterk te metselen aan de kerk (Lois, blz. 30).
1437 Het bakkersgilde sticht een altaar van de H. Maagd (Bronnen II, blz 244, 407).
1449 Fundeering van den toren begonnen (Bronnen II, blz 245, 408, 626; Ned. Kunstbode 1879, blz 177; P. C. Bloys van Treslong Prins, Geneal. en Herald. Gedenkw., Zuid-Holland, blz 459).
1457 Vele steenboeten en gift van Hoogheemraden van Schieland voor den bouw der kerk (Lois, blz 47).
1460 Het water tusschen kerk en toren wordt gedempt (Bronnen II, blz 627).
1461 De klok St Laurentius gegoten (blijkens opschrift).
1464 De kerk krijgt de bieraccijns „totter tymmeringhe behoef” (H. C. Moquette, Het Archief van Kerkmeesters, blz 10).
1485 De kerk heeft een „Zuyt Choer” (van Reyn, blz 241).
1488 Kooromgang geheid (opschrift steen in het koor).
1491 Hoogkoor geheid (opschrift steen in het koor).
1494 Het schip is voorzien van kapellen (Bronnen II, blz 47, 256).
1497 „Doe worde tcruyswerck an de Noortsijde weder offgebroken te gront toe, ende de fundacie worde wederom verheit ende alsoe besorch datter mitter hulpen van Goode geen sorge meer off wesen en sal om te sincken ofte schoeren” (Bronnen II, blz 633). „Item int selve jaer van (14)97 voer vastelavonde doe worde tcruyswerc van de kerc an de Noortsijde weder offgebroken tot op dat oude fundament toe alsoe dat werc off sat van de kerc, ende het worde alsoe wederom verheyte ende alsoe besorcht dat bij der gracie Goeds nu 't werck wel stede houden sal ende dat cruyswerck quam datselve jaer alsoe up, dattet wel twee of drie stellingen hoger quam dat te voeren was, want dat werrick quam boven een glasysere van dat cruyswerric” (ibidem).
1498 Besluit de St Nicolaaskapel af te breken en de

- Zuidzijde van de kerk overeenkomstig de Noordzijde te maken (Bijdragen Bisdom Haarlem XXXIII, 1911, blz 249).
- 1499 Besluit twee kapellen aan de Zuidzijde af te breken (Bijdr. Bisd. Haarlem als voren).
- 1499, 1500, 1503, 1509 Verkoop van renten voor den bouw van de kerk (Bijdr. Bisd. Haarlem als voren, blz 249, 250).
- 1510 Eerste glazen in het koor geplaatst (Bronnen II, blz 201, 258, 411).
- 1511 De stad zal de kerk het leidak schenken (Bijdr. Bisd. Haarlem als voren, blz 251).
- 1513 (?) Jaartal in den top van het Zuiderdwarspand (Bronnen II, blz 504; van Reyn I, blz 242).
- 1519 Aflaat „tot hulp en augmentatie van de fabriek ende timmeratie derselver kercke” (Moquette, Archief van Kerkmeesters, blz 10).
- 1547 Eerste steen gelegd voor het verhoogen van den toren (Bronnen II, blz 203, 413; Lois blz 80).
- 1548 Begonnen met de torenverhooging (Bronnen II, blz 634). Op 17 Februari van dit jaar besluit de stad 800 Car. gulden te leenen aan de kerk „tot reparatie vande toorn” (Bijdr. Bisd. Haarlem XXXIII, 1911, blz 258).
- 1550 Klokkestoel gemaakt en klokken opgehangen (Bronnen II, blz 634).
- 1555, 30 Augustus. De stad besluit „dat men goede meesters ontbieden sal, hoe ende in wat manieren men de cap op den thooren maecken sal mooghen ten meesten profffijt vande kercke (Bijdr. Bisd. Haarlem XXXIII, blz 266).

Aangezien onze collega Dr M. D. Ozinga te zijner tijd de werkzaamheden aan den toren in de 17de eeuw nog uitvoerig zal behandelen, en het ons te doen is om de periode vóór de Hervorming, kunnen wij hiermede deze chronologische lijst sluiten.

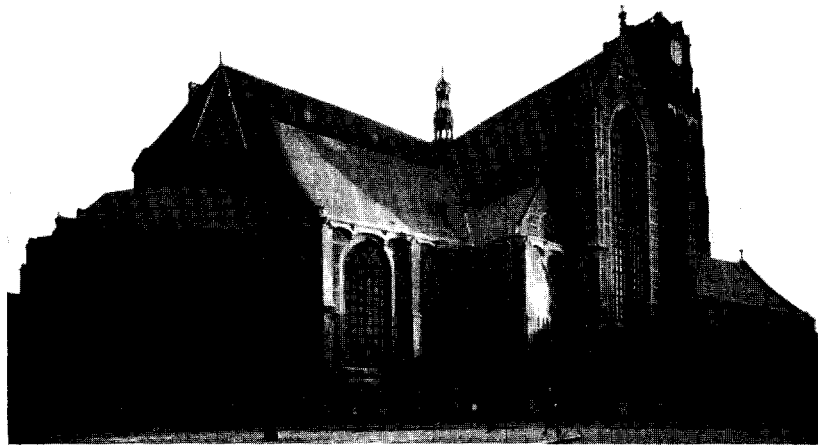
Tenslotte mogen wij de baksteenformaten als dateeringsmiddel niet veronachtzamen. De toren vertoont het formaat $19/20 \times 9\frac{1}{2}/10 \times 5$ van beneden tot den omgang, met daartusschendoor enkele langere steenen tot 22 cm. De kerk bestaat geheel uit kleine baksteen, $18/19 \times 9 \times 4\frac{1}{2}$ cm.

Op grond van een en ander komen wij tot de volgende beschouwing:

Er is geen reden te twijfelen, dat de huidige toren dezelfde is als die, welke in 1449 werd begonnen, en dat het koor in 1488 werd begonnen. Aangezien in 1510 glazen in het koor werden geplaatst, moet het toen geheel of grootendeels voltooid zijn geweest. Het Noorderdwarspand dagteekent van 1497. Het was hoo-

ger dan het oude, dat blijkbaar niet goed paste bij het nieuwe koor. Aangezien het Zuiderdwarspand nauwkeurig overeenkomt met het Noordelijke, zal het omtrent denzelfden tijd zijn opgetrokken. Het jaartal 1513 in den Zuidertopgevel, indien goed gelezen, geeft vermoedelijk het tijdstip van voltooiing aan. In 1519 was er nog een aflaat noodig voor den bouw van de kerk. Aangezien koor en dwarspanden vermoedelijk gereed waren, is het waarschijnlijk, dat men nu bezig was een nieuw schip te bouwen. Het schip volgt trouw de ordonantie van koor en dwarspanden, het is in dezelfde kleine steen opgetrokken, en zijn zijbeuken omsluiten den toren, waarvan Noord- en Zuidgevel kennelijk oorspronkelijk vrij hebben gestaan. Wij moeten hieruit concluderen, dat het niet meer dagteekent uit de bouwperiodes van het begin der 15de eeuw, zooals men ons heeft willen doen gelooven, maar de laatste étappe vormt van den bouw der nieuwe kerk, die in 1488 was aangevangen, en regelmatig van Oost naar West vorderde. Toen men in 1547 of 1548 begon met den toren te herstellen en te verhoogen, was de kerk zelf ongetwijfeld voltooid.

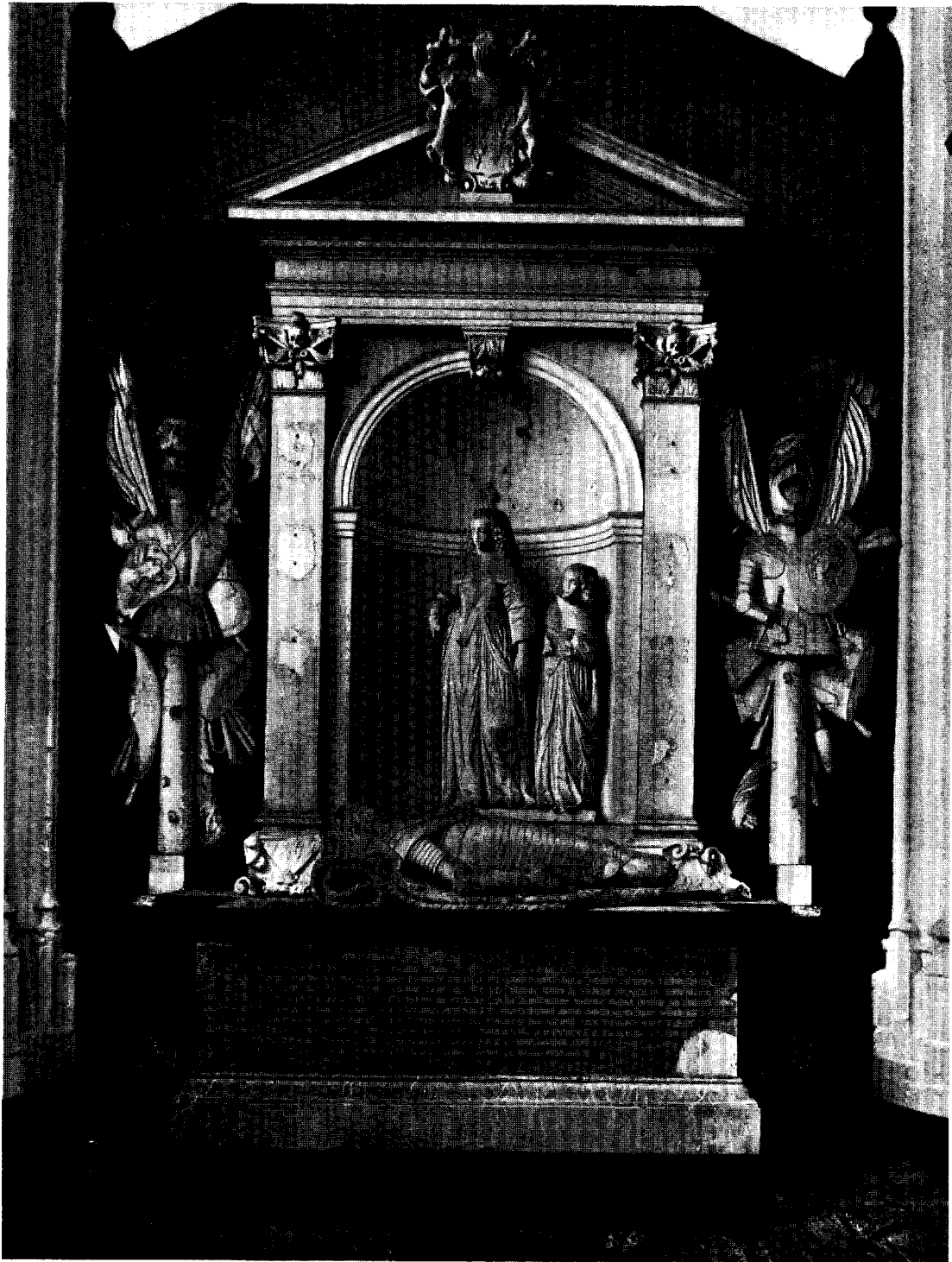
De St Laurenskerk van Rotterdam is een der eigenaardigste onder onze groote stadskerken uit de nadagen der Gothiek. De breede gevels met hun wijde vensters, de afsluitende segmentbogen, die ongetwijfeld een balustrade moesten dragen, de sierlijke veelhoekige traptorentjes der dwarspanden, de geringe basilikale ontwikkeling en de groote dakschilden vormen een merkwaardig boeiend beeld. De kerk heeft een persoonlijk karakter als weinig andere, en vergeefs zoekt men naar verwanten. Dit geldt niet alleen voor het uitwendige; ook het inwendige is ongewoon en heeft iets eigenzinnigs. Alle strakheid ontbreekt er. Wijd zijn de intercolumnien, breed de zijbeuken van het schip, die evenals de kooromgang houten gewelven hebben. Vreemd sluiten de kapellen tegen die zijbeuken en vreemd is de traveeindeeling der dwarspanden. De kruispijlers schijnen berekend op bogen die achterwege bleven. Hieruit mag men echter niet besluiten tot een onuitgevoerd plan tot algemeene steenen overwelling, dat onvereinigbaar voorkomt met den verderen opbouw. Wonderlijk scheef en verzakt zijn pijlers, zuilen en muren. Dat allerlei elementen en détails van het koor worden herhaald in dwarspanden en schip schijnt te wijzen op uitvoering naar één ontwerp, maar allerlei onregelmatigheden doen wijzigingen vermoeden. Nader verklaringen dienaangaande moeten wij evenwel schuldig blijven. Misschien dat op den duur een restauratie meer licht kan verspreiden.

Rotterdam, St Laurenskerk uitwendig
(Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

Rotterdam, St Laurenskerk inwendig
(Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

Afb. 1. Praalgraf voor Charles Morgan in de Grootte Kerk te Bergen-op-Zoom door Francesco Dieussart
(Foto Lichtbeelden-Instituut, Amsterdam)

HET GRAFMONUMENT VOOR CHARLES MORGAN TE BERGEN OP ZOOM, EEN WERK VAN FR. DIEUSSART

DOOR DR. ELISABETH NEURDENBURG

In de Groote Kerk te Bergen-op-Zoom getuigt een indrukwekkende rij grafmonumenten van de praal, waarmee de families in de stad van het markiezaat hun dooden hebben geëerd. Helaas heeft het beeldhouwwerk heel ernstig geleden. De groote brand, die ontstond bij het bombardement, dat de stad in het jaar 1747 moest doorstaan, heeft wel de grootste schade aangericht. Het ontbreken der meeste wapens wijst ook op andere aantasting. Eenige van de monumenten zijn geheel verloren gegaan. Zoo kennen wij de tombes voor de heeren Bacx, die in het begin der 17de eeuw achtereenvolgens gouverneur van Bergen-op-Zoom zijn geweest, nog slechts van overlevering, en alleen het monument van Marcelis Bacx kunnen wij ons uit de documenten van een proces, die bewaard zijn gebleven, nog eenigszins voorstellen ¹⁾.

Behalve dat er verschillende monumenten verloren gingen, zijn de andere, nog bewaarde, stuk voor stuk ernstig geschonden. Er ontbreken soms alle beelden aan. Van andere zijn de koppen en andere details verloren gegaan. En ook verder vertoonen de monumenten overal beschadigingen.

Reeds Galland merkte op, dat wanneer de stad Bergen-op-Zoom niet was getroffen door de noodlottige ramp van 1747, de Groote Kerk een aantal graf-tomben zou bezitten, die haar tot de rijkste aan monumenten in ons land zou hebben gemaakt ²⁾.

Ik wil hier slechts één monument, trouwens een der best bewaarde, bespreken, omdat ik er den meester van kan aanwijzen: Het is het grafmonument voor Charles Morgan, die eveneens gouverneur van Bergen-op-Zoom is geweest, en overleden is op 12 December 1642. Het monument is met de nis er boven geheel in wit marmer uitgevoerd op een basement van zwarte steen en wit marmer. Op de vooruitspringende tombe ligt het beeld van den overledene, ernstig beschadigd. Het gezicht is geschonden, de voeten ontbreken; van de mat, waarop het lichaam van den doode ligt, is een gedeelte afgebroken.

In de nis er boven waarvan de wapens op de pilasters verloren zijn gegaan, welke geflankeerd wordt door uitvoerige tropheën, staan nog twee van de oorspronkelijk drie figuren. Men vindt ze veelal aangeduid als de vrouw en de dochter van Charles Morgan. Bij juiste

lezing echter van het uitvoerige opschrift der tombe blijken het te zijn: Morgan's dochter Anna met haar dochttertje Elisabeth, terwijl ook haar zoontje Thomas met een beeld in de nis was vertegenwoordigd ³⁾.

Anna was getrouwd geweest met een gelijknamigen neef Lodewijk Morgan, en vroeg weduwe geworden, terwijl haar vader reeds jaren te voren, in 1606, zijn vrouw, dochter van Philips van Marnix van Sint Aldegonde, had verloren. Zij is in de Oude Kerk te Delft begraven. Wij kennen de tombe met de liggende figuur van Elisabeth — die ik aan Stone, toentertijd meesterknecht van Hendrick de Keyser, heb toegeschreven — achter het zware hek onder de overhuiving, die door andere hand werd voltooid. Het monument is immers veel later pas opgesteld ⁴⁾.

Hoeveel de jonge weduwe Anna aan haar vader verloor, is uitgedrukt in de wijze, waarop zij zich met haar beide kinderen, zijzelf en ook de kleine Elisabeth in rouwmantels gehuld, boven het beeld van den doode heeft laten beitelten.

Bekijken wij het monument nog nader, dan vestig ik de aandacht op de bedroefde of melancholieke uitdrukking der gezichten, op het krullende haar, zoowel van de levenden als van den doode. Het harnas met de omliggende kraag en de sjerp met deukplooiën, die wij met hun vele scherpe omrandingen ook bij de vrouwenkostuums zien, houden wij in het oog voor onze verdere bespreking. Evenzoo de kostuums, de japonnen met de lange punttaille met rijgsel, de driedubbele platte schouderkragen en de rouwmantels of huiken met platten lep over het hoofd en met de mantel slippen bij de taille aan rozetten bevestigd, terwijl men rozetten ook boven en onder het rijgsel der tailles ziet.

En nu over den maker. A. W. Weisman, die in zijn vervolg op IJsendijck twee afbeeldingen van het monument geeft, noteert onder het eene, dat het werk wordt toegeschreven aan Willem de Keyser, den tweeden zoon van Hendrick: „Ce monument est attribué à Willem de Keyser, qui a travaillé de 1625 à 1640 en Angleterre”. En onder de 2de plaat, die de staande beelden weergeeft, staat: „On les attribue à Willem de Keyser un des fils du célèbre sculpteur Hendrick de Keyser et frère du peintre Thomas de Keyser” ⁵⁾.

Vergelijkt men de beelden met de bekende gevel-

steen van het voormalige Nieuwe Zijds Huiszittenhuis te Amsterdam, thans in het Rijksmuseum, dan is er geen overeenkomst in stijl te vinden. Zou wellicht het feit dat Willem uit Engeland terugkeerde, kort voordat het monument werd gemaakt, Weissman tot deze toeschrijving hebben gebracht? Zoo heel vreemd zou dit niet zijn, omdat men inderdaad aan Engelschen invloed moet denken, wanneer men het beeldhouwwerk aandachtig bekijkt.

Zien wij echter Willem de Keyser's werk in Holland, zoowel de genoemde reliefs als zijn aandeel aan verschillende praalgraven, dan is het toch niet waarschijnlijk dat het ontwerpen van een dergelijk groot monument hem toevertrouwd zou zijn, want de werken, die wij van hem kennen, zijn alle naar ontwerp of teekening van anderen gemaakt. Immers, niet alleen waren de ontwerpen van de graftomben, waaraan hij werkte, van Jacob van Campen, maar ook voor de reliefs der zeeslagen aan die monumenten werkte hij naar ontwerpen of liever teekeningen van anderen. Ook voor een der reliefs van het Huiszittenhuis kennen wij de ontwerp-teekening van Pieter Jansz, die hij trouwens vrij volgde. En wij kunnen dus aannemen dat Pieter Jansz ook voor de andere twee gevelsteenen de teekeningen maakte.⁶⁾

Ondertusschen is er Engelsche invloed merkbaar aan het beeldhouwwerk van het monument van Charles Morgan, vooral in het kostuum, in de wijze waarop de dochter en de kleindochter van den doode haar rouwmantels of huiken dragen. Deze mantels sluiten aan een ronde, met kruiswijs aangebrachte versiering getooide, band om het achterhoofd en hebben een lep over het hoofd. Dit is niet het hier meer bekende handvat van de huik. Het snit der mantels is wel niet speciaal Engelsch, maar toch vinden wij nergens in ons land op dezelfde wijze de mantelsslappen met twee rozetten bij de taille bevestigd. Wel zien wij op Hollandsche schilderijen en prenten de mantels opgenomen of de japonnen opgeslagen, maar zij zijn niet aldus met de slappen vastgehecht. En deze dracht zien wij in Engeland meermalen. Zoo bijvoorbeeld bij de liggende en bij de knielende vrouwenfiguren aan het monument, dat Nicholas Stone in 1625 maakte voor Charles Monson en zijn vrouw in de kerk van St. John the Evangelist in South Carlton, Lincolnshire.⁷⁾

Terwijl ik zoekende was naar een beeldhouwer, die onder Engelschen invloed het monument voor Charles Morgan zou hebben gemaakt, zag ik toevallig de afbeeldingen bij een toen juist verschijnend artikel van Dr H. E. van Gelder, die in zijn „Mededeelingen” van 1937 als een nieuwe aanwinst voor Hofwijck aankon-

digde een medaillonportret van Constantijn Huygens, dat hij aan den beeldhouwer Francesco Dieussart toeschrijft.⁸⁾

Nog voordat ik het artikel had gelezen, hadden de afbeeldingen, die het illustreerden, al hun werk gedaan. Want onmiddellijk trof mij de overeenkomst van het monument van Morgan met de beelden van de prinsen Frederik Hendrik en Willem II, uit het huis Honse-laarsdijk, thans in het paleis te Potsdam, en met de medaillons van den grooten Keurvorst en zijn gemalin, alles bekende werken van Dieussart. Het eerst zag ik dezelfde soort van deukplooiën. De sjerpen van de prinsenbeelden hebben dezelfde scherpe deukjes als de kleeding van de vrouwenfiguren en de sjerp van Morgan. Ook de gezichtsuitdrukking — ietwat melancholiek — en de harnassen — met hooge omliggende kraag — komen overeen. Helaas is het gezicht van het beeld van Charles Morgan te zeer beschadigd om het te kunnen vergelijken, maar het haar gelijkt op dat van de prinsen. En Morgan's dochter en kleindochter hebben krulletjes en hoofdbedekking als de keurvorstin van de medaillons.

De afbeeldingen bij Dr Van Gelder's artikel maakten het mij al duidelijk: Francesco Dieussart heeft het monument van Charles Morgan gemaakt. Hier vind ik de verklaring voor den Engelschen invloed, voor de Engelsche kostuumdetails.

Ondertusschen wist ik nog niet of Francesco Dieussart inderdaad in 1642 in Holland vertoefde. Maar van de afbeeldingen tot de data was een kleine stap. Ik behoefde het artikel slechts te lezen. Omstreeks den tijd, dat Morgan overlijdt, bevindt Dieussart zich in ons land.

Laat ik hier over den beeldhouwer eenige bekende feiten geven⁹⁾, want ik kan niet aannemen dat U die gegevens op het moment in de gedachten hebt.

Francesco Dieussart, die uit zijn Waalsch geboorteland was weggetrokken, en jaren in Italië had doorgebracht, was vervolgens naar Engeland gegaan. Reeds in 1636 maakte en signeerde hij een beeld van den Engelschen koning.¹⁰⁾ Vervolgens was hij hofbeeldhouwer geworden. In Mei 1641 bracht Prins Willem II na zijn huwelijk in Engeland een beeld mee van zijn 10 jarige gemalin, Maria, die nog bij haar ouders bleef. Dat beeld was door Dieussart gemaakt. Bij de betaling op 21 December 1641 van f 1500.— „ter sake van twee albaste beelden van Syne Hoocheyt ende de Princesse van Engeland” heet het in de betalingspost in de ordonnantieboeken van Prins Frederik Hendrik, dat de som wordt uitbetaald aan „Francesco Dieussart

Beeldhouwer van den Coninck van Engeland".¹¹⁾ Toen deze acte werd opgemaakt, bevond de beeldhouwer zich reeds gedurende een half jaar in Holland.

Het is in dien tijd dat de Engelsche burgeroorlog was uitgebroken en de koninklijke familie is gevlucht. De koningin bracht een bezoek aan Holland, tegelijkertijd de kroonjuweelen beleenend om den strijd van den koning te steunen.¹²⁾ Onder hen, die in dien tijd Engeland verlaten en naar Holland trekken, behoorde Willem de Keyser, maar eveneens Francesco Dieussart. Vermoedelijk zijn deze beeldhouwers niet zoo zeer voor hun veiligheid uit Engeland vertrokken, maar omdat er geen werk aan den winkel was. Willem de Keyser's zwager Nicholas Stone raakte in de gevangenis. Voor Willem was er momenteel geen werk meer in Engeland. Mogelijk ook is hij om een andere reden naar Holland gegaan, want zijn jongste broer Hendrick de jonge, toen 27 jaar oud, is pas na Stone's dood in 1647 naar zijn vaderland teruggekeerd.¹³⁾

Voor den hofbeeldhouwer Dieussart waren de opdrachten zeker niet overvloedig meer, ja er zullen er hem in die jaren wel geen zijn gegeven. Maar er was voor hem nog een andere reden om naar Den Haag te reizen. Hij had in Engeland reeds gewerkt aan een buste van den stadhouder. Hij moest, om het gezicht te kunnen afwerken, Frederik Hendrik persoonlijk ontmoeten. In den brief, waarmede Gerard Honthorst den beeldhouwer tot dat doel bij Constantijn Huygens aanbeveelt, welke indertijd in Oud Holland 1891¹⁴⁾ is gepubliceerd, en die Dr Van Gelder ter verduidelijking van zijn betoog ook afdrukt, vraagt Honthorst aan Huygens om den prins tot een half uur poseeren voor Francesco Dieussart te willen bewegen ten einde dezen in de gelegenheid te stellen „om so een perfekt konterfaytsel te maekke, dat een ewege memori weesse sal". Deze brief is gedateerd: Haag 28 Juli 1641.

Zoo vinden wij Dieussart reeds een klein half jaar vóór den datum, waarop hij beeldhouwer van den Koning van Engeland wordt genoemd, in den Haag. Dat hij zich in 1641 reeds daar gevestigd zou hebben¹⁵⁾, is wel niet waarschijnlijk, want pas in 1646 treffen wij hem in het Haagsche Gilde van St. Lucas aan. Op 19 April van dat jaar onderteeft hij het contract met Huygens over het maken van de bekende vier witmarmeren beelden der prinsen voor het Huis Honselaarsdijk. Den 10den September 1646, wanneer hij f 10.— van zijn gildegeld voldoet, komt hij voor het eerst in de boeken van het Sint Lucasgilde voor¹⁶⁾. En vervolgens weer in 1647¹⁷⁾. Ondertusschen is hij in 1643 naar Denemarken gereisd en later nog eens,

maar die reis valt, evenals zijn verblijf in Duitschland, voor den met Frederik Hendriks dochter, Louise Henriette gehuwden keurvorst van Brandenburg, na den dood van prins Willem II, dat is na 6 Nov. 1650, en dus buiten ons bestek¹⁸⁾.

Eind 1642 moet hij de opdracht van Charles Morgan's dochter voor het monument van haar vader gekregen hebben. Of hij daarna nog tijdelijk naar Engeland is teruggegaan, en of hij wellicht daar aan het monument voor Morgan heeft gewerkt, is niet met zekerheid te zeggen. Vreemd zou het niet zijn, omdat ook het monument van een vroegeren gouverneur van Bergen-op-Zoom, Marcellis Bacx, in Engeland werd gemaakt.

Tenslotte is het voor ons doel niet van beteekenis waar het werk werd uitgevoerd. Wat beteekenis heeft is het feit, dat Dieussart het monument van Morgan maakte. Zijn stijl spreekt duidelijk uit de beelden, zowel dat van den doode als van de figuren in de nis. Aan de werken van Dieussart kunnen wij het grootendeels nog goed bewaarde grafmonument in de Grooten Kerk te Bergen op Zoom toevoegen, dat de dochter van Charles Morgan in haar weduwschap, na haar eerste huwelijk — zij is later in Engeland hertrouwd, maar ligt in Delft begraven — heeft laten maken, toen zij in diepen rouw over het verlies van haar vader, achterbleef met haar beide kinderen.

Reeds Galland, die met zoo groote belangstelling zich verdiepte in het oeuvre der kunstenaars, die voor den Grooten Keurvorst hebben gewerkt, gaf aan Dieussart, Dusart of Dusard, zooals hij vaak genoemd wordt, een plaats in onze kunstgeschiedenis, toen hij schreef: „Dusard, Quellinus, Verhulst... das verdienstvolle Bildhauer-Triumvirat, südniederländischer Herkunft, das erst auf holländischen Boden zur vollen Reife gedieh... so dass man sie im Rahmen der holländischen Kunstgeschichte betrachten darf, und zwar Dusard als den feinsinnigen Plastiker der Oranier, Quellinus als den glänzenden Statuarier Amsterdams und Verhulst namentlich als den bildnerischen Verherrlicher des holländischen Seeheldentums".¹⁹⁾

Met het belangrijke grafmonument van Charles Morgan, meteen het voornaamste werk, dat wij van Dieussart kennen, ja zijn meesterwerk, is die plaats thans nader bevestigd.²⁰⁾

1) De documenten over het proces, dat gevoerd werd over de betaling door den maker Bernard Janssen, beeldhouwer, wonende te Londen, tegen de hertrouwde weduwe van Marcellis Bacx, of liever haar echtgenoot, zijn bewaard gebleven in het archief van

Bergen op Zoom. Ze zijn gepubliceerd in „Archives des Arts, Sciences et lettres, Documents inédits publiés et annotés par Alexandre Pinchart, première série tome premier”, Gand 1860, blz. 249—253, en reeds in 1858 in „Messager des sciences historiques ou archives” etc. Gand.

2) Dr Georg Galland, Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei, 1890 blz. 267, waar hij o.a. zegt: „Vor jener furchtbaren Feuerbrunst war die St. Gertrudskirche dieser Stadt eins der denkmälerreichsten Gotteshäuser des ganzen Landes” etc.

3) Zie voor het opschrift Mr P. C. Bloys van Treslong Prins, Genealogische en heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de Kerken der Provincie Noord-Brabant I blz. 38.

4) Oudheidkundig Jaarboek 1936 blz. 59 e.v. E. Neurdenburg, Beeldhouwwerk van Nicholas Stone te Delft.

5) A. W. Weissman, Documents classés de l'art dans les Pays-Bas..., formant suite à l'ouvrage de feu J. J. van IJsendijck, pl. 34 en 35.

6) Over Willem de Keyser zie men behalve de bij Thieme Becker vermelde literatuur: Oud Holland 1904, A. W. Weissman, Het geslacht de Keyser, blz. 83 e.v. en Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond 1911 blz. 49, A. W. Weissman, De Engelsche bloedverwanten van Hendrik de Keyser. Voorts E. Neurdenburg, Hendrick de Keyser, Beeldhouwer en bouwmeester van Amsterdam, en Oud Holland 1933 blz. 225 e.v., E. Neurdenburg, Een teekening voor een der gevelsteenen van het voormalig Nieuwe Zijds Huiszittenhuis te Amsterdam. Zie ook Amstelodamum, Maandblad 1914 blz. 87 en 1927/28 blz. 94, waar wordt gewezen op de overeenkomst van het reliëf van het monument van Jan van Galen in de Nieuwe Kerk te Amsterdam met het groote penseelschilderij van den zeeslag van Livorno door Willem van de Velde de Oude. En C. Kramm, De Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, beeldhouwers enz., ahangsel blz. 155 i.v. Rombout Verhulst. Zie voor afbeeldingen van de drie gevelsteenen van het Nieuwe Zijds Huiszittenhuis A. Pit, La Sculpture hollandaise au Musée national d'Amsterdam pl. XXXVII en XXXVIII of den Catalogus van de beeldhouwwerken

in het Nederlandsch Museum voor geschiedenis en kunst te Amsterdam.

7) Zie „The Walpole Society” 1918—1919 vol. VII, edited by A. J. Finberg Oxford 1919, The Note-Book and Account-Book of Nicholas Stone by Walter Lewis Spiers, pl. XVI.

8) Mededeelingen van den Dienst voor Kunsten en Wetenschappen der Gemeente 's-Gravenhage IV blz. 89 e.v. Zie de afbeeldingen en desgewenscht ook die van het marmeren standbeeld van den Grooten Keurvorst in het Koninklijke Slot te Berlijn, dat Dieussart in 1652 maakte, in Hohenzollern Jahrbuch II, plaat bij blz. 100—101; want ook met deze figuur is de overeenkomst treffend.

9) Verg. Thieme Becker, artikel van Dr G. J. Hoogewerff; voorts Dr Georg Galland, Der Grosse Kurfürst und Moritz von Nassau der Brasilianer 1893; en Dr H. E. van Gelder t.a.p.

10) Karel I te Arundel Castle, gedateerd 1636, gesigneerd F. Dieussart Vallon fecit. Zie o.a. The Connoisseur July 1930.

11) Zie ook Galland, Der Grosse Kurfürst.

12) Dr H. Brugmans en Dr G. W. Kernkamp, Algemeene Geschiedenis, 3de deel blz. 319.

13) Zie Thieme Becker i.v. en Neurdenburg, Hendrick de Keyser, Beeldhouwer en Bouwmeester van Amsterdam.

14) Blz. 188, Brieven van eenige schilders aan Constantijn Huygens, medegedeeld door J. H. W. Unger.

15) Zie Thieme Becker i.v.

16) Obreen's Archief V blz. 105.

17) T.a.p. III blz. 260.

18) Men zie behalve de literatuur, die Dr Van Gelder bij zijn artikel vermeldt, en Galland, Der Grosse Kurfürst, ook Kunstmuseets Aarskrift 1921—23, blz. 305, V. Thorlacius-Ussing, Arbyder af Fr. Dieussart, Fr. Duquesnoy og Barth. Eggers.

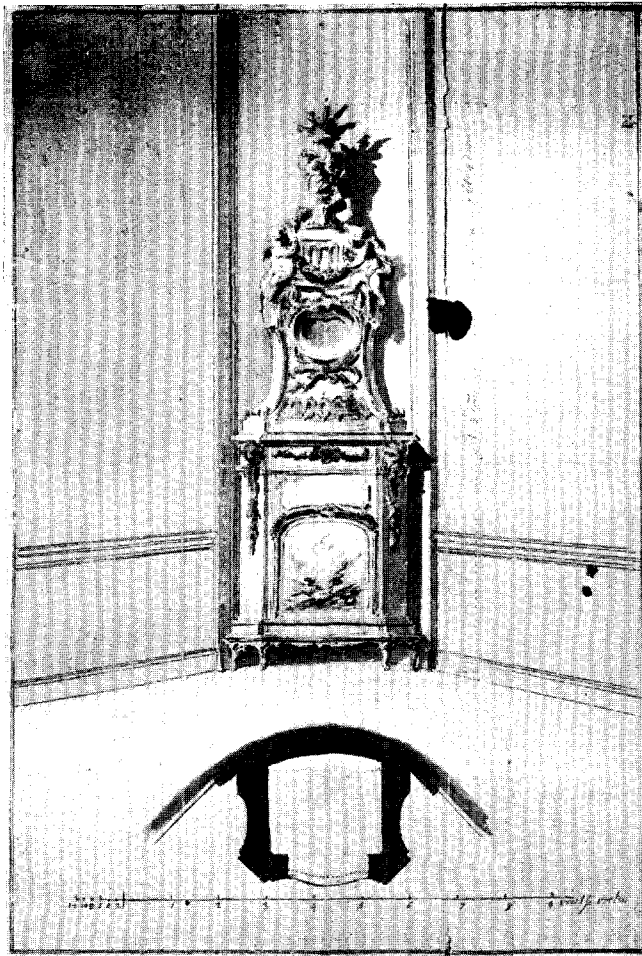
19) Galland, Der Grosse Kurfürst t.a.p.

20) Bovenstaand artikel, geschreven in het voorjaar van 1939, bestemd voor dit tijdschrift, is voorgedragen als „Mededeeling” op het „Eerste Nederlandsche congres voor Kunstgeschiedenis”, dat te Utrecht op 17, 18 en 19 Juli 1939 is gehouden.

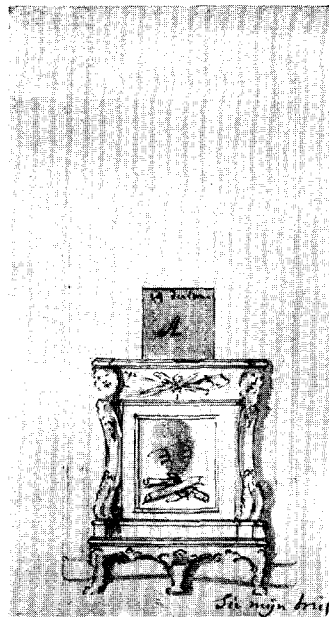

Afb. 2. Detail van het grafmonument in de Grootte Kerk te Bergen-op-Zoom
(Foto Lichtbeelden-Instituut, Amsterdam)

Afb. 1. Porcelainen kachel naar ontwerp van De Swart voor de Raadzaal te Leeuwarden (Gemeentearchief aldaar)

Afb. 2. Variant van het onderstuk voor dezen kachel

Afb. 3. Variant van het bovenstuk voor denzelfden kachel

PIETER DE SWART ARCHITECT DER STADHOUDERLIJKE FAMILIE EN ZIJN „SCHOOL” (GUNCKEL, VAN WESTENHOUT, DRUCK)

DOOR DR. M. D. OZINGA

OVERZICHT NIEUWE VONDSTEN

In het Oudheidkundig Jaarboek van 1936¹⁾ heeft steller dezès de aandacht gevraagd voor het werk van Pieter de Swart²⁾, aan wien Prins Willem IV gelegenheid had gegeven zijn architectonische talenten te ontplooiën door studiejaren in Parijs en een daarop volgende benoeming tot hofarchitect. Hij meende hem te mogen aanwijzen als den auteur van onze edelste bouwwerken en interieurs te 's-Gravenhage en soms elders uit circa 1750—1770, wier karakter te danken was aan de welbegrepen verwerking van Fransche voorbeelden.

Hoewel vele historische aanwijzingen daarvoor pleiten, geschiedde zulks hoofdzakelijk op stijlkritische gronden, speciaal ten aanzien van het tot schouwburg geworden paleis van vorst Karl van Nassau-Weilburg te 's-Gravenhage. De uit het Nassausche afkomstige Friedrich Ludwig Gunckel, op wiens naam het stond, kon mijns inziens alleen aandeel hebben gehad aan de uitvoering.

Blijkens zijn jongsten vleugel van het Stadhoudelijk kwartier op het Binnenhof, het huidig Tweede Kamergebouw, mocht men Gunckel wellicht als een bekwaam, doch in gevoeligheid ver beneden zijn voorganger staand leerling van De Swart beschouwen of althans als een voortzetter van diens richting. Een moeilijkheid vormde weliswaar eenig op dat oogenblik denkbaar aandeel in het ontwerp van den genie-officier Van de Graaf, die van 1777—'84 bij den bouw de leiding had.

In het vervolg op dit artikel had voornamelijk de Delftsche Poort te Rotterdam aan de orde moeten komen.

Het is echter sindsdien mogelijk gebleken de bovenstaande these nog beter te adstrueeren door aanvullende gegevens over zoowel den arbeid van De Swart als de werkzaamheid en vooral den levensloop van Gunckel. Talrijke op het genoemde Haagsche paleis betrekking hebbende archivalia, waaronder een vrij complete bouwrekening, in het Huis-Archief van het Luxemburgsche vorstenhuis³⁾ moeten daarbij ook hen wel van De Swart's auteurschap overtuigen, wien het niet gegeven mocht zijn dit te zien.

De veronderstelling werd voorts bewaarheid, dat Gunckel in ons land kwam door toedoen van vorst Karl van Nassau-Weilburg, die hem op soortgelijke wijze blijkt te hebben geprotegeerd als Prins Willem IV dit De Swart deed. Reeds als bouwmeester van zijn landsheer werkte Gunckel in het voorjaar van 1775 aan het ontwerp voor den paleisvleugel op het Binnenhof. Ook de stylistisch overeenkomstige ontwerpen van Gunckel voor een nieuw Bibliotheek- en Academiegebouw te Leiden (afb. 14/6) behoeven thans niet langer te doen aarzelen om het nieuwe stadhoudelijk kwartier geestelijk geheel als zijn werk te beschouwen.

Helaas moet de onzekerheid blijven voortbestaan aangaande De Swart's ouder werk en voorloopig eveneens onze onbekendheid met de overgrootte meerderheid van zijn ontwerpschetsen. Een welkome aanvulling in dezen vormt overigens een gevelaanzicht van het Haagsche paleis (afb. 4), dat in het Prentenkabinet van het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage voor den dag kwam.

Niet minder zijn dit in het Gemeente-archief te Leeuwarden gevonden aantrekkelijke schetsen van De Swart voor een porceleinen kachel⁴⁾ (afb. 1/3), voor de raadzaal in den nieuwen vleugel van het stadhuis uit 1760 en volgende jaren. Aldaar bleken tevens nog tekeningen aanwezig van den stedelijken meester Jan Nooteboom⁵⁾ voor de gevels (waaronder een goedgekeurde) van het nieuwe deel van het stadhuis, en niet geheel aldus uitgevoerde voor de raadzaal cum annexis (een gedateerd 1761). Deze doen begrijpen, hoe, gelijk opgemerkt, ondanks De Swart's medewerking de façade een totaal aan zijn kunst vreemd provinciaal karakter kon krijgen; in tegenstelling tot het interieur der raadzaal, waar overigens de gesneden details nogal frisch of grof uitvielen⁶⁾.

De niet al te uitgebreide reeks van De Swart's bekende verrichtingen kan thans eenigszins worden vermeerderd.

Hij teekende, ten behoeve voor de daarnaar gemaakte prenten, niet alleen de lijkstatie van Prins Willem IV, maar ook de gelijksoortige der Gouvernante in 1759⁷⁾, welke, evenals eerstgenoemde eer op ontwerpen van hemzelve zou kunnen teruggaan dan van den officieelen leider, den intendant De Lage. Uit de reeds in het

Haagsch Jaarboekje voor 1935 verschenen zeer gedocumenteerde studie van overste W. H. Schukking over de Frederikskazerne te 's-Gravenhage blijkt De Swart in 1770—'71 zoowel het ontwerp gegeven als de leiding gehad te hebben bij de oprichting der (verdwenen) nieuwe manege van het lijfescadron gardesdragonders van Prins Willem V; alsook bij de totstandkoming van het voorfront hunner stallen, dat men nog in de middenpartij der huidige kazerne terugvindt. Zijn dit al geen feiten van groote beteekenis, ze maken toch, dat men Pieter de Swart niet enkel architect van Prins Willem IV en zijn schoonzoon doch gerust architect der stadhouderlijke familie mag noemen.

Een zeker voorbeeld van versieringen door De Swart bij een bijzondere gelegenheid zijn nog die van de krijgsraadzaal in den Stadsdoelen te Rotterdam bij de ontvangst van stadhouder Willem V op 20 Mei 1766, waarvan jammer genoeg geen afbeelding bekend is.

Een tastbaar bewijs van De Swart's groote bekwaamheid is daarentegen zijn vergrooing met twee zijgedeelten van het door Daniël Marot in 1734—'37 gebouwde huis van Adrienne Huguetaan aan het Lange Voorhout te 's-Gravenhage, voor J. baron van Tuyll van Serooskerken omstreeks den zomer van 1761⁸⁾. De façade van het huidig hoofdgebouw der Koninklijke bibliotheek vormt ondanks de ten slotte eigentijdsche detaillering der latere vleugels een zoo gelukkig geheel, dat het tot voor kort ook den vakman was ontgaan, dat dit front niet in één bouwperiode was tot stand gekomen. Inwendig bevatten de jongere gedeelten nog een en ander, wat wij voor De Swart's woonhuizen uit dezen tijd als typeerend hebben leeren kennen: fijne Lodewijk XV-stucplafonds in den Franschen trant en een geheel betimmerd kabinet (boven het poortje naast den eigenlijken nieuwen westvleugel).

Rijkere en uitgebreider kamerdecoraties in denzelfden trant zijn voorts te vinden in het huidige Engelsche legatie-gebouw aan het Westeinde te 's-Gravenhage met ongemeenen plattegrond, die mede te verklaren is uit den herbouw met gebruikmaking van het bestaande in den tijd, dat het Spaansche Gezantschap bij de Staten hier was gevestigd. Zulks gaat gepaard met een aan die van De Swart's bekende werken verwante, doch nog wat zwaardere en in het algemeen iets minder geavanceerde gevelbehandeling. Dit laatste komt vooral uit bij het, voor ons land ongewone, teruggebogen poortgebouw terzijde met doorrit, waaraan een woonhuistoegang ligt. Er lijkt daarom reden te vermoeden, dat wij hier te maken hebben met een der oudste door De Swart ge- of verbouwde aanzienlijke

Haagsche woonhuizen. Hiermede in overeenstemming is het op dit oogenblik eenig achterhaalbare **zekere** gegeven omtrent den bouw: de op 6 October 1757 door Gecommitteerde Raden van Holland in domeinzaken aan den markies de Grimaldi, ambassadeur van Spanje verleende toestemming tot het plaatsen van hekpalen voor zijn hotel, dat toen „nieuw verboud” genoemd werd⁹⁾.

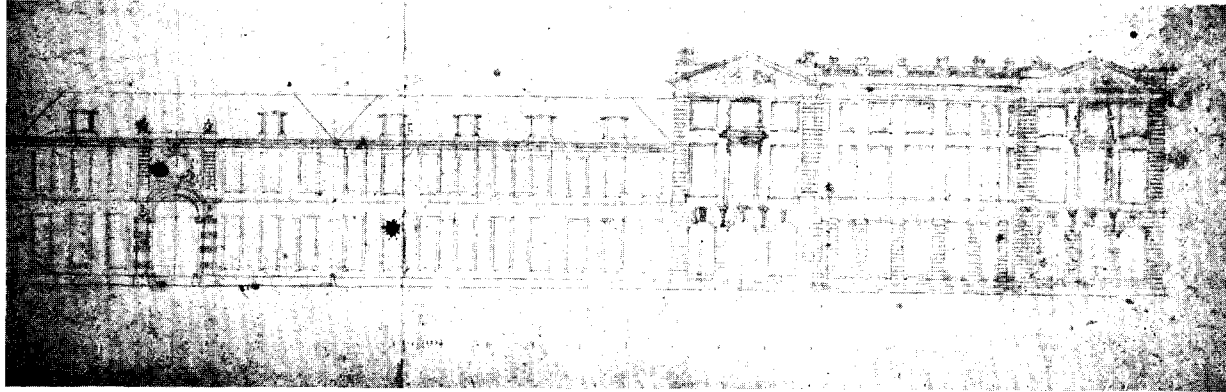
Het treffendst van alles wat over De Swart bekend werd, is wellicht de ongekende en buitengemeen groote belangstelling der kunstliefhebbers voor de veiling van zijn nagelaten teekeningen op 29 November 1773 en volgende dagen, door den Haagschen boekhandelaar F. Staatman¹⁰⁾, waarvan een brief van den oppermetselaar van het paleis van Nassau-Weilburg hierbeneden een levendig beeld geeft (Bijl. I).

Waar vervolgens vooral de uiteenzetting van de bouwgeschiedenis der Delftsche Poort den indruk zou kunnen wekken, dat men De Swart in het bijzonder als groot kunstenaar eerde doch als bouwmeester uit de practijk minder verwachting van hem had, moge nog gewezen worden op een ambachtelijke verhandeling over de metselkunst, waar bij een kwestie over het gebruik van een bepaalde kalksoort De Swart bij wijze van autoriteit geciteerd wordt¹¹⁾.

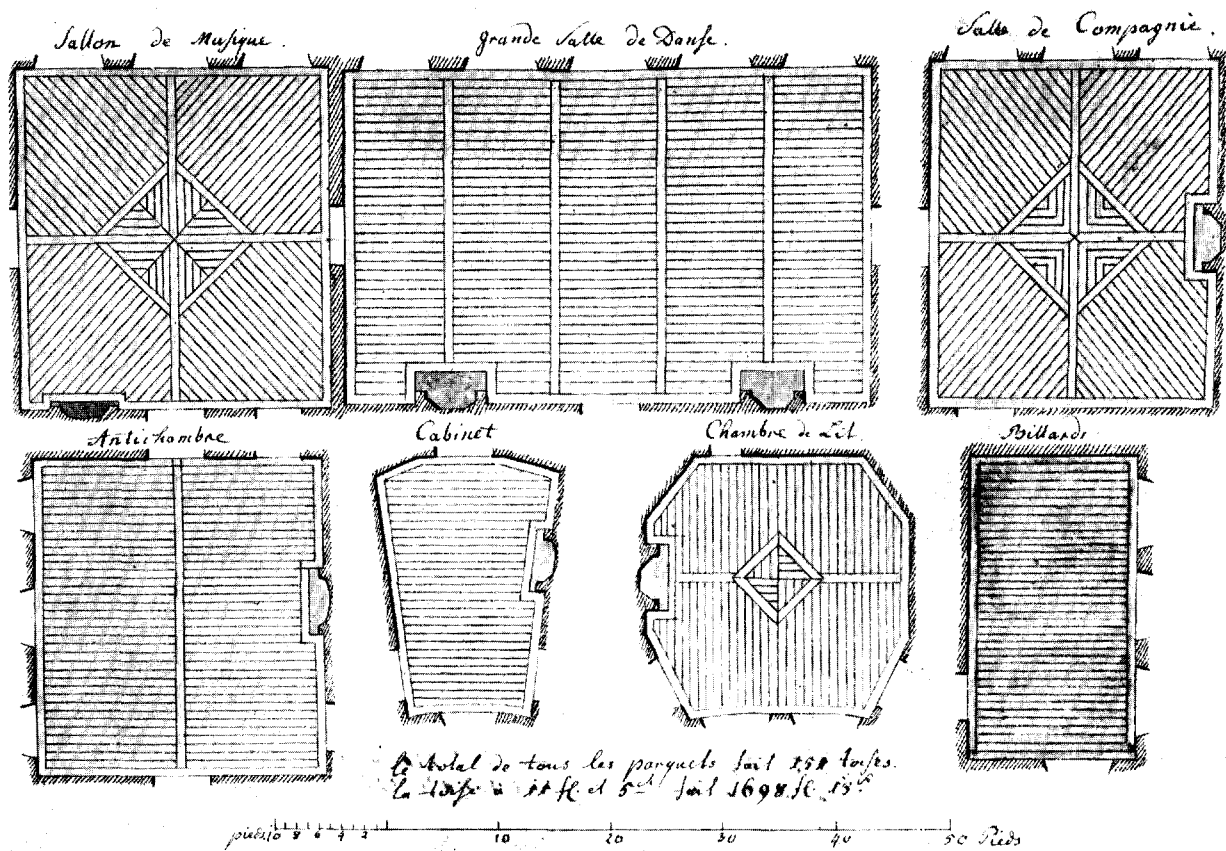
BOUWGESCHIEDENIS VAN HET VOORMALIG PALEIS VAN DEN VORST VAN NASSAU-WEILBURG, NU SCHOUWBURG TE 's-GRAVENHAGE.

Aanvankelijk is dezerzijds verondersteld, dat de bouw van het Haagsche paleis van vorst Karl van Nassau-Weilburg pas zou zijn begonnen na den aankoop van het huis van Jacob Pereira, ongeveer overeenkomende met het huidig Korte Voorhout 5, op 3 Sept. 1767, en dus practisch in het voorjaar van 1768. Eerst toen was immers het bouwterrein compleet, tusschen Korte Voorhout en Sterling- of Casuaristraat en terzijde ingesloten door de huidige nummers Korte Voorhout 1 (Afd. Onderwijs der Gemeente-Secretarie) en 9 (Provinciale griffie), dat noodig was blijkens den in het Oudheidkundig Jaarboek voor 1936 op pl. XXIII afgebeelden plattegrond.

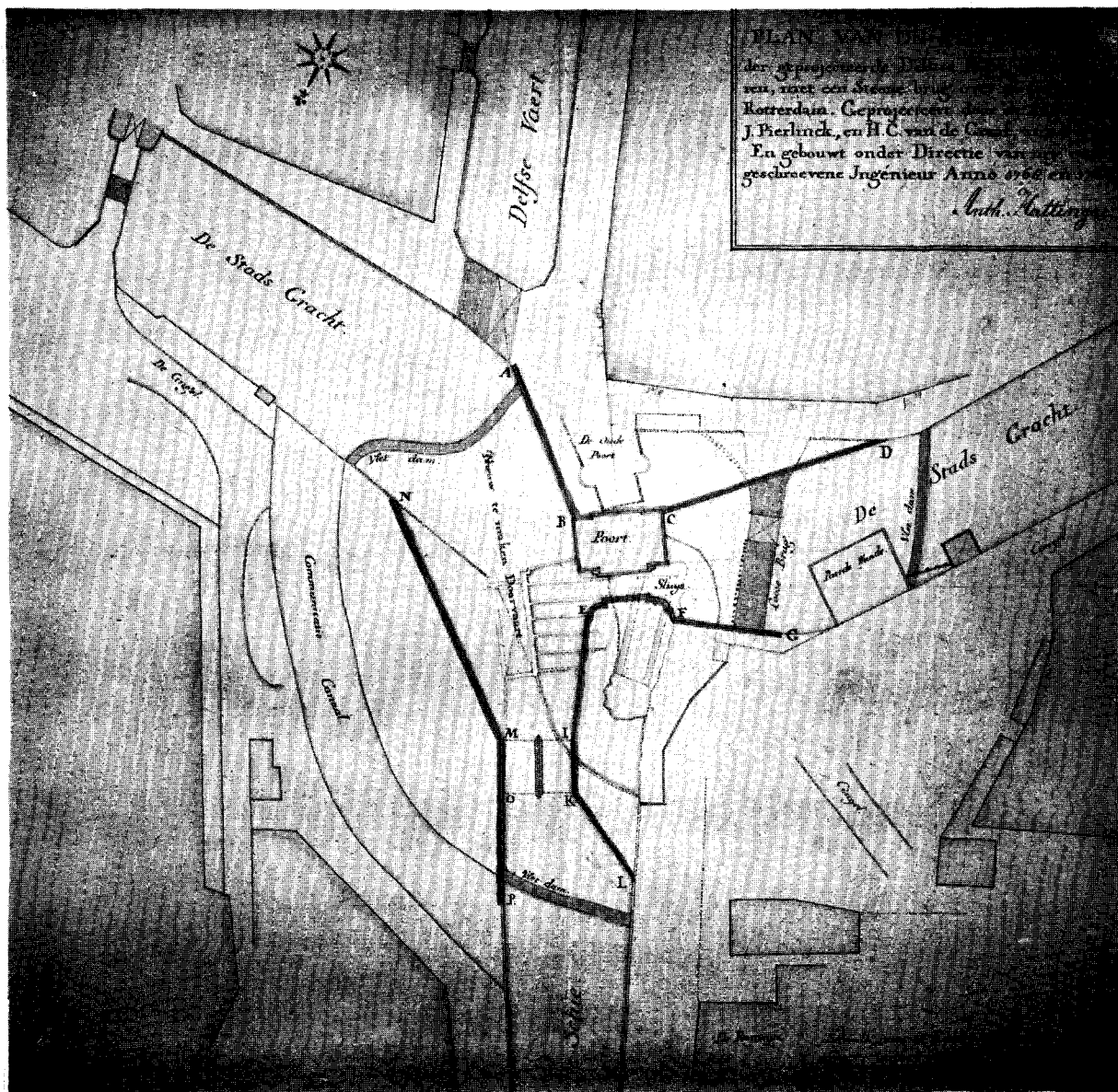
Daarmede rekende inderdaad de aanvraag van den vorst tot een wijziging der rooilijn van zijn bijna geheel op ouden Graaffelijkheidsground gelegen bezit, welke op 6 Februari 1767 door Gecommitteerden van Holland in domeinzaken ingewilligd werd. De heer Bentinck van Rhoon deelde toen namens hem mede: „dat hoogst dezelve voornemens zijnde desselfs Hotel in het Nieuwe

Afb. 4. Ontwerp van De Swart voor de façade van het paleis van den vorst van Nassau-Weilburg te 'sGravenhage naar de teekening in het Gemeentemuseum te 'sGravenhage
(Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

Afb. 5. Schets van vloeren op de benedenverdieping van dit paleis naar een teekening in het Grossherzogl. Luxemburgisches Haus-Archiv te Wiesbaden
(Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

Afb. 7. Situatie der nieuwe Delftsche Poort naar een tekening van Anthony Hattinga
in het Gemeentearchief te Rotterdam
(Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

Voorhout alhier te vertimmeren en daaraan te trekken eenige daarnaaststaande huijzen en gebouwen, bij hem Heere Prince daartoe aangekogt, gaarne het uiterste gedeelte van dezelve timmerage, responderende na de de zijde van de Bosbrugge, 15 voeten ten Noordwesten zoude doen uijtbrengen op de gemeene straat, zoodat de gevel van hetzelfde uit te brengene gedeelte met een flauwe schuijnte zoude toelopen na de westzijde van hetzelfde gebouw, en dat hij Heere Prince daartegen zoude cederen en afstaan het terrain van zeker uijststek thans zijnde aan de noordoostelijke zijde van het huijs aan dezelve timmerage getrokken zullende worden, hetwelk bevorens aan den Heer Verelst heeft toebehoort¹²⁾, enz. Het genoemde huis van dezen D. H. Verelst toch, of liever van zijn echtgenoot Sara Lidia Diodati, moet blijkens de opgave der belendingen bij den verkoop aan den Vorst op 20 Sept. 1765¹³⁾ vrijwel identiek zijn geweest met de ambtswoning van den Commissaris der Koningin in Zuidholland, Korte Voorhout 7, die wel recht voor de ten O. belendende Griffie naar voren springt, doch eenigszins terugligt bij het tegenwoordig schouwburggebouw.

Er blijkt echter op dit alles niet gewacht te zijn om een begin te maken met het grootsche eigenlijke woongebouw, dat wij althans uiterlijk weinig veranderd nog bezitten in den schouwburg¹⁴⁾, en waarbij het zou blijven; afgezien van de nieuw gebouwde stallingen, koetshuizen, smederijen, enz. op het zuidoostelijk gedeelte van het achterterrein¹⁵⁾, die tot diep in de 19de eeuw hebben voortbestaan¹⁶⁾.

De van einde 1766—Mei 1774 loopende bouwrekening en eenige achtereenvolgende rapporten omtrent den staat van afwerking laten het verloop van den bouw vrij nauwkeurig bepalen; vooraf echter eenige opmerkingen over den gang van zaken. Zooals welhaast steeds in vroeger eeuwen ten onzent geschiedde, vond geen generale aanbesteding plaats, doch werden vele partijen afzonderlijk uitbesteed. Een groot deel der werkzaamheden werd hier bovendien, om een modernen term te gebruiken, in regie uitgevoerd. De mrs timmerlieden en metselaars schijnen namelijk hun zuivere kosten in rekening te hebben gebracht, waarboven hun een toelage van 20 % op de loonen en van 4 % op de door hen geleverde materialen werd toegekend. Aan de steen- en beeldhouwers daarentegen werd het door den principaal elders gekochte en voor zijn rekening op het werk aangevoerde (kostbare) materiaal alsook het noodige gereedschap ter beschikking gesteld.

De metselaar Pantekoek nam daarbij een vertrouwenspositie in, blijkens door hem ten behoeve van den

bouw gedane aankopen buiten zijn gebied, en zijn van 26 Juni 1772 af loopende brieven aan den raadsheer of hofraad Reusch, die de uiteindelijke verantwoordelijkheid droeg. De betalingen liepen over den de kas houdenden Dusanzet of soms Van Meerloo. De geregelde hoogste leider was de gewezen stadhoudelijke intendant, de genie-officier overste De Lage, na wiens overlijden de vorst op 30 Jan. 1769 den Oberst De la Pottrie de leiding in handen gaf. De laatstgenoemde kreeg tot taak den toestand op te nemen en te doen nagaan, wat nog ter voltooiing van het gebouw zou moeten worden uitgegeven, om een beslissing dienaangaande mogelijk te maken. Zulks laat zich hooren! waar vorst Karl juist in het begin van 1769 tot het besluit kwam zijn geregelde residentie van Den Haag naar zijn Nassausche landen te verleggen¹⁷⁾. In 1771 blijkt later, namens den vorst of diens hofraad Reusch, baron von Threbra orders te geven betreffende dezen bouw.

Door dezen De la Pottrie ook ontving De Swart den 22 April 1769 zijn tweede betaling van 500 gl. De eerste 500 gl. is op 28 April 1768 verantwoord als: „dem Baumeister De Swart salaris auf Rechnung”. Deze twee betalingen zijn de eenige, die onder het hoofd „Architect” voorkomen, terwijl overigens in de bouwrekening nog een enkele maal van De Swart doch nergens van eenigen anderen architect sprake is. De bovengeschetste verhoudingen, welke zullen veroorzaakt hebben dat de rol van De Swart louter die van (vroeger voor onze begrippen dikwijls slecht betaald) ontwerper en voorts van strikt adviseerenden of controleerenden aard was, maken zijn tegenover de verwerkte bedragen zeer bescheiden honoreering begrijpelijker. Ook het overlijden van De Swart vóór de voltooiing van het werk moet trouwens in aanmerking worden genomen.

Aan De Swart's auteurschap van het gebouw tot in alle details kan overigens reeds geen twijfel bestaan om zijn talrijke en onmisbare ontwerpsteekeningen, die hierna aan de orde komen.

De romp dan van het hoofdgebouw moet reeds in 1767 en 1768 verrezen zijn. Op deze beide jaren en vooral het eerstgenoemde vallen de grootste, van maand tot maand voldane posten: aan loonen en materialen voor den metselaar C. Pantekoek, de timmerlieden A. de Gast en C. van Valkenburg, de steenhouwers De Rooy (in 1767) en F. Vinju (1768), voor de natuursteenleveranties door Elgin in Rotterdam, Frauen & Zoon, alsook in mindere mate Pogeman & Zoon in Amsterdam, het door Nutby & Zoon met Van Terwen in Rotterdam geleverde vensterglas, verre de meeste

vergoedingen aan de beeldhouwers J. de Graef, A. Usener en N. Roch¹⁸); zelfs al een belangrijk deel van de loonen en materialen der dakdekkers A. Vinju & Zoon en ten slotte uitgaven voor „Färbers und Mahlers“¹⁹). Een korte samenvattende staat van uitgaven komt voor 1767 tot een totaal van 96080 gl., waartegenover 5857.1 uit verkoop op afbraak stond, voor 1768 van 46053.19.4 gl. en voor Februari-Juni 1769 van slechts 7438.17 gl.

De beslissing van den Vorst in het voorjaar van 1769 moet daarom niet minder een krachtdadige voortzetting van den bouw hebben ingehouden, blijkens een rapport met titel „Gegenwärtige Beschaffenheit des neuen grossen Hauses im Haag“ en ondertekend „im Haag den 20. Oktober 1769, Reusch“; op dat oogenblik was voor gegeven opdrachten nog f 24876.7 verschuldigd.

Hieruit blijkt, dat ten aanzien van de decoratie der voorfaçade de smeedijzeren balconhekken aanbesteed en in volle uitvoering waren, en er eigenlijk niets meer aan ontbrak „als eine Trophee und 5 Vasen auf dem Fronton“²⁰). Ook was aan de voorzijde reeds „der Hof des ceintres“ met natuursteen platen belegd en door een ijzeren hek afgesloten. De façade aan den tuin moest nog „mit Speiss beworffen werden“; een ten onzent hoogst zeldzaam voorbeeld van bepleistering van een bakstenen gevel. Inwendig waren gelijkvloers alle venster- en deurkozijnen aangebracht, vloeren, trappen en vlakke plafonds in opdracht gegeven; alleen moest nog voorzien worden in een leuning van de groote trap. Op de eerste verdieping stond het evenzoo, terwijl de tweede tegen het komende voorjaar aan meubilering toe zou zijn. Het dak, waarvoor op 27 Augustus 1768 aan De Gast en Valkenburg afzonderlijk f 3442 was betaald, had reeds grootendeels zijn bedekking.

De nog aanwezige twee groote en dertien kleine balconhekken, die door Schüller werden uitgevoerd, zouden niet voor Juni 1770 klaar zijn. Enkele sierdeelen waren reeds geleverd blijkens een rekening van 1 Dec. 1768 ad f 10.— van den mr geelgieter Louis Homan voor „drie koopere ornemente in een balconhek“, waaronder staat: „Deze rekening geexamineert en wel bevonden P. de Swart“.

Hetzelfde gold voor de vloeren, waarvan de bewaard gebleven schets (afb. 5) ons gelegenheid biedt de in-deeling der gelijkstraatsche hoofdverdieping na te gaan; die met „Fluren oder Parquet“ betitelde bedekking had soms eenigermate het karakter van parketvloeren, welke in den eigenlijken zin des woords ten onzent voor de 19de eeuw niet voorkwamen. Van het W. naar het O. vond men achtereenvolgens aan het Voorhout de biljart-

kamer, een bijtrappenhuis met licht van de achtergelegen binnenplaats, een veelhoekige slaapkamer, een gerekt kabinet, het hoofdtrappenhuis en achter de niet genoemde linkervoorkamer een antichambre. Aan de tuinzijde lagen de „salle de compagnie“, de breede danszaal en de muziekzaal. Van de eerste bleef een in het Fransch gesteld overzicht der noodige meubelen bewaard (Bijl. II), waaruit onder meer blijkt, dat ze Boucher-tapijten van de Manufacture des Gobelins zou krijgen. Uit Parijs werden voorts 6 driekantige en 2 vierkantige hanglantarens betrokken²¹).

Blijkens het rekeningboek hadden de aangeduide werkzaamheden inderdaad voortgang. Op 23 Jan. 1770 werden bijvoorbeeld betalingen gedaan voor de door-gaande trap tusschen biljartkamer en kleine binnenplaats, separatie-schotten op de verdiepingen, „Vor die Steiger und Belattung zum Plackwerk“, enz. Het hoofd „plafonneurs“, waaronder betalingen aan Joh. van Gorkum en F. Beretta voorkomen, begint in Oct. 1767 met „Arbeit im Stall“ en vervolgt met „Arbeit im grossen Hass“, en wel in Maart 1769 ten behoeve van de derde etage, in Mei tot Juni 1770 voor „1e und 2e Etage ins Rau“²²).

De tweede „notitie“ van nog verschuldigde betalingen, ondertekend 's-Hage den 18en October 1771 von Trebra, toont echter aan, dat het werk toch niet recht vlotte. De groote trap met zijn bordessen, die blijkens het verschuldigde aan modellen voor smid en steenhouwer in natuursteen met gesmede leuningten moet zijn uitgevoerd, was nog niet volkomen gereed. De vloeren in de benedenzalen, portalen en trapgaten waren nog maar gedeeltelijk gelegd, terwijl de planken voor de andere kamervloeren geschaafd werden om op order van den hofraad in den komenden zomer geplaatst te worden. Er moest nu aan onderhanden zijnd timmerwerk, „het verven van de voor- en agtergevels, en het leijme en gronde van de blinde van de casyne“ door Beukhuysen(n) en Su(u)rmont, en „leyen of steenen voor de straat op de groote plaats en poorte“ nog 5293 gl. betaald worden.

Wij zijn ietwat uitvoerig op deze bouwdetails ingegaan, omdat er uit blijkt, dat van eigenlijke binnendecoratie bij dit alles nog geen sprake was. Het lijkt zelfs de vraag, of men daaraan ooit volledig is toegekomen. Toch moet de Vorst voorloopig bij zijn voornemen zijn gebleven het paleis geheel te laten voltooiën, ofschoon hij er op zijn best af en toe eenigen tijd kon vertoeven.

In den boven reeds aangeduiden merkwaardigen brief d.d. 3 Dec. 1773 van Pantekoek aan den hofraad Reusch

over den verkoop van de artistieke nalatenschap van De Swart wordt namelijk de nadruk gelegd op de onontbeerlijkheid van diens ontwerpen voor de verdere afwerking. De metselaar schreef toch, dat hij volgens order van 27 Juli 1773 — op welken datum De Swart blijkbaar reeds was overleden — de veiling van diens nagelaten teekeningen op 29 Nov. e.v. scherp in het oog had gehouden. Voor het paleis waren er 57 teekeningen „waaronder verscheyde, die wij niet conde missen, dogh sommige hadden wij niet nodig”. Het bleek echter niet mogelijk de eerste afzonderlijk in handen te krijgen door het groote aantal liefhebbers op de verkooping, waaronder verscheiden heeren, die vooral bij de afmijning der teekeningen voor het Hotel van Z. Dl. op samenvoeging der betrokken nummers stonden. De gezonden commissionair had daarom na lang opbieden, doordat sommigen de teekeningen absoluut wilden verwerven, de geheele partij moeten koopen voor *f* 268.28, „vermits er vele onder zijn, die wij absoluut noodig hadden”. Het is ontzaglijk jammer, dat deze teekeningen, die later in het archief der vorstelijke familie moeten zijn opgenomen, thans noch daar noch elders meer te vinden zijn ²³!

De overige brieven van Pantekoek aan hofraad Reusch loopden voornamelijk over afbraak van bouwvallige gedeelten der vroeger aangekochte huizen en houden verder een dankbetuiging in voor de recommandatie bij zijn benoeming uit 32 sollicitanten tot stadhouderslijk metselaar.

Van belang is daarentegen eene door P. W. Schonck, den laatsten stadhouderslijken architect tot het einde toe, met Pantekoek samen opgestelde: „Memorie der kosten, die vereischt zullen worden tot het bouwen der keukens, offices en verdere vereischens bij het Hotel van Z. Dl. Hoogheid etc. volgens de daarvan nieuw geprojecteerde plans. Waarvan het te bouwen terrain zich bepaald tusschen het reeds gemaakte Hotel en het door Zijne Hoogheid aangekochte huys van den Heer Verelst, welke kosten door de onderget. zoo na mogelijk zijn gecalculleerd.” Het nieuwe plan, dat bij volledige uitvoering *f* 81296 zou vorderen, staat blijkbaar in tegenstelling tot een, ongedateerde doch duidelijk oudere, lagere raming van kosten voor ongeveer dezelfde ten O. aan het eigenlijke corps de logis grenzende vertrekken, waaronder de vermelding „Dese bovenstaande calculatiën geexamineerd volgens de daarvan gemaakte plans en distributie en welbevonden, P. de Swart”; en voorts tot het aanvankelijk ontwerp, voorgesteld op den in het Oudheidkundig Jaarboek voor 1936 afgebeelden plattegrond, waarbij ook het uitspringende hoekhuis

(nu) Korte Voorhout 7 zou worden aangetrokken, dat thans geheel buiten de plannen bleef.

Tevens bewijst zulks indirect, ten overvloede, dat die plattegrond en bijbehorende opstand het oorspronkelijk ontwerp van De Swart beteekenen.

Ook van deze nieuw geprojecteerde, meer beperkte uitbreiding van het paleis is echter niets gekomen. Alle vroeg-negentiende eeuwsche afbeeldingen toonen reeds, dat zich ten O. van het paleis een open ruimte bevond, welke door een ijzeren hek met inrit was afgesloten. Dit wordt ook bevestigd door den reeds aangeduiden verkoop van de westelijke bijgebouwen en annexen op 16 Juni 1789. Die verkoop toch omvatte, van het O. naar het W.: 2 perceelen, welke blijkens de opgegeven ligging en belendingen achtereenvolgens identiek waren met de vroegere woningen van Verelst en Pereira en hun toebehooren, benevens een gedeelte van een open stuk grond, waarop vroeger twee huizen hadden bestaan, aan het Korte Voorhout ten O. van het paleis.

Het was of men te Weilburg had gewacht op den dood van vorst Karl in 1788 om zich zooveel mogelijk van het Haagsche bezit te ontdoen. Alleen het paleis zelve hield men aan, blijkbaar uit piëteit en met het oog op een eventueele mogelijkheid van gebruik, totdat de Fransche revolutie hieraan den bodem insloeg. In 1789 had men slechts *f* 35.000 ontvangen voor de drie ten O. aangrenzende perceelen tezamen met de nieuw gebouwde stallingen, waarvan alleen het oostelijkste pand bij den aankoop in 1765 *f* 40.000 had gekost. Thans ging het prachtige paleis, welks zuivere bouwkosten alleen zeker een kleine *f* 200.000 hadden bedragen door bemiddeling van de bankiersfirma Koenig & Zoon voor *f* 27.000 over aan de Bataafsche Republiek. Door het failliet dier bankiers kreeg het Weilburgsche Hof ten slotte van dit bedrag ook nog weinig of niets in handen.

De nieuwe eigenaars hebben deze prachtige erfenis helaas maar zeer matig gerespecteerd. Door de inrichting tot schouwburgzaal werd om te beginnen het geheele middenachtergedeelte uitgebroken, waarop in verloop van tijd algeheele wijziging der verdere interieurs is gevolgd. Wij mogen echter althans dankbaar zijn, dat de onvergelijkelijke façade, die een der grootste meesterwerken van onze weelderige 18de eeuwsche woonhuisarchitectuur vormt, en zeer zeker ook internationaal onder de scheppingen van het Fransche of Fransch-getinte Klassicisme mag meetellen, behoudens eenige geenszins onherstelbare wijzigingen gaaf tot ons is gekomen. Aan hen, die bij de in 1910—'12 dreigende verdwijning op de bres hebben gestaan, van wie

zonder anderen tekort te doen hier Dr H. E. van Gelder genoemd zij, worde hier nogmaals hulde gebracht.

BOUWGESCHIEDENIS VAN DE DELFTSCHE POORT TE ROTTERDAM

De totstandkoming der nieuwe Delftsche poort in 1765—'72, welke in de plaats kwam van een schilderachtige, doch architectonisch niet overbelangrijke voorangster uit 1542 en volgende jaren, van nog laatmiddeleeuwsch karakter, is in enkele hoofdlijnen reeds geschetst in de voorbeeldige studie van Mej. Dr H. C. H. Moquette over de Rotterdamsche stadsfabricage²⁴). De rol van De Swart daarbij is echter slechts te begrijpen door een omstandiger nagaan der bouwgeschiedenis, die tevens het aandeel van eenige in het werk gemengde genie-officieren en der betrokken beeldhouwers duidelijk kan maken. Dit heeft niet alleen zijn belang vanwege de beteekenis der Delftsche poort op zichzelf, maar ook omdat De Swart's persoonlijkheid en artistiek temperament ons hier weer naderbij komen.

Zulks is mogelijk, doordat in het Rotterdamsche archief een uitgebreid dossier over deze poort aanwezig is, terwijl verschillende bestekken, de resoluties der Vroedschap betreffende de fabricage, die van Burgemeesteren, de stadsrekeningen enz. aanvullende gegevens leveren. Ontwerpen of eigenlijke bouwteekeningen bleven niet bewaard, doch daarentegen wel een portefeuille met wat wij revisie-teekeningen zouden noemen, door den lateren leider bij den bouw Ir Anthony Hattinga²⁵) (afb. 9—13).

Aan het ondernemen van zoo'n monumentaal bouwwerk ging natuurlijk het noodige vooraf. Reeds 28 Dec. 1762 besloot de Vroedschap „om dit werk terstont aan te tasten en ten dien einde de architect De Swart te voegen bij onse stadsbouwmeester Van Aken, en tesamen te maken een plan en tekening van zodanig een poort als sij zullen oordeelen te behoren, alsmede de plaats daartoe te beramen". Fabrykmeesteren zouden De Swart mogen laten overkomen om met hen en Van Aken te overleggen over plan en plaats der nieuwe poort.

Op 28 Jan. 1765 was de zaak zoo ver gevorderd, dat de Gecommitteerden tot den bouw — burgemeesteren, fabryck- en rekenmeesteren — „het plan gemaakt door de architect De Swart tezamen met de bouwmeester deser stad Van Aken", wat naar hun oordeel „de andere plans en teekeningen surpasseerde", aan de vroedschap konden voorleggen. Conform dit plan werd besloten

de nieuwe poort niet op de oude plaats te zetten „dewelke nog van de kant van de stadt, nog van de kant van de Schie eenige uyterlijke face maakt, maar... eenige voeten meer voorwaarts, en eenige voeten meer zuydwaarts..., als wanneer de vest van den kant van de stadt eenige voeten zoude moeten werden toegedamt, en eenige voeten van de kant van de cingels zouden behooren te werden uytgegraven en tot water gemaakt, hetwelke van dat effect zijn zoude, dat de te sette poort een fraye parade zoude maken van de kant van de Schie". Aan den stadskant zou de indruk weliswaar niet zoo gunstig zijn, maar door een pleintje van ruim 80 voet zouden daar vele bezwaren tegen de bestaande Delftsche Poort vermeden kunnen worden. De kosten van het plan, dat onder toezicht van De Swart en Van Aken tot uitvoering moest komen, werden geraamd op 76600 gl.

Wat precies geschiedde, blijkt duidelijker naar aanleiding der later gerezen moeilijkheden. In de Vroedschapszitting van 8 Sept. 1767 haalden Gecommitteerden de voorgeschiedenis van den bouw op: zij hadden allereerst verschillende deskundigen geraadpleegd over een betere plaats voor de poort; aldus had de architect De Swart een schets van den stadsbouwmeester Van Aken afgekeurd en vervolgens na rijp overleg zelf een situatietekening gemaakt. Na de vaststelling der ligging had De Swart twee schetsontwerpen voor de poort gemaakt, „waarvan de eene was met een toren en den anderen met een plat dak". Daaruit werd de poort zonder toren gekozen, welk plan daarop nader kon worden uitgewerkt. Een en ander wordt bevestigd door de als bijlage IV afgedrukte declaratie van De Swart, volgens welke hij in 1764 zijn taak zou zijn begonnen.

Naar dit op een grootere schaal uitgewerkt ontwerp werd ook nog een in maten corresponderende maquette van peereboomenhout gemaakt door den schrijnwerker Tileman. De hieraan bestede zorg blijkt wel uit het feit, dat de beeldhouwers Jacobus Cressant en Jacob Berkman resp. de groote groep en het door leeuwen gehouden stadswapen boven de doorgangen met de basreliëfs boven de deuren aan de stadszijde, en de vier trophoeën, gebeeldhouwde sluitstenen en verdere ornamenten modelleerden²⁶).

Onder de andere bovenbedoelde plannen moet er een zijn geweest van den tevoren meermalen door de Magistraat bij moeilijke kwesties geraadpleegden plaatselijken bouwmeester David van Stolk²⁷). Het is zeker, dat hij behoorde tot degenen, die zich ter plaatse ook na deze beslissing ten gunste van een „vreemdeling" met de Delftsche Poort bleven bezig houden, blijkens

een 16 Juli 1765 gedagteekend ontwerp voor een poort met torenvormige bekroning onder zijn nagelaten teekeningen.

Een buiten het bouwvak staand doch in kunst belangstellend Rotterdammer, Adriaan Van Swijndregt, had meer succes met zijn plan voor een andere opstelling der poort.

Reeds den 29sten Juli 1765 ging de Vroedschap in op zijn voorslag de poort oostelijker te plaatsen, in de as van Schie en westkade der Delftsche vaart²⁸), waaraan in de vergadering van Gecommitteerden op 17 Juli met 5 tegen 4 stemmen de voorkeur was gegeven. De bezwaren, die men tegen de eerst verkozen plaats had, blijken (alweer in de zitting van 8 Sept. 1767) voornamelijk bestaan te hebben in het minder goede gezicht van de stad uit op de geprojecteerde, verhoogd geplaatste poort. Tevens hield men het er voor, dat plaatsing recht tegenover de Schie ook van de veldzijde gunstiger zou werken en het binnenkomen der stad ruimer en gemakkelijker zou maken.

De Swart deed vooraf het mogelijke om zulks te voorkomen. Hij had een tekening gemaakt, waarbij de door hem ontworpen poort op de thans verlangde wijze zoo gunstig mogelijk werd opgesteld, doch zette tegelijk in een memorie uiteen, waarom hij zijn eerste ontwerp voor het beste bleef houden.

Wat hij bedoelde te geven was een landpoort, welke van buiten den voordeeligsten indruk zou maken en die vooral rekening moest houden met den meest gebruikten rijweg, toen blijkbaar de westelijke Schiekade en de ten W. van de Schie gelegen singels. Door de plaatsing van een landpoort recht tegenover een vaart zou als het ware een hybridisch tusschending tusschen een land- en waterpoort ontstaan. Bij het streven naar een gunstiger aspect aan de stadzijde schoot men feitelijk het doel voorbij, doordat aan het geprojecteerde te ruime binnenplein „de gracieuze binnendegagering deser poort seer vermindert wordt”. Blijkens het bovengenoemde betoog van Burgemeesteren had De Swart er verder op gewezen, dat elke poort van dezen aard op een zekere hoogte zou moeten worden aangelegd.

De Swart moest niettemin onder protest berusten in het de voorkeur geven aan de idee van Van Swijndregt. In de verdediging van hun beleid op 8 Sept. 1767 herinnerden Gecommitteerden er aan: „dat dit laatste project in deliberatie gelegd zijnde boven het eerste is gepraefereert geworden, dog waaromtrent den architect De Swart (zig met zooveel fermitieit verlatende op desselfs plan om de poort te plaatsen over de weg)

heeft versogt een declaratoir, dat zulx was tegens zijn advis en sentiment”.

Er ontstonden echter bij de uitvoering van het werk groote moeilijkheden, die voor De Swart zeer onaangenaam moeten zijn geweest en tijdelijk, in 1767—'68, wel niet zijn uitschakeling, maar toch zijn feitelijke onderschikking aan twee technici ten gevolge hadden. Tenslotte leidden deze toch tot den bouw van de nieuwe Delftsche Poort volgens De Swart's aanvankelijk ontwerp op een plaats, die niet veel verschillen kan van de aanvankelijk door hem bedoelde. Dit blijkt ten duidelijkste uit de situatietekening van na de voltooiing, waarop ook de oude poort in stippellijn staat aangegeven (afb. 7).

Blijkens aanteekening in een particulieren brief werd in April 1765 met het werk aangevangen en had dit regelmatig voortgang tot Juli 1766, toen, bij het heien van de fundeering voor een boog, twee wellen tusschen de ingeheide palen veel water gingen opgeven. De moeilijkheden werden van dien aard, dat Burge-meesteren op 23 Febr. 1767 besloten zich om raad te wenden tot den kapitein-ingenieur en controlleur van de Hollandsche fortificatien Pierlinck en den luitenant-ingenieur Van de Graaf, en verder het advies in te winnen van een gewezen genie-officier, den directeur-generaal van de Amsterdamsche gemeentewerken Corn. Rauws²⁹); aangezien „over 't werk van de Delftsche Poort van tijd tot tijd discoursen vallen, alsof 't reeds gemaakte werk zoude versakken en gevaar loopen van vele nadeelige gevolgen na zig te sleepen, en dat doordien de noodige voorsorgen in den opbouw zoude weesen overgeslagen”. Hun op korten termijn (26 Febr. en 25 Maart 1767) ingediende rapporten waren vernietigend: de nieuw gelegde grondslagen, waarvan alle muren scheurden of uitzakten, zouden wegens kwalijke fundeering geheel en al moeten worden weggebroken. Naar Pierlinck en Van de Graaf het uitdrukten: „wij twijffelen geensints of zoo menige kundige aquatique bouwmeester als in dit land gevonden werd, zal niet een oogenblik hesiteren om te adviseren, dat er bij ver- volg geen hoop van succes tot het bouwen van de geprojecteerde poort met den aankleven van dien overblijft”.

De Swart moest zich in een afzonderlijke nota (van 28 Febr.) hierbij aansluiten. Naar Pierlinck 14 Juli 1767 aan den Rotterdamschen fabryckmeester P. J. van Berckel schreef, had De Swart hun memorie niet mede willen onderteekenen „omdat wij niet hebben kunnen nalaten om hem, daar het te pas komt, justitie te doen; anders conformeert hij zig ten volle met onze idees, en

zelfs heeft hij mij gisteren een schets gecommuniceert van een minder verheve en tegelijk sierlijk stuk werk, dat mogelijk aan een iver voldoen zal". De omstandigheid, dat beide heeren het althans met zijn voor hem essentiele denkbeelden omtrent de plaats der poort eens waren, zal dit besluit voor De Swart eenigszins vergemakkelijkt hebben.

Alleen Van Aken, die tot dusverre de dagelijksche leiding moet hebben gehad, en daarom op 22 Maart 1767 ook een rapport indiende, achtte dit alles overdreven; hij beweerde overigens in alles de orders van De Swart gevolgd te hebben. Het resultaat was niettemin, dat, zooals Mej. Moquette reeds heeft opgemerkt,

Afb. 6. Ontwerp van Hammevel en Verrijst voor de nieuwe Delftsche poort te Rotterdam naar de gravure in het Gemeentearchief aldaar.

terecht of ten onrechte juist hij werd uitgeschakeld en De Swart de adviseerende architect bij den poortbouw bleef.

De Vroedschap kon moeilijk anders doen dan het advies der bovengenoemde deskundigen van buiten de stad opvolgen. Burg. en fabryckm. werden 30 Maart 1767 gemachtigd door Pierlinck, Van de Graaff, De Swart en Rauws samen een voorstel te laten uitwerken voor de plaats der te bouwen poort, die altijd nog volgens het op 28 Jan. 1765 aanvaarde plan zou worden opgetrokken. De laatstgenoemde onttrok zich echter na korten tijd wegens drukke werkzaamheden aan verdere bemoeiingen met de poort, die men zijns inziens in zoo goede handen gegeven had.

De beide andere te hulp geroepen technici toonden zich, afgezien van de uitvoering van het werk, evenmin enthousiast over de bestaande plannen voor de poort, naar reeds uit de aangehaalde uitlating van Pierlinck

was af te leiden. De gecommiteerden tot den bouw toch wezen in hun uitvoerige verdediging op 8 Sept. 1767 ook een in het rapport van Pierlinck en Van de Graaff opgesloten verwijt af, dat het hun bedoeling was geweest „met een pragtig gebouw te willen brilleeren in een ongeschikte oord, daar nog de situatie nog het terrein soude kunnen toelaten zoo een swaar en prachtig gebouw te plaatsen”.

Gecommiteerden bewogen daarom niet minder, de altijd gewillige Vroedschap volgens het advies der genoemde heeren de nieuwe poort te doen bouwen „omtrent (dat wil zeggen: even vóór) de plaats daar de oude Poort heeft gestaan, en wel een ligter en tegelijk sierlijk gebouw”, waartoe onder hun toezicht een plan zou worden uitgewerkt. Met het maken van dit ontwerp zou dus De Swart belast blijven, naar mede zoowel uit den aangehaalden brief van Pierlinck als uit het vervolg dezer historie valt af te leiden.

Het is intusschen begrijpelijk, dat na dezen tegenslag twee ambachtelijke plaatselijke meesters, Hammevel en Verrijst met een ander plan voor de poort op de nu verlaten plaats in de as der Schie voor den dag kwamen (afb. 6), in welks toelichting zoowel scherpe kritiek op het aanvaarde plan als op den geheelen gang van zaken werd geoefend³⁰⁾.

Een gezicht op de buitenzijde der door hen uitgedachte poort bewijst echter het omgekeerde van wat de ontwerpers bedoelden. Het is zonneklaar, dat hier een voor het oog onaangename situatie zou zijn ontstaan. Duidelijk komt verder uit, op hoe gelukkige wijze bij De Swart's poort de horizontaal domineert. Zijn concurrenten, die zich wellicht aansloten bij De Swart's niet gekozen en vermoedelijk door hem zelf niet gewenschte ontwerp voor een poort met torenvormige bekroning, aarzelden tusschen een onderlijnen van de horizontale of verticale richting, wat het silhouet ongunstig beïnvloedde.

Volgens aanbeveling van Pierlinck en Van de Graaff werd nu het graven van een (tijdelijk) communicatiekanaal van Pompenburger Vest naar Schie aanvaard, dat ook voor het wegbreken van de gemaakte mislukte grondslagen voor de nieuwe poort onontbeerlijk was; en evenzoo 21 Dec. het aanbesteden bij openbare inschrijving van de leverantie der door hen nodig geachte heipalen. Op 17 Maart 1768 werd vervolgens het onder toezicht der beide ingenieurs gemaakte plan voor de poort goedgekeurd, dat nu niet minder dan f 150.000 zou vorderen. Deze veel hoogere kosten zullen voor een belangrijk deel voortgekomen zijn uit den deugdelijker aanleg van den door Pierlinck en Van

de Graaff nieuw-geprojecteerden onderbouw, welke daarop den 11den April 1768 voor f 89.800 werd gegund aan Abraham Harthals.

Toen het zoover was, maakten Pierlinck en Van de Graaff echter ernstige bedenkingen zich verder aan het werk te geven, blijkbaar omdat zij vreesden de leiding niet voldoende in handen te kunnen houden, waaruit groote onaangenaamheden zouden kunnen voortkomen. De moeilijkheid lag vooral in het vinden van een dagelijkschen bouwleider „die, bij de gerequireerde kundigheid, fermytyd genoeg zal hebben om dat swaare hangeyser in een stad daar hij vreemt moet weesen aan te tasten en zo als 't behoort op zijn plaats te brengen”. Ondanks alle gedane moeite waren zij niet tot andere gedachten te brengen.

De beide ingenieurs vreesden zichzelf in een wespennest te steken, alsook hun opdrachtgevers, die niet vrij stonden, in verlegenheid te brengen; en dat bij een werk, wat reeds zooveel opspraak had gegeven. Verdere deelneming, hoofdzakelijk ten pleziere der Magistraat, zou hen, naar Pierlinck 21 Mei 1768 schreef, alleen mogelijk zijn bij 1° uitvoering op den voet hunner Landswerken, 2° aanstelling op stadskosten van een door hen gekozen inspecteur, 3° onderschikking van den aannemer Harthals aan Pierlinck's orders, voor zoover die naar het oordeel van den laatste niet tegen het bestek zouden ingaan, 4° vrijheid tot wijziging van De Swart's bestek voor het steenhouwwerk, alsmede om diens teekening op groote schaal te doen uitwerken, 5° voor lief nemen der verwachte te late oplevering.

Hoewel natuurlijk nog de noodige brieven gewisseld werden — de twee officieren konden of wilden zelf niet meer in Rotterdam verschijnen — en de Gecommitteerden tot den bouw weinig met dezen keer waren ingenomen, kon men niet tot elkander komen³¹⁾. Het einde was, dat op 16 Aug. 1768 een ander genie-officier, de luit.-ingenieur Anthony Hattinga tot geregeld leider bij den bouw werd aangesteld, die mogelijk door opleiding in Frankrijk een geestverwant van Pieter de Swart is geweest³²⁾.

Daarmede kwam ook De Swart weer naar voren, juist na het oogenblik, dat zijn invloed op het punt stond geheel te worden verdrongen. Burg. gaven 5 Dec. 1768 aan de Vroedschap in overweging „off den voorn. architect De Swart niet nader behoorde te werden gequalificeert tot den opbouw van de voors. nieuw te maken Delfse poort en ten dien eynde te formeeren de noodige bestekken”. Zij waren het behoudens goedkeuring van de Vroedschap met De Swart eens geworden, dat hij

wekelijks gedurende een, twee of meer dagen zou overkomen om naar het werk te zien en de noodige instructies te geven tegen 7 gl. per dag en 3 gl. voor reiskosten, terwijl De Swart verder de bestekken op den gebruikelijken voet zou mogen declareeren. Dienovereenkomstig werd besloten, „alles nogtans ongeprejudiceert de resolutie van dese vergadering van den 15 Aug. deses jaers ten opsigte van den luitenant-ingenieur Hattinga genomen”.

De laatste wist het werk tot het gewenschte einde te brengen, zij het met de, reeds door zijn voorgangers geduchte, geïncrimineerde vertraging. Wij danken daaraan een memorie van Hattinga ter verdediging van zijn beleid, die een duidelijk beeld geeft van den verderen gang van zaken.

Op 29 Aug. 1768 werd begonnen met heien, en wel van kortere palen dan aanvankelijk de bedoeling was, waarna Hattinga zelf op 29 Maart 1769 de eerste steen kon leggen van het met Escausijnschen (Ecaussinnes) of Soisijnschen (Soignies) steen bekleede soubassement, In dat bouwseizoen kwam verder nog, van de geheel met Bentheimersteen bekleede eigenlijke poort, de door een Dorische orde naar Vignola gelede benedenverdieping gereed, die tegen den winter met stroo werd afgedekt. In Nov. 1770 was de bovenverdieping verzezen en half Juni 1771 was het steenhouwwerk geheel voltooid, zoodat toen aan de bedaking en het binnenwerk kon worden begonnen. Het afwisselend werken van de steenhouwers aan de natuursteen buitenbekleding en van de metselaars aan het achtergelegen metselwerk, de noodige zorgvuldige bewerking en legering van de Bentheimersteen hadden alle opont-houd ten gevolge gehad. Een slechts door omzichtigheid te overwinnen groote moeilijkheid was ook geweest, dat de zijmuren der bovenverdieping³³⁾ op slappe bogen moesten rusten. Inderdaad staat in het algemeen, wie de doorsneden der poort beziet (afb. 12/3), of haar voor de verplaatsing inwendig met aandacht bekeek, verstomd over een zoo hachelijke constructie! Een gevaarlijk grootere voortvarendheid zou, naar Hattinga schreef, ook daarom trouwens geen resultaat hebben gehad, omdat eerst in Aug. 1770 het beeldhouwwerk uit Antwerpen en Den Haag aankwam.

Belangrijker dan dit alles is voor ons echter, dat deze wending aan De Swart — nadat hem inzake de situatie der poort reeds genoegdoening was gegeven — ook de kans gaf zijn oorspronkelijk ontwerp voor de vormgeving in de plaats te stellen van dat, wat hem in 1767—'68 min of meer was opgedrongen. Hij had zich daartoe in Oct. 1768 met een memorie tot de

Magistraat gericht, waarin hij betoogde, dat alle vroeger gemaakte detailteekeningen, het kostbare model, het bestek voor de steenhouwerij en het reeds gemaakte steenhouwwerk verloren zouden zijn bij aanvaarding van het tweede plan, waarbij de hoofdmaten van de poort slechts luttele meters verschilden van die van het eerste. Hij en Ir Hattinga waren daarbij van oordeel, dat de reeds gelegde grondslagen zonder bezwaar verbreed konden worden. Dat zulks inderdaad geschiedde, blijkt uit het 24 Oct. 1768 ondertekende aanvullende contract met den aannemer Harthals tot het verlengen, verbreed en verhoog van het sou-bassement c.a. en de reekening van buitenwerk (= werk buiten bestek) der steenhouwers ad *f* 4587.17, die 13 Sept. 1770 door De Swart en Hattinga werd goedgekeurd.

In 1772 zal het werk in hoofdzaak gereed gekomen zijn. Op 24 Juni van dat jaar werd op voorstel van den architect De Swart besloten de poort niet door ijzeren balusters aan de stadsvesten te verbinden, doch de stadsmuur tot haar door te trekken, wat *f* 1900 meer zou vorderen. De afbeeldingen van kort na de voltooiing, waaronder een prent met onderschrift „De Delftsche Poort volbouwd 1773” toonen inderdaad lage flankermuren aan de binnenzijde der poort; de overigens allerminst storende ijzeren balustrades te weerszijden dagteekenden blijkbaar van na het verdwijnen der stadsmuur.

Een integreerend onderdeel van de architectuur der Delftsche Poort vormt haar bouwbeeldhouwwerk, waarop nader moge worden ingegaan, ook omdat de mededeelingen daarover bij Obreen welhaast verwarrend moeten werken³⁴).

Het door P. J. Goetghebuer vermelde aandeel van Cressant, dat Obreen niet kon thuisbrengen, zagen wij reeds evenals dat van Berkman betrekking hebben op boetseerwerk ten behoeve van de maquette. Hoewel hun hiervoor slechts o.s. 61 en 50 gl. werd betaald, kunnen deze modellen van artisten toch van invloed zijn geweest. Er volgden overigens geboetseerde en gesneden modellen voor de beelden aan de stadzijde, welke de Maas en de Rotte en daarboven Rotterdam met Mercurius symboliseeren.

De Rotterdammer Keerbergen bracht 16 Aug. 1766 voor het boetseeren daarvan gedurende 6 weken tegen 3 gl. 's-daags 180 gl. in rekening, terwijl hij op 20 Juni 1769 het maken der houten modellen voor *f* 1400 aannam. De levering van deze beelden zelf werd op 20 Oct. daaraan volgende aangenomen door den Antwerpschen beeldhouwer Joseph Gillis, die ook een

model had gemaakt, voor 1500 gl. Dit betrekkelijk lage bedrag is te verklaren uit het feit, dat de benodigde steen hem door den magistraat werd toegezonden; voorts mocht hij zijn kosten bij de plaatsing in rekening brengen. Keerbergen verbeterde eenige details aan deze beelden, waarvoor hij 8 Oct. 1771 slechts 59.17.05 gl. ontving. Het verdere aandeel van Keerbergen aan het beeldhouwwerk — hij ontving nog een niet gespecificeerd bedrag van 150 gl. — kan niet veel beteekend hebben.

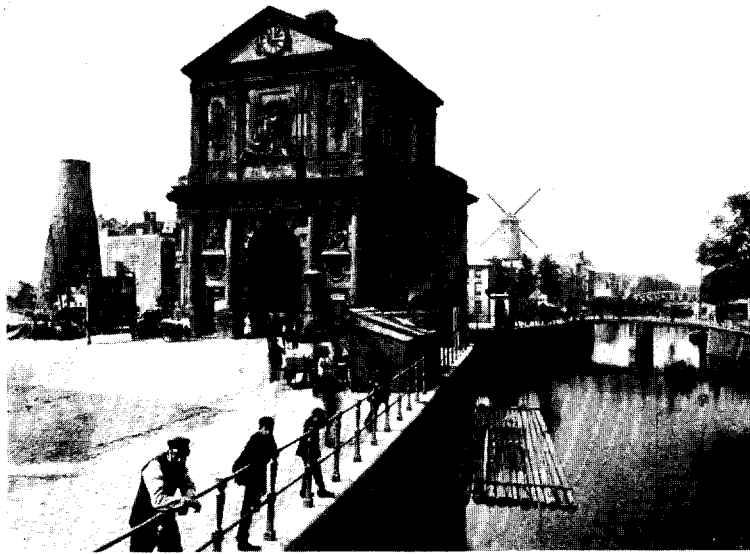
De Hagenaar Jan de Graaf immers, die reeds op 14 Juli 1766 zijn diensten had aangeboden en als bewijs van zijn kunnen toen een steenen groepje had getoond, was de vervaardiger van het stadswapen met annexen aan de veldzijde, dat sterk doet denken aan het wapen boven de koetspoort der Engelsche legatie in Den Haag. Hij maakte voorts de Hercules- en leeuwenkoppen, die als sluitstenen dienst doen en de festoenen, voor welke alle hem na goedkeuring van zijn rekening door De Swart en Hattinga op 18 Sept. 1770 tezamen met zijn onkosten 982.17 gl. betaald werd. Ook hij had de noodige steen thuis gestuurd gekregen, terwijl tevens het transport van de steen en het daarvan vervaardigde beeldhouwwerk voor rekening van de stad kwam.

De contrôle van De Swart op al het beeldhouwwerk blijkt nog eens, in zijn groote rekening, uit den afzonderlijken post ad 200 gl. voor toezicht op modellist en beeldhouwers en het maken van speciale schetsen voor hen. Er is verder een nota bewaard: „1770 omtrent Augustus door order van den heer architect De Swart gereist naar Antwerpen om met den beeldhouwer aldaar te reguleeren de beeldhouwerij van de Delftsche Poort ..... 63 gl.”.

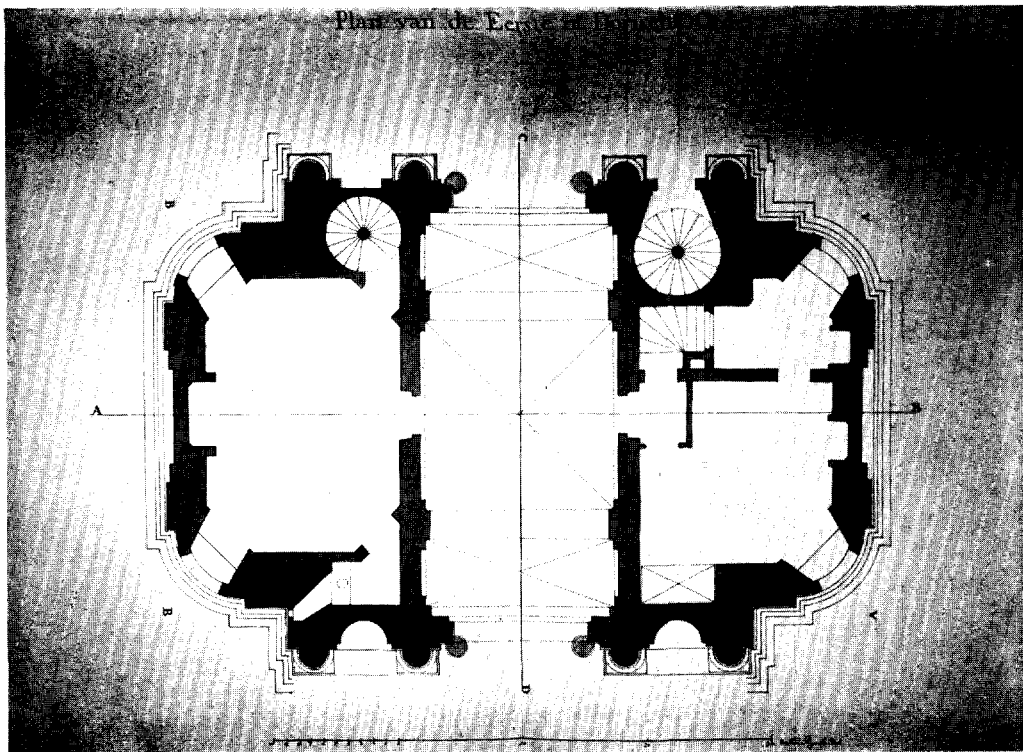
Na al deze detail-bijzonderheden mag ten slotte een korte beschouwing niet achterwege blijven over de wijze, waarop De Swart zich van zijn taak heeft gekweten, en over wat men van zijn schepping heeft gemaakt.

De architect heeft zich blijkbaar zeer nauwkeurig rekenschap gegeven van de eigenaardige bezwaren verbonden aan de plaatsing van een poort uit zijn tijd, die feitelijk een vrijstaand monument, een stuk vrije plastiek zoo men wil, moest vormen. Er dreigt altijd gevaar, dat dit zich in de ruimte verliest.

Waar de omvang in dit geval niet al te geweldig kon zijn, was het daarom goed gezien, dat De Swart bovenal niet met Van Swijndregt, Hammevel en Verrijst, cum suis de poort op schijnbaar voor de hand liggende wijze juist in een snijpunt van verkeersaderen heeft geplaatst, waardoor ze bij den te grooten afstand van alle om-

Afb. 8. Delftsche Poort te Rotterdam uit het Zuiden, omstreeks 1900

Afb. 9. Plattegrond der Delftsche Poort naar een tekening van A. Hattinga in het Gemeentearchief te Rotterdam
(Foto's Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

Halve zyde der Jonische Façade aan de buyten zyde.

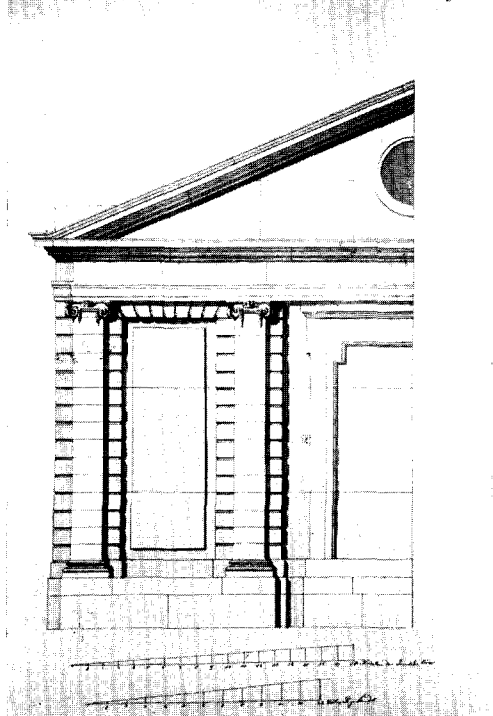

Fig. 10

Halve zy Façade der Dorische Order.

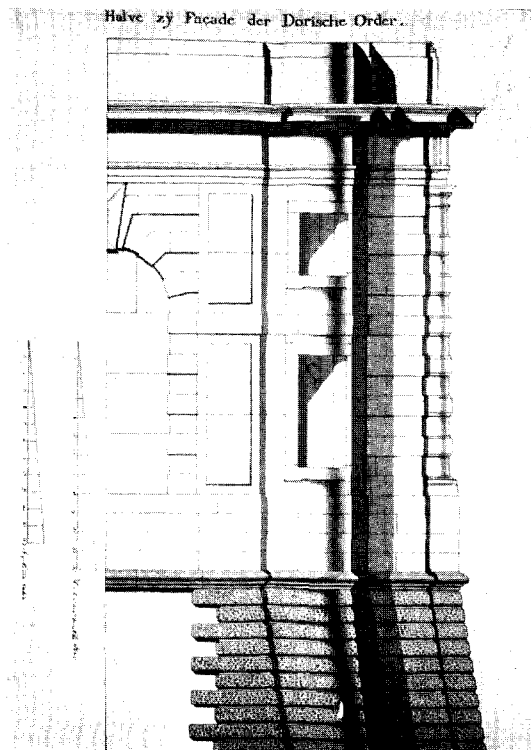

Fig. 11

Doorsnyding der Poort volgens de linie AB.

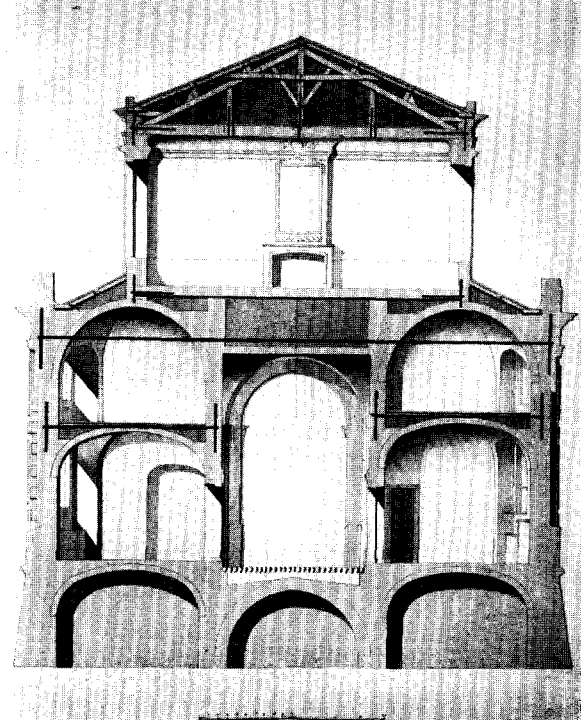

Fig. 12

Doorsnyding der Poort volgens de linie CD.

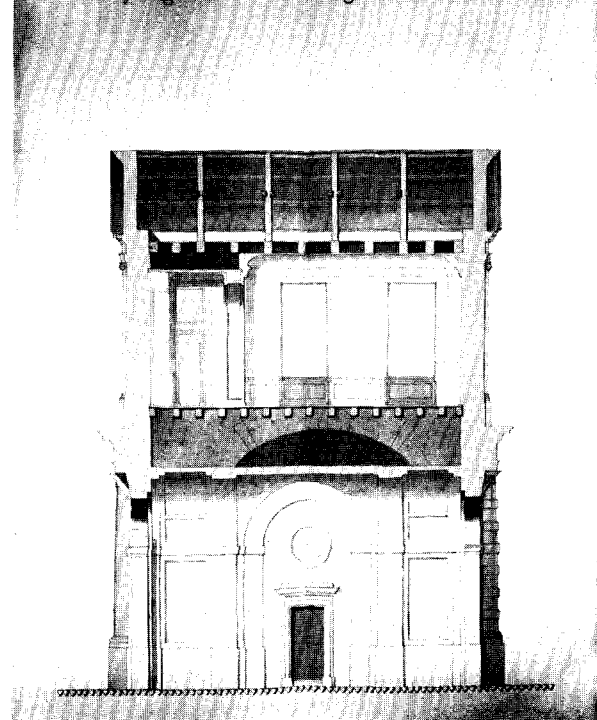

Fig. 13

Detail-aanzichten en doorsnedes der Delftsche Poort, naar teekeningen van A. Hattinga in het Gemeentearchief te Rotterdam
(Foto's Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

liggende bebouwing teveel aan volume zou hebben verloren. In dit speciale geval zou trouwens de in opzet tegenstrijdige en daardoor in zijn gevolgen voor het oog onaangename plaatsing van een monumentalen doorrit in de as van een vaart bijzonder onaannemelijk zijn geweest.

Op den bizarren hoek in kwestie, zooals De Swart het zelf noemde, hield zijn plaatsing een element van verrassing in, dat hier de voorkeur verdiende boven een geometrische wijze van te werk gaan, die De Swart blijkens zijn memorie tevoren wel degelijk had overwogen (afb. 7). De aanleg was verder vooral voor het gezicht van de singels af gelukkig gekozen. Ze werd dit in den modernen tijd nog meer, omdat wel de bebouwing aan die zijde, doch niet de huizenblokken achter de poort in aanzien toenamen.

Ook bij die opstelling was echter nog een andere poort noodig dan de toen gebruikelijke zonder, of althans zonder uitwendig sprekende verdieping. Een zeer gewichtig middel om het gekozen poorttype nog meer kracht en zelfstandigheid te geven was verder een pootige, eenigszins barokke vormgeving: fors rustica-werk bij den benedenbouw, waartegenover de vlakker behandelde bovenverdieping in den gewonen trant van De Swart weliswaar ietwat schraal aandoet, en naar verhouding rijke beeldhouwkunstige versiering (afb. 8 en 10/11).

Tot het bereikte gelukkige effect droeg ook zeer veel bij het terzijde oprijzen uit het water, gepaard aan een ietwat verhoogde ligging. Nog belangrijker was echter de aanwezigheid om de poort van ruimte aan alle zijden, daar haar wezen hiermede samenhangt. Dit vraagstuk had De Swart ook ten aanzien van het pleintje aan de binnenzijde (afb. 8) terdege bekeken.

Zelfs de oningewijde beschouwer zal begrijpen, dat van dit alles bitter weinig is overgebleven bij de verplaatsing der poort en haar nieuwe, weinig logische opstelling, vlak voor de aan haar begin aangeplempte Delftsche vaart, op nauwelijks hooger niveau dan de omgeving.

Het moeten wel zeer gewichtige redenen zijn geweest, die de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, blijkens haar door Burg. en Weth. van Rotterdam openbaargemaakt advies, er toe hebben gebracht deze ernstige schending van een zeldzaam sieraad uit onze architectuurgeschiedenis goed te keuren. Het schijnt mij te betreuren, dat vooraf niet door een onpartijdige instantie terdege is nagegaan of hier een oplossing mogelijk was, waarbij de poort midden op een circulair

plein bleef staan, zooals de vergelijkbare Porte de Paris in Lille.

Met groote zorg voor de toekomst van het nog overgebleven Rotterdamsche stedschoon, voor de eveneens unieke Beurs en het altijd nog prachtige oude havengebied van Leuvehaven tot Blaak en Nieuwe Haven vervult ons het feit, dat degenen, die de opperste leiding op het Rotterdamsche stadstimmerhuis hebben, in dit geval voor den welstand in den stedeboom zoo weinig oog toonden.

Ir E. J. de Maar, op wien als hoofd der betrokken afdeling de verantwoordelijkheid voor het nieuwe Hofpleinplan goeddeels neerkomt, publiceerde in het Bouwkundig Weekblad van 12 Aug. 1939 een artikel daarover, waarin ten aanzien van de bedoelingen bij den bouw der Delftsche poort ten eenenmale wordt misgetast. Een afbeelding van de litho naar tekening van Mathijs Maris met een aantrekkelijk gezicht op de Delftsche Poort van den Coolsingel af, wordt daar als afschrikwekkend voorbeeld voorgesteld! De, in projectie, dreigend pal voor de vaart opgestelde Delftsche poort op haar nieuwe ingeklemde plaats, waar ze al het tintelende en levendige van vroeger goeddeels kwijt is door het gemis van den onderbouw en ongunstige gezichtshoeken, wordt daarentegen als een hoopvol perspectief voor de toekomst geschetst. Volgens den heer De Maar zou de poort nooit een waarlijk barokke situatie gehad hebben, daar ze niet architectonisch gebonden was aan Schie of Delftsche Vaart. Men zou haar daarom een dienst bewijzen door haar nu deel te laten uitmaken van de bebouwing, terwijl zij vroeger verloren midden op de keien stond.

Wanneer het nog eens noodig is dit te herhalen: De Swart heeft zich met alle kracht die in hem was gekant tegen de plaatsing van zijn poort in scherp axiaal verband met Schie en Delftsche vaart, omdat zij daartegen niet opgewassen zou zijn geweest, en daarentegen een schilderachtige doch voor alles vrije ligging gezocht (afb. 7). Hoeveel in verloop van tijd ook op het Hofplein en omgeving veranderd was, de afstand tot de bebouwing aan de zijde der binnenstad was ongewijzigd gebleven, terwijl het gezicht op de poort van de vroegere singels af zijn voortzetting vond in het beeld uit de boulevards, die in hun strekking zijn aangelegd.

Voor ieder, die daarvoor gevoel had, was het dan ook duidelijk, dat de Delftsche poort, ook bij de zoo zeer veranderde en steeds ongunstiger gemaakte omstandigheden de situatie nog beheerschte, eenig monument als zij was in een woestenij van laat 19de eeuwse en vroeg 20ste eeuwse gebouwen.

SAMENVATTING VAN HET ŒUVRE VAN DE SWART

Bij Pieter de Swart's overwegend Haagsche bouwwerken en andere bekende verrichtingen kunnen wij dus een geleidelijke stilistische evolutie vaststellen, waarbij de behandeling van het exterieur soms die van het interieur vooruit was, een ook elders in dezen tijd niet onbekend verschijnsel.

Tijdens het begin van zijn optreden gebruikte hij nog eenigszins vrije Lodewijk XIV-versieringen, zooals bij den intocht van Prins Willem IV en zijn gemalin te Breda in 1737 en haast nog voor het theater van het vuurwerk, dat op 13 Juni 1749 in den Haagschen Hofvijver werd afgestoken. De veranderingen, die in de laatste jaren van prins Willem IV in het Huis ten Bosch werden aangebracht, toonen daarentegen een rijken en zuiveren Lodewijk XV-stijl. In denzelfden geest was al De Swart's werk uit de aan opdrachten rijke jaren van omstreeks 1755—1765 begrepen: De huizen op het terrein van het Hof van Nassau aan den Lange Vijverberg, de gevel der Haagsche Luthersche kerk, de raadzaal te Leeuwarden, de Landpoort te Weilburg, het als voorm. paleis van H. M. de Kon. Moeder bekende voorname woonhuis en de huidige zijvleugels der Kon. Bibliotheek aan het Lange Voorhout; waarbij, stijl-kritisch, mogelijk het huidige gebouw der Engelsche legatie en interieurs in de tegenwoordige Griffie van Zuidholland gevoegd mogen worden.

Ten aanzien van de exterieurs nam hij gewoonlijk een zekere terughouding bij de versiering in acht en valt het eerst eenige neiging tot overgaan naar Lodewijk XVI-vormen te bespeuren, en wel bij het genoemde paleisje. Deze laatste zijn vervolgens op langzamerhand strenger wordende wijze te vinden bij den huidige schouwburg te 's-Gravenhage, de Delftsche poort te Rotterdam en het Gouvernement te 's-Hertogenbosch, waar toch nog Lodewijk XV-stucplafonds aanwezig zijn. Ongewoon streng is het voorfront uit 1771 der in de Frederikskazerne opgenomen stallen der gardes van Prins Willem V, waartoe overigens de bestemming aanleiding gaf.

Met groote gemakkelijheid hanteerde dit begenadigde talent de onderscheidene Lodewijk-stijlen, die ten slotte trouwens uit één geest geboren zijn. De bovenstaande opsomming leert wel, hoe conservatief De Swart daarbij tewerk ging. Bij zijn gevelarchitectuur werd de ontwikkeling van zijn leermeester Blondel slechts op een vrij grooten afstand gevolgd, terwijl hij bij de interieurbehandeling ten minste langen tijd Bof-

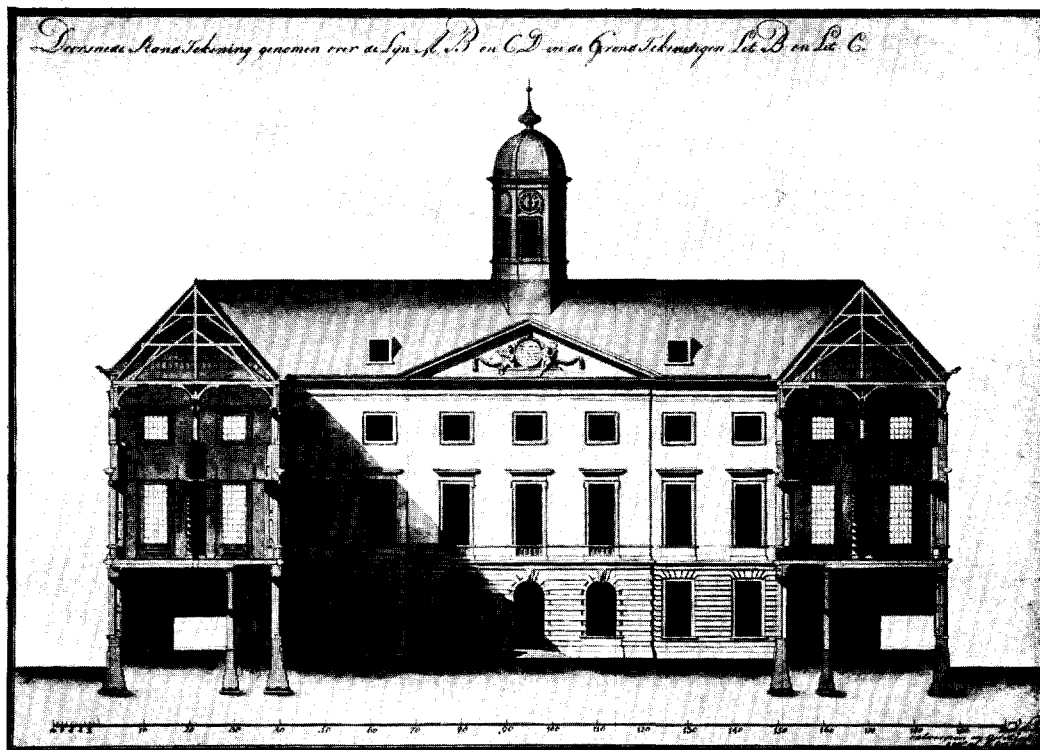
frand tot uitgangspunt nam. In het algemeen kan men zeggen, dat De Swart zich aansloot bij de vrije periode der Fransche architectuur en decoratie van vóór het midden der 18de eeuw, ofschoon het ontstaan van zijn bekenden arbeid juist ongeveer met het derde kwart dier eeuw samenvalt.

Ook daardoor vormt zijn werk de op dat oogenblik noodige schakel in een te 's-Gravenhage geconcentreerde ontwikkeling, die na de latere bouwwerken van Daniel Marot vervolgt met het front van den Haagschen stadhuis vleugel uit 1730—'39, van woonhuizen als Lange Vijverberg 4 en Heerengracht 19, waar in dit verband de alleen origineele westelijke ingangspartij bijzondere aandacht verdient, enz. De gelukkige voortzetting van deze lijn na De Swart's dood pogen wij hierbeneden na te gaan.

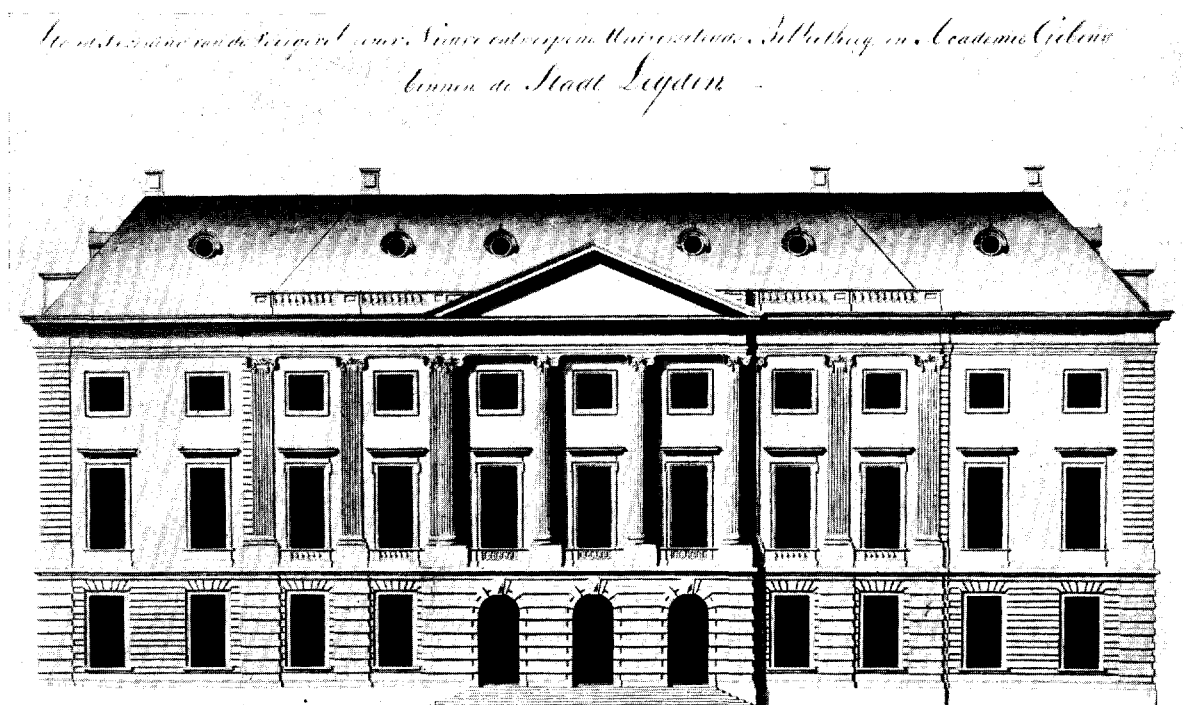
Ook afgezien van stilistische details, was bij De Swart van slaafsche navolging van vreemde voorbeelden met al de kwade gevolgen van dien geen sprake. Zijn aan de straat gelegen woonhuizen, die, met hoogstens een enkele uitzondering, van de ten onzent gebruikelijke voordeur en van het eigenlijke woonhuis deel uitmakende vestibule voorzien zijn, hielden zeker ook rekening met de slechts langzaam evolueerende Hollandsche traditie. Voor de vormgeving der Delftsche poort schroomde hij niet lijnrecht in te gaan tegen de naar steeds grooter strakheid en Klassicisme neigende ontwikkeling in Frankrijk.

Het is mij dan ook niet duidelijk, hoe men voor onze gewesten dit doordringen van Fransche vormen in de 18de eeuw veroordeelen kan³⁵), dat trouwens een onafwendbaar historisch proces van algemeen Europeeschen aard was. Het Holland der 18de eeuw was niet meer in staat, gelijk dat der 17de eeuw, een wel door uitheemsche invloeden gevormden maar toch zeer eigen bouwstijl voort te brengen, zooals ons Palladiaansche Klassicisme mag genoemd worden. Waar dus meerdere receptie van stijlvormen noodig was, deed men er goed aan de vaderlandsche deugdelijkheid en bezonnenheid te verrijken met iets van den Franschen of speciaal Parijschen inventieven zin, speelsche luchtigheid en sierlijke voornaamheid, die wel alle het tegendeel van de beweerde verkillung beteekenen.

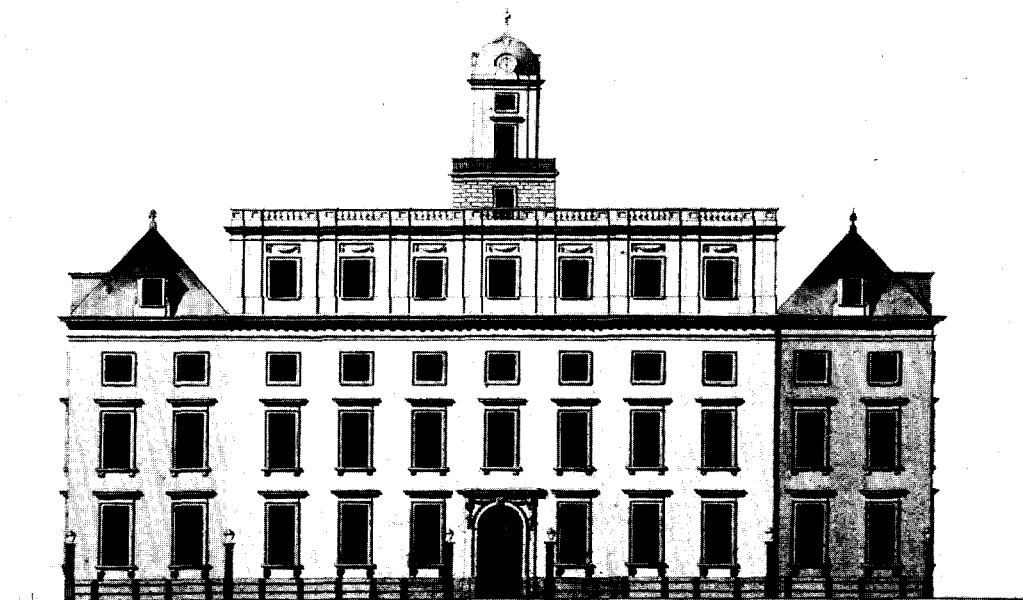
In de logische en consequente ontwikkeling van den Franschen invloed op onze architectuur vormt De Swart's kunst misschien het meest brillante voorbeeld van een harmonisch samengaan der genoemde elementen. Wij moeten in dit opzicht een ander standpunt innemen dan onze zuidelijker stamverwanten — aan wier infiltratie in ons Noorden onze bouwkunst in het

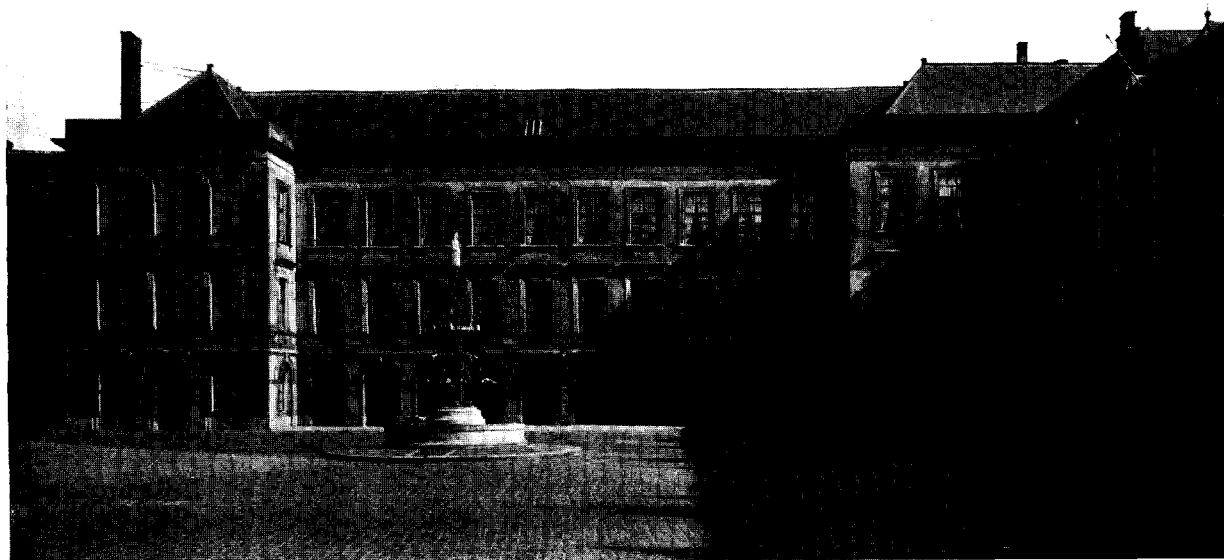
Afb. 14. Doorsnede van het Bibliotheek- en Academiegebouw te Leiden, naar het tweede ontwerp van Gunkel, in het Archief der Rijksmonumentenzorg

Afb. 15. Voorgevel van het Bibliotheek- en Academiegebouw naar het zelfde ontwerp, in het bovengenoemd Archief
(Foto's Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

Afb. 16. Voorgevel Bibliotheek- en Academiegebouw te Leiden naar het eerste ontwerp van Gunckel, in het Archief der Rijksmonumentenzorg

Afb. 17. Het tegenwoordige gebouw der Tweede Kamer op het Binnenhof te 'sGravenhage (Foto's Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

verleden ook veel te danken heeft gehad —, bij wien de Fransche geest soms de neiging heeft niet iets mede te deelen aan, doch te stooten op of te staan tegenover den onstuimiger, minder rationalistischen volksaard.

Wij kunnen zulks het beste nagaan aan een concreet voorbeeld, een vergelijking tusschen de façade van het voormalig paleis van den vorst van Nassau-Weilburg en de juist bij den aanvang van zijn bouw gereedgekome ne van het paleis van Karel van Lotharingen te Brussel (1757—'66). Dit noopt ook tot een vergelijking vanwege zijn ingangsvleugel ter rechterzijde met teruggebogen middendeel, die overigens om andere redenen tot stand kwam en dan ook geheel anders is ingedeeld.

Wij zien dan, dat de architect van dit grootsche front, de Bruggenaar Faulte³⁶), de toenmalige Fransche architectuur heeft willen volgen, maar daarin niet geheel slaagde. Hij kon namelijk niet nalaten tegelijk het meer barokke Vlaamsche vormgevoel aan het woord te laten, speciaal in de beeldhouwkunstige versiering en bij de zuilenstellingen met daarboven door beelden bekroonde balcon der avant-corps, welke in de Antwerpse Van Bourscheit-richting een zoo geliefd motief vormden. Bij het Haagsche paleis zal men, afgezien van de nog conservatiever stilistische behandeling, door de situatie en de grootere rust van het gevelvlak evenmin een oogenblik twijfelen, dat men met een Fransch-beïnvloed doch niet met een direct Fransch bouwwerk te maken heeft. Niettemin is hier van stijlbastaardeering in het geheel geen sprake. Wij staan hier voor een gaaf kunstwerk, waarbij de in het kader van zijn land en tijd staande architect eigen bedoelingen zuiver en ongedwongen heeft weten te verwezenlijken.

FRIEDRICH LUDWIG GUNCKEL

In tegenstelling tot wat men zou verwachten, werd Gunckel in de bouwrekening van het Haagsche paleis van den vorst van Nassau-Weilburg niet genoemd. Een overzicht van zijn levensloop³⁷) maakt het niettemin zeer waarschijnlijk, dat hij daarbij betrokken is geweest, zij het tijdelijk en in ondergeschikte positie.

Van den jongen Gunckel, die naar wij vroeger vaststelden vóór 1 Juli 1743 werd geboren, hooren wij het eerst in een brief van zijn vader aan vorst Karl dd. 28 Juli 1763. Gunckel Sr, naar later blijkt Oberförstner te Krodorft, dankte daarin den landsheer voor de goede bedoelingen ten opzichte van zijn zoon Ludwig, blijkbaar om hem verdere studie mogelijk te maken. Naar de aanwijzing in den brief van Z.Dl. van 16 Juli

d.a.v. legde hij namelijk een verklaring over van Andr. Boehm, Prof. Mathes. aan de universiteit te Giessen, waarin deze de vroegere vorderingen van Friedrich Ludwig in de geometrie en in het algemeen diens aanleg en toewijding prees. De hoogleeraar sprak daarom de verwachting uit: „Da er nun bereits einen tüchtigen Grund geleet und, wenigstens zu der Zeit, da er von mir Abschied genommen, im Stande war in einen examine gut zu bestehen, so zweifle im mindesten nicht, dass, wahre [?] er ferner Zeit und Gelegenheit sich auf die Geometrie zu appliciren haben oder bekommen sollte, ein in dieser Wissenschaft recht brauchbarer Mann aus ihm werden werde.”

Naar den geest des tijds moet de verdere opleiding van den ambitieuzen jongeman ten deele in Parijs hebben plaatsgevonden. Onmiddellijk na dat Parijsche verblijf aanvaardde Gunckel een, uiteraard bouwkundige, functie aan het Weilburgsche hof in Den Haag, echter voor niet al te langen tijd. Wij weten dit door een leening van 100 holl. gl., die Gunckel op 1 April 1769 aanging bij den Nassau-Weilburgschen hoofdontvanger Eggerling uit Kirchheim tijdens een van diens bezoeken aan Den Haag, en waarvan de terugbetaling aan vlotheid te wenschen overliet.

Gunckel toch beweerde eenige jaren later, toen hij vorsteljk bouwmeester te Weilburg was, in een brief aan Z.Dl. uit Juli 1775: „...„habe gleich nach meiner Retour von Paris um deswillen [diesen Betrag] aufzunehmen mich genöthiget gesehen, weilen nach meinem Dienstantritt im ersten Quartal [van 1769] einige Besoldung mir nicht gereicht werden”. Gunckel verklaarde verder, dat de hoofdontvanger „nach meiner Verabschiedung auf der Wiederzahlung derselben dränge”. Daar hij bij zijn toenmalige bezoldiging van 150 th. (?) daartoe niet in staat was, verzocht hij hofraad Reusch — die naar wij hierboven zagen de opperleiding bij den bouw van het Haagsche paleis had — „dass mir zur Tilgung dieser Schuld sowohl obererwehntes als das Aufkündigungs-Quartal nebst 21 fl. rückständigem Kostgeld bezahlt werden mögte”. De hofraad zou zich hiertoe bereid hebben verklaard, mits Gunckel zelf de helft der schuld ad fl. 50 met de rente afdroeg. Ofschoon hij dit blijkens de kwitantie van Eggerling op 4 Juni 1771 in Den Haag deed, zou de hofraad vervolgens geweigerd hebben aan Eggerling de andere helft te betalen, onder voorgeven, dat men aan Gunckel niets schuldig was.

Wij zijn op dit voor ons op zichzelf onbeduidende voorval ingegaan, omdat er duidelijk uit blijkt, dat Gunckel, na in de eerste maanden van 1769 zijn Haag-

sche ambt aanvaard te hebben, reeds in den zomer van 1771 den dienst van zijn vorst weer had verlaten.

Daar nu in het begin van 1769 het besluit viel den bouw van het paleis te voltooiën en De Lage juist was overleden, zal toen een geschoold opzichter te meer van noode zijn geweest om de uitvoering der plannen van De Swart te leiden. Het lijkt daarom niet gewaagd te veronderstellen, dat Gunckel als zoodanig in de jaren 1769—'71 werkzaam was.

Zijn heengaan behoeft niet noodzakelijk op stagnatie in de werkzaamheden te wijzen, en nog minder op onvoldaanheid over zijn arbeid, gezien zijn spoedig gevolgde aanstelling te Weilburg. De reden kan eenvoudig kans op een voordeliger betrekking in Den Haag zijn geweest, waarop hij ook later in Weilburg voortdurend als op het beloofde land het oog gericht hield. Van 5 Juli tot 24 Dec. 1770 immers blijkt Gunckel als opzichter te hebben gefungeerd bij den bouw van juist die onderdeelen van de stallen der gardes-dragonders van prins Willem V en hun manege, waarvoor De Swart de plannen gemaakt en daarna leiding gegeven had ³⁸).

Wij meenen dus te mogen vaststellen, dat reeds in het begin van 1772 Gunckel gelegenheid had gehad de toenmalige Fransche architectuur en de wijze van toepassing der Fransche voorbeelden bij bouwopdrachten van De Swart uit den stadhouderslijken kring grondig te leeren kennen; wat hem als het ware voorbestemde na De Swart's dood oorspronkelijk aan dezen toegedachte opgaven in denzelfden geest te verwezenlijken ³⁹).

Voorloopig echter vond hij te Weilburg een werkkring, die hem, zoo goed en zoo kwaad als dat ging, veroorloofde de Hollandsche relaties aan te houden. De ambtelijke moeilijkheden, welke herhaalde langdurige reizen naar Holland opleverden, noopten Gunckel niettemin zich na eenige jaren voorgoed ten onzent te vestigen. In vergelijking tot de situatie in Weilburg kwamen hier architectonisch eindeloos belangrijker opdrachten aan de orde, terwijl bovendien de verhoudingen aangenamer waren.

Op 1 Juli 1773 dan werd Fr. L. Gunckel in plaats van den in Nassau-Dillenburgschen dienst overgeganen „Bau-inspektor" en „Lustgärtner" Sckell tot vorstelijk bouwmeester benoemd op het gebruikelijke jaarlijksch salaris van 500 gl., benevens 30 gl. voor huishuur. Zijn werkkring omvatte de zorg voor de landsheerlijke en geestelijke gebouwen alsook voor de wegen.

Belangrijke nieuwe bouwwerken kwamen in zijn tijd te Weilburg nauwelijks tot stand. Het kanselarijgebouw

aan het karakteristieke marktplein, dat reeds onder den vorigen graaf was tot stand gekomen, was juist in de voorafgaande jaren naar een plan van Sckell, al dan niet met advies van De Swart ⁴⁰), vergroot met een nieuw zijgedeelte en trappenhuis; speciaal aan dit laatste waren nog voorzieningen noodig. Van den in 1774 voorgenomen bouw van een nieuw „Amt- und Renty-Hauss" en huzarenkazerne kwam alleen wat van het eerste, tegen het einde van 1775. De overige aangelegenheden, waarmede Gunckel zich moest bemoeien, waren meest nesterijen, zooals schade aan particuliere eigendommen ten gevolge van den kanselarijbouw, inrichting van een paar aangekochte huizen tot woning van een hoog ambtenaar en dergelijke.

Evenals ten tijde van zijn voorganger Sckell gaven de voorkomende werkzaamheden nog al eens aanleiding tot wrijving met het in dezen dirigerende lichaam, de Hofcammer. Men krijgt ondanks aanwijsbare tekortkomingen der bouwtechnici den indruk, dat deze heeren wel zeer bureaucratisch te werk gingen. Naar reeds aangeduid, waren het vooral de vele afwezigheid van Gunckel, en zijn vermeende verstrooidheid wanneer hij wel op zijn post was, die reden tot misnoegen gaven.

Reeds in het eerste jaar van zijn nieuwe functie schijnt Gunckel in Holland te zijn geweest. Een aanwijzing vormen zijn 1774 gedateerde teekeningen voor het zwavelmagazijn te Delft, in het oud-archief der Genie. Den 11 Aug. 1774 klaagde de Hofcammer in een brief over het kanselarijgebouw aan den Serenissimus „Dieweilen aber der Baumeister Gunckel nach seiner Zurückkunft aus Holland in herrschaftlicher Bau-Angelegenheiten noch immer öfters abwesend oder doch sehr zerstreut gewesen" enz.

Een bijzonder moeilijk jaar werd voor Gunckel 1775. Het minste was nog, dat in Juni Eggerling zich met een klacht over zijn wanbetaling tot den vorst richtte, waartegenover de bouwmeester zijn bovengenoemd verzoek tot uitbetaling van het naar zijn meening achterstallige salaris uit zijn eerste ambtsperiode stelde. Vrijwel tegelijkertijd, bij resolutie der Weilburger regeering van 30 Juni 1775, werd Gunckel streng berispt „dass er seinen Urlaub zum wirklichen Schaden des Herrschaftlichen Dienstes so viele Wochen überschritten hätte" en hem als straf daarvoor een huisarrest van 14 dagen opgelegd. Ten aanzien van zijn bezoldiging over het tweede kwartaal zou verder de landsheer een nadere beslissing moeten treffen.

Deze geschiedenis is voor ons van belang om Gunckel's verweer, blijkens dezelfde resolutie: „er hätte vor Ihre H. Fürstl. Durchlaucht den Prinz von

Oranien einen Risz zu einem Schlosz, welches die General-Staaten vor höchst gedachten Prinzen in den sogenannten Prinzen-Hof erbauen lassen, verfertigen müssen; auch noch mehr Aufträge über Bauwesen im Haag erhalten, welches ihn somit verhindert, dass er seinen Urlaub nicht so präsiso einhalten können". Zijn tractement had hij bovendien overgelaten aan zijn broeder, den vroegeren registrar, die „alles dergestalt dahier vor ihn besorget, dass wenn er auch gegenwärtig gewesen wäre, ein mehreres nicht hatte geschehen können".

Vorst Karl, die een zeer redelijk en goedhartig mensch moet zijn geweest, voelde blijkbaar iets voor deze argumenten. Hij besliste op 31 Juli 1775, dat er geen aanleiding bestond om te voldoen aan Gunckel's verzoek tot supplementaire betaling op zijn vroeger salaris, doch dat hij het eigenlijk verbeurde tweede kwartaal van zijn tractement over 1775 zou mogen ontvangen, onder aftrek van het verschuldigde aan Eggerling.

* Hoewel Gunckel er dus vrij genadig was afgekomen, verzocht hij in een brief aan zijn vorst uit het eind der volgende maand Augustus om ontslag met den verplichten opzeggingstermijn van 3 maanden, ten einde in Holland zijn geluk te kunnen beproeven. Hij wilde niet weer voor het dilemma gesteld worden of zijn verloftijd te overschrijden of zijn zaken in Holland op te geven: „Meine vorhin erworbene Bekantschafft im dortigen Lande und bey letzterer Anwesenheit übernommene wichtige Gebäuden machet jedoch abermal nothwendig dass diesen Winter im Haag und Amsterdam anwesend seyn muss". Onder het desbetreffende bericht van de Hofcammer, die betoogde dat in dezen alleen de Serenissimus een beslissing kon nemen, staat echter: „Ist mundlich vorbeschieden und abgewiesen worden".

Het blijkt dus niet duidelijk, in hoeverre Gunckel tijdens den winter van 1775—'76 ten onzent vertoefde; voor den volgenden staat dit echter vast. Den 15den Nov. 1776 ontving de Hofcammer van den Serenissimus de mededeeling, dat hij bouwmeester Gunckel op diens herhaald verzoek voor zijn reis naar Den Haag een verlof tot einde Maart 1777 had toegestaan. Daar Gunckel toegezegd had zich tegelijkertijd van zijn verplichtingen in het Nassausche te kwijten, zou niettemin, voor zoover noodig, voeling houden met hem wenschelijk zijn.

Juist op 27 Juli 1776 hadden de Staten van Holland 3 à 400.000 gl. toegestaan voor den bouw van den nieuwen vleugel van het Stadhoudelijk kwartier ten

genoegen van Z.H., en een ander comptoir-generaal. Er was dus Gunckel alles aan gelegen de handen voor dit groote werk vrij te krijgen, waarvoor hij al veel voorbereidende arbeid zal hebben verricht⁴¹). Want reeds den 24sten Febr. 1777 kon volgens Ising de Prins zijn goedkeuring hechten aan de overgelegde „plans en teekeningen, geformeerd door den controlleur-generaal van 's lands fortificatien C. J. van der Graaf en den architect L. Gunkel"; waarna Gecommitteerde Raden den volgenden dag tot uitvoering besloten onder directie van den ons reeds bekend geworden controlleur-generaal, met assistentie van den architect en onder opzicht van den controlleur der graaffelijkheidsgebouwen en -gronden sinds ongeveer 1763 Govert van der Linden. Naast den laatste, wiens gewone werk ook voortgang zal moeten hebben gehad, werd verder als opzichter de (toekomstige?) genie-officier Joh. van Westenhout Dzn. aangesteld.

Den 4en Juli 1777 vond de aanbesteding plaats. Tevoren had Gunckel reeds een daggeld van 5 gl. genoten. Bovendien was hem f 900 voor 180 aan plans en teekeningen bestede dagen uitbetaald. Het lijkt daarom zeer de vraag, of hij ooit van dit winterverlof voor noemenswaardigen tijd in Weilburg terugkeerde.

In hetzelfde jaar 1777 toch verliet Gunckel tegen den zin van zijn superieuren en met ongenoegen de betrekking in Weilburg. Hij zal deze moeilijkheden op den koop toe hebben genomen, waar alleen reeds de te verwachten langdurige bouw op het Binnenhof hem voor jaren goede vooruitzichten bood. Het beloop daarvan zou hem zelfs een redelijk bestaan tot 1795 toe verschaffen.

De Hofcammer begon namelijk een proces tegen haar gewezen bouwmeester, waarin de juridische faculteit te Jena als ceteri impartialia hem in 1779 wegens „instruktionswidrige und unzeitige Dienstverlassung" tot schadevergoeding en de kosten veroordeelde. Daar Gunckel „nach seinem im Jahre 1777 erfolgten Abzug von dahier und Übergang aus den hiesigen in seine gegenwärtige Dienste" in gebreke bleef de opgelegde 237 th. 16 kr. 1 d. te betalen, werd eerst zijn moeder te Krofdorft tot zekerheidsstelling gedwongen en stond na haar overlijden executie van zijn ouderlijk erfdeel voor de deur; naar Regeering en Hofcammer te Weilburg aan hun vorst den 23 Oct. 1792 schreven in hun advies over Gunckel's toen ingediende verzoek tot kwijtschelding. Nadat dit verzoek geweigerd was, herhaalde Gunckel het in ietwat bescheidener vorm, blijkens een volgend advies van beide lichamen in dato 28 Juni 1794. Hij motiveerde dit met de hooge taxee-

ring der door hem veroorzaakte schade, zijn bijzondere moeite zonder vergoeding bij den verkoop van een deel der Haagsche gebouwen van den vorst (in 1789), het groote aantal van zijn kinderen en het tegenvallen van zijn erfportie. Het bleef echter bij kwijschelding der opgelopen rente.

Vroeger is reeds opgemerkt, dat de in het huidig Tweede Kamer-gebouw intact gebleven interieurs — de eerst in 1789 afgewerkte vroegere dans-, nu zitting-zaal en de kamer op de eerste verdieping van het oostelijk avant-corps, waar het schoorsteenfries Asselberghs 1789 is gesigneerd — geheel het werk van Gunckel moeten zijn. De controlleur-generaal vertrok in Aug. 1784 naar het buitenland, vermoedelijk wegens zijn gezondheidstoestand, die hem reeds tijdens den bouw der Delftsche poort noodzaakte buiten de grenzen de baden te gaan gebruiken. Van Westenhout, die zich later een architect van eenige beteekenis toonde, moest in Juni 1787 zijn ontslag nemen.

Van der Linden bleef daarentegen met werkzaamheden aan het gebouw belast, ook lange jaren na 1795. Het is echter vrijwel zeker, dat hij niet meer dan een practisch bouwkundige is geweest. Er bestaat daarom in het geheel geen aanleiding om aan te nemen, dat hij de architect was van het in 1785 gereedgekomen comptoir-generaal, tegenwoordig zetel van den directeur-generaal van den Rijkswaterstaat. Dit gebouw — dat architectonisch de lijn van De Swart's stallen consequent voortzet — vormt een geheel met het Tweede Kamer-complex aan de andere zijde van de zuidpoort van het Binnenhof, waarvan ook de buitenarchitectuur op rekening van Gunckel gesteld moet worden.

Bij het tegelijkertijd optreden van een dirigeerend genie-officier en een architect zagen wij reeds herhaalde malen, dat de laatste als de eigenlijke ontwerper was te beschouwen. De omstandigheid, dat Gunckel reeds in het voorjaar van 1775 teekeningen voor het nieuwe kwartier van den Prins maakte, is daarvoor een verdere aanwijzing. Gewichtiger is echter nog de groote stylistische verwantschap met de ontwerpen uit 1785/86 voor een nieuw Bibliotheek- en Universiteitsgebouw te Leiden, in het archief der Rijksmonumentenzorg, die als zijn werk mogen gelden (afb. 14/6). Prof. Huizinga heeft in zijn opstel over de gebouwen der Universiteit in Pallas Leidensis reeds het voornaamste over deze mislukte bouwplannen medegedeeld, waarop hier tot goed begrip der vroeger niet bekende teekeningen teruggekomen moge worden⁴²).

Curatoren hadden den 3den Sept. 1785 besloten wegens het groote plaatsgebrek in de Bibliotheek en

de jaarlijks toenemende reparatiën aan de oude Academie door „de architecten van Gunckel en Westenhout” een ontwerp en begrooting te laten maken voor een nieuw gebouw, waarin gelijkstraats de gehoorzalen, physische kabinetten enz. en boven de veel ruimte vragende bibliotheek ondergebracht zouden kunnen worden. Daarop moest tevens het observatorium zijn plaats vinden. De opziener 't Hart had reeds een situatietekening en carrévormig grondplan gemaakt voor dit bouwwerk, dat op het terrein van het historische Universiteitsgebouw en het achtergelegen deel van den Hortus zou komen te staan.

Reeds den 5en Nov. 1785 kwam het plan van deze architecten ter tafel. Blijkens mededeeling in de volgende vergadering van 1 Febr. 1786 had de hoogleeraar in de botanie Van Royen groot bezwaar tegen het in beslag nemen van de helft van den Hortus. In een bijzondere vergadering te 's-Gravenhage op 16 Febr. d.a.v. viel daarom het besluit de oude Academie en den Hortus te laten voor wat zij waren, en het verlangde gebouw te doen verrijzen in het blok, dat ingesloten werd door Doelengracht, Kolfmakerssteeg, Rapenburg en Witte Nonnensteeg, dus vlak ten Z. en Z.W. van het bestaande. Aan dezelfde architecten werd derhalve een ander plan gevraagd voor een Universiteits- en bibliotheekgebouw van soortgelijken aard, nu echter zonder observatorium, waarvoor zij in overleg met de betrokken professoren een afzonderlijk plan moesten maken.

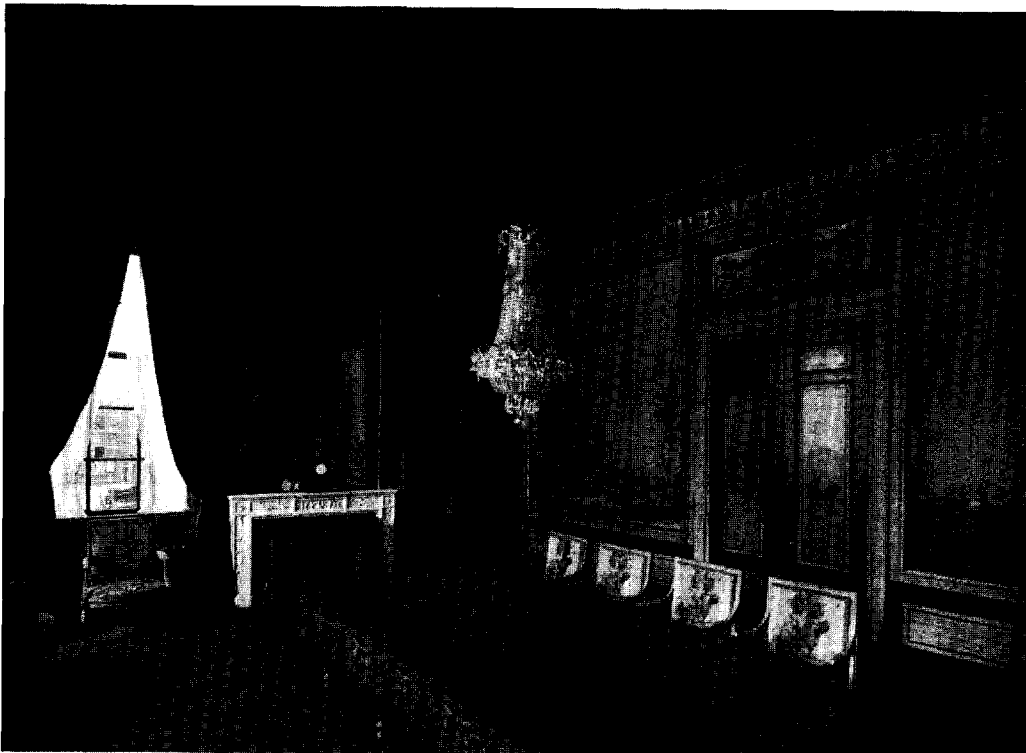
Op alle teekeningen der volledig bewaarde ontwerpen voor deze academische gebouwen staat echter, wat het eerste plan betreft „geprojecteerd en geteekent door den architect L. Gunckel” en op die van het tweede en het observatorium „ontworpen en getekend door L. Gunckel”. Daar nu Van Westenhout in deze jaren nog als Gunckel's opzichter in Den Haag fungeerde, lijkt het inderdaad aannemelijk, dat Gunckel de eigenlijke ontwerper was en van Westenhout's aandeel zich tot hulp bij teekenwerk en bestek bepaalde.

Men constateert dan in zoowel den opzet als de detaillering van vooral de façade van het aanvankelijk geprojecteerde Bibliotheek- en Academiegebouw — op de teekeningen uitsluitend met bibliotheek betiteld, hoewel op den plattegrond der benedenverdieping de onderscheidene academische vertrekken staan aangegeven — een dusdanige verwantschap met het paleisfront aan het Binnenhof, dat beide noodzakelijk op eenzelfden ontwerper moeten teruggaan (afb. 14/7).

Al te groote bewondering kan men voor deze zeker waardige architectuur niet gevoelen. Het bouwprogramma heeft echter mogelijk den ontwerper sterk

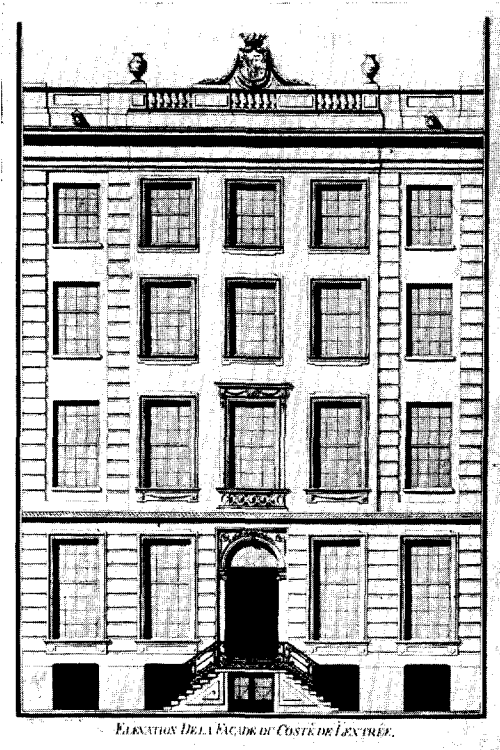
Afb. 18. Linker voorkamer in het Paleis van wijlen H. M. de Koningin-Moeder te 'sGravenhage

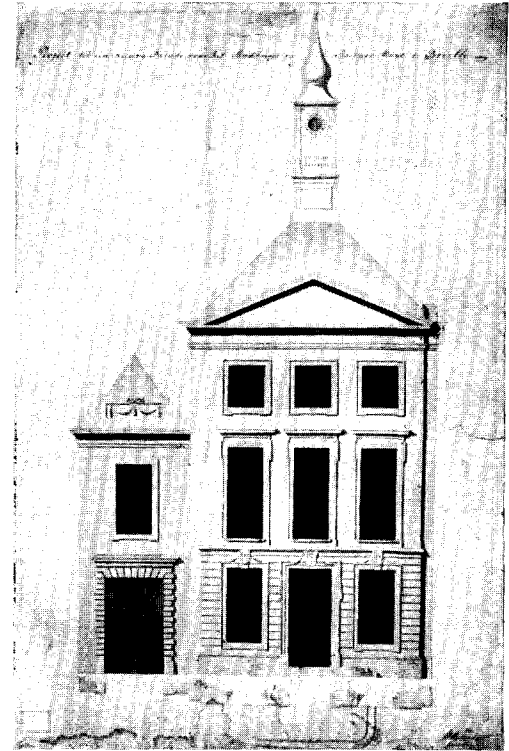
Afb. 19. Kamer op de verdieping van het oostelijke avant-corps in het Tweede Kamergebouw te 'sGravenhage

(Foto's Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

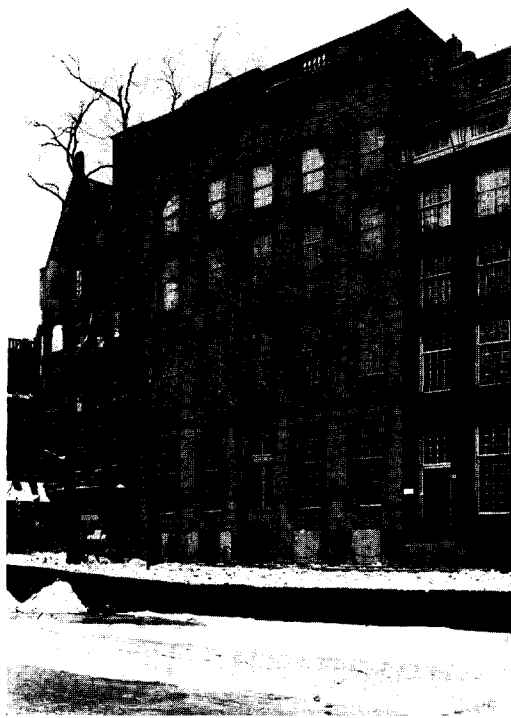

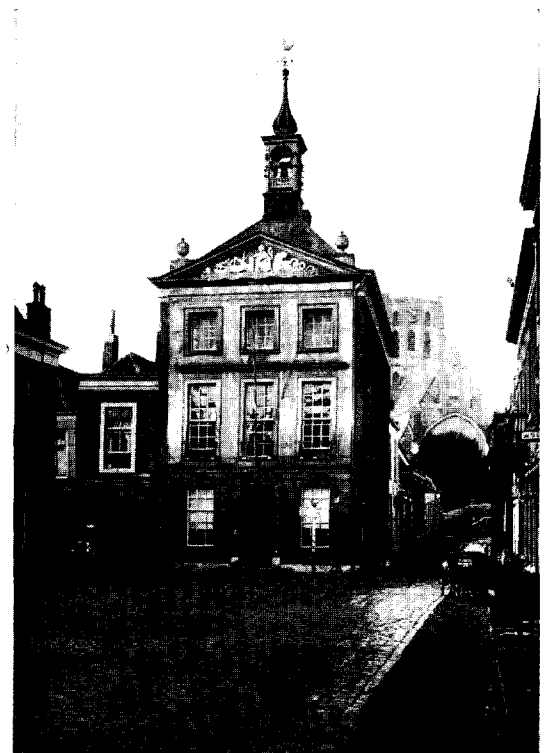
Afb. 20. Heerengracht 182 te Amsterdam,
naar de teekening van L. F. Druck,
Verz. E. van Houten te Amsterdam

Afb. 21. Ontwerp voor stadhuis en burgerwacht
te Brielle door J. van Westenhout, 1791.
Gemeentemuseum te Brielle. (Foto de Wette)

Afb. 22. Heerengracht 182 te Amsterdam, 1939
(Foto Lichtbeelden-Instituut, Amsterdam)

Afb. 23. Stadhuis te Brielle omtrent 1920
(Foto de Wette, Brielle)

aan banden gelegd. Bij het nieuwe stadhoudelijk kwartier viel allereerst te rekenen met de belendende oude overheidsgebouwen, die stellig niet in afzienbaren tijd voor andere zouden plaats maken, en met het oog waarop frontonbekroningen e.d. onwenselijk kunnen zijn geweest. Redenen van internen aard, in combinatie met het voorgaande, kunnen een sterker accentuering der eerste etage als hoofdverdieping en daarmee een sprekender gevelbehandeling belemmerd hebben. Bij den nieuwen zetel der Leidsche Academie en bibliotheek werd de ontwerper zichtbaar gehandicapt door den eisch van een observatorium op het gebouw (afb. 16).

Het tweede Leidsche ontwerp, waarbij dit was vervallen, toont een veel vrijer en gedurfter vormgeving (afb. 14/5). Deze blijft overigens geheel binnen de lijn der groote Fransche traditie. Van eenige neo-classicistische geweldigheid is ook in deze latere jaren bij Gunckel geen zweem te bespeuren. Zoals De Swart te begrijpen was door den leertijd bij Blondel, zijn de elementen van Gunckel's evenzeer zelfstandige gevelbehandeling terug te vinden in de 1757—'68 verschenen *Receuil élémentaire d'architecture* van de Neuforge, den meest typischen theoretischen vertegenwoordiger der rijke Lodewijk XVI-periode, die trouwens een direct leerling van J. F. Blondel was.

Het is niet alleen de keus van zijn Fransche voorbeelden, maar ook de eclectische en gematigde wijze van toepassing daarvan, die Gunckel tot een discipel van De Swart stempelen. De continuïteit bespeuren wij in de gevelarchitectuur, welke ook bij hem een voor Hollandsche oogen te groote bewegelijkheid en verbrokkeling door het gebruik van spiegels en terugsprongen vermijdt. Het noodzakelijk verschil tusschen de kernperioden hunner werkzaamheid komt wel het beste uit bij vergelijking van den Rococo-salon in het paleis aan het Lange Voorhout en het vertrek op het Binnenhof met typisch-antikiseerende Lodewijk XVI-decoratie; bij het plafond van dit laatste schijnt weliswaar tevens de invloed der Adam-Pergolesi richting onmiskenbaar (afb. 18/9).

Ook bij rekening houden met de verstrakking naar den geest des tijds, die tot nuchterheid aanleiding kon geven, is het duidelijk, dat Gunckel een man van veel minder talent moet zijn geweest dan zijn voorganger. Een afsluitend oordeel over zijn werkzaamheid is echter nog niet mogelijk. Wij kunnen de vaag door hem aangeduide verdere opdrachten in Den Haag en Amsterdam uit den tijd van zijn komst ten onzent haast niet nader bepalen, en weten niets omtrent zijn arbeid na den val van het stadhouderschap. In zijn eenig ons

bekend bouwwerk op het Binnenhof, waar de twee gave interieurs hem van zijn gunstigsten kant doen kennen, kan zeer veel schoonheid verloren zijn gegaan bij het ruw verwijderen der meeste binnendecoratie ten behoeve van de inrichting tot cadettenschool in 1808.

JOHAN VAN WESTENHOUT

Bij omzien naar werken buiten Den Haag door of uit de school van De Swart en Gunckel valt als een der eerst in aanmerking komende op het voorfront van het stadhuis in Den Briel (afb. 23). Dit werd namelijk in 1791 en volgende jaren grootendeels herbouwd, naar blijkt bij vergelijking van de opmeting vóór de wijziging in het archief der Rijksmonumentenzorg en den huidige toestand.

Wij vinden hier weer een gevoelig-behandelde, geheel natuursteen facade, welker benedengeleding door een rustica-behandeling temeer een basement-karakter heeft gekregen. De vensters bezitten eveneens een uitspringende omlijsting, waarbij de langere der eerste of hoofdverdieping zijn geaccentueerd door een geprofileerde deklijst benevens door gesmede balconhekken; het afsluitende fronton is van vaasbekroningen op de hoeken voorzien enz. De voor dit late tijdstip levendige behandeling, die aan de middenpartij van De Swart's Bossche Gouvernement herinnert, en eenigszins afwijkende detaillering maakten het moeilijk aan Gunckel zelf te denken, hoewel nauwelijks buiten den boven beschreven Haagschen kring gezocht mocht worden.

De architect bleek dan ook niemand anders dan Gunckel's vroegere medewerker Joh. van Westenhout Dzn. Deze was waarschijnlijk in 1754 geboren te Brielle, waar gedurende de 18de eeuw zijn familienaam veel voorkomt, en had daar goede relaties behouden. Eenige bijzonderheden, die te danken zijn aan een onderzoek door den gemeente-archivaris Dr P. J. Dobbe-laar, mogen dit verduidelijken.

In Den Briel lieten, na het vroegtijdig overlijden van twee gelijknamige zoontjes, een David van Westenhout en Catrina van der Wal den 25sten Dec. 1754 hun zoon Johan doopen, met wien wij den architect in kwestie zullen mogen vereenzelvigen. Diens latere betrekkingen met zijn geboortestad vallen af te leiden uit zijn (vroeger op het Ministerie van Defensie aanwezige) teekeningen der Noordsluis na haar reparatie in 1771, en een plattegrond van 1775 in de Catharinakerk door „Js. van Westenhout Davidsz. architect". Johan's vader David, geboren te Brielle in 1719 en

aldaar later mr timmerman, was sinds 1776 stadsfabryck⁴³). De opdracht voor het stadhuis aan den zoon, die zich buiten de stad op hetzelfde gebied bekwaamd had, wordt daardoor des te begrijpelijker. De bouw der nieuwe hoofdwacht aan de overzijde van het Marktplein, die mede oorzaak of aanleiding was voor de vernieuwing van het stadhuis, beïnvloedde verder mogelijk ook de keuze van den architect: Van Westenhout zou daarbij toch als genie-officier betrokken kunnen zijn geweest.

Van de wijzigingen aan het stadhuis hooren wij het eerst uit de Brielsche vroedschapsresolutie van 22 Dec. 1790, waarbij volgens voorstel van Burgemeesteren besloten werd een teekening en begrooting te laten maken door den capiteyn-ingenieur Van Westenhout. Aan de andere zijde van het marktplein werd op 's Lands kosten de nieuwe hoofdwacht opgetrokken, waardoor de bouwvalligheid van het bestaande stadhuis te veel uitkwam.

Het museum in Den Briel bezit nog een „Project van een nieuwe façade voor het stadhuis en burgerwagt te Brielle”, gesigineerd: J. v. Westenhout capt.-ingnr. 1791, dat met geringe wijzigingen is uitgevoerd⁴⁴) (afb. 21). Een blijkbaar op dit plan betrekking hebbende „Memorie” in het archief der Rijksmonumentenzorg, die 13 Jan. 1791 te 's-Gravenhage door Van Westenhout werd opgesteld, noemt het niet meer „als een eerste ontwerp en voorloopige schets” (Bijlage V). Speciaal op de daarin door hem genoemde punten vonden afwijkingen van Van Westenhout's teekening plaats. Deze betroffen de hoogte der poort van den aanbouw, die beneden als brandspuithuis en boven als lokaal der burgerwacht diende, de bekroning van het middenvenster der eerste verdieping, de vulling van het fronton en den wat gerekt geschetsten dakruiter. Ware de frontbreedte grooter geweest, zoo zou hij op de hoeken pilasters geplaatst hebben, waarop tropheeen met de wapens der Magistraat aangebracht hadden kunnen worden; mede een illustratie voor de toenmalige conservatieve stijlopvatting van Van Westenhout.

De voortgang van zijn plannen blijkt uit de resol. van 21 Jan. 1792 tot restitutie van 51.6 gl. aan Van Westenhout „voor verscot aan de Haagsche en Rotterdamsche courantiers wegens het plaatsen der nodige advertentien in hunne couranten van het te besteedene steenhouwerswerk van het raadhuys en burgerwagt op den 31 May 1791”⁴⁵).

De afwerking vorderde blijkbaar nog een paar jaar. Eerst 15 April 1794 droeg de presideerende burgemeester aan de Vroedschap voor „vermits de vernieu-

wing aan het stadhuis zoo goed als voltooid is, de tijd is, dat zal moeten en behooren geresolveert te worden om eenige renumeratie te doen aan den capiteyn-ingenieur Van Westenhout, die met de architecture van hetzelfde zich heeft gechargeert”. De burgemeester Roest, die in 's-Gravenhage de Statenvergadering zou bijwonen, kreeg diensvolgens opdracht „Van Westenhout bij zig te versoeken, en aan denzelven met betuyging van hun Ed. Achtb. genoeg en over zijne goede directie in de vernieuwing van het stadhuis” naar keuze een stuk zilver of een pecuniele renumeratie aan te bieden. Men was blijkbaar overtuigd van de voorkeur voor de laatste wijze van belooning, daar de thesorië-ordinaris verzocht werd de noodige „zak Zeeuws rijxdaalders” aan den burgemeester ter hand te stellen, en aan den secretaris „daarbij een brief ter materie dienende te voegen”!

Omtrent Van Westenhout's militaire carrière blijkt het volgende. Volgens Ising kwam op 4 Juli 1787 een einde aan de werkzaamheid van Joh. van Westenhout bij den nieuwen vleugel op het Binnenhof „daar hij de orders, hem als ingenieur gegeven, moest opvolgen”⁴⁶). Bij besluit van den Raad van State van 11 Oct. 1786 was inderdaad aan Joh. van Westenhout de laagste officiersrang bij de genie, die van extra-ordinaris ingenieur verleend. Den 9 April 1788 werd hij luitenant-ingenieur, waarna hij op 22 Nov. 1790 den titulair rang van capiteyn-ingenieur kreeg zonder dat dit de bevordering van zijn hem in ancienniteit overtreffende collega's mocht schaden. Omstreeks 1790 was Van Westenhout's positie dus van voldoende belang om hem ontwerp of uitvoering van de hoofdwacht in Den Briel toe te vertrouwen. De vormgeving van het ± 1789—'91 tot stand gekomen gebouw verschilt echter sterk van die van het stadhuis, ook indien men de verschillende bestemming in aanmerking neemt⁴⁷).

Bij het Brielsche stadhuis (en hoofdwacht) is evenmin als bij Gunckel's werk sprake van eenigen neoklassicistischen inslag. Toch moet de ongeveer 20 jaren jongere Van Westenhout een der schakels tusschen de behandelde en die volgende stijlperiode zijn geweest. Hij was namelijk een der drie architecten, die, in gevolge de Leidsche buskruitramp, in 1807 op order van koning Lodewijk Napoleon gezamenlijk het aanvaarde ontwerp voor een nieuwe grootsche Universiteit aan Rapenburg en Steenschuur nader uit te werken kregen. Dit laatste geval kan echter beter in een speciaal artikel over dat tijdvak aan de orde komen.

L. F. DRUCK

Naar wij hierboven zagen, is omtrent Gunckel's arbeid te Amsterdam voorloopig niets vast te stellen. Daartegenover bleef aldaar in althans uitwendig vrij gaven staat een zeer bijzonder woonhuis bewaard van een ander bouwmeester van Duitschen naam, dat iets vroeger en op eleganter wijze eenzelfde behandeling toont. Het gaat hier om Heerengracht 182, het voorm. Van Brienen-huis, later R.K. Liefdegesticht en thans hoofdkantoor van De Groot-Noordhollandsche van 1845⁴⁸) (afb. 22). Dit moet hoofdzakelijk in 1772 gebouwd zijn naar ontwerp en onder leiding van den architect L. F. Druck, van wien wij verder merkwaardigerwijs nog niets weten.

Hoewel van eenigerlei directe relatie met De Swart c.s. niet blijkt, en door den invloed der Amsterdamsche traditie verschillen met zijn woonhuizen aanwezig zijn, meenen wij ook hier, om het als het ware doortrekken van De Swart's opvatting, van een werk uit zijn school te mogen spreken.

Het oude huis De Sonnewijser in den trant van Hendrick de Keyser, dat eertijds op deze plaats stond, ging bij den publieken verkoop op 5 Aug. 1771 over aan den voornamen koopman Arnold van Brienen; deze erfde later de heerlijkheid „de Grootte Lindt”, welke titel achter den familienaam werd gevoegd. Reeds kort daarop moet met kracht aan den bouw van het 1772 gedateerde dubbele heerenhuis begonnen zijn, dat wel een echte Amsterdamsche koopmanswoning was, maar toch bij niet alleen de gevels maar ook de indeeling een ter plaatse zeldzaam internationaler accent toonde.

In het pand werden vroeger eenige teekeningen⁴⁹) bewaard met een bijbehorend versierd schutblad, waarop in geteekende letters te lezen staat: plans, élévations et profil de la maison de monsieur Arnoldus Johannes van Brienen construit à Amsterdam l'année 1772 sur les desseins et sous la conduite de L. F. Druck, architecte. Op een vergelijkende teekening van ouden en nieuwen toestand staat bovendien „plattegrond van het huys de Zonnewijser gelijk hetselve voor dezen is geweest en zooals het uyt de grond is hertimmert geworde, onder de directie en opzigt van L. F. Druck architect het jaer Ons Heeren 1772 en vg.” De overige teekeningen dragen Fransche bijchriften.

Gelijk bij de meeste Amsterdamsche grachtenhuizen was de geheel onderkelderde hoofdverdieping vroeger langs een hooge stoep toegankelijk, wat nog gemakkelijk waarneembaar is. Verder dienden, wat de grachtfaçade

niet doet vermoeden, ook de kelder- en bovenverdiepingen van dit aanzienlijke huis tot magazijn en pakzolders, die uit het kantoor op de hoofdverdieping langs verscholen diensttrappen bereikbaar waren.

De decoratieve behandeling van zoowel de gevels als het inwendige, voor zoover wij ons daarvan door het overgeblevene en de teekeningen een voorstelling kunnen vormen, vertoonden overigens ongemeen zuivere Lodewijk XVI-vormen, op een te Amsterdam en in het algemeen zelfs voor ons land vroeg tijdstip. Er is aldus bij de goede verhoudingen toonende grachtfaçade haast van een directer aansluiting bij Fransche voorbeelden sprake dan bij de tot nu toe behandelde gebouwen. Zulks komt in het benedendeel tot uiting in den vorm der ingangsomlijsting en de versierde lijstwerken onder of boven de vensters van hoofdverdieping en bovengelegen middenpartij. Boven de typische waterlijst treft de levendigheid van het gevelvlak door de geprofileerde vensteromlijstingen van den even uitspringenden middenrisaliet en de terugliggende vensterzônes der uiterste traveeën; deze zet zich voort bij de het dak maskeerende borstwering, welker middendeel het bekronende wapen met afhangende siertrossen en de hoekvazen heeft verloren (afb. 20).

De tuingevel is veel eenvoudiger doch in denzelfden trant behandeld. Opvallend is hier het mansarddak, voorzien van op de kroonlijst staande zijdelingsche dakkapellen met ronde lichten, zooals er in Frankrijk veel voorkomen.

Inwendig was vooral merkwaardig het door een koepel overhuifde ovale trappenhuis in de as, waarin de middengang van het grootere voorgedeelte van het huis uitliep; bij de jongste verbouwing moest het geheel worden gewijzigd. Door de vrij ruime binnenplaatsen ter weerszijden van dit sober-statige trappenhuis⁵⁰) en den tuin achter het ondiepe achterhuis konden te langgerekte en donkere vertrekken vermeden worden, die dikwijls een nadeel van Amsterdamsche woonhuisplattegronden waren blijven vormen. Tevens was het aldus zonder stoornis mogelijk het achterhuis andere verdiepingshoogten te geven, waardoor beneden aan den tuin eetkamer en keuken hooger konden worden dan de kelderverdieping aan de voorzijde.

Ten slotte vormde het den tuin afsluitende paviljoen van één verdieping met plat dak een in deze omgeving geenszins alledaagsche verschijning. De 18de eeuwsche voorkeur voor gebogen grondvormen kwam uit in de ronde hoeken der naar voren buigende ingangspartijen op de uiteinden. Het geheele gebouwtje werd geleed door pilasters, die zich boven de Lodewijk XVI-

kroonlijst voor het oog voortzetten in bekronende vazen en een gebeeldhouwd groepje in het midden. Ten behoeve van den aanleg der Raadhuisstraat in 1896 is dit fraaie tuinhuis helaas gesloopt.

Er zullen ongetwijfeld in de tweede helft der 18de eeuw ten onzent nog meer architecten geweest zijn, die in meerdere of mindere mate door het voorbeeld van De Swart en zijn richting gegrepen zijn, zooals de

1) In het bedoelde artikel, blz 131, leze men in de laatste woorden der voorlaatste alinea: „aan de Swart toekennen”, Gunckel in plaats van De Swart; en blz. 135, 1ste alinea, in „29 April 1763” en „Lange Voorhout 5”, 1765 en Korte Voorhout. Op blz 137, 3e alinea is achter: „Den 25en Juli” het jaartal 1759 en achter: „bij de steenlegging” op 17 Sept. 1759 weggevallen; evenzoo op blz. 138, 2e alinea achter: „op 1 Sept.” het jaartal 1776.

2) Dr E. J. Haslinghuis te 's-Gravenhage herinnerde mij er aan, da hij over dit onderwerp reeds gesproken heeft op het Internationaal kunsthistorisch kongres te Brussel in 1929, waarvan de handelingen voor kort in druk zijn verschenen. Blijkens het mij ter inzage gezonden manuscript gaf die lezing een overzicht der verspreide uit de litteratuur bekende feiten; behoudens voor de Landthor te Weilburg, waar door teruggaan tot de bronnen de mededeelingen van Luthmer in „Die Bau- & Kunstdenkmäler des Lahngbiets” verduidelijkt werden.

3) Thans in depôt in het Preuss. Staatsarchiv te Wiesbaden, nr 2718a, Heft I, S. 1—32 (bouwrekening) en Heft III—IV. De mogelijkheid tot bestudeering dank ik aan de welwillendheid van den President der Grossherzogl.-Luxemburgische Vermögensverwaltung.

4) De op afb. 1 voorgestelde draagt het onderschrift: „dese tekening van de Hr. Swart ontfangen den 25 Apr. 1763; geapprobeerd bij de Commissie..... en bij de Magistraat en Vroedschap geapprobeerd den 2 Mey. Zouden kosten 30 Louis d'Or, makende circa 405 gl. het stuk; zie Swarts brief van 10 Dec. 1763. Zie ..... 1763 .....” (De bedoelde brief van De Swart is helaas niet meer aanwezig). De twee overige schetsjes (afb. 2/3) geven blijkbaar andere details voor beneden- en bovendeel.

5) Jan Nooteboom was, evenals zijn vader en voorganger (1747—1760) Sjouke Nooteboom, stadstimmerman. In 1792 werd hij stadsarchitect, welk ambt ontstond door vereeniging van het stadstimmermans- en het stadsmetselaarsschap. Hij bleef stadsarchitect tot zijn dood op 79-jarigen leeftijd in 1812. (Vriendelijke mededeelingen van den gemeente-archivaris van Leeuwarden, Mr A. van der Minne).

6) Ten deele kan dit ook voor rekening komen der uitvoerende plaatselijke meesters. In de beide korte staten van kosten treft men onder de uitgaven voor beeldhouwer en anticqsnijder slechts een kleine post aan voor een Haagsch beeldhouwer: 13 Juli 1762 aan Jacob Berkman, wegens snijwerk 51 gl. Daarnaast staan veel belangrijker betalingen aan Leeuwarders: 24 May 1763 aan E. Swalve, wegens snijwerk 82 gl. en 4 Juni 1764 nog 802.3 gl.; 28 May 1763 aan D. Emdervelt, wegens 't snijen van een lijst van een portebrijsée 74.18 gl., 4 Juni 1764 aan dezen wegens snijwerk 255.15 gl. en 23 Jan. 1766 nog wegens een lijst voor den schoorsteen 196.18.8 gl.

Deze Dirk Emdervelt komt voor in het bij uitzondering bewaarde gildeboek uit 1749 der Leeuwarder metselaars en steenhouwers. In Friesland blijken n.l. in de 17de en 18de eeuw herhaaldelijk dezelfde meesters tegelijk steen- en beeldhouwer en vervaardiger van houtsnijwerk, zooals b.v. ook Pyter Nauta en G. van Haaven.

7) In de Afbeelding van de Kaamer en 't parade-bed waarop het lijk van H.K.H. Anna enz. gedurende verscheide dagen in de maand

bouwmeesters van het deftige huis Groote kerkplein 2 te Dordrecht of van het arsenaal te Geertruidenberg. In het bovenstaande is slechts de aandacht gevestigd op eenige prominente figuren, die met eere de stadhouderlijke of Haagsche, op Frankrijk afgestemde lijn in onze toenmalige architectuur vertegenwoordigden. Wij ondernamen deze eerste poging mede in de hoop, dat zij anderen zou stimuleeren in dezen nog meerdere gegevens aan het licht te brengen.

February 1759 tentoon is gesteld geweest, verschenen bij Pierre Gosse Jr. boekverkooper van Z.D.H. den Heere Erf-Stadhouder leest men „alles onder opsigt en directie van den Heere De Lage, luitenant-collonel en intendant der gebouwen van Z.D.H. nauwkeuriglijk nageteekent door den Heere De Swart, architect van het Hof en in het koper gebracht door den Heer S. Fokke. Op drie der vier prenten staat De Swart delin.

8) Vgl M. D. Ozinga, Daniël Marot, blz 176/8.

9) Register van Appointementen 1752—1764, fol. 169, Alg. Rijksarchief Den Haag. Hiermede kloppen ook de mededeelingen over het oude hof van Assendelft bij De Fonseca, La Haye par un habitant, I, p. 238: „Il parait que ce fut en 1754 que le vieux bâtiment fut rebâti à la moderne; on prétend que le roi d'Espagne donna l'énorme somme de huit cent mille florins pour en renouveler la façade et y faire les changements etc.

10) Een exemplaar van den catalogus is mij ondanks alle gedane moeite nog niet in handen gekomen. De op de veiling betrekking hebbende advertentie in de 's-Gravenhaegse Maendagse Courant van 22 Nov. 1773 luidt als volgt:

F. Staatman, boekhandelaar in 's-Hage, zal ten zijnen Huyze op de Kalvermarkt op aanstaende Maendag den 29 November 1773, en drie volgende dagen, verkopen: Eene keurlijke bibliotheek, in meest alle taelen en faculteyten, voornamentlijk in de bouw- en teekenkunst, waeronder veele kostbaere werken; alsmeede eene aanzienlijke verzameling van teekeningen, prenten, mathematische werktuigen, en verdere rariteyten, nagelaeten door wijlen den heer F. de Swart, architect van Zijn Hoogheyt, den Heere Prins-Stadhouder. Diend tot narigt, dat meest alle de teekeningen door dien vetmaerden kunstenaar zelfs zijn vervaerdigt, en dat bij de rariteyten zig nog bevind een extra zeer volmaekte draeybank, met menigte daertoe nodige en behoorende werktuigen, 't ijzerwerk meest Engelsch, alsmeede zijn bekwaem draey hout. Alles is op Vrijdag en Saturdag den 26 en 27 deeser te zien. De catalogus is alomme te bekomen, mits betaalende 2 stuivers voor de armen.

11) De aloude metselwerken vergeleken tegen de hedendaagsche door Corn. Joh. Krayenhoff, cap. lt. en ord. ing., beoordeeld en wederlegd door Cornelis Redelijkheid, 1775, blz. 75..... „Met welk eene nauwkeurigheid, en bijzondere moeiten moet de Naamsche of Graauwe kalk, volgens de voorschriften van derzelve Voorstanders, niet al gemengd, behouwd, en vermetzelt worden? Men zie de Memorie en Attestatie van de Heer P. de Swart, Architect van Zijne Hoogheid den Heere Prince Erfstadhouder, in dato 1764” (Dr E. H. ter Kuile was zoo vriendelijk mij hierop opmerkzaam te maken). De schrijver zou identiek kunnen zijn met den Cornelis Redelijkheid, die omstreeks 1761 controleur der Graaffelijkheidswerken in Den Haag was geworden, doch in wiens plaats reeds in April 1763 Govert van der Linden blijkt te zijn getreden. (Vgl. Gemengd Register 1758—'88, fol. 74 vso en 94 vso, Nass. Domeinen, Alg. Rijksarch. en Ozinga, Daniël Marot, blz 177.)

12) In de minuut-appointementen komt geen desbetreffend request voor, wat blijkbaar bij een zoo hooggeplaatsten aanvrager niet noodig was. Wij missen daardoor de overgelegde en in copie aan den controleur Van der Linden ter hand gestelde teekening, die de terreinsituatie nog zou kunnen verduidelijken.

13) Transportregister 1761—1770, Nr 1006, Gemeente-archief Den Haag.

14) De storende verandering van bijna alle benedenvensters in deuren heeft gedurende de tweede helft der 19de eeuw en ten deele zelfs na 1912 plaats gevonden; aanvankelijk was in dezen ten behoeve van de inrichting tot schouwburg veel bescheidener te werk gegaan (Vgl de afb. uit 1844 bij Joh. W. A. Naber, Carolina van Oranje, Vorstin van Nassau-Weilburg, Haarlem 1910, tegenover blz 40).

15) Blijkens den verkoop door den vorst van Nassau-Saarbrücken — zooals Frederik Willem, evenals zijn vader in Nederlandsche stukken meestal werd betiteld — van het bezit aan het Voorhout buiten het eigenlijke paleis op 16 Juni 1789 (transportregister 1781—90, nr 1892).

16) Ze moeten toen in gebruik zijn geweest bij de Landsdrukkerij (vriendelijke mededeeling van conservator W. N. Arntzenius, aan wien ik ook eenige andere topografische inlichtingen dank). Het aardige oude koetshuis achter Korte Voorhout 5 is wellicht een overblijfsel.

17) Vgl Joh. Naber, Carolina van Oranje, blz. 57 e.v.

Bij acte van 6 Aug. 1750 was Sr De Lage Lt.-Colonel tot intendant der stadhouderlijke gebouwen en tuinen benoemd (Gem. Reg. Nass. Domeinen 1734—58, fol. 232). Naar wij zagen was hij 21 April 1753 weer van deze opdracht ontlast (Oudhk. Jaarboek 1936, blz. 129). Daarmede eindigde schijnbaar De Lage's taak aan het Hof, al werd hij op de hiervoor genoemde prenten van de lijkstatie der Gouvernante nog met Intendant betiteld.

Volgens resolutie van den Raad van State in 1763 werd de „extra ord. capiteyn-ingenieur Lt. Collonel De Lage capiteyn der compagnie mineurs en sappeurs onder den kolonel van Breda.

De Lage's werkzaamheid voor den Vorst van Nassau-Weilburg bij den bouw van diens Haagsch paleis is geen alleenstaand feit. Op 7 Nov. 1764 kreeg Johann Friedrich Sckell zijn — later mede op voorspraak van overste De Lage weer ingetrokken — ontslag als Nassau-Weilburgsch „Bau-Inspektor und Lustgärtner“, omdat hij zich niet in allen deele gehouden had aan de tekening van Mr De Lage bij den bouw der nieuwe steenen brug over de Lahn (Abt. 150 XXIIa 11 Preuss. Staatsarchiv Wiesbaden).

Voorzitter van den regeeringsraad in Weilburg bij Sckell's verhoor over deze kwestie op 25 Sept. 1764 was De la Pottrie, blijkbaar dezelfde als de hier genoemde.

18) J. de Graef ontving als beeldhouwer van Juni 1767 tot Oct. 1768 f 1410; de eenige gespecificeerde betaling is op 16 Nov. 1767 die van f 485.5 voor 4 consoles, klaarblijkelijk van de balcons der avant-corps. Tot Mei 1770 werd hem nog 811.10 gulden betaald. De Grave (dezelfde?) ontving voorts op 6 Oct. 1767 voor Juni, Juli en Aug. van dat jaar 93.15 gl. Aan Usener en Roch werd nu eens afzonderlijk en dan weer tezamen in 1767 en 1768 f 1747.10 betaald, en in het voorjaar van 1769 nog f 830; alleen een post van 30 Sept. 1767 ad 80 gl. staat geëxpliceerd als „dem Usener Taglohn pro Jan. Febr. Mart, April ad 1 f. des Tags“.

De afdeling „Bildhauers“ vangt aan met een post van 126 gulden voor „dem Cressant“ op 9 Juli 1767; wellicht ging het hierbij om modellen, evenals bij de Delftsche Poort. De „Bildhauer Berkman in Holz“ ontving ten slotte op 23 Mei 1771 wegens een rekening van 1767—Sept. 1769 f 336.

19) De eenige posten voor een schilder zijn intusschen, 31 Dec. 1767: „dem Mahler Xavery auf Rechn. 105“ en 13 Juli 1768 „demselben per saldo an Van Dam 225 gl.“.

20) Dit beteekent natuurlijk een ietwat slordige wijze van uitdrukking. Zoowel op de schets van De Swart (afb. 4) als op het gebrekkige prentje met onderschrift „Volhouden vleugel van het Huis van den Prins van Nassau-Weilburg“ staan tropheeen op de balustrade-stukken, die bij de frontons der avant-corps aansluiten, doch vazen op de pijlertjes der doorlopende balustrade van het middengedeelte van het gebouw.

21) Blijkens een, „Bordereau des lampes et lanternes expédiées pour la Haye“, gequitanceerd 25 Jan. 1769 te Parijs door Bourgeois de Chateaublanc. De zes „lanternes à reverbère avec leurs lampes et autres accessoires toutes à 3 faces“ kostten 432, de twee „lanternes à 4 faces“ 168 £, waarbij aan bijbehorende benodigdheden 296 £ kwam en aan kosten der twee speciale kisten, hun transport en rechten 141.16.9 £. De zending was via Duinkerken en Zierikzee gericht aan M. C. Pantekoek maître maçon à La Haye.

22) Joh. van Gorkum ontving voor het werk in den stal 493 gl. Voor hun werk op de derde (tweede, de benedenverdieping niet meegerekend) verdieping van het paleis kregen van Gorkum en Beretta elk 250 en voorts resp. 190 en 57 gl., voor dat op de andere verdiepingen onderscheidenlijk 381 en 329 gl.

23) De bundel nr 2718a Heft III vangt aan met de vermelding: Bâtimens à La Haie. Decorationen der Zimmer des neuen Hauses im Haag en Risse von besagtem Gebäude aufgerollet auf 2 Rollen in den letzten Schrank zu finden. Bau-Kasse-Rechnungen de annis 1767—1771 befinden sich zusammengebunden in dem Schrank von der Kabinets-Registratur. Helaas zijn deze documenten thans niet meer in Wiesbaden aanwezig, terwijl ook nasporingen in Luxemburg zelf tot dusverre zonder resultaat bleven.

24) „Van stadstimmerman-metselaar tot directeur van gemeentewerken“ in Rotterdamsch Jaarboekje, 1922, blz 99 e.v. Vgl ook Oudheidkundig Jaarboek, 1937, blz 63.

25) Register van alle de plans enz. van de nieuw gebouwde Delftsche poort te Rotterdam, 1772, met notitie: alle deze teekeningen zijn door den Edele Achtbare Heer Cornelis van Stolk, Raad in de Vroedschap deser stad aan de fabricage ten geschenke gegeven.

Voor de bereidwillige medewerking en hulp bij het onderzoek der Rotterdamsche archivalia ben ik aan den gemeentearchivaris Mr H. C. Hazewinkel en zijn staf veel dank verschuldigd.

26) Vgl Bijlage IV. De kwitanties van Cressant en Berkman zijn 's-Hage 28 April 1767 en 7 Sept. 1767 gedateerd.

27) In het archief van den heer A. van Stolk Czn. te Rotterdam bleef, behalve de nagenoemde teekeningen, de verklaring bewaard bij een zelve verdwenen „Kaart en grontteekening tot het make en stelle van een nieuwe poort ten eynde niet alleen aan het gesicht in de stadt, en buiten aan de Schie, en aen beide zijden te voldoen, maar ook het gebruik en berijde van de beide straatwege langs de Schie leggende, even makkelijk te maken“. Hierop waren ook aangegeven „de gront en bruggens, en oude poort, zoo die nu staan, alles volgens de kaart daarvan aan mijn gegeven“.

28) Het Rotterdamsche gemeente-archief bezit twee geaquareleerde teekeningen, waarop een weinig karakteristieke poort resp. zonder en met lage verdieping in dezen stand wordt voorgesteld, die waarschijnlijk identiek zijn met de door Van Swijndregt overgelegde teekeningen.

29) Uit de resolutiën van den Raad van State blijkt het volgende. In 1759 was op voorstel van den hertog van Brunswijk J. Pierling bevorderd tot kapt.-ing. en de cadet C. J. van de Graef(f) tot extra-ord. ingenieur. In 1761 werd Van de Graaf luit.-ing., en in 1762 werd „het request om aggregatie der aanstelling van Ir Pierlinck tot controlleur-generaal der fortificatiën van Holland geaccordeert“. Rauws, die in 1764 luit.-ing. was geworden, blijkt in 1766 gemitteerd. Hij was namelijk de adjunct geworden, speciaal belast met de circulatie der wateren, van den directeur-generaal van stadswerken en gebouwen te Amsterdam, den gewezen lt.-ing. G. F. Meybaum, wien hij in 1768 opvolgde (Mr W. F. H. Oldewelt in Alg. Hbld. 17 April 1935 Av.).

30) Kort berigt en verklaring der twee nevengeaende teekeningen of conceptschetsen van een nieuwe Delftsche Poort met zijn daaraan verknogte werken. Uit liefde tot de bouwkunde, en uitspanning in hunne ledige uren ontworpen, en in 't koper doen brengen, door Pieter Hammevel en Gerrit Verrijst.

31) Eenig ongenoegen blijkt misschien ook uit het feit, dat eerst in de tresoriersrekening van 1773 betalingen ad resp. 717.4 en 979.12 aan J. Pierlinck en C. J. van de Graaf voorkomen.

32) Over Anth. Hattinga, en zijn broeder David Willem, beide genie-officieren en vooral bekend als kaartenteekenaars, zie men de uitvoerige mededeelingen bij Kramm, Aanhangel. Voor ons doel is vooral zijn momenteel niet controleerbare mededeeling van belang, dat bij acte van Prinses Anna dd. 27 Aug. 1753 den luitenant-ingenieur Anth. Hattinga (geb. 17 Juni 1731) vergund werd zich naar Frankrijk te begeven „om te studeeren in de Mathesis en de Genie”. Ook militaire architecten zouden aldus zelfstandig tot het ontwerpen van Fransch-getinte bouwwerken gekomen kunnen zijn. In 1757 was Anth. Hattinga in alle geval weer terug, blijkens een verzoek tot betaling van zijn tractement aan den Raad van State.

33) Deze werd ingenomen door een goed belichte en aangenaam werkende zaal, die een eenvoudigen, vrij zuiveren Lodewijk XVI-schoorsteen bevatte (afb. 12), de eenige in zijn soort, welke wij van De Swart kenden. Helaas is deze schoorsteen voor eenige jaren in een onbewaakt oogenblik uitgebroken, bij de inrichting dezer ruimte tot tentoonstellingszaal voor schilderijen.

Bij den in gang zijnden herbouw der poort is de inwendige indeeling en daarmede ook de bedoelde zaal sterk gewijzigd.

34) Fr. D. O. Obreen, Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis, 4e deel, blz 304 e.v.

35) Aldus F. A. J. Vermeulen, Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, dl III, blz 436/8.

36) Vroeger is Faulte ten onrechte voor een Oostenrijker aangezien en heeft men zonder grond Oostenrijkschen invloed aangenomen op dit paleis, dat duidelijk een eenigszins provinciaal werk is uit de school van het Fransche Klassicisme. Behalve de uit Brugge afkomstige Faulte kwamen er, in ondergeschikte rol, nog drie Fransche bouwmeesters bij te pas: l'Aisné, Jadot en Guimard. Zie de studie van Simone Ansiaux: Faulte, architecte de Charles de Lorraine, in Bull. de la Soc. royale d'archéologie de Bruxelles, 1935, p. 135 en het speciale artikel over dit paleis van dezelfde schrijfster, thans Mme de Saegher-Ansiaux in een der eerstvolgende nummers van hetzelfde tijdschrift; alsook haar opstel „Notes sur les stuccateurs de Charles de Lorraine” in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, 1939, p. 289 ss.

37) De meeste hier genoemde persoonlijke bijzonderheden zijn ontleend aan Abt. 150 XXla 11 Baumeister Gunckel 1764—'76 in het Preuss. Staatsarchiv te Wiesbaden, waarop Studienrat Aug. Schnell aldaar zoo vriendelijk was mij opmerkzaam te maken. De gegevens over Gunckel's werkzaamheid te Weilburg zijn meest geput uit Abt. 151 Nr 839, Heft III—X.

B i j l a g e I

Brief van den metselaar Carel Pantekoek aan den hofraad Reusch

Wel Edele Gestrenge Heere.

In hoope dat deese de Hoogvorstelijke famielje beneevens U.W.E. Gestr. in eene gewenste welstand mooge aantrefte hebbe ik verder de Eere U.W.E. Gestr. bij deese te communiëren, dat ik ingevolgen U.W.E. Gestr. seer geeerde orders, vervat in eene misieve van den 27 July 1773 de vercooping van de teekeninge van wijle de Heer De Swart ingewagt hebbe en deselve op gepasseerde Vrijdagh den 24 November alle geeksamineerd, die in de catalogus op drie onderschijde nummers geplaast waren, sijnde in getal seeven en vijftig, alle tot het werk van Dl. H.H. gehorende, en waaronder verscheijden die wij niet conde missen, dogh sommige hadden wij niet nodig. Waarom ik dan ook voorneemens was, alleen die te laate coopen door een commissionair, waarop sij geen nadenke konde hebben, alsof hij die voor sijn Dl. H.H. cogt, en hebbe daarom selfs niet

38) Jaarboek Die Haghe, 1935, blz 118/9.

39) Vgl Oudheidkundig Jaarboek, 1936, blz 129/30.

40) Vgl. Oudheidkundig Jaarboek, 1936, blz. 138.

41) Zie ook voor het volgende, A. Ising, Het Binnenhof: het stadhoudelijk kwartier blz 19—20 en: de nieuwe vleugel van het stadhoudelijk kwartier.

42) Vgl P. C. Molhuysen, Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, 6e deel, Rijks Gesch. Publ. dl 53.

43) David v. Westenhout werd 11 Juni 1719 in Den Briel gedoopt als zoon van Johannes v. W. en Elsje Davids. Hij huwde 22 Maart 1744 met Catharina van der Wal uit Rotterdam. In de magistraatsresolutie van 26 Jan. 1754 wordt David v. W. mr timmerman genoemd. Bij Vroedschapsresolutie van 8 Juni 1776 is hij als opvolger van Johannes Sandifort benoemd tot stadsfabrycq en opziender van de gebouwen, havenwerken en taxateur van de melioratiën binnen de stad Brielle.

44) De naast het stadhuis staande bescheiden burgerwacht is in den modernen tijd op eenigszins storende wijze verhoogd en verbouwd tot concierge-woning; moeilijk uit te maken is, of de attiek op de oorspronkelijk eenige bovenverdieping ooit is aangebracht.

Het museum bevat verder een teekening van een Lodewijk XIV-schoorsteen, waarop staat J. v. Westenhout, wellicht een jeugdwerk.

45) Blijkens de bewaarde onderteekende bestekken werd echter aannemer van het steenhouwerswerk Hendrik van der Koog, die mr steenhouwer te Dordrecht was. De beide overige aannemers, de mr timmerman Corn. Ploosten en de mr metselaar Cornelis van der Linden waren Briellenaars.

46) A.w., de nieuwe vleugel van het stadhoudelijk kwartier, blz 4.

47) De resoluties van den Raad van State, die opheldering zouden kunnen geven, zijn door de in het Alg. Rijksarchief getroffen luchtbeschermingsmaatregelen vooreerst niet te raadplegen. Volgens een ouden inventaris in het genie-archief ter plaatse zou het gebouw in 1789 opgericht zijn; hierboven bleek er in 1790 (nog) aan gewerkt te worden.

48) Vgl. Het Huis der van Brienens als hoofdkantoor van De Groot-Noordhollandsche van 1845 (eigen uitgave, 1936).

49) De oude teekeningen van het huis kwamen bij de laatste eigendomsoverdracht aan den heer E. van Houten te Amsterdam, aan wiens welwillendheid de mogelijkheid tot hun bestudeering en reproductie der gevelteekening te danken is.

50) Afb. in Sprokkelingen in Nederland, Kerken en Godshuizen in Amsterdam, blz 61.

op de vercooping geweest om geen suspectie te geven. Dogh op de vercooping zijn sooveel liefhebbers geweest, dat men er geen exempel van weet, en vooral doe de teekeningen van Sijn H.H. soude worde verkogt, wierd er door verscheijde Heere versogt, dat niet elk nummer apart soude worde verkogt, maar dat alle de teekeninge van het Hottel van Sijn H.H. sijnde seeven en vijftig in getal ineens bij malkander mogte werden verkogt. Dit heeft ocasie gegeeven, dat mijn commissionair deselve of geheel moest laate of alle coopen. Welk laaste hij dan gedaan heeft, vermits er veele onder zijn die wij absolut nodig hadden. En schoon mijn commissionair maar met eene gulde heeft gebooden, soo waaren er diese absolut wilde hebbe en met twintig gulde tegelijk booden, en soo opgejaagd tot tweehondert en negen en vijftig gulden, wanneer mijn commissionair er almede eene gulden oplag. Waarop hij dus cooper is gebleeven voor tweehondert en sestig gulden en voor het opgeld noch f 8.2.8, dus tesaam f 268.2.8 ingevolge de neevensgaande quitantie, die ik ten eerste hebbe betaalt en de eere hebbe U.W.Ed.Gstr. toe te sende, volgens de orders van den Heer

Barron Threbra, met verzoek of U.W.E.Gstr. deselve gelieft te assegneeren op de heer Dusanzet, om het verschoote geld door mij daar mede te kunnen ontfangen. Ik hebbe alle de teekeninge aan mijn hujs en sal deselve bewaren, of soo het U.W.Gstr. gelieft, aan de Heer Barron Threbra besorgen. Waarmede hoope aan U.W.E.Gstr. orders voldaan te hebben, soo hebbe ik de eere, na hartelijke beede, dat deese de Hoogvorstelijke Famielje beneevens U.W.E. Gstr. in eene gewenste toestand mooge aantrefte, en mij in U.W.E. Gstr. hooge gunste en vriendschap te mooge aanbeveelen, met de hoogste agting te teekenen en het diepste respect

Wel Edele Gestrenge Heere

UWEGstr. ootmoedige en alsins dienstvaardige
dienaar Carel Pantekoek

's-Hage den 3 Desember 1773.

Bijlage II

Etat des meubles qu'il faudra pour meubler la salle de Compagnie.

Une tapisserie des Gobbelins de basse lisse, composée de cinq pièces égales de chacune deux aunes trois quarts et quatre pouces de France de hauteur, sur deux aunes trois quarts de largeur, sans bordures, le sujettes amours des dieux d'après les cartons de Boucher, deux pièces reçoivent le jour de droit a gauche, deux de gauche a droit et la cinquième le jour en face.

Deux canapés et dixhuit fauteuils en petit pointe avec l'écran, le tout en fleurs.

Les bois pour monter les canapés et les fauteuils, d'un bon goût et dorés en plein.

Un feu de bronze doré.

Cinq paires de beaux bras de bronze doré a trois bougies.

Du damas vert pomme ou nacara (nacré) fin pour les rideaux de trois fenestres et les coussins des banquettes.

Bijlage III

Memorie van Pieter de Swart inzake de plaatsing van de nieuwe Delftsche Poort.

Memorie geformeert ter elucidatie voor de plaatsing van de nieuwe geprojecteerde Delfse poort der stad Rotterdam waarin kortelijck de hooftpointen werden aangetoont die den ondergeteekende architect hebben gedetermineert de poort volgens zijn eerst gemaakt project te plaatsen, als: Eerstelijck dat het convenabel is, dat een landpoort aboutisseerd op de rooyaalste en meest gefrequeenteert werdende rijweg, om reden dat men dan sonder embarras regt de poort in- en uitrijdt, en dat deselve zig als een landpoort van buijten op het avantagieuze annonceert.

Ten tweede is deese poort soodanig geplaatst, dat terwijl de nieuwe sluijs onder de brug gebouwt word, de oude tot dienst der schipvaart vrij blijft.

Ten derde om sooveel mogelijk op desen bizarren hoek een spatieuus voorpleijn van binnen te formeren, waardoor alle de noodige aisances worden geprocureert, die tot gemak van alle in- en uitkomende rijtuigen bij extra-ordinaire tijden en dagen vereijst werden.

Ten vierden om na de bovengemelde noodwendige avantages geprocureert te hebben, gemelde poort op de minst kostbaarste wijze te kunnen bouwen.

En aangezien thans eenige bedenkelijkheid op het empla-

cement der gesejde poort valt, namentlijk dat de façade van de poort aan de binnezijde niet soo avantagieuus soude kunnen gesien werden, dan dat deselve regt tegenover de Delfse vaart wierd geplaatst.

Ten tweede dat als dan deselve ook midden over de Schie soude komen te staan. Ten welken eijnde den ondergeteekende het hiernevensgaande plan met alle attentie, en op het alleravantagieuze heeft vervaardert, opdat daardoor tot een finaal besluyt voor desselvs plaatsing soude konnen werden geconcludeert. Ofschoon den ondergeteekende bij het formeren van het eerste project reets differente reijzen sijne gedagten hadde laten gaan, om daar de twee nu gevraagd werdende laatstgemelde voordeelen te konnen vereenigen, dog de volgende voor hem toeschijnende persuasive redens hebben hem als doen, gelijk nu, gedetermineert tot het eerste project te weten:

Ten eersten dat een landpoort bij de kundigste en meest gerenommeerde architecten sijns wetens nooit geplaatst is geworden, uitwendig front makende op een canaal, dewijle dit tegen sijne natuurlijke eigenschap is, waardoor men de land en waterpoorten en haar constructies van elkander distinguert.

Ten tweeden dat door de grootste ruymte van het binnenvoorpleyn niet alleen verloren, maar ook de gracieuze binnedegagering deser poort seer vermindert wordt.

Ten derde, dat de daar op schietende binnenkaay en stadsringmuur niet geschikt sijn om een soo gemakelijck en welgeformeerd binnenvoorpleyn te konnen maken, en het buyten het geapprobeert gebruyk is, dat men poorten op den hoek van een stadsmuur plaatst.

Ten vierde dat de navigatie onder door de brug of sluis van de oude poort niet alleen sou belemmert, maar voor eenige tijd soude dienen te werden geïnterrumpeert.

Waar bij nogh komt, dat sonder het buyten voorpleyn in het tweede project geformeerd, nooyt geen gemakelijke inkomst voor de rijtuigen kan geprocureert werden. Welck voorpleijn met sijne verdere noodzakelijcke arrangementen, niet soude konnen gemaakt werden dan met een meerdere kosten van vijftien of sestien duysent guldens.

Uyt welke redenen den ondergeteekende onder correctie vermeend, dat desselvs eerste project, om het hierboven aangehaalde, preferabel is en blijft aan het tweede, dogh soumitteerd sigh aan de Hoogwijse Decissie van UwED. Grootagtbare

P. de Swart

's-Hage den 26 Junij 1765

Bijlage IV

Declaratie van Pieter de Swart wegens de nieuwe Delftsche Poort te Rotterdam 1).

Declaratie van vacatien, gemaakte projecten, nette teekeningen en verschotten gedaan op order van H.Ed. Gr. Agtb. de H. Burg. en Raaden der Stadt Rotterdam ten behoeve van de nieuw te maken Delfse Poort der bovengemelde stad door den architect de Swart.

1) Deze declaratie kan niet alle betalingen van de stad Rotterdam aan De Swart omvatten, en zeker niet daggelden, reiskosten enz. na 5 Dec. 1768, daar hij blijkens de tesoriersrekeningen de volgende bedragen ontving: 3757.18.12 gl. in 1768; 1031 gl. in 1769; 541 gl. in 1770; 509 en 364 gl. in 1771 en ten slotte nog 329 gl. in 1772.

1764 Juny begonnen.

Begonnen met een project of plan tot het reguleeren van het emplacement van de Nieuwe Delfse poort . . . . . f 60-0-0
 Gemaakt twee differente ordonnantien, te weeten twee voorfaçades en een zijfaçade, alsmede twee plattegronden voor de nieuw te bouwen poort komt voor beyde . . . . . „ 150-0-0
 De goetgekeurde schets in het groot seer uytvoerig en accuraat geteekent, en daarvan gemaakt drie façades als twee van de buyten- en binnenkant en een op de zijde, benevens drie gedetailleerde plattegronden, als een van de heygront, een van de verdieping gelijkgronds en een van de bovenzaal komt voor alle deze „ 500-0-0
 Geteekent op een dubbelde voetmaet of schael, alle de nodige developementen, soo van de opstanden als plattegronden, bestaande in alle de besondere gedetailleerde plans voor de steenhouwerij, soo van het onderplint, naakten der muuren, architraven, frisen en lijstwerk, bovenplinten en verdere alsmede alle de noodige doorsnijdingen van colommen, pilasters, lijsten en muurwerken, alles seer accuraat met alle de bepaalde diktens en hoogten der hartsteen, en alle hetselve met cijfers gecolleerd, alsmede twee halve teekeningen van een der voorfaçades komt voor alles . . . . . „ 400-0-0
 Voor het formeren opstellen en copieeren van het steenhouders bestek . . . . . „ 80-0-0

f1190-0-0

Voor het formeren en calculeren van differente begrotingen . . . . . f 50-0-0
 Tot het doen executeren van een model, op de grootte van de dubbelde voetmaet of schaal geformeerd, de noodige gedetailleerde teekeningen voor de voor-, agter- en zijfaçades, benevens twee doorgesnede teekeningen van het geheele gebouw, te weten, een in de breedte en een in de diepte of doorpassage, dewelke mede gedient tot het opstellen in natuurlijke grootte van alle de maten overgebracht op houten schutten alhier in Den Hage daartoe vervaardigt . . . „ 300-0-0
 Voor de continueele opsigt en directie van den modellist en beeldhouwers en voor het verder maken van uytgetrocken schetsen en teekeningen van de embellissementen voor deselve . . . „ 200-0-0
 Voor het opsigt, corrigeeren van het getraceerde door de timmerlieden in zijn wesentlijke grootte op de houten schutten soo van de plattegronden als de drie façades . . . . . „ 150-0-0
 Gemaakt een nieuw project voor het plaatsn van de Nieuwe Poort over het Canaal en in 't net geteekent met een copen . . . . . „ 60-0-0
 Voor alle de verschotten van reysonkosten volgens notitie . . . . . „ 172-8-0
 Voor 45 dagen salaris à 6 gl. per dag . . . „ 270-0-0

f2392-8-0

Particuliere gedane verschotten

Voor het maken van een model seer net en exact geexecuteerd betaald aan den schrijnwerker Tileman . . . . . f 328-0-0
 Voor packisten om de stukken van het model over te senden, een houten kast en tafel met het sluytwerk en een apart model van een hoek van het soubasement voor de steenhouders, volgens quitantie . . . . . „ 29-0-0
 Aan den beeldhouwer Cressant, voor het modelleeren van de groote emblema en van het stadswapen, met nogh twee kleyne basrelieuen boven de kleyne deuren volgens quitantie . . . . . „ 61-0-0
 Aan den beelthouwer Berkman voor het modelleeren van vier tropheën, twee slotstukken boven de groote bogen en verdere ornamenten, volgens quitantie . . . . . „ 50-0-0

f 468-0-0

Voor een portefeulle voor de teekeningen volgens notitie . . . . . f 8-0-0
 Voor het na de schuyt brengen van het model alsmede voor porten van brieven volgens notitie „ 7-2-0
 Voor de ordonnantie, teekeningen en directie van het decoreren van de krijgssaal in de Stadsdoelen ter occasie van de receptie van Zijn Doorlugte Hoogheyt den Heer Prince Erfstadhouder, komt met de reysonkosten en vacatien „ 150-0-0

f627-12-0

Somme f3020-0-0

Bijlage V

Memorie relatief het geformeerde project tot een nieuwe façade voor het stadhuijs en burger-wagt te Brielle.

Men moet het voors. project niet anders dan als een eerste ontwerp en voorloopige schets considereeren. Eene locale inspectie zal er nodig weezen om te decideeren, of men zich aan dit ontwerp zal kunnen houden, dan of hetzelfde eenige verandering zal moeten ondergaan. Welke verandering tog zekerlijk altijd zal moeten plaats hebben omtrent de proportien van sommige deelen, zo als bijvoorbeeld de poort voor de galerije van de burgerwagt iets minder hoogte zal moeten hebben, als in de schets gefigureert is. Andere deelen zijn maar even aangetoond, welke bij de nadere uitwerking eerst haar volkomen figuur zullen erlangen; zo als onder ander het slotstuk van de peuij of ingang van het stadhuijs, 't welk tot het stadswapen gebesigt wordende, met het bijschrift en support zoude moeten verciert worden. Ten ware men verkoos dit wapen van koper te doen maken in het middelste der balconhekken of balustrades, welke in alle de drie balconkozijnen maar zijn aangestipt; dan welke in allen gevalle fraaij in koper gewerkt moeten worden.

De friesen boven deze drie gemelde kozijnen kan men doen behakken met à la grecque of andere ornamenten, zo als men er in de schets twee van dezelve heeft afgebeeld, of men kan die zo als zich het middelste verdoend vlak laten, om daarop gepaste bijschriften te doen graveeren;

dan welke wegens de hoogte en weinige ruimte ieder maar uit eene regel zouden moeten bestaan.

Indien het gebouw meerder breedte besloeg, zoude men de hoeken met pilasters kunnen voorzien, om op dezelve trophéesgewijze de wapens der Heeren Regenten te doen houwen; dan wegens de weinige breedte, en dat men niet minder dan drie ligten in de façade mag plaatsen, moet men hiervan afzien.

In het frontispice kan men gepaste figuren geschikt naar den aart en gebruik van het gebouw afbeelden; ten ware men verkoos zo als somtijds geprafereert word, het stads-wapen (in plaats van in het slotstuk, balconhek, of in 't raam boven de deur of ingang) met eenig bijwerk daarin te plaatsen.

De toren zal mogelijk iets zwaarder, of een weinig minder hoog moeten vallen als in de schets gezien word; behalven de klok om te luyden, welke daarin komt te hangen, heeft men ook een horlogie gefigureert. Wegens de nabijheid van het uurwerk op de Grootkerkstoren zal dit mogelijk min noodzakelijk geoordeelt worden. Eene goede zonnwijzer zoude dan daar niet kwalijk geplaatst zijn, welke in de nisch van het piédestal zoude moeten vallen.

Men heeft deze geheele façade geprojecteerd van Bremer

hardsteen, op een blauuwe Eschosijnse steenen voet- of plintstuk. De poort voor de burgerwagt geheel van blauuwe steen, om te beter te voldoen aan de elegantie, welke in het eene, en het rustique, dat zich in het andere gebouw behoort te distingueeren.

Het atticque of plint boven de burgerwagt heeft men met een guirlande gedecoreert, om die façaden ook eenigszints te releveeren. Men zoude daar anders ook wel eenvoudig op kunnen stellen: *B u r g e r - w a g t*.

Onder de poort van gemelde wagt, waar men een galerije van... voeten maaken zoude, vertoonen zich de deuren van het brantspuijthuijsje, en van de gang naar de trap tot de meergemelde wagt, welke dan op de eerste verdieping zoude kunnen geplaatst worden.

De zijdgevel van het stadhuijs tot aan de uitstekende traptoren in de Koopmansstraat zal ook eenige verandering moeten ondergaan, dog slechts van gebakken steenen, en nieuwe cozijnen, mitsgaders verhooging van dezelve muur, om te beter aan het gezigt, en de constructie van het dak te voldoen.

's-Hage, 13 Januarij 1791

J. v. Westenhout

MONUMENTEN IN NEDERLAND

Rijkssubsidies voor monumenten in 1940

Amsterdam, Oude Kerk	4.000	Middelburg, Abdijtoren	20.500
Amsterdam, Nieuwe Kerk	4.000	Nederhorst den Berg, N. H. Kerk (vervallen)	3.790
Amsterdam, Oudeschans 39	2.480	Nijkerk, Langestraat 33	6.340
Breda, Groote Kerk	27.000	Oost-Vlieland, Armenhuis.	6.900
Culemborg, Binnenpoort	5.750	Opheusden, Toren	4.000
Delft, Nieuwekerkstoren	14.000	Oud-Beijerland, Raadhuis.	7.200
Doesburg, stadhuis	10.000	Pijnacker, Toren	5.500
Doesburg, N. H. Kerk	11.250	Rhenen, Cunerakerk	7.340
Doornenburg, Kasteel	10.000	Rhoon, N. H. Kerk.	7.500
Eygelshoven, R. K. Kerk	7.400	De Rijp, N. H. Kerk	3.000
Franeker, N. H. Kerk	28.000	Schildwolde, Toren.	5.500
Giesen-Oudekerk, Toren	5.000	Sneek, Waterpoort	8.160
Gorinchem, Toren	24.000	Spaarndam, N. H. Kerk en toren	3.440
Gouda, Janskerk	8.000	Tiel, Maartenskerk	4.800
Groningen, Orgel Martinikerk	6.204	Tricht, Toren.	4.000
Groot-Ammers, Toren.	5.000	Venlo, Minderbroederskerk	8.000
Haarlem, Bavokerk	2.500	Vianen, N. H. Kerk	5.000
Haarlem, Vleeschhal	5.000	Waalre, Voorm R. K. Kerk en toren	3.050
Hantumhuizen, N. H. Kerk	1.840	Wassenaar, N. H. Kerk	12.800
Hertogenbosch, St. Janskerk	20.000	Woensel, Toren.	4.500
Hertogenbosch, Refugiehuis	6.600	Wouw, R. K. Kerk en toren	5.000
Hillegersberg, N. H. Kerk.	10.000	Wychen, Kasteel (voorgebouwen)	10.000
Hillegersberg, Toren.	6.800	Zierikzee, Noordhavenpoort	10.000
Hoensbroek, Kasteel.	14.000	Zutphen, Perceel Zaadmarkt	10.000
Janum, Voorm. N. H. Kerk	3.500	Onvoorzien	9.964
Leiden, Pieterskerk	16.392		
Leiden, Marekerk	18.000		
Leiden, Annahofje	13.000		
Leiden, Gravensteen.	16.000		
Meerssen, R. K. Kerk	18.000		

Bij nota van wijziging is dit totaal van f 500.000 met f 100.000 verlaagd. Het is niet de bedoeling toegezegde subsidies te verminderen of in te trekken; gemeend wordt, dat het beloop der werkelijk uit te geven bedragen deze verlagting toelaat, in verband met den stand der betrokken

restauratiewerken en nog uitstaande bedragen van vorige begrotingen.

Ten behoeve van onderhoud en herstel der Rijksmonumenten is bij deze begrooting f 45.900 uitgetrokken. Onder de laatste categorie vallen voorgenomen werkzaamheden aan het kasteel Assumburg, de voormalige St. Quirinuskerk te Halsteren, Slot Loevestein, Ruïne van Teylingen, de Groote Kerk te Veere, den Kasteeltoren te IJsselstein, 's-Gravensteen en den St. Lievens-Monstertoren te Zierikzee. Afzonderlijk is f 2000 uitgetrokken voor den Domtoren te Utrecht.

Uit „Onvoorzien” der afgelopen dienstjaren konden, sinds de vorige opgave, bescheiden bedragen voor de volgende kleinere en (of) spoedeisende gevallen beschikbaar worden gesteld: Amsterdam, Heerengracht 366; Arnhem, Bolckstoren; Bloemendaal, Glazen N. H. Kerk; Breda, Haagdijk 74; Brielle, plafonds hotel „De Nymph”; Bunnik, Toren N. H. Kerk; Dordrecht, Voorstraat 89; Franeker, Voorstraat 19; Ewijk, Toren; Geleen, St. Janskluis; Haarlem, voorm. Janskerk; Haastrecht, Huis Kleine Haven 213; Hall, muurschilderingen N. H. Kerk; Hinde-loopen, gebouw „Irene”; Hoorn, toren Noorderkerk, huizen Kuil 32 en Breestraat-hoek Trommelstraat; Jisp, raadhuis; IJzendijke, Ravelijn; Kampen, Oudestraat 119; Leersum, N. H. Kerk (verhoogde subsidie); Leiden, Levendaal 161; Lith, N. H. Kerk; Maastricht, Athenaeum; Naarden, monnik westbeer; Noordschermer, Rechthuisje; Oorscot, Raadhuis; Oostzaan, toren N. H. Kerk; Schiedam, Molen „De drie korenbloemen”; Willemstad, Raadhuis; Zwolle, Diezerstraat 3.

De Provincies (met uitzondering van Overijssel) en zeer vele gemeenten droegen voorts in de van Rijkswege gesubsidieerde restauraties op den gebruikelijken voet bij. Slechts besloten de Provinciale Staten van Zeeland helaas, na in de zomerzitting het plan te hebben gemaakt tot instelling van een provinciaal fonds voor monumenten-restauratie, wel een nieuwe bijdrage te verlenen voor de herstelling van den Abdijtoren te Middelburg, doch de overigen aanvragen in verband met de tijdsomstandigheden aan te houden.

ADUARD. *Voormalig Klooster*. Op het uitgestrekte kloosterterrein, ten N.O. van het overgebleven als kerk dienende gebouw, is met behulp van werkeloozen onder leiding van Prof. Dr. A. E. van Giffen een ontgraving aan den gang, waarbij goede hoop mag bestaan den plattegrond der verdwenen beroemde kloosterkerk vast te leggen.

AKKRUM. *N. H. Kerk*. De vier gebrandschilderde 18e eeuwse glazen naar ontwerp van de gebroeders Gonggrijp uit Sneek, die door verwaarloozing geheel verloren dreigden te gaan, zijn naar het Friesch Museum overgebracht. Het is echter niet uitgesloten, dat in het dorp alsnog voldoende geld bijeengebracht kan worden om restauratie en opnieuw aanbrengen in het te herstellen kerkgebouw mogelijk te maken.

ALKMAAR. *Groote Kerk*. De zoo dringend noodige, omvangrijke restauratie van schip en koor staat te beginnen.

— *Remonstr. Kerk*. De gevels der voorgebouwen te weerszijden van de ingangspoort aan het Fnidsen onder-

gaan de noodige herstellingen; hun indeeling wordt gewijzigd.

— Het voorm. *Hof van Sonoy* verliest zijn bestemming van Diaconie-Oudemannen- en vrouwenhuis; een andere is nog niet gevonden.

AMEIDE. De *N. H. Kerk* zal met behoud van het oude karakter aanmerkelijk vergroot worden.

AMERSFOORT. *Havik 25*. De gepleisterde halsgevel van het smalle Vingboonstype is volgens een plan van Monumentenzorg gerestaureerd.

— *Nieuweweg 2, hoek Muurhuizen*. Tegelijk met de inwendige verbouwing tot woonhuis is het uitwendige van dit 17e eeuwse pand op kosten van den eigenaar in overleg met Monumentenzorg in beteren staat gebracht.

— *Kamp 11*. Het uiterlijk van dit 18e eeuwse huis is op gelijke wijze verbeterd.

AMSTERDAM. *Verruiming Muntplein*. Als onderdeel der werkzaamheden is de Singel ietwat ingekort, en is op aannemelijke wijze het tegen den voormaligen Regulierspoorttoren staande zuidelijk deel van het Muntgebouw vervangen door een poortgebouw met dubbelen gelijkstraatschen doorgang voor voetgangers.

— *Admiraliteitslijnbaan*. Het gebouw met fraaien gevel aan de Oostenburgergracht is door het Rijk aan „Werkspoor” verkocht ten behoeve van de uitbreiding van haar bedrijf. De maatschappij zal het voorgedeelte sparen en herstellen; het achtergedeelte was reeds wegens bouwvalligheid afgebroken.

— De verlaten *St. Catharinakerk* aan den Singel is met den grond gelijk gemaakt.

— *Eilandskerk*. De Kerkelijke Commissie (voor de gebouwen enz.) der Ned. Herv. gemeente besloot dit aantrekkelijk gelegen kerkgebouw uit 1734 wegens ernstige verzakking door een ander te vervangen, daar herstel van het bestaande gebouw technisch te bezwaarlijk en te kostbaar werd geacht.

— *Museum Amstelkring*. De bekende voormalige R. K. Schuilkerk op den hoek van O. Z. Voorburgwal en Heintje Hoeksteeg, die door gebrek aan middelen zeer in verval was geraakt, is grondig hersteld, waarmede inwendig een nieuwe ordening gepaard ging.

— *Makelaarskantoor*. Het gerestaureerde gebouw aan den N. Z. Voorburgwal is 20 Dec. 1939 op feestelijke wijze weer in gebruik genomen.

— *Heerengracht 366*. Het in het Vingboons-huis gevestigde Ned. Bijbelgenootschap kon de plafondschilderingen door Jacob de Wit in de achterzaal dank zij de medewerking van belangstellenden laten verdoeken en herstellen, wat voor hun behoud hoogst noodzakelijk was.

— *Heerengracht 507*. De restauratie van den gevel heeft haar beslag gekregen.

— *Heerengracht 664/8*. Op het terrein van deze oude patriciërshuizen moest het nieuwe kantoorgebouw van de Javasche bank verrijzen. De architect heeft zich met succes beijverd de uitwendige vormgeving te doen aansluiten bij het historische stadsbeeld en te vermijden uit de schaal daarvan te vallen, waartoe het smalle nr. 664 wel bij de bank getrokken doch wat gevel en grondvorm betreft behouden is. Niettemin blijft vooral het verlies van nr. 668 met statigen gevel in den trant van Adriaan Dortsman te betreuren.

— *O. Z. Voorburgwal 14*. De Ver. „Hendrick de Keyser” tracht van particulieren voldoende steun te verkrijgen voor restauratie van den vervallen gevel van dit haar behoorende huis, die ondanks wijzigingen een belangrijk en ter plaatse zeldzaam voorbeeld van den bouwtrant uit ongeveer 1600 vormt.

— *O. Z. Voorburgwal 20*. Dreigende slooping is afgewend door financiële steun van een belangstellende en belanglooze medewerking van een architect. Het waardevolle gedeelte, de eerste verdieping van den gevel in den geest van Hendrick de Keyser, is schoongemaakt; een passende pui is er onder en een pretentielooze top er op aangebracht.

ANLOO. *N. H. Kerk*. De nog uitstaande herstelling van het vroeg-romaansche schip en den toren is financieel geregeld, zoodat het werk binnenkort zal kunnen aanvangen.

ST. ANNAPAROCHE. *N. H. Kerk*. Op de afwerking van het interieur na is de restauratie gereed.

ARNHEM. *Bolckstoren*. De geleidelijk volbrachte herstelling van dezen waltoren, nagenoeg eenig overblijfsel der middeleeuwsche ommuring, is beëindigd.

BATMEN. *N. H. Kerk*. Op de koorgewelven te voorschijn gekomen ornamentaal schilderwerk is geconserveerd door den sindsdien overleden schilder E. Bokhorst. De bekende wandschilderingen zullen dit voorjaar hersteld worden door zijn broeder, den schilder J. Bokhorst.

BEMMEL. *Doornenburg*. Blijkens mededeeling van den secretaris der stichting tot behoud van het kasteel is de vorige maal ten onrechte bericht, dat financiële bezwaren de afwerking der restauratie vertraagden. Ter voorkoming van misverstand zij voorts aangestipt, dat de Monumentencommissie — ondanks het afwijzend standpunt van haar secretaris, toenmaals tevens nog directeur van het Rijksbureau, dat in onze mededeeling tot uiting kwam — haar goedkeuring heeft gehecht aan de gevolgde wijze van restaureren onder leiding van haar medelid, den architect H. van Heeswijk.

De verschilpunten zijn trouwens voor een deel uit den weg geruimd door het besluit om het merkwaardige en voor ons land vroege stucplafond niet te verwijderen uit de

ridderzaal, die in den oorspronkelijken staat teruggebracht is, doch te herstellen en aan te vullen. Ook omtrent het voorgebouw is overeenstemming bereikt.

DE BURG. (*Texel*). Het historische *weeshuis* is door brand geteisterd. De daarbij geredde oude schilderijen zijn vervolgens verloren gegaan bij den brand van het magazijn, waarheen deze waren overgebracht.

BOZUM. *N. H. Kerk*. De pogingen om te komen tot het herstel van dit wegens bouwvalligheid voorloopig gesloten romaansche kerkgebouw beloven succes te zullen hebben.

BUNNIK. De *toren der N. H. Kerk* is gerestaureerd. Voor eigen kosten der kerkvoogdij is daarbij de spits voorzien van een open lantaarn.

DELFT. *Oude en Nieuwe Kerk*. Ter vervanging van de voormalige catechisatiekamer cum annex in den noordbeuk der gerestaureerde Nieuwe Kerk bestond aanvankelijk het plan een aanbouw te zetten ter noordzijde van den Nieuwekerkstoren. Wegens allerlei bezwaren is in plaats daarvan een kapelachtige uitbouw opgetrokken tegen den zuidbeuk der Oude Kerk, op de plaats eener vroegere doopkapel op den zuidwesthoek.

Ter voorbereiding van de restauratie der Oude Kerk heeft een grondig onderzoek plaats gevonden. De godsdienstoefeningen worden voorloopig gehouden in den genoemden, na brand voor een aantal jaren reeds gerestaureerden zijbeuk.

— *Wijnhaven 16*. De laatgothische pui van dit aan de Ver. „Hendrick de Keyser” behoorende huis is op zorgvuldige wijze van de verflagen ontdaan. De natuursteen kwam er zoo gaaf onder te voorschijn, dat ze wel haast van den aanvang af geveerd moet zijn geweest.

DEVENTER. *Groote Overstraat 89—91*, een huis met zeldzamen, zij het dan gepleisterden 14de eeuwschen gothischen topgevel is afgebroken. Pogingen tot behoud mochten niet baten, onder meer vanwege de moeilijkheid den geveltop te handhaven bij de samentrekking van twee huizen tot een winkelpand, en het ontbreken van een financiële grondslag voor de restauratie, tengevolge van de afwijzende houding der Provincie.

DOESBURG. *Raadhuis*. De restauratie is zoo goed als gereed. Door de ontleistering en het herstel der als schoon werk behandelde muren heeft het gebouw zeer gewonnen. Op de voor- en achtertopgevels zijn de verdwenen pinakels weer aangebracht.

— *N. H. Kerk*. De herstellingswerkzaamheden, die in 1930 wegens gebrek aan middelen moesten worden stopgezet, waardoor de zuidzijde der kerk niet onder handen werd genomen, zijn thans weer opgevat.

DREMPT. De *toren der N. H. Kerk* is gerestaureerd en daarna weer overgenomen door de burgerlijke gemeente.

EDAM. *Raadhuis*. Het gemeentebestuur is voornemens het fraaie Lodewijk XIV-stucwerk te laten herstellen.

EELDE. Voormalig raadhuis. Door den bouw van een nieuw raadhuis met steun van het Werkfonds, is het oude gebouw buiten gebruik gekomen. Een passende bestemming is nog niet gevonden.

ENKHUIZEN. De *vestingwal* wordt in beteren staat gebracht.

— *Koepoort*. Het verkeer is te weerszijden om de poort heen geleid.

FRANEKER. *N. H. Kerk*. De restauratie van het sterk verzakkende gebouw verkeert in een ver gevorderd stadium van voorbereiding.

— *Voorstraat 49*, een der zoogenaamde professorenhuizen uit 1746 met door rijk beeldhouwwerk versierden halsgevel is door de gemeente aangekocht om het voor schending te bewaren. Het pand zal nu worden ingericht tot museum. Daarheen wordt dan de Oudheidkamer uit het stadhuis overgebracht, wat welkome gelegenheid biedt de inrichting van dit laatste te verbeteren.

FRIESCHELOO. *Voorm. Kerk*. Bij het voorloopig onderzoek door Prof. Dr. A. E. van Giffen is reeds gebleken, dat in den geheimzinnigen heuvel op de plaats der vroegere kerk niet de grondslagen van een rond of althans centraal-aangelegd romaansch doch van een langschepig en driezijdig gesloten kerkgebouw met steunbeeren verborgen zijn. De voorgenomen ontgraving in het komende voorjaar zal hopelijk nadere bijzonderheden aan het licht brengen.

GIESEN-OUDEKERK. *Toren*. De reeds lang aan de orde zijnde restauratie komt dit jaar tot uitvoering.

GINNEKEN. *N. H. Kerk*. De herbouw van het schip, die gepaard ging met een verhooging, is gereed gekomen.

GORKUM. *Toren*. De steiger is geplaatst om de restauratie te beginnen.

GOUDA. De *Nieuwe Haven* zal ten slotte toch gedempt worden. De Provinciale Waterstaat vreesde hiervan geen nadeel voor de doorspuiing der overige stadsgrachten.

— *De Korenbeurs* langs de Gouwe, die bij een aanrijding in het najaar van 1939 ernstig is beschadigd, wordt hersteld.

— *Voormalige Agnietenkapel*. De verwachtingen omtrent de mogelijkheid tot behoud mogen niet meer te hoog worden aangeslagen.

— Het *Oudevrouwenhuis* aan den Kleiweg is gesloopt; op deze plaats komen twee winkelhuizen. De afbraak der interessante middenpartij van den gevel, een geprofileerd poortje waarboven beeldhouwwerk in pilasteromlijsting, is

daarbij bewaard om deze zoo mogelijk elders in de binnenstad op te stellen.

— *Lazaruspoortje*. Dit poortgebouw met het om zijn beeldhouwwerk bekende poortje uit 1609, dat ingeklemd was komen te staan op het terrein der gasfabriek en daar moeilijk behouden kon blijven, zal worden overgeplaatst tot ingang van het binnenplein, tegenover de Groote Kerk, van het als museum in te richten voorm. St. Catharina-gasthuis.

GRAVE. *Stadhuys*. Het oude, in verloop van tijd zeer gewijzigde gebouw zal door een ander worden vervangen. Het is de bedoeling, dat daarbij de gebeeldhouwde deuromlijsting van het aangrenzende huis „De Rozenkrans” zal worden toegepast, dat mede in de bouwplannen is begrepen.

's-GRAVENHAGE. *Het Gouden Hoofd*. Aanvankelijk schenen opdrachtgever en architect voornemens te geraken tot een restauratie van dit door Pieter Post gebouwde pand. Er is echter, naar het schijnt vanwege den tijdens het werk gebleken slechten toestand, een geheel nieuw cafégebouw in den ouden trant verzezen.

GRONINGEN. *Prinsenhof*. De monumentale poort aan het Martinikerkhof met flankeermuren en achtergelegen plein wordt op initiatief en ten deele op kosten der Ver. „Het Prinsenhof” in overleg met Monumentenzorg hersteld.

— *Martinikerk*. Het grootsche orgel heeft naar de aanwijzingen van den Ned. Klokken- en Orgelraad een grondige restauratie ondergaan.

GROOT AMMERS. *Toren*. De restauratie is aanbesteed.

HAARLEM. *Bakenessergracht*. De Raad verwierp het dempingsvoorstel. De gracht zal nu als verkeersweg verbeterd worden door verbreding der kaden, wat in dit geval zonder veel schade voor het stadsbeeld mogelijk is.

— *Vleeschhal en Vischhal*. In overweging is de zoo goed als gerestaureerde Vleeschhal in te richten tot stadsbibliotheek; de kelders waren reeds in gebruik bij die instelling.

Tevens wordt de mogelijkheid onder het oog gezien in de buiten gebruik geraakte Vischhal naast de Groote Kerk de courantenleeszaal onder te brengen.

— *Waaalsche Kerk*. De restauratie kan aanvangen.

HALSTEREN. Het *Raadhuys* is in overleg met Monumentenzorg verbouwd en vergroot. De raadzaal is daarbij in de kapverdieping ondergebracht.

HANTUMHUIZEN. *N. H. Kerk*. De restauratie kan ten slotte eerst in dit voorjaar een aanvang nemen. Geпоogd wordt ook den toren hierin te betrekken.

HAZERSWOUDE. *Toren N. H. Kerk*. Het gemeentebestuur wil bij den bouw eener nieuwe kerk op de oude plaats de fundeering van den toren in orde doen brengen, welke door wijziging in den grondwaterstand heeft geleden.

HEDIKHUIZEN. *Gemeentetoren.* De restauratie heeft haar beslag gekregen.

HEEMSE. *Toren.* De herstelling is gereedgekomen.

HINDELOOPEN. *Haven B. 44.* De typische puntgevel in plaatselijken trant wordt bij de stichting van een nieuw huis in den ouden vorm herbouwd, terwijl het naastgelegen te vernieuwen pand een bijpassend uiterlijk krijgt.

HOORN. *Breestraat, hoek Trommelstraat.* De reeds vroeger ter hand genomen herstelling van dit schilderachtige huisje is op bevredigende wijze afgewerkt.

IJZENDIJK. *Ravelijn.* Dit enig overblijfsel der vroeg-17de eeuwsche omwalling is door de gemeente aangekocht om het voor vernieling te bewaren.

JOURE. *N. H. Kerk.* Het afgebrande gebouw wordt in den ouden vorm hersteld. Een deel van het oude meubilair, dat niet al te zeer is geschonden, kan weer dienst doen; als preekstoel krijgt men dien der verdwijnende Galileëerkerk te Leeuwarden.

KAMPEN. *Nieuwe Toren.* Het carillon wordt gerestaureerd en daarbij eenigszins uitgebreid, volgens advies van den Ned. Kloeken- en Orgelraad.

— *Oudestraat 119.* De zandsteen bovengevel uit de 16de eeuw — het jaartal 1596 is niet origineel — van dit pand op de plaats van een vroeger vleeschhuis, is zorgvuldig hersteld. De vroeger ingekorte en gewijzigde top heeft daarbij, grootendeels met het afkomende materiaal, nagenoeg den ouden vorm herkrege; er onder is een eenvoudige, passende pui aangebracht. Bij het schoonmaken kwamen sporen van een ornamentale beschildering voor den dag.

KOUDEKERKE. (Z.) *Der Boede.* Het fraaie 18de eeuwsche landhuis met bijbehorend terrein kwam in zeer goede handen, waardoor het behoud is verzekerd; de noodige herstellingen hebben reeds plaats gevonden.

KRIMPEN a. d. LEK. *N. H. Kerk.* Het fraaie 17/18de eeuwsche meubilair uit de afgebroken kerk zal in het nieuwe kerkgebouw aangebracht worden.

KROMMENIE. *Oud-Kath. Kerk en pastorie.* De herbouw onder behoud van den karakteristieken Lodewijk XVI-woonhuisgevel is gereed gekomen.

KROMMENIEDIJK. De *N. H. Kerk*, een aantrekkelijke 17de eeuwsche zaalkerk van in de Zaanstreek meer voorkomend type, zal gerestaureerd worden.

LEERSUM. *N. H. Kerk en toren.* Nadat de kerk eenige jaren geleden is gerestaureerd, wil het Gemeentebestuur nu den haar behoorenden toren onder handen nemen.

LEEUWARDEN. *Voormalige stadhouderlijke manege en stallen.* De voorgenomen restauratie- en herbouwingswerken zijn voltooid.

— De *Galileëerkerk* zal door een andere worden vervangen, wegens het te geringe aantal zitplaatsen en den bedenkelijk geachten toestand. Bij het uitruimen van het inwendige zijn in een zeer wijde nis van den zuidwand een groot deel eener laat-16de eeuwsche voorstelling van de Genademiddelen der kerk en op de eenige zandsteen zuil een heiligefiguur aangetroffen. Getracht zal worden deze fragmenten te conserveeren en naar het Friesch Museum over te brengen. Onder den houten vloer kwamen vele gave beeldhouwde grafzerken te voorschijn, die men zooveel mogelijk in het nieuwe gebouw cum annexis wil opstellen.

— *Nieuwestad 156* met rijkversierden vroeg Lodewijk XV-halsgevel had door zorgeloosheid bij den bouw van een belendend modemagazijn ernstig geleden. Bij de herstelling is de oude topgevel aangehouden, met eenige wijziging wegens inwendige veranderingen.

LEIDEN. *Annahofje.* De restauratie moest beperkt worden, daar de Provincie zich van medewerking onthield. De noordvleugel, dien men aanvankelijk wilde herbouwen, is nu hersteld, terwijl aan den zuidvleugel de noodzakelijkste werkzaamheden zullen plaats vinden.

— *Academiegebouwen aan het Rapenburg.* De veranderingen zijn in 1939 ten einde gebracht. Het herbouwde vroegere Prentenkabinet (nr. 71) en Ethnografisch Museum (nr. 67—69) huisvesten nu de meeste collegezalen en de administratie der Universiteit. In het vernieuwde en vergrootte poortgebouw met doorgang naar den Hortus werd een complete Lodewijk XIV—XVI kamer met geschilderde behangsels en plafondstuk uit Rapenburg 69 overgebracht en tot professorenvertrek ingericht. De Lodewijk XV-voorzaal van Rapenburg 67, eveneens met geschilderde behangsels uit 1764 door D. Kuipers en grauwtjes door D. van der Aa uit 1764/5, die vroeger achter bespanningen schuilen, is gerestaureerd.

Te betreuren vallen eenige wijzigingen op de hoofdverdieping van het oude gebouw, die aan de historische sfeer afbreuk hebben gedaan.

— *Levendaal 161*, een uit een rij van vijf laat-17de eeuwsche trapgevels is vernieuwd onder behoud van het uiterlijk aspect.

LIENDEN. *Torenmolen.* Deze eenige, in ons land in bedrijf zijnde molen van het type met tennaastenbij cilindrischen romp, wordt hersteld en verbeterd volgens het systeem van Bussel.

MAASSLUIS. De *N. H. Kerk* heeft een centrale verwarming (met heete lucht) gekregen naar een plan van Monumentenzorg, op kosten der Ver. „Joannes Fenacolijs”, die in 1923 opgericht was om bij het driehonderdjarig bestaan van het kerkgebouw in 1939 een blijk van belangstelling aan te bieden.

MAASTRICHT. *Luthersche Kerk*. In verband met het wegbreken der voor de kerk staande huizen vinden aan de frontzijde eenige verbeteringen plaats.

— *Voormalig Franciscanenklooster*. De kloostergebouwen, voor zoover van belang, worden hersteld of herbouwd, en getrokken bij het in de vroegere kerk ondergebrachte Rijksarchief, waarbij deze laatste ruimte als depôt blijft dienst doen.

— *De Refugie der Proosdij van Meerssen* is door de gemeente tot behoud aangekocht. De nieuwe bestemming staat nog niet vast.

— *Kasteelruïne en hoeve Lichtenberg*. Het ligt in de bedoeling de schilderachtige ruïne te sloopen in verband met de uitbreidingsplannen ten koste van den St. Pietersberg der ENCI. De hoeve, die dan evenmin gehandhaafd kan blijven, zal op kosten der maatschappij verplaatst worden.

MEDEMBLIK. *Raadhuis*. Het zeer gewijzigde oude gebouw wordt vervangen door een nieuw, dat tot stand komt met steun van den rijksdienst voor werkverruiming.

— *Kasteel Radboud*. De ontworpen verfraaiing der omgeving is tot stand gekomen.

MIDDELBURG. *Raadhuis*. Inwendig zullen verschillende wijzigingen plaatsvinden. De voormalige vleeschhal krijgt de bestemming van archiefdepôt. Er komt een centrale verwarming, die een einde zal maken aan ernstig brandgevaar.

— *Abdij*. De spits van den toren is reeds hersteld. Men begint nu aan het ondergelegen gedeelte.

Het gewezen notarishuis aan het Abdijplein is zooveel mogelijk in den vorm van ongeveer 1600 teruggebracht. De zeer slechte voorgevel is vernieuwd, terwijl een geheel nieuwe neutrale zijgevel op de oorspronkelijke plaats is verzezen; de balklagen en indeeling zijn echter aangehouden. Het bovendeel van den eertijds bestaan hebbenden toren is niet weer opgetrokken, omdat de gegevens hiervoor ontbraken.

MINNERTSGA. *Toren N. H. Kerk*. De restauratie is in vollen gang. Het bovendeel moest geheel worden vernieuwd, waarbij de bekroning uit 1818 eenigszins is gewijzigd.

MONNIKENDAM. *Winkelhuis aan den Middendam*. Getracht wordt de voorgenomen verbouwing van dit typische oude huisje in goede banen te leiden, daar dit van bijzonder belang is voor het stadsbeeld wegens de belendende waag en den nabijgelegen speeltoren.

NEDERHORST DEN BERG. *N. H. Kerk*. De kerkvoogdij heeft op eigen gelegenheid herstellingen laten uitvoeren, voornamelijk aan het inwendige.

NIJKERK. *Langestraat 33 (vroeger A 325)*. De bouw van een nieuwe Boerenleenbank met kassierswoning op deze plaats is voorkomen. Het deftige dubbele heerenhuis

van even na 1700 wordt nu volgens een plan van Monumentenzorg voor dit doel verbouwd, onder handhaving van de uitwendige gedaante en der belangrijke oude onderdelen van het interieur.

OOSTVOORNE. *Steenen baak*. Deze sinds lang buiten dienst gestelde oude vuurtoren, die in verwaarloosden toestand verkeerde, is door Domeinen overgedragen aan het Ministerie van Onderwijs, K. en W. en dus Rijksmonument geworden. Voor gezamenlijke rekening van het laatste Departement en dat van Financiën hebben daarop de noodige herstellingen plaats gevonden. Een oplossing moet nog gevonden worden voor de afdekking, daar het geheel gemetselde bovengedeelte verdwenen is.

— *Burchtruïne*. De zeer wenschelijke conserveeringsmaatregelen voor de eenige jaren geleden ontgraven grondslagen van den merkwaardigen burcht met ronde enceinte zullen hopelijk in 1940 tot uitvoering komen.

OOLTGENPLAAT. Het gerestaureerde *Raadhuis* is weer in gebruik genomen.

OOSTZAANDAM. De herstelling van de *N. H. Kerk* en haar aan de burgerlijke gemeente behorende *toren* is voltooid.

OPHEUSDEN. *Toren*. Het eenvoudige 14de eeuwse bouwwerk is gerestaureerd.

OUD-BEIERLAND. *Raadhuis*. De restauratie is gereed gekomen.

OUDEWATER. *Ijselveere 13A*. De trapgevel in plaatselijken trant wordt hersteld, mede dank zij den steun van de Monumentencommissie der Provincie Zuidholland.

PIJNACKER. *Toren bij de N. H. Kerk*. De maatregelen tegen verdere verzakking hebben een aanvang genomen, zoodra de weersgesteldheid in dezen strengen winter dit toeliet.

RHENEN. *Toren Cunerakerk*. De herstelling van den bovenbouw komt dit jaar gereed.

RENESE. *N. H. Kerk*. Na het overwinnen van verschillende moeilijkheden zal vermoedelijk dit jaar met de restauratie begonnen kunnen worden.

RHOON. *N. H. Kerk*. De restauratie is zeer ver gevorderd. Bij de herstellingswerken bleek, dat het geheele gebouw op één tijdstip in de laatgothische periode is tot stand gekomen, met uitzondering van den ietwat vroegeren, sterker verzakten toren. Aan de zuidzijde der eerste schiptravee werden de grondslagen van een doopkapel gevonden, die als ingangsportaal weer zal worden opgetrokken.

RINSUMAGEEST. *Voormalige Cistercienserabdij Klaarkamp*. De overgebleven uitgestrekte verhooging op het kloosterterrein moest ter verkrijging van terpaarde worden

afgegraven. Dank zij de medewerking van het Friesch Genootschap is hierbij onder leiding van Prof. Dr. A. E. van Giffen systematisch te werk gegaan, waardoor onder andere de hoogst interessante plattegrond der 12de eeuwse baksteen kloosterkerk vrij zuiver kon worden vastgelegd. Het Friesch Museum deed een waardevolle aanwinst in de vondst van twee prachtige laat 15de eeuwse kopjes, afkomstig van een epitaaf.

ROTTERDAM. *Viaductplan*. De Ned. Spoorwegen hebben een nieuwe viaduct ter verbinding van Maas- en Beursstation geprojecteerd, waardoor Rotterdam's „havenmonument", de 16de eeuwse binnenhavens rondom de Oude Haven, in het hart zou worden getroffen. Tal van vooraanstaande ingezetenen hebben zich echter tot een comité verenigd, dat dit karakteristieke en ten onzent eenige havencomplex niet alleen behouden doch ook sanereen wil.

— De *Delftsche Poort* is in vollen herbouw op de nieuwe plaats. Met het oog op het gebruik acht men het dienstig de inwendige indeeling op de verdiepingen te wijzigen.

— *Toren Groote Kerk*. Na de herstelling der 17de eeuwse bovengedeeling van den Laurenstoren is nu de gedeeling daaronder omsteigerd, ter voorbereiding van de restauratie, waarvan de financiering nog niet geregeld is.

— Het *Gereformeerd Burgerweeshuis* zal ten slotte niet verlaten doch geleidelijk hersteld en gemoderniseerd worden.

— *Voormalig Oudemannenhuus* aan de Hoogstraat. De bovenverdiepingen zijn afgebroken; na eenigen tijd zal slooping der nu nog dienst doende benedenverdieping volgen. De zandsteen ingangspoort met zijn reeds afgenomen bekronende beelden blijft dan bewaard voor toepassing elders.

SCHERPENZEEL. *N. H. Kerk*. In tegenstelling tot wat dagbladberichten konden doen vermoeden, heeft hier niet zoozeer een restauratie plaats gevonden als wel een herbouw op eigen gelegenheid, zonder veel respect voor de architectuurhistorische waarde van het gebouw.

SCHIEDAM. *St. Jacobsghasthuis*. Nu de restauratie van den rechtervleugel voltooid is, gaat men aan den linker-vleugel beginnen.

— *Walmolens*. „De drie korenbloemen" is hersteld. „De Walvisch", eigendom van „De Hollandsche molen", is den brand van 1938 geheel te boven gekomen.

SCHILDWOLDE. *Toren*. De restauratie van dezen meest monumentalen Groningschen dorpstoren met gemetselde spits zal eerstdaags aanvangen.

SILVOLDE. *Toren*. De typische spits van het gepleisterde bouwwerk zal hersteld worden.

TIEL. Het *voormalig Ambtmanshuus* is behouden gebleven en behoorlijk hersteld, doordat het aangekocht kon

worden door het polderdistrict Tielerwaard en tot haar zetel ingericht.

TOLEN. *Dalemstraat 18* (vroeger 20) met aardigen trapgevel uit 1613 is, ondanks de pogingen tot behoud, afgebroken.

— *Vischstraat 30*. Over de reeds lang beraamde restauratie van dit vervallende huis met eveneens aantrekkelijken vroeg-17de eeuwse gevel kon nog geen overeenstemming worden bereikt.

VEERE. *Kleine Kerk*. De toestand van dit kerkgebouw der Hervormde gemeente op de plaats van het koor der aan het Rijk behorende Groote Kerk is slecht doch niet alarmerend gebleken.

VELSEN. *N. H. Kerk*. In den zuidmuur van den laatgothischen zijbeuk is een bewerkt Bremersteenen sarcophaagdekseel voor den dag gekomen, dat nog in de romaansche periode was opgehakt om te dienen tot tympanvulling.

— *Velserbeek*. De raad besloot het oude koetshuis op deze aan de gemeente behorende buitenplaats te sloopen, ondanks het pleidooi van een zijner leden en den burgemeester.

VIANEN. De *N. H. Kerk* wordt gerestaureerd.

WAGENINGEN. *Toren*. De tot voor kort zonderlinge bekroning heeft den oorspronkelijken vorm herkregeen. Op kosten der inwoners wordt een klein carillon aangebracht.

WASSENAAR. *N. H. Kerk*. De ingrijpende restauratie is voltooid; op 7 Maart is de kerk weer in gebruik genomen. Van het in ruïne liggende gedeelte zijn het noorderdwarspand en een koortravee weer bij de kerkruimte getrokken; het verwaarloosde, als catechisatielokaal dienende zuiderzijkoor, dat ouder is dan de overige gothische deelen der kerk, is in eere hersteld.

WISCH. De *boerenherberg „De Radstake"* is in den oorspronkelijken staat teruggebracht en weer in gebruik genomen.

WORKUM. *N. H. Kerk*. Na velerlei oponthoud is de restauratie aanbesteed.

WOUW. *Pompen op de Markt*. De herstelling der beide monumentale pompen is eindelijk tot stand gekomen; één kan weer practisch dienst doen.

— Aan de *R. K. Kerk* worden herstellingswerkzaamheden uitgevoerd, speciaal aan de bedaking. Door het meevallen der kosten zal het ook mogelijk zijn de twee bij den brand in 1581 beschadigde kruisingspijlers te herstellen. Daarna komt de toren aan de beurt.

WYCHEN. *Kasteel*. Bij de inrichting tot raadhuis in 1932 heeft „Het Geldersch Landschap" zich verdienstelijk

gemaakt door de redding van het park. De kroon op dit werk is gezet door den aankoop der neerhuizing, die hersteld en verbouwd zal worden.

ZAANDIJK. *Lagedijk nr. 80*. Dit typisch Zaanse koopmanshuis uit ± 1710 met rijke, ten deele latere interieurdecoratie is aan de gemeente geschonken om het in stand te houden als een museum, waarheen ook de oudheidkundige verzameling in het raadhuis zal worden overgebracht.

ZALTBOMMEL. *Groote Kerk*. Na de herstelling van de bedaking is het derde en laatste deel der restauratiewerken, die van koor met bijgebouwen, aanbesteed. Hoogst wenschelijk zou zijn ook het inwendige onder handen te nemen.

ZUTPHEN. *Zaadmarkt 109*. De restauratie, waarbij het gebouw ingericht wordt tot Openbare Leeszaal, is goeddeels gereed. In het werk is tevens de herstelling van het achtergelegen stuk van den middeleeuwschen walmuur begrepen.

ZWARTEWAAL. *N. H. Kerk*. De herstelling van het gebouw, waarvan het torentje reeds vroeger werd opgeknaapt, is zoo goed als gereed.

ZWOLLE. *Raadhuis*. Het ligt in de bedoeling het raadhuis te vernieuwen onder behoud der gotische trouwzaal.

BOEKBESPREKINGEN

Jahrbuch der Rheinischen Denkmalpflege, XVI. Jahrgang, 1939. Herausgegeben im Auftrage des Provinzialverbandes von dem Provinzialkonservator der Rheinprovinz. Druck von L. Schwann, Düsseldorf.

De reeks der in hun soort voorbeeldige jaarverslagen van de Rijnlandsche monumentenzorg is weer met een nieuw aantrekkelijk deel vermeerderd. Wij vestigen ditmaal in het bijzonder de aandacht op deze publicatie, omdat het voornaamste deel van den inhoud ook voor ons land actueel is.

De laatste jaren is de samenstelling aldus, dat een groep bijdragen over één belangrijk onderwerp voorop gaat, waarna volgen enkele detailstudies over bijzondere restauraties, een beknopt alfabethisch overzicht der verrichtte noemenswaardige werkzaamheden, en tot slot een kort principieel rekenschap afleggen van den leider.

Het „grootte” onderwerp, dat in 1936 de zorg voor de technische monumenten (molens van zeer onderscheiden aard, antieke werkplaatsen) en in 1937—'38 de Rijnlandsche waterburchten was, bestaat ditmaal in de instandhouding der door cityvorming bedreigde kernen van de historische groote en kleinere steden, en in bepaalde gevallen ook van dorpen.

De conservator, graaf Wolff Metternich betoogt in „Die Rettung der Altstadt”, dat de stedenbouwkundige vraagstukken in kwestie door oeconomische, sociale en verkeers-eischen aan de orde gesteld werden. Ze bleken echter van het standpunt der Monumentenzorg uit opgelost te moeten worden, onder zeer nauw rekening houden met den modernen tijd, daar anders het karakter dezer historische vestingen en daarmee zeer wezenlijke artistieke en gevoelswaarden van nationaal belang verloren zouden zijn gegaan. Door een noodlottige wisselwerking tusschen uittocht der oorspronkelijke soort inwoners en komst van minder wenschelijke bedrijven en individuen kwamen tal van centrale stadsdeelen in zorgwekkenden toestand. De oplossing is noch gelegen in radicale opruiming noch in het stichten van een soort groote openluchtmusea, doch in een streven zoo'n wijk haar oorspronkelijk karakter zooveel doenlijk te hergeven door een welbegrepen saneering.

In den scherpsten vorm deed zulke ongewenschte cityvorming zich uiteraard in de groote steden voor: Keulen,

Trier, Koblenz en Aken. In eerstgenoemde stad zijn reeds zeer positieve resultaten verkregen bij de reorganisatie op deze wijze van het gunstig gelegen stadskwartier langs den Rijn ten zuiden van Grosz Sankt Martin, naar de stedelijke conservator Hans Vogts in een zeer lezenswaardig opstel „Die Kölner Altstadtgesundung als Aufgabe der Denkmalpflege” uiteenzet.

De doeleinden bij dit werk waren: oeconomische opheffing der wijk; elimineering der asociale elementen; ruime toevoer van licht en lucht, waar noodig door uitdunning der woningen; restauratie of vernieuwing der overblijvende, gepaard gaande aan inrichting met modern comfort. De mogelijkheid van overlast door hoog water werd goeddeels gekeerd door kelders en benedenverdiepingen waterdichte zolderingen te geven en daarbij deze benedenruimten slechts voor bedrijfsdoeleinden te bestemmen. Op enkele punten werd overgegaan tot verruiming der uitmondingen of kruisingen van straten.

Het eigen karakter der wijk bleef bij deze moderniseering gehandhaafd door een complex van maatregelen, die in elk speciaal geval een genuanceerde toepassing vonden. Men schonk natuurlijk speciale aandacht aan architectonisch merkwaardige of in het stadsbeeld belangrijke panden, die per se gehandhaafd moesten blijven. Verder was men uit op handhaving van het silhouet en van de schaal der bebouwing, ook met het oog op de toren-dominanten. Een voornaam hulpmiddel was het volgen der traditioneele bouwwijze, met inbegrip van bepleistering en beschildering; alsook toepassing van tal van afkomende of elders voorhanden waardevolle antieke fragmenten op de oude of anderszins geëigende plaatsen.

Tot begrip van den omvang van het werk diene, dat het ging om, voor de verandering, 643 woningen, waaronder vele van de kleinste soort. Deze lagen aan drie met den Rijn parallel loopende straten en vormden daarachter twee groote rechthoekige bouwblokken. De laatste kregen bij deze gelegenheid zeer ruime binnenhoven, welke als speelplaatsen of pleinen met plantsoen werden aangelegd. Niet minder dan 65 opzichzelfstaande huizen werden afgebroken, waarvan 21 voor verruimingsdoeleinden. Van de nieuwe huizen kregen er zeer enkele den ouden vorm doch

werden de andere opgetrokken volgens de eischen der eigenaren, in aansluiting aan de omliggende bebouwing. Talrijke huizen werden geheel of ten deele gerestaureerd, en inwendig gewijzigd. Een betrekkelijk gering aantal panden viel om verschillende redenen buiten de getroffen maatregelen.

Het plan en de leiding bij het werk ging uit van de stad Keulen. Te harer voorlichting schreef zij, aan de hand van een programma, onder de plaatselijke architecten een prijsvraag uit voor de nieuwe of te wijzigen bebouwing, waarbij de prijswinnaars met opdrachten door de stad beloond werden. Zoowel de stad als het Rijk stelden een aanzienlijk bedrag à fonds perdu ter beschikking en hielpen verder, evenals de stedelijke spaarbank, de eigenaren met leeningen voor den herbouw of de herstelling hunner percelen. Uit eigen middelen droeg de laatste categorie 500.000 RM. bij op een totaal van 3.700.000 RM.

Het mocht gelukken een woningbouwvereniging, firma's uit het betrokken stadsdeel, en belangstellende particulieren of vereenigingen voor het werk in het algemeen, of als bewoners van bepaalde huizen met architectuurhistorische beteekenis te winnen. Anderzijds wordt niet verzwegen, dat sommige eigenaren niet bereid waren om b.v. merkwaardige kelderruimten in stand te houden ofwel niet af te brengen waren van een minder gelukkige inrichting. Het schijnt namelijk, dat slechts indirect eenige druk op de eigenaren of bewoners werd uitgeoefend; o.a. door een paar slechte panden wegens bouwvalligheid te doen sloopen, daar ze leden der „onderwereld" herbergden, waar anders wellicht een andere oplossing in aanmerking gekomen zou zijn.

Van geheel anderen aard waren de moeilijkheden en mogelijkheden in het nog geen 2000 inwoners tellende stadje Meisenheim aan de Glan, een rechter zijriviertje van de Nahe, aan den zuidrand der Rijnprovincie. Door een ongelukkige politiek-administratieve ontwikkeling was het eveneens in de laatste 150 jaar geleidelijk sterk achteruitgegaan, doch had juist daardoor zijn oude karakter goeddeels bewaard. Met steun van Rijk, Provincie en Kreis wordt het daarom sinds 1937 grondig opgeknapt, onder leiding van den bouwkundige dienst der laatste, waardoor het als toeristencentrum nieuwe bestaansmogelijkheden krijgt.

Zulks geschiedde door een in eere herstellen van vele oude in vakwerk opgetrokken huizen, en een eenvoudiger herstelling der huizen met massieve muren. Enkele moderne ontsierende panden kregen een minder opvallend aanzien. Scherp werd gelet op storende reclame. Speciale restauratie ten slotte ondergingen of zullen ondergaan de middel-eeuwsche omwalling, een aantal karakteristieke tuinhuisen daarbuiten, alsmede eenige openbare bouwwerken aan het marktplein.

Vele foto's geven een aantrekkelijk beeld van de bovengenoemde stadswijk in Keulen, die ook bij een studiereis door ambtenaren der monumentenbureaux uit geheel Duitschland in Juni 1939 zeer geprezen werd, en van Meisenheim aan de Glan.

De speciale artikelen betreffen het nazien der middel-eeuwsche gebrandschilderde glazen in den Dom te Altenberg, die dreigden te lijden door aantasting van hun zandsteen harnassen; en de voornaamste der beide overge-

bleven 11de eeuwsche woontorens in Trier, welks bovenverdieping in plaats van het lessenaarsdak een meer aanmerkelijken vorm kreeg.

Ten slotte is ook het alphabetisch overzicht der restauratiewerken behoorlijk geïllustreerd. Dit bestaat uit twee deelen, waarvan het eene de monumenten van bouwkunst in den strikten zin des woords behandelt en het andere de molens — bovenkruiers, standaard- en waterradmolens — omvat, waaraan in het Rijnland van provinciewege een prijzenswaardige zorg wordt besteed.

Het slotwoord van den conservator legt vooral den nadruk op den met succes gevoerden strijd tegen ontsierende reclame in het landschap, dank zij den steun van het Provinciaal bestuur.

Niet alleen samenstelling en verzorging, doch ook de wijze van verschijnen van dit jaarboek lijken aanbevelenswaardig. Het is eenvoudig een nummer van het orgaan der vereeniging „Rheinische Heimatpflege", waardoor het niet alleen onder het bereik komt van officieele instellingen, maar vooral van tal van belangstellenden, op wie ten slotte elke monumentenzorg steunen moet. M. D. OZINGA.

Alte Gemälde aus der Sammlung Ivar Hellberg. Aktiebolaget C. E. Fritze, Stockholm.

Het is een goede gewoonte van kunstverzamelaars hun schatten openbaar te maken door middel van rijk verluchte catalogi. Op deze wijze is het mogelijk, weinig bekend materiaal onder de aandacht der kunstliefhebbers te brengen. De aanwezigheid van een veertigtal Oud-Nederlandsche schilderijen is een reden te meer, hier een enkel woord aan deze collectie te wijden.

De verzameling Ivar Hellberg te Stockholm is in de laatste vijf en twintig jaar ontstaan. Bij het samenstellen heeft de verzamelaar niet in de eerste plaats op groote namen gelet. Veeleer was het hem erom te doen, schilderijen van kwaliteit bijeen te brengen en zoo is hij ertoe gekomen, vooral zijn aandacht te richten op de kleine Hollandsche meesters van de zeventiende eeuw. Over het algemeen heeft hij een gelukkige hand gehad, zooals men reeds aan de uitstekende afbeeldingen zien kan. Wij kiezen eenige voorbeelden als nadere toelichting.

Reeds het mansportret door Maerten van Heemskerck, door Friedländer in het supplement van zijn standaardwerk over de Oud-Nederlandsche schilderkunst vermeld, vormt een indrukwekkend begin. Deze welgedane Hollander met zijn sprekende gelaatsuitdrukking komt ons weinig problematisch voor: wij kennen dit vlot geschilderde type immers van talrijke andere portretten uit denzelfden tijd. Het mist de verfijning, waarmede Jan van Scorel soms zijn modellen uitbeeldt: een zekere oppervlakkigheid als gevolg van routine valt niet te miskennen. Bovendien vragen wij ons bij dit portret af, of wij hier de volledige compositie voor ons hebben en niet veeleer een resteerend fragment. Deze indruk komt bij ons voornamelijk op door de wijze, waarop de kop binnen de lijst is gedrongen alsmede door de manier, waarop de compositie tamelijk ongevoelig is afgesneden. Mogelijk heeft men nog niet zoo heel lang geleden het „spontane" karakter van dit portret willen verhoogen, door er een modern close-up van te maken! Schilderijen hebben nu eenmaal hun geschiedenis....

Eveneens in de zestiende eeuw ontstaan is het paneel van Jan van Hemessen met de overigens weinig verkwikkelijke voorstelling van Juda en Thamar, een onderwerp, dat juist in dezen tijd en bij een bepaald soort kunstenaars bij voorkeur behandeld wordt. De figuren zitten aan den voorsten rand der compositie en poseeren als acteurs, terwijl zij in verhouding veel te groot zijn voor het ondiepe landschap, waarvoor zij gezeten zijn en dat slechts rechts door een doorkijk een weinig verlevendigd wordt.

Tot de zeventiende eeuw overgaande, trekken naast eenige voortreffelijke stalen van Hondecoeter en Sorgh allereerst een aantal landschappen de aandacht. Op naam van Jacob van Ruisdael staat een gezicht op een berglandschap, waarin een stroomversnelling voorkomt, een schilderij, dat min of meer aan de werken met Scandinavische motieven herinnert en dat in de officieele literatuur over den meester (wellicht opzettelijk) niet vermeld wordt.

Het duinlandschap bij Scheveningen, door Egbert van der Poel toont ons dezen meester van zijn beste zijde. Het onopgesmukte van het strandgezicht met zijn machtigen wijden hemel maakt dit werk tot iets bijzonder aantrekkelijks. Verstraelen, Mancadam, A. van de Velde en Ph. Wouwerman zijn allen goed vertegenwoordigd. Een curiosum is het landschap van Rubens, waarvoor Cornelis Saftleven op zijn bekende wijze de stoffage geschilderd heeft. Het interessante stuk maakte eens deel uit van Rubens' inventaris, die een jaar na diens dood geveild werd. Het verschil in temperament tusschen den vurigen Antwerpenaar en den flegmatieken Rotterdammer is het schilderij niet ten goede gekomen. Het glooiende landschap links op den achtergrond maakt op de afbeelding wel den indruk van een mooi brok peinture.

Carel Dujardin en Hendrik Mommers hebben het

Italiaansche landschap tot onderwerp gekozen en beide met gelukkig resultaat. Amusant in stukken als deze is het oer-Hollandsche type der figuren, dat zich sterk van het Italiaansche onderscheidt.

Het zelfportret van Rembrandt is een bekend werk, dat zoowel Hofstede de Groot als Bredius in hun catalogi van het oeuvre van den meester als authentiek hebben opgenomen.

De oude mannenkop op naam van Dou ontsiert helaas deze verzameling, terwijl bij het schilderij op naam van Adriaan van Ostade de veronderstelling, als zou men hier met een geschilderde copie naar de bekende ets van denzelfden meester te maken hebben, het waarschijnlijkst lijkt.

Onder de niet-Hollandsche meesters verdienen ten slotte nog eenige stukken vermelding. Het damesportret door Madame Vigée Lebrun lijkt in opzet opvallend op de bekende beeltenis van Héléne Fourment van Rubens in het Mauritshuis. Het fragment van een damesportret door Cristoph Amberger is uit het Kunsthistorisches Museum te Weenen afkomstig. Treffend is de fijne gelaatsuitdrukking dezer vrouw. De figuur van Christus Salvator op naam van Cariani is een ruïne, het schilderij op naam van Pannini stelt in werkelijkheid ruïnes voor en is van een ons onkende hand. De Pittoni lijkt zeer dubieus, terwijl voor den naam Schidone beter die van een tamelijk onbelangrijk navolger van Carlo Cignani gelezen kan worden.

Dit alles zijn aantekeningen, waartoe het bekijken der afbeeldingen ons verleid heeft, hetgeen beteekent, dat deze indrukken nog voor de origineelen gecontroleerd dienen te worden.

Zoowel Dr. Max J. Friendländer als Dr. C. B. Laurin hebben dezen catalogus door een woord ter inleiding luister bijgezet.

W. R. JUYNBOLL

REGISTER

*Namen van Bonden, Commissiën, Genootschappen, Gilden, Instituten, Musea, worden onder deze woorden genoemd.
Niet opgenomen zijn: de namen in de noten, in de bibliografie van blz. 22/52 en in de afdeling Monumenten op blz. 123 vlgg.
De romeinsche cijfers verwijzen naar de illustratiebladzijden.*

- Aa: 71.
Adam: 115.
Alberdingk Thym: 3.
Alkmaar, Schermerpoort: 67, St Laurenskerk: 3.
Almanak, Groninger: 5.
Alphen (NB): 71.
Ameland: 68
Amersfoort, O. L. Vrouwetoren: 19.
Amstelveen, Broekerhuis: 4.
Amsterdam, Heerengracht no. 182: 117, XXVIII; - N.Z. Huiszittenhuis: 96; - De Sonnewijser: 117.
Andryeszn, J.: 66.
Anna van Brunswijk-Wolfenbuttel: 99.
Anloo: 70.
Antonietti, J. P. A.: VI.
Arkel, van: 5, 7.
Arnhem, Eusebiuskerk: 19.
Arundel-Castle: 98.
Asselt: 71; Kerk van St Dionysius: 19, VIII.
Avercamp, H.: 67.
- Bacx, M.: 95.
Baggeroordsveld: 68.
Balderik: 55.
Banchem, J. van: 61, 64.
Barentsz, D.: 67.
Barger-Oosterveld: 71.
Bathingier Keerschut: 68.
Battaerd: 70.
Bayum: 70.
Beekbergen: 73.
Beelaerts van Blokland: 68.
Beesd: 71.
Beltman, A. G.: 58.
Bennekom: 73.
Bentinck van Rhooon: 100.
Bérain, J.: 67.
Berckel, P. J van: 105.
Beresteyn, E. A. van: 1.
Beretta, F.: 102.
Bergen op Zoom, 68; - Raadhuis: 19; - Groote Kerk: 95; - ibid. praalgraf XVIII, XIX.
- Bergh, P. van den: 72.
Berkel, kerk: 73.
Beckman, J.: 104.
Bernardus: 11.
Bernoldus: 55.
Bernulphus: 55.
Beyer, de: 68.
Biblia Pauperum: 10.
Biervliet: 73.
Biggekerke: 73.
Blaricum: 70, 72.
Bleyswijck: 68.
Bloemendaal: 68.
Blondel, J. F.: 115.
Bodegraven: 71.
Boehm, A.: 111.
Boeles, P. C. J A.: 70.
Bouwmeester, C.: 72.
Boxtel: 71.
Braat, W. C.: 88.
Breda, baronie: 9, 16; - O.L. Vrouwekerk: 19; - fresco: III.
Bredius, A.: 72.
Breskens: 73.
Breuil: 81.
Brielle: 115; - Groote Kerk: 19; - Maarland no. 24: 72; - De Nymph: 73; - Stadhuis: XXVIII.
Brienen, A. van: 117.
Brom, G.: 2, 16.
Bronckhorst, A. van: 65.
Brouchoven, F. van: 63.
Brouwer, D.: 80.
Brouwer, J.: 69.
Brueghel, P.: 11.
Buitenveldert: 4.
Burgh, W. F. van den: 61.
Bursch: 81 vlgg.
Busch, H.: 70.
Byvanck, A. W.: 81.
- Campen, J van: 3, 96.
Canneman, E. A.: VI.
Capelle, J. van de: 67, 69.
Chaudron, D.: VI.
Christoforus, St: 59.
Clocq, P. Aszn.: 66.
Coert, A.: 71.
- Commissie (Monumenten-) prov. Z. Holland: 73; - (Prov. Archaeol.)-, Groningen: 70; - (Prov. Zeeuwsche Schoonheids- en Archaeol.)-: 73; - (Schoonheids)- 's-Gravenhage: 2.
Compe, J. ten: 67.
Cort van der Linden: 16.
Cressant, J.: 104.
Cuyp, A.: 69.
Cuyp, J. Gsz.: 69.
Cuypers, J. T.: 15.
Cuypers, P. J. H.: 7, 12, 15 vlgg.; VI.
- Dee, C. H.: 63.
Delft, Hofje van Gratie: 69; - Nieuwe kerk: 19, 73, IV; - Oude kerk: 19, 72; - Prinsenhof: 3; - Venduhuis: 73.
Delftshaven, Oude kerk: 73.
Deterding: 67, 69.
Deurloo: 72.
Deventer: 55 vlgg.; Bergkerk: 55, XIII; - plan: 58; - De Drie Haringen: 60; - Kantongerecht: 60; - Landshuis: 55 vlgg., XIV; - St Lebuinuskerk: 19, 55 5vlgg.; XI, XII; - plan: 57; - Mariakerk: 55; St Olofskapel: 56; Gr. Overstraat: XIV; Raadskapel: 56; - Stadhuis: 55 vlgg., XI; - Waag: 55 vlgg., XIV; - Zandpoort: 60.
- Deyl, H. van: 71.
Diepenveen, Kranenkamp: 69.
Dieussart, F.: 95.
Diever: 68.
Diodati, L.: 101.
Dircxzn, J.: 64.
Does, J. van der: 61.
Donatello: 54.
- Dordrecht, Gr. kerk: 19, VIII; - Gr. Spuistr. no. 9: 72; - Voorstr. no. 89: 73; - Voorstr. no. 134: 72.
Dorothea, St: 58.
Dronrijp: 70.
Drooghsloot: 68.
Druck, L. F.: 117 vlgg.
Dubbelden,, J.Dzn. den: 65.
Ducreux: 72.
Duparc: 53.
Dusanzet: 101.
Duvenoirde, A. van: 65.
Dwingeloo: 68.
- Een: 68.
Ees: 70.
Eggerling: 111.
Egmont, van: 63.
Eibergen: 71, 73.
Elmenlunde: 10.
Elperzindveld: 68.
Elst: 71.
Emelisseweide: 71.
Emmen: 68, 70.
Emmerschans: 68.
Ende, M. van den: 68.
Endres, J. A.: 10, 11.
Enkhuizen: 70.
Erica: 70.
Ermelo: 71, 73.
Erve Kots: 71.
Esztergom: 11.
Evers, H.: 15.
Eyteren: 72.
- Finberg, A. J.: 98.
Florence: 54.
Fochteloo: 70.
Foppingastate: 70.
Fouchier, B.: 69.
Franciscus, St: 72.
Frederik Hendrik, Stadhouder: 3, 96.
Frederiks, J. A.: 15.
Friesland (West-): 80.
- Galland, G: 14, 95.
gebed (het goede en het slechte) houtsnede: 11.

- Geertruidenberg, huis De Bruin: 69.
 Geervliet, kerk: 72.
 Gelder, de: 20.
 Gelder, H. E. van: 4, 60, 96.
 Gelder, J. G. van: 9.
 Geldermalsen: 71.
 Genootschap Astraholtum: 71.
 Gertrudis, St: 58.
 Gids, de Nieuwe: 4, 6.
 Giffen, van: 82 vlgg.
 Gilde, St Bernulphus: 15.
 Gillis, J.: 108.
 Giudici, J.: 79.
 Goes: 73; - Magdalenakerk: 19, V.
 Goetgebuer, P. J.: 108.
 Gondrexon, J.: VI.
 Goorberg, A. van de: 68.
 Goorberg, D. van de: 68.
 Gorkum, J. van: 102.
 Gouda, De Moriaan: 72; - Turfmarkt: 72.
 Gourmont, R. de: 4.
 Goyen, Van: 67.
 Graaf, mgr.: 15.
 Graaf, van de: 99, 105.
 Graaf, C. J. van der: 113.
 Graef, J. de: 102.
 Graswinckel, A. F. K.: 69.
 Gratama, S.: 17.
 Gravenhage, 's, Hl Geesthofje: 72; - Gemeentemuseum: 99; - Paleis H. M. Koningin-Moeder XXVII; - Paleis Nassau-Weilburg XXI; - Tweede Kamer XXVI, XXVII.
 Grill, A.: 69.
 Grimaldi, de: 100.
 Groene, De: 4.
 Guardi: 67.
 Gunckel: 99 vlgg.
 Haagen, J. K. van der: 21.
 Haan, de: 68.
 Haarlem: 67; - Houtmarkt no. 17: 72; St Jacobsgodhuis: 70.
 Haastrecht, Raadhuis: 72.
 Hadrianus: 70.
 Härneir: 10.
 Hallum: 70.
 Halm, P. M.: 10, 11.
 Hammevel: 106.
 Hanneman: 71.
 Hardenbergermarsch: 71.
 Hardinxveld, tombe De Roovere: 72.
 Harskamp: 73.
 Hatiseren, S.: 72.
 Hatinga, A.: 104, 107.
 Hazerswoude, kerk: 73.
 Heerewaarden: 71.
 Heinekenszand: 73.
 Helenaveen: 71.
 Hellberg, Ivar: 131.
 Hempens: 70.
 Hendriks, W.: 69.
 Henkel, M. D.: 75.
 Herkenbosch: 71.
 Hertogenbosch, 's, St Jan: 19; - gerfkamer: VII.
 Heukelum, mgr van: 15.
 Heumensoord: 71.
 Heyden, J. van der: 67.
 Heymans: 67.
 Heythuizen: 71.
 Hezenmans, L. C.: 15.
 Hillenraadt: 71.
 Hilversum, Portugeesche Synagoge: 70.
 Hoefler, F. A.: 15, 55, 57, 68.
 Hofstede de Groot: 69.
 Homan, L.: 102.
 Honselaersdijk, paleis: 3, 97.
 Honthorst: 67, 97.
 Hooge, Ter: 71.
 Hoogewerff, G. J.: 5, 10.
 Hoogstraten, S. van: 69.
 Hoorn: 16; - Venedië no. 5: 70.
 Houck, M. E.: 60.
 Houwenberg: 71.
 Hrosvitha: 4.
 Huguetan, A.: 100.
 Huizen: 68.
 Huizinga: 114.
 Hulkesteyn: 68.
 Hupsel: 68.
 Huygens, Chr.: 71.
 Huygens, Const.: 3, 96.
 Instituut, Lichtbeelden-: 69.
 Jahrbuch der Rheinischen Denkmalpflege: 130.
 Jans, J.: 80.
 Jansz, P.: 96.
 Janum: 70.
 Jolles, A.: 4, 6.
 Juliana van Stolberg: 68.
 Juynboll, W. R.: 73, 132.
 Kaalheide: 71.
 Kalf, J.: 1 vlgg.; 55, I, VI, X.
 Kalf, Martin: 4.
 Kalff, G.: 14.
 Kamerlingh Onnes, H.: I.
 Katshaar: 68.
 Katwijk: 71.
 Keerbergen: 108.
 Kesteren: 71.
 Ketel, C.: 72.
 Key, L. de: 60, XV.
 Keyser, Th. de: 95.
 Keyser, W de: 95.
 Kijeldby: 10.
 Klokkenberg: 71.
 Kloosterberg: 71.
 Koenigs, F.: 11.
 Koudekerk, kerk: 73.
 Krayschot, D.: 67.
 Kroniek, De: 4, 15.
 Kuile, E. H. ter: 55, 60, 65, 80, 93, VI.
 Kuilenburg, Raadhuis: 19.
 Kuyper, A.: 15.
 Lage, De: 99.
 Lamberts, S.: 72.
 Leerbroek, kerk: 73.
 Leeuwarden: 110; - Gemeentearchief: 99.
 Leiden, Academie, Bibliotheek: 114, XXV, XXVI; - Bloemmarkt no. 7: 71; - Breestraat no. 117: 71; - Gemeenlandshuis: 60 vlgg., XV, XVI; - Rapenburg no. 67: 71; - De Stier, De Valk: 73.
 Leleu, J. F.: 67.
 Lelie, G. van der: 72.
 Lievelede: 71.
 Lille, Porte de Paris: 109.
 Linden, G. van der: 113.
 Lith: 71.
 Loenen, J. B. van: 63.
 Lonkhuijzen, J. P. van: 73.
 Loose, W.: 76.
 Louw, C.: 68.
 Lotharingen, Karel van: 111.
 Lugt, F.: 75.
 Luns, H.: 3.
 Luthmann, J.: 2.
 Lutte, De: 69.
 Luxemburg, huisarchief: 99.
 Lyfland, Albert van: 58.
 Maar, E. J. de: 109.
 Maartensdijk, St, kerk: 67.
 Maasbommel: 71.
 Maasbree: 71.
 Maastricht: 71; - Dominkanerkerk: 19, VII.
 Madrid, Museum Prado: 11.
 Maes: 67.
 Mallinckrodt, J.: 81.
 Mander: 69.
 Maris, M.: 109.
 Marnix van St Aldegonde, Ph. van: 95.
 Marot, D.: 69, 100.
 Mathenesse, N. van: 65.
 Meerloo, van: 101.
 Meester van Alkmaar: 69; - van het Johannesaltaar: 72; - der Vrouwelijke Halffiguren: 67.
 Meeuwen: 71.
 Megen: 71.
 Melling, N.: 68, 70.
 Mendel, M.: VI.
 Meppen: 68.
 Merck, J. Fsz. van der: 71.
 Merens-Engelen, C.: 72, 80.
 Merwen, S. Fsz. van: 64.
 Meulen, D. van der: 62.
 Michael, St: 58.
 Middelburg, Raadhuis: 19.
 Mieris, F. van: 69.
 Moen: 10.
 Moes, E. W.: 15.
 Molkenboer, T.: VI.
 Monumentenbureau (Rijks): 69.
 Mook: 71.
 Moor, C. de: X.
 Moquette, H. C.: 93, 104.
 Morgan, C.: 95.
 Morgan, L.: 95.
 Morris, W.: 8.
 Mulder, A.: 5, 6.
 Muller, S.: 7, 15.
 Munchen: 10.
 Musea: 67.
 Museumvrienden (Haagsche): 69.
 Naaldwijk: 67, 71; - huis Nieuwburg: 3.
 Naarden, Kloosterstraat no. 13: 72.
 Nassau-Weilburg, K. von: 99, 100.
 Neer, A. van der: 67.
 Nehalenniasteen: 71.
 Nes: 72.
 Neufforge, de: 115.
 Neurdenburg, E.: 95.

- Nispen tot Sevenaer, E. O. M. van: VI.
 Nisse, Ter: 73.
 Nooteboom, J.: '99.
 Nu en Straks, Van: 4.
 Nunspeet: 71.
 Nuth (L): 72.
 Nijmegen: 71.
- Obreen: 108.
 Ockenburg: 71.
 Odoorn: 68, 70.
 Oger, A. L.: VI.
 Olaf, St: 58.
 Oldenhuis Gratama, L.: 68.
 Onnes, H.: VI.
 Oosting, W. J. A.: 73.
 Ootmarsum: 69.
 Oss: 71.
 Ossenbrugge, Van: 72.
 Ostade: 67.
 Ottema, N.: 70.
 Ottens, R. & I.: 67.
 Oudkarspel: 71.
 Overschie, In Salomons Tempel: 73.
 Overvoorde, J. C.: 15, 65.
 Ozinga, M. D.: 60, 80, 94, 99, 130, VI.
- Paedts, W.: 71.
 Palamedes, A.: 71.
 Pantekoek: 102, 120.
 Parijs, Manufacture des Gobelins: 102.
 Paschier: 67.
 Pater: 67.
 Peeloo: 68.
 Peeters: 71.
 Pelinck, E.: 71.
 Pereira, J.: 100.
 Pergolesi: 115.
 Perronneau: 72.
 Peters, C. H.: 15, 63.
 Petit, M.: 67.
 Peuterman: 70.
 Pieneman: 67.
 Pierlinck: 105.
 Pigler, A.: 11.
 Pinchart: 98.
 Pinto, de: 67.
 Pit, A.: 5, 7, 15, 98.
 Placidus Valentinianus: 70.
 Popping, H. J.: 82.
 Pronk, C.: 67, 68, 70.
- Quaderoord: 71.
 Quellinus: 97.
- Quirinus, St: 58.
- Ranshofen: 10.
 Rauws, C.: 105.
 Regelen (Is.: Grondbeginse-
 len en Voorschriften): 12.
 Rembrandt: 69, 72.
 Renaud, J. G. N.: 79.
 Renesse: 73.
 Renkum: 73.
 Repertorium Tijdschriftartt.:
 98.
 Retranchement: 73.
 Reusch, bar. van Threba:
 101.
 Reuvenfonds: 70.
 Reuver: 71.
 Rhee: 68.
 Riele, W te: 55.
 Riemsdijk, B. W. F. van: 15.
 Rientjes, A. E.: 58.
 Roch, N.: 102.
 Roma, Vedute di: 72.
 Roman, J.: 59.
 Rome: 67.
 Rossum, F. van: 72.
 Roswinkel: 70.
 Rotterdam, Beurs: 73, 109;
 - Delftsche Poort: 104,
 106, XXII/XXIV; - St
 Laurenskerk: 73, 93,
 XVII - Rosaliekkerk: 19,
 73; - Schielandshuis: 73;
 - Synagoge: 73.
 Royer: 53.
 Ruysdael, S.: 67.
 Ruys de Beerenbrouck: 16.
 Ryckevorsel, F. J. J. M. van:
 15.
 Rijsberkamp: 70.
- Saftleven, C.: 67.
 Sanders: 69.
 Savoldo: 67.
 Schaft, N. van der: VI.
 Schans (Zwartendijkster):
 68.
 Schepp: 72.
 Schiedam, St Jacobsgasthuis:
 72.
 Schirmer, E.: 78.
 Schmidt, W.: 10, 11.
 Scholl: 67.
 Scholts, J. L.: 68.
 Schonck, P. W.: 103.
 Schoonebeek: 68.
 Schoonhoven, Gr. kerk: 19;
 - Raadhuis: 19.
 Schoonoord: 70.
- Schoorlдам: 71.
 Schouman, M.: 68.
 Schreiber, W. L.: 10.
 Schretlen, M. J.: 68.
 Schukking, W. H.: 100.
 Schüller: 102.
 Serre, De la: 3.
 Sévin, P.: 70.
 Simpelveld: 71.
 Slagter, J.: 60.
 Slotemaker de Bruïne: 54.
 Snoep, P.: VI.
 Spiers, W. L.: 98.
 Spoor: 67.
 Steen, J.: 69.
 Steen (Baumberger): 59; -
 (Bentheimer): 59, 107; -
 (Escausijnsche): 107;
 (Soisijnsche): 107.
 Steenwijk, H. van: 69.
 Sterrenberg: 73.
 Steur, J. A. G. van der, 12,
 17 vlgg.
 Stichting Historisch Genoot-
 schap De Kop van Noord-
 Holland: 70; - tot be-
 scherming van praehistori-
 sche cultuurmonumenten
 in Gelderland: 73.
 Stolk, D. van: 104.
 Stone, N.: 97.
 Stork, A.: 68.
 Stradanus: 67.
 Stuers, V. de: 7, 15 vlgg.,
 53, VI.
 Swalmen: 71.
 Swart, P. de: 121, XX.
 Swijndregt, A. van: 105.
 Sylvian, O.: 10.
- Tell-Amarna: 70.
 Termin, E.: VI.
 Terwindselen: 71.
 Tholen, Hoogstraat no. 9:
 73; - molen: 73.
 Thorbecke: 53.
 Ticheloven: 73.
 Tileman: 104.
 Tischbein: 69.
 Tolnai, C. de: 11.
 Tuyl van Serooskerken, J.
 van: 100.
- Ulvenhout: 68.
 Uppland: 10.
 Utsener, A.: 102.
 Utrecht, Dom: 19, VIII; -
 St Pieterskerk: 55, 57.
- Uytenhoudt, J. W.: 59.
 Uytermeer, C.: 67.
- Valckenborch, L. van: 67.
 Valthe: 68, 70.
 Varsseveld: 71.
 Vechten: 71.
 Veenhuizen: 70.
 Veere, Raadhuis: 19, IX; -
 wallen: 73.
 Veghel: 71.
 Velde, P. van de: 67.
 Velden: 71.
 Venlo: 71; - Raadhuis: 19.
 Venne, A. van de: 69.
 Vereeniging, Drenthse
 Praehistorische: 68; -
 Haerlem: 70; - van Han-
 delaren in Oude Kunst in
 Nederland: 67; - Hen-
 drick de Keyser: 72; -
 Lucas van Leyden: 72;
 Nederlandsche Anthropol-
 ogische: 71; - Rem-
 brandt: 67, 69, 72; - De
 Vrienden van Oud-Sant-
 poort: 72.
 Verelst, D. H.: 101.
 Verheul Dzn., J.: 79.
 Verheus, D.: VI.
 Verhulst: 96.
 Verkade, E.: 16.
 Vermeer, J.: 72.
 Vermeulen, F.: 14, VI.
 Verrijst: 106.
 Veth, J.: 6, 54, VI.
 Vicq, F. de: 67.
 Victor, St: 58.
 Vierhouten: 68.
 Vignola: 107.
 Vingboons, Ph.: 59.
 Violier, De: 5, 15, 17.
 Violet le Duc: 16.
 Visser, P.: 53.
 Visser, Th. de: 16, 53.
 Vlissingen, Museumfonds:
 72.
 Vogelsang, W.: 6, 15.
 Voorschoten, korenmolen:
 73.
 Voragine, J. de: 11.
 Voute: 67.
- Waal: 71.
 Waal, H. van de: 76.
 Waarde, Standaardmolen:
 73.
 Wal, H. van der: VI.
 Waller, F. G.: 73.

- Wassenbergh, A.: 70.
 Weerdinge: 68.
 Weilburg: 110.
 Weissmann, A. W.: 5, 7, 95.
 Werff, P. Asz. van der: 64.
 Westenesch: 70.
 Westenhout, J. van: 115.
 Westerbork: 68, 70.
 Westergeest: 5; - kerk: 15.
 Westerwald: 67.
 Westerwijdwerd: 5.
 Westkapelle: 71.
 Wieringen, C. Clsz. van: 69.
 Wieringermeer: 70, 71.
 Wildeman: 68.
 Willem I, prins van Oranje:
     67, 68.
 Willem II, Stadhouder: 96.
 Willem III, „ : 3.
 Willem IV, „ : 99.
 Willem V, „ : 100.
 Witsen Elias, J. S.: 78.
 Witte, E. de: 67, 69.
 Wommels: 70.
 Woubrugge, Rechthuis: 73.
 Wychen: 71.
 Wijhe: 71.
 Wijk bij Duurstede: 69, 71.
 Wijlerhof: 71.
 Yselstein, toren: 19, II.
 Ysendijck: 95.
 Yzerlo: 71.
 Zaandam, Bullenkerk: 5.
 Zalt-Bommel, St Maartens-
     kerk: 19.
 Zetten: 71.
 Zeijen: 68.
 Zoutelande: 73.
 Zuidbarge: 70.
 Zuidema, W.: 5.
 Zuidlaren: 70.
 Zutphen, Zaadmarkt no.
     109: 72; - Wijnhuis: 19.

INHOUD VAN AFLEVERING III/IV

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXIX]

	Blz.
A. W. BYVANCK, Voorhistorische en Romeinsche Oudheden VI	81
E. H. TER KUILE, De bouwgeschiedenis van de Groote Kerk te Rotterdam, met 2 afbeeldingen	93
E. NEURDENBURG, Het grafmonument voor Charles Morgan te Bergen op Zoom, met 2 afbeeldingen	95
M. D. OZINGA, Pieter de Swart en zijn school, met 23 afbeeldingen, waarvan 1 in den tekst	99
Monumenten in Nederland	123
Boekbesprekingen	130

[Afbeeldingen XVII—XXVIII]

VERANDERING VAN ADRES

*In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres tijdig mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond,
Jhr Mr D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, Bleyenburg 7.*

E. J. BRILL — PUBLISHER — LEIDEN

Pre-Columbian Geographical Exploration

Now complete the brilliant, four-volume work

TERRAE INCOGNITAE

EINE ZUSAMMENSTELLUNG UND KRITISCHE BEWERTUNG DER
WICHTIGSTEN VORCOLUMBISCHEN ENTDECKUNGSREISEN AN
HAND DER DARÜBER VORLIEGENDEN ORIGINALBERICHTE

VON

Dr RICHARD HENNIG

Hochschulprofessor in Düsseldorf

- Vol. I: *Altertum bis Ptolemaeus*. 1936. XII and 384 pp. With 7 plates. roy. 8vo.
Vol. II: *200—1200 n. Chr.* 1937. XII and 400 pp. With 12 ill. on 10 plates. roy. 8vo.
Vol. III: *1200—1415 n. Chr.* 1937. XII and 389 pp. With 14 plates. roy. 8vo.
Vol. IV: *1416—1492 n. Chr.* 1939. XII and 522 pp. With 18 plates. roy. 8vo.

Price per volume 6.— guilders; in cloth 7.50 guilders.

The author has divided the material on each journey into two parts. First there is a rendering of passages from sources which are relevant to the journey in question.

Thereupon follows an original essay by the author, touching upon a variety of data, geographical, historical, sociological, philological, bibliographical, etc. All the sources have been rendered in German.

Separate volumes available

MEDE VERKRIJGBAAR DOOR BEMIDDELING VAN DEN BOEKHANDEL